

STADSBYGGNADSKONST
I STOCKHOLM INTILL ÅR 1800

AKADEMISK AFHANDLING

AF

RAGNAR JOSEPHSON

UPPSALA 1918
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

STADSBYGGNADSKONST
I STOCKHOLM INTILL ÅR 1800

AKADEMISK AFHANDLING

SOM MED TILLSTÅND AF

VIDTBERÖMDA FILOSOFISKA FAKULTETENS I UPPSALA
HUMANISTISKA SEKTION

FÖR

FILOSOFIE DOKTORSGRADS VINNANDE

TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES

AF

RAGNAR JOSEPHSON
FILOSOFIE LICENTIAT AF STOCKHOLMS NATION

Å LÄROSAL N:R IV
LÖRDAGEN DEN 9 NOVEMBER 1918 KL. 10 F. M.

UPPSALA 1918
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

STADSBYGGNADSKONST
I STOCKHOLM INTILL ÅR 1800

INNEHÅLL.

FÖRORD.

Då på våren 1916 det af samfundet Sankt Erik utgifna arbetet *Borgarhus i Gamla Stockholm I. Byggnadshistoria* afslutats, erhöll undertecknad i uppdrag att på grundval däraf utarbeta en andra del. Redan i förordet till ofvannämnda bok angafs, att författaren fattade det som sin första uppgift att gifva en historisk skildring af stadsplanen, enär denna utgjorde den grund, på hvilken hela husbyggnadskonsten hvilade. Under arbetet med denna uppgift framstod det klart, att stadsplanen icke kunde ses som en isolerad fråga utan stod i det intimaste samband med alla de frågor, som bära det gemensamma namnet stadsbyggnadskonst. Det är dessa frågor, som i föreliggande afhandling äro upptagna till behandling.

I korthet angifvet är arbetets syfte att gifva en utredning och förklaring af de principer och de åtgärder, som intill år 1800 varit bestämmande för stadsbilden i dess helhet. Författaren har velat framlägga de olika tidernas kompositionsideal inom stadsbyggnadskonsten och deras uppkomst och tillämpning i Stockholm. Det är sålunda mer en principiell än en topografisk afsikt, som ligger till grund för framställningen; man skall här icke vänta att få utredningar om tillkomsten till eller förändringen af hvarje del af staden; men man har däremot rätt att vänta, att hvarje gång en mer betydelsefull ny insats gjorts i stadsbyggnadskonstens system få denna belyst.

Arbetets läggning har gjort, att lika mycken, oftast större vikt har lagts på outförda planer och projekt än på de verkligt realiserade; ty de förra bära ofta fram ohöljdt tidens kraf, medan de senare

blifvit korrumperade. Och af liknande skäl har författaren i största utsträckning användt sig af den historiska samtidens egna uttalanden om stadsbyggnadskonst.

Den svenska litteratur om historisk stadsbyggnadskonst, som författaren haft att stödja sig på, har icke varit stor och varit framför allt af stockholms-topografisk art. De viktigaste arbetena skola här nämnas: Hildebrand lämnade i *Sveriges Medeltid* bidrag till den medeltida stadsplanens lösning, Östman har i *Stockholms rådhus och råd* därom tillagt åtskilliga nya drag. Rubenson har i *Stockholm 1897* utfört en skildring af gatuegleringarna, med särskild vikt lagd vid 1600-talets regleringar. Bååth har i *Sankt Eriks årsbok 1909* publicerat en stadsplanehistorisk utredning af kartmaterialet från 1600-talet i Stockholm, kompletterad af Munthe i *Sankt Eriks årsbok 1913*. Den sistnämnde forskaren har i *Svenska Fortifikationens Historia* lämnat viktiga bidrag äfven till stadsbyggnadskonstens historia. Slutligen har Bååth i *Helgeandsholmen och Norrström I* publicerat ett rikt källmaterial, särskildt för tiden omkring 1700, och Curman i *Svensk Konsthistoria* till en del behandlat stadsbyggnadsfrågor från 1700-talet. Dessutom har i skilda stadsmonografier särskilda städers stadsplanehistoria berörts.

Trots dessa väsentliga bidrag till den svenska stadsbyggnadskonstens historia är det dock i det stora hela ett förut i Sverige obearbetadt fält, som här för Stockholms vidkommande beträdts. Detta har motiverat de allmänna öfversikter öfver den europeiska stadsbyggnadskonsten, som inleda de olika kapitlen. Dessa hafva dock erhållit en mycket sammanträngd och summarisk form, och författaren har lagt sig vinn om att söka i dem gifva icke en historik, endast en karaktäristik.

Författaren är själf medveten om att ämnets omfång förorsakat, att i flera fall viktiga spörsmål endast blifvit antydningsvis behandlade, många äfven helt uteslutna. Men han har trott, att dessa brister i framställningen i någon mån uppvägas af fördelen att erhålla en samlad öfverblick af utvecklingen under seklerna; en tids

idéer och åtgärder framträda klart genom sidobelysningen från en föregående tid eller en efterföljande.

Slutligen har författaren den förhoppningen, att hans försök att gifva en skildring af hela förloppet skall kunna vara till något gagn för vår egen tids lefvande stadsbyggnadskonst; måhända skall den ur denna skildring af stadsbyggnadskonsten i Stockholm intill år 1800 kunna hämta stöd för redan födda uppslag, impulser och näring till nya.

* * *

Det är min angenäma plikt att nämna alla dem, som på olika sätt understödt detta arbetes tillkomst. Främst vänder jag mig till Samfundet Sankt Erik, som velat omhändertaga och utgifva resultatet af mina forskningar. Till dess sekreterare, styresmannen för Nordiska Museet, fil. d:r Gustaf Upmark uttalar jag mitt vördsamma och hjärtliga tack för allt förtroende och all välvilja.

Till min lärare under en följd af år, professor August Hahr, står jag i den djupaste tacksamhetsskuld för grundläggande undervisning, fruktbärande tankeutbyte och aldrig svikande intresse.

Till professor Johnny Roosval uttalar jag mitt tack för hans väckande ledareskap af konsthistorisk forskning, som jag under första delen af min studietid fick åtnjuta.

Till mina vänner amanuensen Ivar Simonsson och arkivarien Nils Östman, hvilka båda under mitt arbete varit frikostiga på råd och hänvisningar, frambär jag ett särskildt varmt tack.

Jag önskar dessutom att med ett vördsamt och hjärtligt tack nå fil. kand. Erik Blomberg, förste arkivarien fil. d:r L. M. Bååth, arkivarien vid Stockholms stads arkiv Gunnar Bolin, byggnadsrådet professor Sigurd Curman, biblioteksamanuensen fil. d:r Harald Heyman, fil. lic. Erland Hjärne, förste bibliotekarien fil. d:r Axel Nelson, fil. d:r J. Melander, professor Ivar Tengbom jämte hans elever vid K. Konsthögskolan samt konstnären John Österlund, hvilka alla

med den största vänlighet bisprungit mig. Min hustru har alltjämt under mitt arbetes fortgång varit mig till största hjälp.

Jag ber vidare att få betyga min tacksamhet till tjänstemännen vid samtliga af mig besökta bibliotek och arkiv, särskildt nämnande tjänstemännen vid Uppsala Universitetsbibliotek, hvilka på allt sätt underlättat mina studier.

Slutligen mitt tack till Almqvist & Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag för den osparda möda, som ägnats afhandlingens befordrande till trycket.

Uppsala i oktober 1918.

Ragnar Josephson.

INLEDNING

STADSKÄNSLAN

I DE TYSKA MEDELTIDSSTÄDERNA samlades det konstnärliga uttrycket för städerna i rådhusen, hvilka började uppträda sparsamt under 1100-talet, rikligare under 1200-talet.[1] Liksom furstens makt uttrycktes i borgen, den kyrkliga makten i domen och de mindre stadskyrkorna, uttrycktes makten hos stadens borgerskap hufvudsakligen i rådhuset. Den tyska medeltida stadskonsten kom därför till en samlad talan i detta rådhus, hvars berömmelse sammanföll med stadens.[2]

Däremot skall man sällan under medeltiden finna uttalanden, som befordra den konstnärliga stadsbyggnadskonsten i dess helhet. Några enstaka exempel har Maurer samlat från Tyskland.[3] För Sveriges del kan icke något motsvarande spåras. I de byggnadsstadgar, som exempelvis Stockholm äger från medeltiden såväl från 1300- som 1400-talen, komma endast och allenast praktiska kraf till uttryck, aldrig däremot ett estetiskt.

Denna rent praktiska syn på staden och dess allmänna bebyggelse träder äfven klart fram i de kungliga privilegiebrefvens motivering för det ena eller andra påbudet. År 1456 uppställdes i Stockholm några byggnadsregler »stadenom til raento och nytto», och det är detta uttryck, som varieras under medeltiden och 1500-talet vid alla byggnadsföretag. Att »förbätra stadzens ränta medh bygninger» (1557) var målet, högre sträckte sig icke husets uppgift för stadens vidkommande.[4]

Bristen på yttre stadsstolthet visar äfven den enda verkliga afbildning af det medeltida Stockholm, som vi äga, Vädersolstaflan i Storkyrkan af 1535. Konstnären målar husen tätt hopgyttrade på

---

[1] G. von Below, Das ältere deutsche Städtewesen. Bielefeld u. Leipzig 1898, s. 43.

[2] Se särskildt H. Brockhaus, Deutsche städtische Kunst und ihr Sinn. Leipzig 1916 bl. a. s. 80.

[3] Maurer, Geschichte der Städteverfassung in Deutschland, Erlangen 1870, 2, s. 8.

[4] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref I, s. 13, 50.

holmen utan minsta lust att — som senare afbildare allmänt gjorde — breda ut staden och göra den mer praktfull än den var. Den ligger som en död, hopkrupen massa, omgifven af stora vidder af himmel, land och vatten.

Likaså har Olavus Petri i sin Svenska krönika intet berömmande ord till öfvers för Stockholms utseende, när han skildrat dess befästningars uppkomst; han tillägger endast kärft: »Men sedhan med tijdhen är stadhen förökader vtan mwranar som för öghon är».[1]

Det är först när en fläkt af renässansens stadsuppfattning sveper in öfver Stockholm, som äfven här en ny anda vaknar. Från att vara den väl befästa boningsplatsen och den välbelägna handelsstaden höjes nu stadens yttre bild till en symbol af dess inre kraft och välbestånd.

Ett af den italienska renässansens mest markanta lynnesdrag var, som Burckhardt klargjort i sin Kultur der Renaissance[2], dess stolta häfdande af individen, ätten, det enskilda samhället, dess svaga häfdande däremot af riket. Den enstaka personlighetens och ättens utveckling tog en så skrymmande plats, att de förkväfde känslan för fäderneslandet. Men i fosterlandskänslans ställe inträdde, utan att ersätta den, lokalpatriotismen. Individens och stadens beröm blefvo de två sporrar, hvilka hetsade renässansen till dess kraftigaste stegring i handling och tal.

Under renässansens fortgång tog sig de yttre materiella sinnebilderna för detta beröm allt kraftigare former. Grafmonumentens storlek och prakt är en god mätare på personlighetens allt större kraf på oförgänglig berömmelse. Och städernas offentliga byggnader, framför allt dess kyrkor, uttryckte, icke vidden af de religiösa intressena, men vidden af stadens ärelystnad.

Men framför allt fick det individuella stolthetsbegäret sin tillfredsställelse och sin sinnebild i det hus' utseende, som byggherren åt sig lät uppföra; att skänka byggnaden ett praktfullt yttre kunde blifva ägarens hufvudsakliga mål i lifvet och den starkaste garantien för hans namns odödliga ära.[3] Och eftersom samlingen af bygg-

---

[1] Olavus Petri, En Svensk Cröneka (1530—40-talen), i Samlade Sktifter, B. IV, Upsala 1917, s. 69.

[2] J. Burckhardt, Die Kultur d. Ren. 11. Aufl. 1913 I, s. 139—141.

[3] J. Burckhardt, Geschichte d. Ren. in Italien. 5. Aufl. 1912, s. 12. V. Vedel, By og Borger 1901, s. 66.

nader utgöra stadens yttre kännemärke, blef den municipala stolthetskänslans hufvudsyfte, att stadens hus skulle skänka den en yttre glans och berömmelse, som tydligt uttryckte dess inre makt och blomstring.

Att en dylik uppfattning af byggnadernas uppgift, i alla sina olikartade skiftningar, varit af betydelse för stadsbyggnadskonstens blomstring och karaktär, är ju uppenbart. Det är därför värdt uppmärksamhet, när och på hvad sätt dessa kraf uppträdde.

Äredikter till städernas berömmelse började redan tidigt att författas, tidigast på 1100-talet, i de lombardiska städerna. Under 1400-talet synes det varit ganska allmänt, då Brescia, Florenz, Verona fingo lofdikter för att tillfredsställa sin lokalpatriotism.[1]

Genom notiser, som Burckhardt samlat[2], får man en klar bild af denna stadsstolthets nära sammanhang med byggnadsverksamheten i Italien, särskildt i Florenz. Redan tidigt yrkar man på sköna byggnader för att öka stadens skönhet. År 1294 beslöt denna stad att nybygga S. Reparata, med motiveringen: 'Till Guds och den heliga jungfru Marias ära och pris och till ära för församlingen och folket i Florenz och till denna stads prydnad', ett uttryck, som efter detta blef stereotypt användt vid liknande tillfällen. Ordningsföljden på de olika motiven afspeglar tänkesättet: först den medeltida religiösa motiveringen, därefter den rent lokalpatriotiska och till sist denna satt i samband med den estetiska. Redan under 1300-talet gaf man uttryck åt den tanken, att en gammal oskön byggnad var en skam för staden, en ny lände staden till ära och prydnad.

Ett genomgående drag i städernas arkitektoniska ärelystnad var att öfverträffa andra städer och att imponera på främlingar, som besökte den egna staden. Orvieto uttrycker år 1380 önskan att bygga den största orgeln i världen och ansåg sig år 1420 äga den vackraste kyrkan i världen. I Siena fordra minoriterna år 1286 stadsbidrag till en fasad, för att icke staden skall behöfva blygas inför förnäma främmande andliga, och år 1527 vilja borgarna anställa en stor konstnär, för att stadens ära och namn skulle tilltaga i andra städer.

---

[1] Burckhardt, Kult. d. Ren. II, s. 59.

[2] Burckhardt, Geschichte d. Ren. in Italien, s. 1—12.

En tredje driffjäder för en stad att uppföra stolta byggnader låg i det skimmer af oförgänglig makt, som de oförstörbara husen kastade öfver sin plats. Omkring år 1540 fick Sanmicheli uppdrag att bygga S. Andrea i Venedig med anmaning att öfverväga den stora förpliktelse med denna byggnad, 'som evigt skulle stå inför senatens ögon —'.

Dessa trenne motiv: den rena skönhetsdriften, lusten att öfverträffa andra och lusten att resa sig eviga symboler öfver oförstörbar makt, känneteckna de italienska städernas syn på sin municipala byggnadsverksamhet.

I Sverige kom känslan för staden att springa fram som en gren af den under 1500-talet uppväxande våldsamma patriotismen, som i bröderna Magnis arbeten kom till sitt första fullödiga uttryck och som senare blef inspirationskällan till storhetstidens dikt och forskning. En af 1600-talets lofsjungare öfver Stockholm, Alertus Claudius[1], motiverar uppriktigt sin oration som inspirerad enbart af fosterlandskärlek. Han säger, att romarna skryta öfver sitt Rom, macedonierna framhålla sitt Macedonien; hvar och en berömmer sitt. — Skulle då verkligen Sverige, vårt högt älskade fosterland, vara så i afsaknad af inhemsk berömmelse, att vi ej äga något, hvarigenom vi kunna förvärfva något pris? Han vänder sig för att visa detta till Stockholm, och 'ledd blott af min fosterlandskärlek', beslutar han att efter måttet af sin begåfning beskrifva den vidtberömda staden och därigenom skänka landet ära. En annan orator, Isacus Clarmannus[2], skrifver, att han känner sig manad att vårda sig om fäderneslandet och att prisa det; han gör det i ett tal, hvilket, som han säger, visserligen icke behandlar hela Svea och Göta rike, då detta vore omöjligt för en yngling att utföra, utan blott dess hufvudstad. En tredje 1600-talsstockholmare säger Stockholm vara beläget midt i Sveriges rike liksom karbunkeln i guldringen.[3] Känslan för hufvudstaden blef essensen af den glödande kärleken till hela landet. Det är alltså i detta afseende ett omvändt förhållande mot läget i Italien, men likartadt med Tyskland, där exempel-

---

[1] Alertus Claudius, Oratio in laudem Stockholmiæ, 1636

[2] Isacus Petri Clarmannus, Oratio de Regni Suecici Metropoli Stockholmia, 1638.

[3] Johannes Hesling, Declamatio in laudem Holmiæ, 1669.

vis redan vid 1400-talets slut Strassburg nämnes »ein Hort und eine Zier des Vaterlands».[1]

Men liksom i renässansens hemland blef äfven hos oss stadskänslan eggad genom täflan med andra städer. Det blef äfven här den febrila lusten att öfverträffa andra, att vara den främste, som gaf den kraftigaste impulsen till att öka hufvudstadens glans. Denna täflan sträckte sig närmast inom landet; Stockholms stad borde gifvetvis »vare denn förnemligeste här i rikedt».[2] Men blickarna foro helst utanför gränserna för att anställa jämförelser, som skulle fylla borgerskapet med harm och nyttig afund, om jämförelsen blef nedslående, med glädje och själfmedveten stolthet, om den var fördelaktig. Johan III drömmer mer blygsamt år 1587, att Stockholm »medh tiden vedh the förnemligeste tysche städer vedh Östre siönn schall kunne liknes».[3] Men Kristina vill år 1649 hafva staden satt i den form, att hon öfverhufvudtaget »andre sköne och märckelige städer i främmande landh måtte i dhet närmeste göras jemnlik».[4]

Efter öfverståthållar Schering Rosenhanes mer officiella Relation ansågs verkligen detta hafva blifvit uppnådt under det följande decenniet, ty han säger år 1663[5], att på kort tid uppsatts så många sköna hus och förfärdigats så räta gator, att »man icke i många städer i Tyskland, synnerligen wijd Östersiön, sådane fasta huuss och regularitet skall finna.»

För hyllningskvädena till Stockholms ära var en dylik jämförelse en synnerligen tacksam oratorisk vändning, som också oftast klingar uppriktigt menad. Det är särskildt med tvenne städer, Rom och Venedig, som Stockholm ständigt segerrikt får tillfälle att täfla. Denna relation gjorde från begynnelsen Messenius i sin Krönika af år 1629 vid beskrifningen af Johan III:s omvårdnad om Stockholm, men den återupprepas med förtjusning under hela 1600-talet, visserligen som en schablon, men dock med innebörden af en italiabeundran.

Franciscus Halmæus kallar redan år 1634 Stockholm för »thet andra Rom», och år 1636 ansåg den förut omnämnde Claudius, att husen i Stockholm voro uppförda med en sådan beundransvärd konst,

---

[1] L. Geiger, Renaiss. u. Humanismus in St. u. Deutschl., s. 359.

[2] Hildebrand, Stockholms stads Priv. bref. Privilegiebref 13 juli 1594.

[3] Hildebrand, Stockholms stads Priv. bref. Bref 19 okt. 1587.

[4] Hildebrand, Stockholms stads Priv. bref. Bref 28 apr. 1649.

[5] Tryckt i Adressen 1775.

'att de synas om icke öfverträffa så åtminstone till alla delar vara likställda med hvilken utländsk stad som helst i fråga om den storståtliga strukturen'.

Den tyske kopparstickaren Sigismund von Vogel betygar 1648[1], att staden är »til then prydnadt, macht och herlighet vpstighin, som han nu för ögonen är, at han icke allenast vidt öfvergår alla andra köpstäder vthi thenna tre nordiska rijken, vthan och väl kan jämföras medh the berömlige Hanse i Tyskland och mechtige handelsstäder vthi andre konunga rijken, och för thess bequemme situation skull icke obilligt må kallas thet andra Venedig». Med storhetstidens fortgång växer öfvermodet och brister år 1665 ut på följande vis[2]: 'Med tiden nådde staden en sådan utsträckning, att den vågar täfla med hvilken som helst af Europas mest omfångsrika handelsstäder; ja många af dem anses den redan öfverträffa eller, såsom dess storlek hittills tilltager, med det snaraste kommer att öfverträffa'. Om de stockholmska palatsen säges, att deras 'glans är så stor, att jag icke vet någon utländsk stad, för hvilken den skulle behöfva vika'.

Ericus Carlgrund[3] anser, att det 'skulle föra för långt att relatera alla företräden, i hvilka vår stad öfverglänser andra', men Johannes Hesling vågar sig år 1669 på en sådan jämförelse med dessa ord: 'Man må med eftertanke genomvandra Roms kostsamma prakt, Rom som en gång var världens hufvudstad; man må bese Venetiens kungliga skatter och jämföra dessa med — — Stockholm. Man skall finna den senare långt öfverlägsen eller säkert i alla stycken lika. Men hvad sade jag? lika? nej intet är likt denna stad, intet näst efter, äfven om man skulle genomvandra Europas städer, en efter en'.

Efter denna stadsstolthet, som till och med förvägrar någon stad äran att intaga platsen näst efter Stockholm, blifva de följande uttalandena tämligen tama, exempelvis det som framfördes af Joseph Petrus Wallin i hans afhandling om Stockholms uppkomst och tillväxt[4]; han slutar afhandlingen med förklaringen, att 'Holmia nått en sådan grad af ära och glans, att den lätteligen vågar täfla med

---

[1] Aftryckt St. Eriks årsbok 1911.
[2] G. Wäst, Oratio de Nobilissima Sveonum Civitate Stockholmia.
[3] Ericus Carlgrund, De initiis Stockholmiæ, 1706.
[4] Joseph Petr. Wallin, De Originibus et Incrementis Stockholmianis, 1685.

Europas ädlaste städer'. Samma uppfattning har den kände Rüdling, som år 1731 utgaf den historiska beskrifningen Det i Flor stående Stockholm. Han inleder sin bok med påståendet, att staden »står nu för tiden i sådant Flor och herlighet at man med godt fog och skiähl kan rekna honom ibland de yppersta, största och wackraste i Europa».

Olof Broman, som år 1730 skref en otryckt historik öfver Stockholm, hvilken på titelbladet bär upplysningen, att staden är »med de förnämsta Städer i Europa jämförd», ursäktar staden därför att den dock kanske icke kan sägas vara den bästa i världen.[1] Han säger: »Galenskap woore och at önska det all den mödo- och arbetsamma byggnad som på hela Stockholms Stad ifrån des början är wärkstäld, wore på denna Ö allena regulairt anwänd, ty tijden är äfwen längst förfluten; men om så wore skiedt, skulle iag säkerligen ey finna, huruwida någon Stad eller Fästning uti Europa, iag dristar mig säija i hela den bekiända Werlden numehre kunnat öfwerträffa denna». Och till yttermera visso jämför han den med Agra, Constantinopel, Rom, Paris, Amsterdam, Kairo, London, Peking, Jerusalem etc. Han vill med andra ord uttala den satsen, att hade staden från början blifvit byggd efter renässansens stadsplanesystem, hade den blifvit den främsta i världen.

Som af de föregående citaten har framgått, var det ett medel, som bäst kunde tillfredsställa denna fosterländska stadsstolthet och denna täflingslust: att skänka staden sköna byggnader. I Johan III:s privilegiebref af 1570 kommer denna synpunkt för första gången in i medvetandet, dock ännu icke klart uttryckt, att det var för stadens och ej de enskilda borgarnas skull, som byggnaderna borde vara vackra. När Vårfru gillesstuga skulle repareras år 1573, skulle det ske »staden till nytte och prydning»; ännu sättes nyttan officiellt i ett förhärskande rum. Men år 1585 skänkte Johan III tullfrihet åt husägande borgare för att de skulle uppbygga sina hus »staden till äre», och 1587 stadgas om stenbyggning, att »staden der utaf blifver prydd».[2] Efter denna tid motiveras de flesta bestämmelserna i stadsbyggnadshänseende med frasen »till stadens ära och prydnad», som efterträdt medeltidens »till stadens ränta och nytta».

---

[1] U. U. B. Nordin, 287; Kopia.

[2] Hildebrand, Stockholms stads Privilegiebref s. 78, 87, 102, 106.

De mångfaldiga stockholmska historieskrifvarna och lofsjungarna framhäfva också alla samfäldt — sedan de behandlat legenderna om Stockholms uppkomst och utveckling — den storslagna anblicken af stadens praktfulla arkitektur. Det är i beskrifningen af denna, som deras hänförelse öfver hufvudstaden kulminerar. För att blifva öfvertygad om den stolta glädje, som fyllde medborgarnas bröst vid åsynen af stadens glans, må man låta dem själfva tala. Man skall icke undgå att bakom tidens eget bombastiska talesätt skymta uppriktigheten i deras känsla. Ett bestämdt värde hafva deras uttalanden i hvarje fall som dokument öfver hur den stockholmska befolkningen, åtminstone den bildade delen däraf, betraktade sin stad.

Ännu Messenius, som icke väjer för ord, när det gäller Stockholms berömmelse, har dock icke mycket att loforda i sin krönika 1629; vid verserna om Johan III påpekar han, hur kungen förbättrat rådhuset, Riddarholmskyrkan, Storkyrkan och borgarnas hus, men han uttalar intet själfständigt omdöme om stadens yttre skönhet.

Den första, som framkommer med en verklig hyllningsgärd, är Franciscus D. Halmæus i hans år 1634 tryckta »Enchomiasticon til then nampnkunnighe och widtberömde Staden Stockholm». Sedan han skildrat dess uppkomst och lofordat den i staden härskande gudsfruktan, fortsätter han på sina knaggliga rim:

Han är och så en Stad där näst
uthi hwilkom ähre mäst
mänge/ stoore/ sköne stenhus
hwilke rät lyse som lius/
Thes gator iemne och så räte/
at månge nogsampt thetta wete/
och uppå them om daghen stoor/
strömmar folck som watnet i floor.

Alertus Claudius fortsätter två år därefter med en latinsk afhandling Oratio in laudem Stockholmiæ, där han beskrifver byggnaderna, ehuru han fruktar, 'att min nyktra och torftiga utläggning, som är alltför ovärdig stadens högst välförtjänta lofprisande, skall anses föga passande med tanke på ämnets betydelse'. Han berömmer framför allt den beundransvärda konst, som utmärker 'adelns glänsande byggnader, hvilka till ett icke ringa antal förutom med-

borgarnas utsirade byggnader påträffas i denna stad, öfverflödande såväl invändigt som utvändigt af de mest eleganta emblem, figurer och skulpturer, hvilka aflocka främlingarna en alldeles särskild beundran för dem'. Vi återigenkänna i denna sista fras lusten att imponera på främlingar, samma tanke, som eggade de italienska städernas byggnadsifver.

En praktfull helhetsbild af »Die Königl. Residentz-freyen Reichs-Haupt- See- Stapel- und HeldenStadt Stockholm» lämnar Boethius Iversen i en år 1664 utkommen lofdikt[1], hvars förnämsta parti är en öfverblick, som skalden tager från Brunkebergs höjd:

Sie ist auch nicht zu klein/ fürwahr/ sie ist zu schätzen
Vor eine Grose Stadt/ auch solchen bey zusetzen
Das sie auch schön dabey/ Ihr ombkreiss und Revier
Gar gnüglich uns ergetzt/ mit Anmuth/ Lust un Zier.
Geh auff den BrunckeBerg/ von dannen wohl betrachte
Die Stadt/ Süd-Nordermalm/ die Holmen nicht verachte
Und andre Plätze mehr; So wirstu sagen frey/
Dass diese Stadt fürwahr die treffligst' einer sey.

Den förut citerade Georgius Wäst visar år 1665 genom sin nya syn på försvarsverken, hur skönhetslusten trängt ut hvarje annan uppfattning. Han säger nämligen, att det kanske förminskar Stockholms beröm, att det saknar en sak, som är lika tjänlig till prydnad som till värn, d. v. s. murar och försvarsverk; ty, förklarar han, rundt omgifvande stadsmurar, i höjden resta torn, skyddsvärn uppställda på lämpliga platser, i djupet gräfda grafvar, sirligt uppförda pålverksstängsel icke blott öka glansen, utan bidraga äfven ganska mycket till skydd och säkerhet. Satsen är dråplig som belägg för denna tids dekorativa syn på fästningskonsten. Wäst lämnar äfven ett panegyriskt bidrag till stadens utseende, när han skildrar stadsarkitekturen: 'Liksom de offentliga byggnadernas glans är den allra största, så ger icke de enskildas palats efter för dessa utan liknar antingen gallernas elegans eller italienarnas skickliga anordning eller germanernas rikedom eller belgiernas sirlighet' — som man märker goda och träffande epitet om de olika byggnadsstilarna. Och han slutar med denna praktfulla tirad: 'Holmia är en underbar naturens och konstens underpant! Ingen stad är bättre för

[1] Boethius Iversen, Metrica Sueciæ Metropoleos Delincatio etc. Sthlm 1664.

haf eller land. Du Konungars säte, obesegrad af hatfulla tyranner, öfverflödande af varor, Du rättfärdighetens forum, Du höjer ditt hufvud likt en drottning bland öfriga städer. Må denna rikets prydnad aldrig upphöra att blomstra!'

Detta lofsjungande är ju starkt, men det öfverbjudes år 1669 af hans efterföljare Johannes Hesling, som icke väjer för några superlativer. Betrakta den härliga staden, utropar han, med dess torn och befästningsverk och den ståtliga borgen Tre Kronor! — 'Hvad skall jag väl säga om magnaternas palats? De bära spår af den spanska ståten, andas Italiens elegans. Hvad skall jag väl säga om de andra medborgarnas hus, glansen, byggnadssättet och deras kostsamma skönhet? Bara några få ord: i fråga om byggnadsverkens ståt och boningshusens prakt står Holmia icke efter någon stad!'

Ericus Carlgrund lämnar i sin De initiis Stockholmiæ knappast någon skildring af byggnadskonsten, men han har ett öppet öga för det vackra samspel mellan fartygen på sjön och de höga gafvelhusen, som äfven 1600-talets kopparstickare gifva en god bild af: 'Det är ett nog så fägnesamt skådespel, att se alla dessa från bägge hållen dagligen inlöpande fartyg, när det är segeltid, såväl från Östersjön som från Mälaren; en halfmånformig bro sträcker sig från Kungl. Slottet till östra förstadens yttersta klippor, vid hvilka skeppen ty sig så nära, att de nästan synas gå i ett med husens tak och väggar'.

En parallell till dessa litterära dokument utgöra de rika afbildningar af hufvudstaden, som 1600-talet utförde.[1] Äfven de hafva sin glanstid från 1630-talet och framåt, den svenska stormaktstidens epok. De breda ut stadens sköna byggnadsverk på papperet för att visa åskådaren »Die Haupt-Stadt in gantz Schweden Reich, Mächtig vnd grosz, in allem gleich».[2] Dessa ofta afbildade träsnitt och kopparstick tala för sig själfva, och jag har här endast att påminna om den roll de måste hafva spelat för stärkandet af stadskänslan. Verner von Rosenfeldt har i sin Låfdicht öfver Stockholms stad, hvilken åtföljde Wijkmans plankarta öfver staden af 1702 jämte en del vyer öfver stadspalats[3], gett ett samladt uttryck

[1] Samlade af Östman i St. Eriks årsbok, 1914.
[2] Ur en vers på Henrik Keysers träsnitt. 1637.
[3] Ett ex. i K.B., tamburen.

åt, hvad dylika afbildningar åsyftade. Han presenterar kopparsticken med orden

Här har man ritat af/ här är i Prent för handen
En stad en Hufvudstad i Swea Göthe Landen/
Den ypperste med skäl uti wår Skandenaaf
och andre Rijken fleer omkring det Bältske haaf.

Med ledning af kartan uppräknar han sedan allt som staden kan berömma sig af, såväl materiellt som andligt, och slutar med att tillropa Stockholm den gamla täflingseggande jämförelsen med Europas skönaste städer:

Far fort som du begynt/ bygg Slått/ byg Huus/ af Pris
Så at du biuder trotz Venedig/ Rom/ Paris.

Jag nämner äfven en annan stadsafbildning, som på ett slående sätt bär vittnesbörd om tidens starka känsla för stadens byggnadsverk, Dahlbergs—le Pautres stick öfver Karl X Gustafs liktåg 1660. Här var uppgiften, att endast skildra begrafningsprocessionen; men icke desto mindre har hufvudsaken blifvit uppradandet af de magnifika palatsen, och liktåget skjutes fullständigt i skuggan.

För att i någon grad kontrollera, hur stor retorisk öfverdrift det låg i såväl afbildningarna som framför allt de litterära uttalandena kan man lyssna till hvad resande 1600-talsutländingar antecknat i sina dagböcker. Man må lyssna till en engelsmans och en italienares utsago. Engelsmannen[1] säger som helhetsomdöme: »— och utgör altsammans, då det lägges tillhopa, en ganska snygg och vacker stad». Och italienaren[2] utvecklar sin uppfattning på följande sätt: »I alla händelser skall dock den som kommer till Stockholm, där finna byggnader, som icke allenast sakna motstycke i Tyskland utan äfven — jag tillåter mig säga det — i Frankrike och hvarje annat land i Europa utom Italien.» Med sådana betyg från opartiskt håll får äfven den inhemska förtjusningen en viss rätt i sina öfverord.

Långt in i 1700-talet kvarhöll sig denna öfverlastade och skrytsamma stormaktsdeklamation öfver Stockholms förträfflighet. Ett godt exempel härpå är den af Peter Twist år 1753 publicerade

---

[1] B. Whitelockes Dagbok — 1653 och 1654; öfvers. Upsala 1777, s. 734.
[2] Magalotti, Sverige under år 1674, från ital. utg. af G. M. Stenbock, Sthlm 1912.

»Det Prägtiga Stockholm uti en Nyårs önskan»[1], som i 1600-talspoetiskt språk prisar stadens byggnadskonst: »Hwad för många hundrade ansenliga, lysande 5 och 6 wåningar höga, och med Koppar rikt betäckta Herra- och Borgarehus, hwillka innan och utan i fägring täfla med Fursteliga stora Bygnader. Hwad för många tusende mindre, och nästan oräkneliga, dock täcka och rymliga, af hårdare sten och åldrig furu konstigt bygda hus! Hwad för många stora och zirliga torg, gator och broar, med löfträn, å ömse sidor besatte! — — Naturens största Under! Konstens dråpligaste Mästerstycke! Nordens Krona! Makalösa Stockholm!»

Om ock för öfrigt i detta sekel staden hyllas på ett mindre bombastiskt sätt, genomtränger dock samma anda hela 1700-talet, renässansens stadsanda, som finner, att gators och byggnaders skönhet äro till främst som en ärorik prydnad för staden och stadens skönhet i sin tur som en ärorik prydnad för riket.

Jag har vågat så utförligt citera dessa till största delen obeaktade skrifverier[2], därför att de trots sin konventionella svada dock ge en bild af den andliga grund, på hvilken staden med sina gator och hus växte upp. De visa hur intill 1500-talets slut Stockholm betraktades uteslutande ur nyttosynpunkt, men hur efter denna tid det fattades som en ärofull uppgift att vårda stadens yttre bild. Denna uppfattning besjälade såväl konungen som borgaren; det blef stadsanläggarnas och arkitekternas sak att skänka drömmarna och loforden en motsvarighet i verkligheten. Det var, kan man säga, denna stolthetskänsla, manifesterad i dessa från olika håll ryckta uttalanden, som dref fram, såväl i stort som smått, den stadsbyggnadskonst, som i det följande skall skildras.

[1] Ett exemplar i K. B. Engeströmska saml. B. VIII, 2, 1.
[2] Jmf O. Levertin, Stockholmsnaturen i svensk dikt, Saml. Skr. XIX.

FÖRSTA KAPITLET

BYGGNADSLEDNINGEN

FÖR ATT KUNNA FÖLJA stadsbyggnadskonstens utveckling i Stockholm synes det mig nödvändigt att först och främst söka få någon klarhet i den rent praktiskt-administrativa sidan af byggnadskonsten, som kan sammanfattas under begreppet byggnadsledningen. De makthafvande institutionerna, de ledande ämbetsmännen, de stipulerade förordningarna, de utöfvande arkitekternas ställning, allt detta är ju självfallet af den yttersta vikt för det ämne, som här skall behandlas, och en skildring af dessas historiska uppkomst och karaktär skall därför här försökas. Denna skildring afser ju icke en behandling af de olika konstnärernas insats eller de olika epokernas rent arkitektoniska kynnen, endast en historik öfver administrationen. Dock har vid behandlingen af skiftande, förut obeaktade inlagor och projekt det ibland synts mig nödvändigt att belysa dessa och deras författare ur arkitektonisk synvinkel. Dessa utvikningar gå i regel in på den rena arkitekturhistorien, icke på stadsbyggnadskonsten; detta därför, att härigenom de män och institutioner lokaliseras inom arkitekturhistorien, hvilka vi sedan skola återmöta inom stadsbyggnadskonsten. Det stadsbyggnadsmässiga i deras uppfattning hänföres däremot till de skilda afdelningarna inom de följande kapitlen.

*

Den äldsta ledningen af stadens bebyggelse var gifvetvis sammanfallande med den äldsta administriella ledningen öfverhufvud. Medeltiden.

Redan i Birka hade konungen en ämbetsman, som förde styrelsen öfver staden, hvilken kallades »præfectus hujus vici».[1] Denna

[1] H. Schück, Birka, Ups. Un. Årsskrift 1910. Progr. 4, s. 24.

åldriga befattning uppträder äfven i Stockholm, där, i samband med ett husköp, castellanen omnämns för första gången 1289.[1] Castellanen var samme ämbetsman, som under benämning prefekt, troligen äfven fogde, företrädde konungens vilja i staden, alltså äfven i byggnadsfrågor.

Men äfven borgarna hade sedan äldsta tid sin egen förvaltning, nämligen rådet. Troligtvis ägde Stockholm ett råd redan på 1280-talet, bestående af 12 rådmän, i spetsen för hvilka stod, åtminstone efter 1297, två borgmästare.[2] Vid år 1350 voro borgmästarnas antal sex och rådmännens trettio, däraf hälften tyskar.

Det är nu denna samling, som under medeltiden utöfvade ledningen af stadens och den privata byggnadsverksamheten, hvilket skedde genom deras tjänstemän.

I Magnus Erikssons stadslag bestäms, att i hvarje stad skulle finnas två män, som skulle tillkallas vid nedrifning och uppbyggande af hus för att se, att det skedde efter »som ræt ær ok gamal hæffd».[3] Dessa sysslor besattes i Stockholm af några af rådmännen, hvilka för denna syssla kallades stadens byggmästare.[4] I detta öfverensstämde den stockholmska byggnadsledningen med den medeltida europeiska. I de flesta städer utsåg rådet, troligtvis ur sig självt, uppsyningsmän; den första kända uppgiften från början af 1200-talet i Montpellier, där tvenne rådsvurna hade uppsikt öfver gator och byggnadsverksamhet.[6]

I byggnadsfrågor hade dessa medeltida ämbetsmän icke mycket att rätta sig efter. Från omkring 1300 finns det första kända exemplaret af Stockholms äldsta stadslag, Bjärköarätten, och i denna förekomma några korta bestämmelser i fråga om bebyggelse. Det rör naturligtvis endast praktiskt rättsliga förhållanden; så bestämmes om bestraffning af den som bygger på annans tomt, om dropprum mellan grannar, om gemensam mur mellan grannar, om gatubredd och om öfverbyggnad öfver gatan. Bjärköarätten anses till sin största del vara beroende af lübecksk och hamburgsk rätt, utom

[1] Jag följer här Karl Hegel, Städte und Gilden, Leipzig 1891, I, s. 265 o. f. samt Östman, Stockholms Råd och Rådhus, s. 340—41.

[2] Hegel uppger endast en borgmästare.

[3] Schlyter, II, s. 127.

[4] RåA. Sthlms Stads Embetsbok, 1545—1581.

[5] R. Eberstadt, Handb. des Wohnungswesens, Jena 1917, s. 57.

kriminalrätten, som är helt inhemsk.[1] Hvad byggnadsbestämmelserna angår, kan man icke i dem se någon direkt anknytning till dessa båda rätter. Visserligen öfverensstämma i största allmänhet några bestämmelser från Lübecks äldsta stadslag af 1240[2] med Bjärköarätten, så om bebyggandet af annans tomt (Lübecks Codex II CLXXII) samt om den som bygger ofvanför en annan (Lüb. Cod. II CLXVII) och om den som gör vägg af annan mans vägg (Lüb. Cod. II CLXVIII). Men öfverensstämmelsen är så allmän, att något skäl att här antaga ett inflytande förefinnes icke.

Ett liknande är förhållandet med den stockholmska bestämmelsen om öfverbyggnad. Dylika förordningar äro de utan jämförelse vanligaste i medeltida byggnadslagar[3], nödvändiga för att reglera utbyggandet öfver gatan. Man kan taga för gifvet, att de i de olika städerna uppkommo ur behofvet, så äfven i Stockholm.

Intet skäl talar mot att de stockholmska byggnadsbestämmelserna i Bjärköarätten äro inhemska.

Mellan åren 1349—57 utarbetades en ny lagkodex för Stockholm, som sedan blef använd i de öfriga städerna, Magnus Erikssons stadslag. Byggnadsbestämmelserna i denna äro helt och hållet utgångna från Bjärköarätten. Byggnadsbalkens §§ III, IV, V, VI och VII återfinnas alla i den äldre stadslagen i nästan samma formulering. Några tillägg finnas dock, säkerligen uppkomna genom rättssedvanor, som utbildats i staden under denna tid[4]: om utbyggnad samt framför allt synnerligen utförlig behandling om tvenne äga en tomt tillsammans (§ IX), särskildt behandlande om den ene vill bygga ett stenhus, den andra icke, och huru därmed skall förhållas.

I ett tillägg till stadslagen[5] behandlas i en paragraf bestämmelser om de byggnader, som äro byggda intill stadsmuren, såväl utantill som innantill.

Denna Magnus Erikssons stadslag fick sin första kända stadfästelse af konung Gustaf II Adolf 7 jan. 1618[4], och den omtalade byggnadsbalken blef i orubbadt skick omtryckt. Det blef alltså de omkring år 1300 författade bestämmelserna, som utgjorde stommen

---

[1] Hegel, a. a., s. 275 o. f. Westman, De Svenska rättskällornas historia, Upsala 1912, s. 25 o. f.

[2] Hach, Alte Lübische Recht, Lübeck 1839.

[3] R. Eberstadt, Handb. des Wohnungswesens, Jena 1917, s. 56.

[4] Jfr Westman, a. a., s. 45.

[5] Schlyter, 11, s. 404.

för byggnadsverksamheten i Stockholm, ända tills 1734 års lag dref ut städernas byggnadsbalk ur lagen och hänvisade till särskilda stadganden.[1]

Den gamla stadslagens bestämmelser voro emellertid icke tillfyllest. Alltfrån 1400-talets midt skedde oaflåtliga tillägg till dessa byggnadsbestämmelser genom de s. k. privilegiebrefven, utfärdade af konungarna. Det blef ofta konungarna personligen som ingrepo för att rätta det, som var felaktigt. I själfva verket hvilade härigenom i hög grad på regentens iakttagelseförmåga och smak ansvaret för stadens utseende.

Byggnadsbestämmelserna i de kungliga brefven från 1400-talet röra mest förbud af vissa slag af byggnader på vissa trakter i staden; exempelvis förbjöds stallbyggnader i staden 1 maj 1436, andra byggnader än kålgårdar och dylika hus på malmarna 7 dec. 1456. Vidare förbjöds allt byggande väster om stadsmuren 25 juni 1458.[2]

1500-talet. Det var först Gustaf Vasa, som kände behofvet af mer ordnad byggnadsverksamhet. Han skrifver i ett bref 8 mars 1547[3] till ståthållaren, att det vore bra, om »the någett ytterligere ther till tänckche wilde, huru Staden motte wäll försträckt och medt Godh warhafftig bygning försörg(d) bliffwe, mere än her till endelis skee pläger, Så att the förskaffe sich enn förståndig Byggemestere, som rädzligen kunde föregiffwe, att ther motte någett skaffes medt theris bygning».

Hur han tänkte sig denna förbättring af byggväsendet, framgår af hans bref tio år därefter[4], som angriper framförallt farliga trähus och brygghus och som upprepar förbudet att bygga västan till.

Johan III:s stora arkitektoniska intressen äro väl kända. De rörde ju framför allt de kungliga slotten. Men äfven för den enkla stadsarkitekturen visade han stor uppmärksamhet, och från honom härröra en del skrifvelser, som för Stockholms bebyggande varit af vikt. I hans privilegiebref af den 10 mars 1570 gjorde han den viktiga bestämmelsen om upprättande af nya tegelbruk för invånarnas behof. Samma år och datum utfärdade han stadgar för

[1] Svea Rikes lag, Sthlm 1736.
[2] Hildebrand, Stockholms Stads Privelegiebref, s. 4, 13, 19.
[3] Gustaf I:s registratur.
[4] Hildebrand, a. a. Gripsholm 7 maj 1557.

Stockholms stad, hvilkas förnämsta innebörd i byggnadshänseende var bortrifvandet af träbyggnader (punkt 22 och 41). De båda bestämmelserna vilja helt tydligt arbeta på samma program. På 1570-talet upprepade han detta program genom ett flertal bref; särskildt år 1573, då han den 5[1] och 18 februari[2] utgifver bestämmelser i samma riktning. I det förstnämnda brefvet säger han sig önska »bättre skick» hos byggnaderna genom dylika förordningar. Ännu den 1 jan. 1581[3] utger han ett nytt påbud till Stockholms stad, hvari befallningen om träbyggnaders afskaffande står som hans väsentligaste fordran i stadsbyggnadshänseende. På 1580-talets slut har han mer specificerade kraf på borgarhusens utseende såsom höjd, gaflar etc., särskildt vid slottstrakten. Men dessa senare bestämmelser ske icke som allmänna påbud och få därigenom mindre verkningskrets.[4]

Af Johan III ordnades en ny befattning, som synes haft en betydande makt, nämligen en s. k. Öfverste byggmästare. Denne utgjordes af den ene af borgmästarna; den förste, som, år 1573, innehade platsen, var borgmästaren Matz Persson.[5] Då han som borgmästare endast hade 400 dr, men som öfverste byggmästare 1 000, kan däraf förstås, att det var en verkligt ledande plats. Den synes emellertid ej hafva existerat länge; redan 1584 är befattningen delad mellan två borgmästare, som få för besväret 25 dr hvar om året.

Under hela medeltiden och 1500-talet låg alltså byggnadsledningen i händerna dels på konungen, dels på en tjänstemannakår, som bland mångahanda andra praktiska sysslor äfven hade hand om byggnadsverksamheten. Man har således knappast att vänta annat än enbart praktiska syften i stadsbyggnadskonsten under denna tid. Och icke ens detta; genom ständiga ombyten af byggnadsbevakningen — sålunda växlade omkring år 1600 rådmännen ofta hvar tredje dag att öfvervaka byggnadsverksamheten[6] — saknade gifvetvis byggnadsledningen den enhetlighet, som skulle kunna framtvinga verklig efterlefnad af dessa praktiska byggnadslagar.

---

[1] Granlund, II, s. 213.
[2] Hildebrand, a. a., s. 84.
[3] Stiernman, I, s. 309.
[4] Granlund, II, s. 221, 224, 225.
[5] St. A., Stadens räkensk.
[6] Östman i Stockholms Råd och Rådhus, I, s. 46.

1600-talets institutioner. Under Gustaf II Adolfs tid sökte man åstadkomma en bättring i dessa liksom i alla samhällets administrativa förhållanden. Ett privilegiebref författades år 1619, men blef på grund af infallande krigsbesvär aldrig underskrifvet af konungen.[1] Med någon förändring upprepades dess bestämmelser i ett förslag till privilegier för det då ännu självständiga stadssamhället Norrmalm, som dock aldrig utfärdades.[2] Den förändrade tendensen i byggnadsledningen framgår med största tydlighet i den paragraf, som bestämmer, att två borgare skulle utses till stadens byggmästare, »gode, beskedelige män och de sig på byggninger förstå». Deras uppgift skulle vara att hafva öfverinseende öfver alla stadens hus och gator och se till, om något behöfde bättring, eller var värdt att byggas och beprydas samt öfvervaka och bestämma privatpersoners rifvande och nybyggande af sina tomter. De skulle i byggnadsfrågor rådföra sig med dels ståthållaren, dels borgmästaren och rådet.

Ett längre steg i samma riktning utgjorde bestämmelsen af den 5/5 1627 om uppdelning af ämbetsplikterna inom alla kommunens områden, hvarigenom en verklig brytning skedde med den föregående tidens oskicklighet i förvaltningen. De kommunala sysslorna uppdelades nu på fyra afdelningar, hvar och en bestående af en borgmästare och fyra rådmän. Den andra afdelningen skulle hafva stadens byggnadsärenden och räkenskapsväsen om hand.

Denna uppdelning blef emellertid blott ett provisorium, ty sedan Klas Fleming 1634 blef öfverståthållare, utarbetades 1636 en ny »Embetzdeelning» emellan borgmästarna i Stockholm, byggd på den föregående, men med betydligt skarpare gränser.[3] Enligt denna skulle den fjärde borgmästaren hafva inseende öfver stadens utgifter och inkomster samt dessutom »beställa med Stadzens Byggningar — När och Privat huus i Staden byggies eller Gatur läggias, skal han tilsee at thet ricktigt tillgåår, och oprättas Stadhen til vpbyggelse och Prydnat». Detta var alltså grunden till det byggningskollegium, som under hela 1600- och 1700-talen närmast kom att handhafva den borgerliga byggnadsverksamheten i Stockholm.

Den enda byggnadsfackutbildade tjänsteman, som redan 1636 anställdes i kollegiet, var en stadsingeniör. Detta är alltigenom be-

---

1 R. A., Städernas priv., B. I.

2 Hildebrand, a. a., s. 180 o. f.

3 Sthlms Stads Ordinantier, Sthlm 1731.

tecknande; ty vid denna tid var hufvudintresset från stadens sida gifvetvis att få tomtförhållandena bestämda och ordnade till rätlinjighet.

Byggningskollegiet, från hvilket finnas bevarade protokollsböcker ända från 1646, förvandlades åter genom Kongl. Maj:ts Förordning af Stockholms Stads Styrelse år 1672, då Embetskollegiet sammanslogs med Byggningskollegiet till institutionen Embets- och Byggningskollegiet. Borgmästaren i detta fick ungefär samma instruktion som den föregående, nämligen att utom åtskilligt annat öfvervaka såväl stadens byggnadsverksamhet som den privata.

År 1634 skapades genom detta års regeringsform öfverståthållareämbetet i Stockholm och därmed en makt, som, arftagare till ståthållarbefattningen, i kraftigare grad än denna fick stadens byggnadsverksamhet i sin hand. Till detta ämbete hörde nämligen »att si uppå och drifva Stockholms slotts byggning och hvad annan byggning konungen förehafver i Stockholm innan dess murar och stacket — —. Sedan skall han enkannerligen vara stadsens och borgerskapeds förman, hafva inspectionen på all stadsens och malmernes regering, privilegia, byggningar etc.»

Då denna befattning från begynnelsen tillföll en så handlingskraftig man som Klas Fleming, blef det faktiskt öfverståthållaren, som särskildt omkring år 1640 kom att blifva den stockholmska byggnadsvärldens härskare. Hans makt blef desto mer samlad, som Norrmalm år 1636 blef inkorporerad med staden och de förut skilda samhällenas byggnadsfrågor kunde lösas i ett sammanhang. Genom att makten blef så bestämdt centraliserad i en kraftig ämbetsmans hand kan man få förklaringen till, att stadsbyggnadskonsten kom att ledas under denna period endast efter rationellt ämbetsmannamässiga principer, däremot icke efter konstnärliga eller ens praktiskt-arkitektoniska.

Genom att öfverståthållaren obligatoriskt skulle vara riksråd, dref han in rent stockholmska byggnadsfrågor äfven i denna institution. I protokollen för dessa höga herrars sammankomster möta oss efter år 1634 ofta behandlingen af byggnadsproblem af rent lokal natur. Äfven här kan man gifvetvis icke vänta något annat bemötande af dessa frågor än de rent juridiskt-ämbetsmannamässiga. I riksrådet fick äfven K. Maj:t tillfälle att uttala sig om byggnaderna. Drottning Kristina hade en stor förmåga att inom rådet

genomdrifva frågor, som lågo henne särskildt om hjärtat.[1] Hon uttalade sig äfven med mycken skärpa inför detta forum om sina önskningar i byggnadshänseende, därvid gifvande råd och tillsägelse åt öfverståthållaren. Det var exempelvis på en sådan sammankomst år 1648, som hon resolverade, »att Humblegården skulle läggias öde och der byggias een lustegårdh».[2]

Man måste betrakta den byggnadspolitik, som förmyndarstyrelsen genom öfverståthållaren vid denna tid utvecklade, som en del af den allmänna förvaltningspolitiken. Det var en hård och oblidkelig absolutism, som genomdref med rättsliga medel den riktning inom stadsbyggnadskonsten, hvilken staten ansåg som den enda rätta. En sådan byggnadspolitisk absolutism hade genom konungamaktens styrka florerat i Frankrike allt ifrån 1500-talets andra hälft; i Tyskland kom den till stånd samtidigt med den statsabsolutism, som framträdde efter trettioåriga krigets slut.[3] I Sverige var den ett utslag af den fasta ordning i förvaltningen, som, förberedd genom Gustaf II Adolf, fick sin praktiska verkningskraft genom 1634 års regeringsform och kan här betecknas som en byråkratisk absolutism.[4]

Under denna tid, 1620-talet fram till 1600-talets midt, skapades således de ämbeten, som till särskild uppgift fingo att taga vård om byggnadsväsendet. Men vid 1600-talets midt hade ännu aldrig en arkitekt eller utbildad byggmästare styrt den stockholmska stadsbyggnadskonstens öden.

De ledande 1600-tals-arkitekterna.

Redan på 1630-talets slut hade emellertid regeringen för statens byggen, som förut skötts af tillfälligt engagerade främlingar, utnämnt en arkitekt som fast ledare under titeln »Kongl. Majestäts Architecteur», nämligen Simon de la Vallée, den 9 mars 1639.

Enligt hans kungliga fullmakt[5] skulle hans ämbete bestå hufvudsakligen däruti, »at när wij finne gott, antingen någen gammall byggning at låta renovera eller någon ny at begynna, han då der öfver icke allenast skall författa Desseinen, uthan och sedan förord-

[1] A. B Carlsson, Den svenska centralförvaltningen. Sthlm 1913, s. 47.
[2] Riks Råd. Prot. 19 apr. 1648.
[3] R. Eberstadt, Handb. d. Wohnungswesens etc. Jena 1917, s. 59 o. f.
[4] Jmfr Hildebrand, Sveriges Historia, V, s. 295.
[5] Riksreg. 1639, fol. 176.

ningen är giord wara deröfwer personligen tillstädes och leggia der handen wed etc.» Därmed hade man alltså, tillsvidare endast inom hofkonsten, slagit in på en ny väg, nämligen att gifva en framstående arkitekt ledande administrativ ställning inom byggnadskonsten.

Simon de la Vallée fick aldrig tid att utöfva något bestämmande inflytande, då han redan 1642 gick ur tiden. Hans syssla öfvergick, enligt fullmakt af 9 febr. 1646, till Nic. Tessin d. ä., som erhöll en nästan helt likalydande instruktion, nämligen att lämna ritning, när drottningen ämnade nyuppföra eller renovera någon byggnad.[1]

Jämte denna arkitektplats ordnades några år därefter, år 1651, en slags inspektionsplats öfver de kungliga byggena.[2] Drottning Kristina ville nämligen knyta den redan då ansedde arkitekten Jean de la Vallée till sig genom en kunglig tjänst, men kunde icke gifva honom ett ämbete, som sammanföll med Tessins. Hans hufvuduppgift blef sålunda icke att producera ritningar, utan att »hafwa Inspection och inseende med all wår Civil Bygnadh, på een och annan Ort här j Rijket j Städerne och på landet»; han skulle därvid se efter, hvad som borde repareras, samt, när någon ny byggnad företogs, se till att den uppgjorda ritningen följdes. Med detta var första stenen till öfverintendentsämbetet lagd.

Jean de la Vallée innebar på ett sätt ett fullföljande af den Klas Flemingska traditionen, enär han under en följd af år hade varit i dennes tjänst och då gifvetvis fått deltaga i öfverståthållarens stadsplaneförslag. Efter öfverståthållarens död 1644 skrifver han nämligen till Axel Oxenstierna[3], hur han »till förrende hos wällbe Saligh her Class Flemmingh min dageligh kost och uppehälle hafft haffwer, så hans Nådhe haffuandes den förhopningh att iagh till Sveriges Cronons tiänst employeras — — kunde». Detta är en sak värd att anteckna, då Jean de la Vallée i ett af sina stadsanläggningsprojekt visade sig hylla den Flemingska absolutismen i ytterligaste grad.

Det viktigaste ledet i hans utbildning var dock den resa till Frankrike och Italien, som han gjorde under Axel Oxenstiernas

[1] Aftryckt hos Sirén, Gamla Stockholmshus I, s. 234.
[2] R. A. Riksreg. Fullmakt 14 jan. 1651.
[3] R. A. Bref till Axel Oxenstierna.

skydd. Enligt hans egen uppgift[1] till sin »gunstige befordrare», Axel Oxenstierna, hade hans farfar, Marin de la Vallée, blifvit blind, och började han då sin verksamhet i lära »hoos een aff the bästa Architector som här i staden finnes benämt Monsieur Gamart»; äfven enligt Blondel en af 1600-talets bästa franska arkitekter.[2]

Kronans byggen hade alltså nu som officiella ledare dessa tidens tvenne märkligaste arkitekter, staden hade dock fortfarande ingen. Det är sålunda helt naturligt, att de första tecknen till en ny stadsbyggnadsuppfattning skola uppkomma i anslutning till slottsbygget, hvilket äfven blef fallet. Men efter en tid knötos båda arkitekterna på olika sätt till stadens byggnadsverksamhet; Tessin genom att utnämnas till stadsarkitekt 1661[3], Jean de la Vallée genom att anställas vid ämbets- och byggningskollegiet 1671 (1672).

Det måste däremot bero på ett misstag, då äfven Jean de la Vallée i litteraturen göres till stadsarkitekt. Misstaget kan lätt hafva uppkommit genom Gahm Persons anteckningar[4], där Jean de la Vallée erhåller denna befattning i lefnadsbeskrifningen, ehuru bland de af Gahm Person afskrifna dokumenten öfver arkitekten gifvetvis ingen stadsarkitektsfullmakt förekommer.

Från denna tid, 1600-talets midt, inträder alltså en ny epok i den stockholmska byggnadsledningen, i det att stadens angelägenheter i byggnadsfrågor handhafvas af tidens främste arkitekter. De båda arkitekternas uppgift blef att från en rent ämbetsmannamässig synpunkt vid husbyggandet häfda en arkitektonisk.

Yrkesarkitekternas ställning.

Ett par dokument i RåA gifva en skarp belysning öfver de förhållanden, som rådde inom byggnadsledningen[5] vid tiden för Tessins stadsarkitektsyssla. Ett relaterande af dem är här på sin plats för att klargöra den följande tidens sträfvan. Det gällde ett hus, som sekreteraren Mårten Brenner lät uppföra åt sig 1668—70 å Baggensgatan—Kindstugatan, ett hus med kvartersnumret Andromeda 1, som bevarat portalen från uppbyggnadsåret.[6] Enligt kontraktet skulle »konstrijcke» murmästaren Mathias Berendtsson

---

[1] R. A. Oxenstiernska brefsamlingen. Datum Paris 28 sept. 1646.

[2] J. F. Blondel, Architecture Françoise II, s. 37.

[3] Fullmakten aftr. Siren, Gamla Stockholmshus, I, s. 234.

[4] U. U. B. X. 222.

[5] RåA. Civilakt 1670/254. Handlingen kommit till min kännedom genom amanuens Ivar Simonsson.

[6] Uppgifter om dess förutvarande utseende i Borgarhus, I, s. 123.

uppbygga huset »aldeles effter den dessein som rådman och architecteuren Mons. Nicodemus Tessin afrijtat och proiecterat». Här var det alltså, undantagsvis, fråga om en verklig arkitekts planer, som skulle följas. Men garantien för detta fullföljande af arkitektens intentioner var ytterst ringa. Enligt Brenner var denna Berendtsson en odugling, som »gaf sigh uth för en murare, men hadhe gudh bättre minsta förståndet der på, som kan och wara lycka, allenast han wore wydh deth förståndh, att see sit arbete före och laga at han medh äran komme der ifrå —». Brenner tog följaktligen arbetet själf om hand, ehuru alldeles olärd på området, och aflönade direkt det arbetsfolk, som murmästaren i alltför orimlig mängd skickat till arbetet. »Det är sandt», skrifver Brenner, »mången konung har bygdt slåt och fästen, men aldrig troor iag någontydh skall finnas at så många murgeseller och drenger hafwa i sänder arbetat på sådant.» Genom att inträda i murmästarens ställe hade Brenner emellertid brutit mot skråordningen, hvilket androgs mot honom i den process, som Berendtsson öppnade. Målets förlopp och utgång äro ju här icke af intresse. Det som dessa handlingar däremot visat är följande: sedan genom husägaren arkitekten lämnat ritningen till murmästaren, hindrade honom skråordningen från något ingripande i arbetet.

Samma förhållande framgår ur ett byggnadskontrakt 24 maj 1669, upprättadt mellan murmästaren Johan Persson och kommissarien Jochim Lillienhoff angående ett hus på Söder.[1] Enligt kontraktet skulle byggnaden visserligen uppföras »aldeles effter desseinen som igenom Architechten Albinus på papperet fattat är»; men om under arbetets lopp byggherren behagade göra några förändringar, var det en rent ekonomisk fråga mellan honom och murmästaren, hvilken skulle uppgöras »apart»; äfven i detta fall var det alltså en verklig arkitekt, som uppgjorde ritningen; men om man önskade frångå ritningen, var det den byggandes ensak, hvarmed arkitekten intet hade att beställa.

Som synes af dessa dokument, var arkitekten rättsligt satt alldeles utanför bygget, sedan han förfärdigat ritningen. Då bygget så kom i händerna på till arkitektyrket fullkomligt oskolade murare, riskerades arkitektens afsikter helt och hållet. Under det tidigare 1600-talet vållade detta icke så stor slitning; arkitekten och mur-

[1] RåA. Civilakt, 1673/228.

mästaren voro oftast samma person eller stodo i hvarje fall på samma nivå. Men när under 1600-talets andra hälft ett verkligt arkitektyrke började växa upp, strängt skilt från handtverkarskråets murmästare, begynte slitningen mellan den gamla strängt konservativa skråandan och de fria arkitekternas uppfattning. Under 1600-talets slut och hela 1700-talet utkämpas denna arkitektyrkets strid, som vill bryta skråtvånget vid husbyggandet och ställa detta direkt under arkitektens kontroll, med honom som arbetsledare. Kampen innebar för arkitekterna: att från att vara hänvisade till tjänst hos de höga herrarna och utsatta för deras godtycke tvinga sig till en tryggad plats i samhället; för byggnadskonsten: att från att ofta vara enbart slumpvis husbyggande blifva regelrätt arkitektur.

Den förste stadsarkitekten.

Det är mot denna bakgrund man får se den nye stadsarkitektens sträfvanden. Vid sitt tillträde till befattningen fick han, mig veterligt, ingen instruktion, som kunde skänka honom makt att ändra arkitektens ställning. Hans ed innebar endast, att han skulle lyda under öfverståthållare, borgmästare och råd.[1]

För att skapa sig en sådan instruktion samt för att i gemen råda bot på missförhållandena, inlämnade han troligtvis strax efter 1671 en för tidens och hans egen ståndpunkt mycket upplysande promemoria, som han kallade »Kort och oförgrypeligh opsatz och vnderrättelse Till wälbne H. Secreteraren, på hwadh sätt Kongl. Maijt, denne Stadhen sampt hela Rijket vthi Bygningzwäsendet hereffter allerunderdånigst kunde blifwa betient».[2]

Tessin framhåller här först och främst, att arkitekten bör få hålla sig till sitt yrke, och det består förnämligast i »Speculationer at opfinna deth som länder till nödig, nyttig och zierligh Bygnat»; under sig skall han hafva alla sina handtverkare, som skola afhemta order af arkitekten och följa hans förslagsritning. Angående stadens byggnader föreslår Tessin, att som förut öfverståthållare, borgmästare och råd skulle besluta om bebyggandet, men arkitekten vara närvarande vid beslutets fattande. Tessin framhåller vidare att arkitekten icke borde belastas med en hop sysslor som inte sammanhänga med hans ämbete, men hvilka däremot ämbetsborg-

---

[1] RåA. Sthlms stads protokoll 10 maj 1661, s. 86.

[2] R. A. Sthlms Stads acta, 7. Dateringen på grund af uttrycket »Borgm. de la Vallées fadhers stelle», Jean de la Vallée borgmästare 1671.

mästaren kunde hinna med, »emedhan deth beswäret om Bygningen wäsendet Architecten allena åligger»; detta sista kanske att fatta som ett utfall mot Jean de la Vallée, hvilken Tessin ansåg lägga sig i de till honom hörande frågorna. Hur hans kontroll öfver byggnadsverksamheten skulle tillgå framlägger han därefter i ordalag, som samtidigt forma sig till en belysande kritik öfver det då tillämpade systemet; han skrifver sålunda: »Emedhan Architectz werk förnembl. består der uthinnan at medh sine godhe Speculationer och desseiner komma anderes händer till at arbeta, hwilket är den rätta och besta vnderwijsning för handtwerketz männerne; män der emoot om Een och annan blifwer tillåthen som icke rätt lärt eller nogsam förfarenheet hafwer, vthan fast mehra igenom egen inbillning låther sigh tyckia wara kunnig nogh vthi een så nödig och nyttig konst, som dock mehre än Een menniskas ålder erfordrar, blifwa derigönnom framförde een hoop desseiner som mehra lända till förderf än något gott, och föra handtwerks folket på een orätt wegh at giöra odogeligh arbete; män på deth sådant missbruk kundhe wara fortagen och dem som hadhe hågh och willia at öfwa sigh vthi Architecturen icke måtte blifwa afskreckt eller hindrat at giöra sigh widhare förfahren och kunnigh der vthinnan, så och den som wille låtha Byggia icke heller måtte twifla om hans Bygning blifwer föört effter een godh dessein, synes dertill wara den bästa wägen denne, at ingen måtte fördrista sigh at anordna eller stella i werket någon byggning för än desseinen deröfwer af Kongl. Mayttz Architect wore öfwerseet, der öfwer hans omdömme inhämptat, och effter hans gåttfinnande approberat och vnderskrifwin, hwarigenom den som desseinen giordt mycket kundhe lehra, så och den som byggia will desto bättre blifwa betient, sampt och handtwerks folket blifwa rätt vnderwijste och förbättradhe, Skedde altså derigönnom Kongl. Maijtt Stadhen och landet förmodligen een vnderdånig och nyttig tienst — —».

Som synes behandlar detta förslag icke endast sammankopplingen af den kungliga arkitektsysslan med stadsarkitektens. Det innebär ock något annat och mera. Det vill bryta med den nyss beskrifna ännu lefvande handtverkstraditionen inom den borgerliga byggnadskonsten, som icke visste någon skillnad mellan murmästare- och arkitektyrket. I motsats häremot häfdar Tessin arkitektens från handtverksskrået vidt skilda kall och framhåller, att hvarje nytt byggnadsföretag kräfver först ett af en utbildad arkitekt uppgjordt utförligt

förslag, innan det kan med hans direkta ledning öfver handtverkarna igångsättas. Denna nya uppfattning af den byggandes ansvar hade redan vid 1600-talets midt börjat visa sig hos den mäktiga, palatsbyggande adeln; det är Tessins mening, att den skall tränga ned genom hela den byggande borgarklassen. Och han finner gifvetvis, att han själf med sin stora erfarenhet är främst skickad att öfvervaka och leda detta byggande.[1]

En följd af hans promemoria torde man kunna se i ett kungl. bref af 7 juli 1674[2], där Karl XI befriar Tessin från alla småsysslor och uppdrag för att helt ägna sig åt »detta ena och förnemsta» vid stadens byggnadsväsende; konungen befaller, att han »drager försorg om dhet som der till hörer, gör förslag der öfwer, affattar desseiner, gifwer dem som arbetet drijfwa och förrätta skole, nödiga ordres etc.».

Tack vare den starkare ställning, som han härigenom tvang sig till, kunde han än bättre efter sin vilja utveckla sin rika verksamhet. Den kom, som kändt, att i Stockholm hufvudsakligen bestå i uppförandet af ett stort antal offentliga och privata hus. Det var framför allt som Stockholms mest anlitade husbyggare, han fattade sin stadsarkitektsuppgift, däremot icke som stadsanläggare. Ur samhällelig synpunkt betecknar hans verksamhet första steget till arkitektsyrkets emancipation i Stockholm och Sverige.

Preses öfver ämbets- och byggningskollegiet.

Äfven Jean de la Vallée sökte, samtidigt som Tessin kämpade mot skråväsendet, att inom sin verksamhetssfär göra upp räkningen med den osakkunniga ämbetsmannaledningen inom byggnadsvärlden. Som förut är omtaladt, var ursprungligen ämbetskollegiet och byggnadskollegiet tvenne institutioner med hvar sin borgmästare. Jean de la Vallée blef, egendomligt nog, borgmästare för ämbetskollegiet den 8 juni 1671, däri uppgiften äfven säges vara att hafva »flijtig och noga inseende medh Stadzens byggningar».[3] Samma år och datum blef en sekreterare Anders Gerner, alltså en arkitektoniskt sedt oskolad person, borgmästare för byggningskollegiet med lika-

[1] För att öfvertyga därom ger han några upplysningar om sig själf, som förut äro okända. Han säger sig hafva tjänat drottning Kristina som Copio Conducteur och Ingeneur vid Krigsstaten alltifrån 1636. Hans första uppträdande i Sverige förut belagdt med årtalet 1639.

[2] RåA. Kungl. Bref.

[3] R. A. Riksreg., fol. 594;

lydande instruktion hvad gällde stadens byggnadsverksamhet.[1] Denna ordning, som tvang de la Vallée att gemensamt med en inom byggnadsfacket okunnig öfva inspektion öfver stadens bebyggande, misshagade den mångbepröfvade öfverinspektorn öfver alla kungliga hus.

Han uppsatte ett »oförgripligh betänkiande» rörande »thet civiliska bygningz wäsendetz rätta Styrelse uthi Stockholms Stadh»[2], hvilket, på en mångordig, synnerlig besvärlig prosas omvägar, kom fram till ungefär följande slutsats: om de, som lagligen hafva öfverinseende öfver byggnadsverksamheten, antingen ingenting i byggnadsväg begripa (Gerner?) eller förhindras af andra göromål att utöfva denna verksamhet (han själf?), blir resultatet skadligt för staden.

Det var troligtvis denna skrifvelse, som bidrog till, att år 1672 ämbets- och byggningskollegiet sammanslogos till en institution under en borgmästare, som väl närmast fick sköta det judiciella, medan Jean de la Vallée blef den byggnadssakkunnige preses för detta sammanslagna kollegium. Hans åtgärder i den stockholmska byggnadsvärlden blef i denna ställning icke betydande, dels därför att han dock trycktes af en massa ämbetsplikter, dels därför att den kraftige Tessin som stadsarkitekt helt tog ledningen.

Stockholms första byggnadsordning.

Jean de la Vallées mest bestående insats i denna ställning blef kanske därför, att han författade Stockholms första byggnadsordning. Ett bref i R. A.[3] upplyser nämligen, att »förledne åhr, när Elden hade så ynkeligen gått öfwer Norremalm, så giordess af Borghmestaren La Vallée ett project, huru dhe här effter byggia skulle, och dher på Hans Kongl. Maytt. ett reglement uthfärdadt, samma Byggerij angående —». Detta reglemente, som mig veterligt aldrig trycktes, utfärdades den 4 juli 1686.[4] Det gällde endast Norrmalm, särskildt för de där »afbrände Platzer», hvarigenom det ju icke fick bärkraft som en verklig byggnadsordning. Reglementet blef dessutom särskildt färgadt däraf att det uppgjorts med anledning af en eldsvåda; dess flesta punkter gå ut på afvärja en förnyad olyckshändelse. Men det var dock den första af arkitekt uppgjorda samling af regler öfver hur Stockholm skulle bebyggas, och den har

[1] R. A. Riksreg., fol. 599.
[2] R. A. Stockholms Stads acta, 7.
[3] R. A. Sthlms Stads acta, 7. Brefvet odat., undertecknadt af slottsfogden G. Stiernhoff.
[4] RåA. Kungl. Bref; kopia.

gifvetvis fått en stor inverkan på byggnadsverksamheten. De olika paragraferna behandla bl. a. frågan hvar stenhus skulle byggas och hvar trähus, höjden på de förra och de senare, prisskillnaden mellan stenhus och trähus, lämpligaste taktäckningen samt medel att få gatorna räta. Om man vågar utläsa något direkt personligt de la Valléeskt utöfver de praktiska instruktionerna i detta reglemente, skulle det vara arkitektens skarpa och upprepade fordran på att de finaste gatorna skulle bebyggas med stenhus samt att ju högre stenhuset var, dess bättre, synpunkter till hvilka jag i annat sammanhang återvänder.

Detta af Jean de la Vallée författade reglemente fick äfven därigenom sin betydelse, att det blef grundvalen för 1700-talets byggnadsordningar.

Tessin d. y.

Då Tessin d. ä:s son efter sin första studieresa återkom till Sverige, utsåg Karl XI honom till hofarkitekt, detta såväl för hans egen som för faderns skull.[1] Konungens »vocation» till honom att erhålla detta ämbete ger genom sina ordalag äfven ett bidrag till kännedomen om arkitektens ställning. Konungen säger, »att Edher nu inthet annat fehlar, än een stadigh öfningh och itt wist Embete, hwar widh I kunnen få tillfälle att gifwa proof af Edher skickeligheet, och wijsa Edhert arbetes frucht —». Det var icke så mycket behofvet från konungens sida, att erhålla en arkitekt, som framkallade Tessins utnämning; det var fastmer, att kungen insåg nödvändigheten för Tessin att få en plattform, på hvilken han kunde utöfva sin verksamhet. Arkitekten fick lof att omhändertagas af en mäktig gynnare för att kunna fullfölja sitt kall.

När Tessin d. ä. 1681 afled, utfärdade Karl XI ett bref, där han uppdrog åt Nic. Tessin d. y. att, i samarbete med den halft mytiske halfbrodern Winand, hafva »upsicht och wårdh om Stadzens byggninger», hvarigenom staden blef »försedd medh en sådan architect som i den kånsten och wettenskapen hafwer medh store flijt och kåstnadh wunnit det framstegh och den fullkommenhet så här hemma som i fremmande landh, at intet bettre och säkrare wahl än äfwen detta af hans Person gjöras kan —».[2] Tessin d. y. var därigenom såväl hof- som stadsarkitekt. Att befattningarna ansågos

---

[1] R. A. Riksreg. 1676, fol. 60, 13 mars 1676.
[2] RåA. Kungl. Bref VI, s. 210.

likvärdiga, framgår af lönen, som ursprungligen var 900 daler silfvermynt som hofarkitekt, 950 som stadsarkitekt. Denna dubbla befattning, som såväl kungens som stadens arkitekt, ökade gifvetvis möjligheten för den yngre Tessin att lösa de med slottsbyggnaden förenade problemen af en omgestaltning af staden omkring slottet. I ett kungligt bref vid 1682[1] framträder redan denna kombinerade synpunkt, då kungen befaller, att vid den »honom anförtrodde arbetes förrätningh så wedh Slottet som Staden — — ingen må wegra honom att bruka på wårt Slottz och Stadz Arbete dhe Handtwerkare och arbetare som han helst will —». Samtidigt innebär detta bref en befrielse för Tessin från skråinstitutionens tvång. Tessins makt ökades slutligen genom utnämning till öfverintendent 21 mars 1697 och det var framför allt i den egenskapen han fullgjorde sitt stora förslag till omgestaltningen af Stockholms centrum.

Den, som jämte Tessin, under 1700-talets första decennier, inspirerade de stora förslagen till nya byggnadsföretag, var konung Karl XII själf. Af åtskilliga dokument framgår, att konung Karl hade ett arkitektoniskt intresse, väl lika stort som de tvenne för sin byggnadskärlek berömda konungar Sverige utom honom ägt, Johan III och Gustaf III. Karl XII följde minutiöst Tessins planer, han gaf uppslag, han kritiserade och uppmuntrade; hans inverkan på de Tessinska projekten måste antagas hafva varit mycket stor och skall, på grund af att den icke förut är tillräckligt framhäfd[2], här belysas något utförligare. Tessin d. y. och Karl XII.

Konungens uppfattning och åtgärder framkomma på det skarpaste i de bref, som hans kanslist Kasten Feif sände Tessin tiden 1711—1718.[3] Feif förefaller i dessa bref att själf vara mycket byggnadsintresserad; men det framgår, att detta var ett litet intrigspel af kungen; han ville ofta, att hans egna frågor och inkast skulle göras i Feifs namn, troligtvis för att Tessin desto mer obehindradt skulle svara på dem: »H. Hofmarskalken behagade vara så god och svara härpå som hade iag af mig sielf det frågat, Hans M:t vil intet at det skal

[1] RåA. Kungl. Bref, VI, s. 233; i afskrift.

[2] Eichhorn, Svenska Studier I, Sthlm 1869, Bååth, Helgeandsholmen och Norrström I, Upsala 1916, s. 277 samt Östman i Tidskrift för Stockholms Stads Tjänstemän 1917 ha dock betonat Karl XII:s stora intresse för arkitekturen.

[3] Publ. i Handl. ur v. Brinkmanska archivet I.

heta, som ville H. M:t det sielf vetta —», skrifver Feif den 28 april 1712. En annan gång säger Feif, att han skulle önska Tessin till öfverståthållare för »Stockholms stads uppkomst skul», men tillägger strax, »at jag just intet skrifver detta utaf mig sielf». En tredje gång har Feif uppsatt några påminnelser angående den nya stallbyggnaden och kursiverat i sitt bref, att dessa påminnelser »skola passera för mina». Detta hindrar ju dock icke, att äfven Feif hyste ett uppriktigt intresse, som särskildt framspringer, när det blir tal om hans eget hus på Skeppsbron, i nuvarande kvarteret Proserpina.

Upprepade gånger ber Feif Tessin sända ritningar till kungen på det som är byggt i Stockholm sedan hans afresa, då han inte kunde göra kungen större nöje; Tessins kopparstick öfver det nya slottet fick Feif lof att spika upp på väggen i Bender för att konungen dagligen skulle kunna bese dem och diskutera dem, och flera gånger skrifver Feif, att kungen längtar hem framför allt för att få börja bygga efter de ståtliga förslagen.

Men än mer upplysande än detta stora allmänna intresse är att kungen själf i smyg utöfvade arkitektyrket. »Hans M:t är intet så osnäl i Architekturen, och om iag icke express vore förbuden, så skulle iag öfversända en dessein på et hus som H. M:t har författat, — — men H. M:t vil intet skryta med sine vettenskaper», står det i ett bref från Bender 30 febr. 1712. Och samma år — det var det år då Tessin höll på med sitt stadsplaneprojekt — har han egenhändigt utfört, långt nere i Bender, en plan öfver hur Brunkeberg skulle bebyggas. Feif har sannerligen rätt då han efter denna uppgift vädjar till Tessin, om han icke därutaf kan förstå, att »Hans M:t älskar arkitekturen och hvad därtill hörer».

Lägger man till dessa fakta en stor mängd noggranna anmärkningar, omdömen, loford, förfrågningar, dispyter af konungen om de olika byggnaderna, förstår man, att Tessin d. y. uttalade en sanning, när han säger, att »Hans Kongl. Maj:st stora wäsende» hade uppmuntrat honom att utföra sin stora byggnadsplan öfver Stockholm.[1] Det är icke utan rörelse man läser i Tessins lilla självbiografi[2], där han för öfrigt endast sysslar med sina ordnar och utmärkelser, om det slutliga mötet mellan konungen och hans trogne arkitekt i Kristinehamn 1718. Kungen hade särskildt beordrat dit

[1] R. A. Tessinska samlingen, Handl. rör. konsth. ämnen 1.
[2] Konst A. Åtskiliga Minnespuncter af Nic. Tessin.

Tessin för att få allena tala med honom och se alla hans ritningar[1]; Tessin testamenterade minnet af mötet till sina barn och till eftervärlden i dessa ord: »Och få dagar därefter återkom Hans Majt til mig allena, hafwandes ey mehr än en hingstridare med sig, då befalt blef at ingen skulle slippa in, och hvar Hans Majt hoos mig ifrån kl. 2. till half 8 om aftonen helt allena, då jag honom wijste alla desseiner som jag i Hans Majts frånwaro giordt, så wäl angående Slåttet, som andre mäst publique byggningar, hwilka Hans Majt särdeles nådigt approberade, utlåtandes sig wid slutet, at jag haft alt för mycket beswär i dess frånwaro».

När en konung af Karl XII:s mått ägnade så mycken tanke åt arkitekturen, kan man vara förvissad, att han äfven ägde en själfständig uppfattning, som han önskade genomdrifva. I en diskussion, som han brefledes förde med Tessin, ligger denna uppfattning framlagd; och den utmanar äfven Tessin att i en viktig punkt häfda sin mening, som var den motsatta. I dessa dokument[2] ligger en estetisk skärmystling mellan den svenska arkitekturens främste ledare under dess största tid; de äro därför af ett betydande intresse.

Konungen framhöll, särskildt med anledning af Tessins ritningar till kyrka och arsenal, att han håller det för »et fehl hos Architecten, när han tager Statuer til hielp at därmed utzijra Architekturen»; han ansåg, att en ren och rik arkitektur gör bästa effekt och att det är en konst, magnifik nog i sig själf, utan att behöfva taga hjälp af skulpturen. Skall öfverhufvudtaget skulptur förekomma, så skall den vara af brons och marmor, ej af trä eller gips; och dylik passar bäst på publika platser eller i trädgårdar. Utanpå ett hus tillåter man dem möjligen, om de förekomma sparsamt, men icke inne i rum och framför allt icke inuti en kyrka, hvilket distraherar församlingen, hvilket en ren arkitektur icke gör. Kungen rekommenderar den effekt, som sköna och stora kolonner göra, och ifråga om utsirning ornamenter af brons, marmor och guld.

På denna utläggning svarar Tessin, att, ehuru det hugnar honom mycket, att kungen så nådigt protegerar arkitekturen, han dock förvånar sig öfver kritiken. Han erkänner villigt, att arkitekturen är rik i sig själf, särskildt »uthi stora machiner, hwaräst alla leder sigh

---

[1] Handl. ur v. Brinkmanska archivet I, s. 236. [2] Tessins memorial i R. A. Tessinska saml. Handl. rör. konsth. ämnen I. Kungens åsikter i Handl. ur v. Brinkmanska archivet I, s. 165 o. f. Bref 12 dec. 1712 samt R. A., Stockholms Stads Acta, 8.

finna emot hwar andra proportionerade», och att den inte behöfver något lån; men skulptur och måleri äro så förbundna med arkitekturen, att de ej kunna tåla någon skilsmässa. Men de skola användas på rätta ställen, och Tessin slutar, efter en lärd historisk berättelse om skulpturen i antiken, med att åberopa sig på Michelangelo och Bernini.

Han träffar, särskildt med det sista namnet, grundskillnaden mellan sin och konungens smak. Karl XII:s puritanska läggning drogs tydligen mot den arkitekturstil, som företräddes af den strama palladianska klassicismen, Tessin däremot ville föra in barockens hela rika formvärld i sin arkitektur. Karl XII gaf slutligen med sig i denna arkitekturdebatt.[1]

Denna utvikning har på en punkt belyst det samarbete, som i arkitektoniska spörsmål ägde rum mellan kungen och Tessin. Den ger oss rätt att, vid beskrifningen af själfva stadsbyggnadskonsten, taga bestämd hänsyn till Karl XII som bärare af en starkt personlig, arkitektonisk vilja.

Förslagen till stadens omgestaltning i samband med slottsbyggnaden blef Tessins egentligt enda insats som stadsarkitekt. Det stora byggnadsföretaget kungliga slottet jämte den mängd af officiella uppdrag, som under årens lopp tillföllo honom, hindrade honom för öfrigt att i verksammare grad vara stadsarkitekt. Det kan icke sägas, att han i en grad, som motsvarade hans väldiga begåfning, lyckades genom denna syssla omskapa stadsbyggnadskonsten i Stockholm. Stadsarkitektsbefattningen blef en bisyssla inom hans stora verksamhetskrets. Att han dock kan få äran äfven som administrativ inledare till det stockholmska 1700-talets byggnadskonst, beror på, att det dock var han som genom råd och uppslag skapade de nya förhållandena i 1700-talets byggnadsledning.

Göran Adelcrantz.

I en skrifvelse till konungen af den 5 mars 1715, hvilken icke återfunnits[2], föreslog Tessin att afstå den lön, som staden betalat honom, till sin skyddsling och lärjunge, dåvarande hofarkitekten Göran Adelcrantz, ett förslag som konungen gillade. Genom ett kungligt bref af den 23 mars 1715 utnämnde Kart XII denne till Stockholms stadsarkitekt och gaf därmed ämbetet till en man, som i samråd

[1] Handl. ur v. Brinkmanska archivet I, s. 276; bref 17 juli 1713.
[2] Enligt Kungl. Bref 23 mars 1715. R. A. Tessinska saml. Kungl. Bref.

med Tessin d. y., kom att höja stadsarkitektsbefattningen till en för den stockholmska byggnadskonsten utomordentligt betydelsefull plats. Från denna tid och genom hela 1700-talet, det afsnitt, som jag i behandlingen af stadsanläggningen benämnt 1700-talsklassicismens tid, utgick såväl teoretiskt som praktiskt byggnadslagar, byggnadslära, byggnadskontroll och verklig omgestaltning af stadspartier framförallt från stadsarkitekten.

De första tankarna till omdaning af byggnadsledningen i Stockholm, som härrörde från Adelcrantz, låter han framkomma i ett bref till sin beskyddare Tessin[1], i hvilket han först tackar honom, att denne föreslagit honom hos konungen. Hans afsikt är att upprätta »byggningzwäsendet som nu alldeles tyckes ligga under fötterna», en föga artig anmärkning riktad till den förre stadsarkitekten, och fördenskull preciserar han i 7 punkter sina önskemål. I första punkten erkänner han sin uppgift vara att stå för ritningarna till publika byggningar; i detta hade han intet att påminna om, då det var den enda punkt, där han direkt kunde anknyta till Tessin och fortsätta hans verksamhet. Men i fråga om privathusen har han desto mer att reformera. Han påstår, att hittills alla husägare följa sin egen caprice, ofta ledda af »oförfarne Bygmästare hwilka föga större practique uti Bygningskånsten hafwa än de själfwa». Vi igenkänna fortfarande missförhållandet från den Brennerska tvisten. Följden blir icke endast, att husägarna själfva skada sig därigenom, utan äfven att hela staden »så till sielfwa zirligheten som fastheten och Bekwämligheten icke blifwer så wäl upbygd som elliest — skie kunde». Bättring kunde ske genom en starkt kontrollerande makt hos stadsarkitekten: all byggnad, som anlades utan stadsarkitektens ritningar eller skriftliga gillande, skulle förbjudas, liksom alla bygg- och murmästare fingo lof att rådfråga arkitekten, innan de begynte något arbete.

Den svåraste frågan var emellertid den redan af Tessin d. ä. så kraftigt debatterade: arkitektens förhållande till skråväsendet. Adelcrantz föreslår radikalt, att alla under byggnadsfacket hörande handtverkare — stenhuggare, byggmästare, murmästare, snickare etc. etc. — skulle hafva arkitekten till direkt förman; hvilket icke innebar, tillägger Adelcrantz, att han å sin sida skulle hafva

[1] R. A. Tessinska saml. Bref till Nic. Tessin d. y. Brefvet odateradt, men skrifvet före mars 1718.

något att skaffa med deras skrån. Dock fordrar Adelcrantz ett starkt ingripande i skråets inre politik: att när gesäller inom till byggnadsfacket hörande handtverk skulle blifva mästare, arkitekten jämte skråets mästare skulle bedöma deras mästerstycken samt examinera dem i desseiners författande.

Den första afdelningen af memorialet behandlar alltså kort sagdt frågan om stadsarkitektens ökade makt. De två sista punkterna föreslå dessutom tvenne åtgärder, som hvar och en blef fröet till för 1700-talets stockholmska arkitekturhistoria betydande institutioner. Adelcrantz begärde, att till sig i huset få taga en gesäll för hjälp med desseiners och modellers förfärdigande. Detta blef första ansatsen till stadsarkitektens ritkontor, där århundradets borgerliga arkitekter fingo sin utbildning. I den sista punkten säger han, att icke vet, om han har att rätta sig efter någon annan byggnadsordning än den af 1686; han understår sig visserligen icke att begära någon ändring i densamma, men hemställer dock, om den icke kunde inrättas »mehra effter dessa tiders åmständigheter». Detta hans uppslag gaf anledning till uppkomsten af 1700-talets byggnadsordningar. Till båda dessa frågor återkommer jag senare.

I sin skrifvelse fick Adelcrantz äfven tillfälle att på några rader gifva uttryck åt sin arkitekturuppfattning. Han säger, att om arbetet än är godt utfördt, »så snart uti siälfwa utdelningen och proportionerna någon felaktighet skiönies, så är alltsammans ändå obehageligit»; detta emedan såväl fria som mekaniska konster hafva sin grund af teckningen och äro bundna af proportionerna; därför kan ingen sägas kunna sitt yrke, som icke vet hur »siälfwe ordningarne, med allehanda lister, cornicer, consoler, lucarner, portar, nicher, dörar och fönster med sine ornamenter böra indelas».

I detta program ansluter sig Adelcrantz till den franska, särskildt på Vignola fotade, teoretiska litteraturen: den satte proportioneringen som byggnadens arkitektoniska hufvudegenskap, men, väl att märka, denna proportionering gällde enligt arkitekturböckerna hufvudsakligen detaljerna. Adelcrantz' ord väcka särskildt tanken på en vid hans vistelse i Frankrike 1704—05 nyutkommen och mycket läst bok, Davilers Cours d'architecture, som utgick i tre upplagor 1691, 1696, 1699.[1] Detta arbete utgår helt från Vignola och ger talrika regelrätta exempel på just de af Adelcrantz uppräknade

[1] Här är använd den af L. Ch. Sturm utgifna tyska upplagan, Amsterdam 1699.

arkitekturelementen. Dennes ordalag återfinnas nästan äfven hos Daviler, som i sin inledning predikar, att ordningarna tillföra en byggnad mer förvirring än skönhet, när de äro utförda utan goda proportioner och som påstår att alla konster, äfven byggnadskonsten, hafva sprungit fram ur teckningskonsten, som är deras källa. Daviler har dessutom många visa ord om arkitektens nödvändiga kunskap i handtverkskonsterna för att rätt kunna leda handtverkarna, äfven detta satser, som omedelbart eller medelbart bör hafva påverkat Adelcrantz' memorial.

Adelcrantz' betydelsefulla skrifvelse fick önskad effekt. Tessin d. y. tog hand om den och företedde den, antingen in extenso eller i egen omskrifning för konung Karl.[1] Troligtvis kom han att i Kristinehamn år 1718 tala om den under sitt långa samtal med konungen öfver arkitekturfrågor, hvarom han berättar i sin lefnadsbeskrifning. Konungens svar 31 mars 1718 på Adelcrantz' framställning fick följande lydelse: »Sammaledes will Kongl. Maytt, at Stockholms Stadz regularitet skall höra under Byggningz Upsichten, samt at ett projekt författes, hwad Bygningz Collegium der wid bör bestrida; såsom och, hwaruti Stadz Architectens Beställning egenteligen består». Som synes, lämnar detta beslut en bestämmelse utöfver de af Adelcrantz föreslagna, nämligen att stadens regularitet skall höra under byggnadsuppsikten. Det är högst antagligt, att Tessin, som vid det omtalade mötet med konungen just behandlade stadsplaneprojektet omkring slottet, framkommit med detta önskemål. Därmed skulle stadsplanekonsten befrias från att som hittills officiellt endast höra under stadsingeniören. Hvad detta innebar, är ju uppenbart. Förut hade allt sedan 1636, utom i de trakter af staden, där de kungliga arkitekterna hade rätt att ingripa i stadsplanefrågor, stadsplanen bestämts och utvecklats af en arkitektoniskt helt oskolad och estetiskt okänslig ämbetsman. Nu, när stadens planering fördes in under den allmänna byggnadsledningen och stadsingeniören fick en underordnad makt, kunde dessa tvenne frågor, stadsplan och bebyggelse, lösas i ett sammanhang och med hänsyn till hvarandra. Detta var den administrativa förutsättningen för att en verklig stadsbyggnadskonst kunde uppstå. 1700-talets stadsbyggnadskonst understöddes af denna af Tessin d. y. föreslagna åtgärd

[1] Konungens svar kallas Resolution uppå K. Råd: och öf. Marskalkens Gr. Tessins ingifna memorial; Kristinehamn 31 mars 1718; R. A. Tessinska saml. Kongl Bref.

i sina bästa sträfvanden. Som nästan alltid blef här en centralisering af makten till båtnad för frågornas enhetliga lösning.

När Adelcrantz fick kännedom om konungens beslut, affattade han en ny skrifvelse till Tessin d. y.[1], där han dels upprepar sina föregående anmärkningar, dels med största tillfredsställelse behandlar det nya uppslaget om regularitetens handhafvande. Han säger, att hittills stadsingenjören ålegat »gatorna med de allmänne platzer, tårg och hamnar, wid sina rätta linier att bijbehålla», men att det oförgripligen är »mehra en Architects syssla att här öfwer hafwa upsicht». Han ser dessutom nu i belysning af det nya kungliga påbudet hela privatarkitekturen som en stadsplanefråga. Det att hvar och en fått fritt bygga efter eget behag har föranstaltat, skrifver han, »att snart sagt alle gator eller åtminstone störste tracten på malmarna med ofårmlige och illa bygda, såväl Stenhus som träbygningar, samt en otrolig myckenhet kyffen och koijor upfylt är», hvilket förorsakar »Stadens föracht, Inbyggiarnes olägenhet» etc. Allt detta kunde nu blifva afhjälpt. Och han vidhåller sitt förslag, som konungen försummat att gifva sitt utlåtande om, att »först och främst en fullkåmlig Bygningzårdning med flijt utarbetades».

1700-talets byggnadsordningar.

Ärendet uptogs genast, genom Adelcrantz' försorg, af byggningskollegiet[2], som via öfverståthållaren anhöll hos Kongl. Maj:t om order till »een så fulkomlig bygningz ordnings författande, som kunde lända Staden till förkåfring, samt hwar och een af Inbyggarena til beqwämlighet, så til regularitet, som hvarjehanda andra omständigheter —». Tack vare detta förslag utarbetades, helt visst af Adelcrantz, Stockholms första byggnadsordning, hvilken utkom den 6 juli 1725.

1725 års byggnadsordning.

Denna byggnadsordning af 1725 upptager särskildt i stenbyggnadsfrågan innehållet från 1686 års reglemente. Dessutom utvecklar den betydligt fylligare reglementets § 9 om gatornas bebyggande i räta linjer och reglering efter eldsvådor, däri byggande på konungens utlåtande, att regulariteten nu skulle omhändertagas af byggnadsuppsikten.

Byggnadsordningen har i det hela karaktären af en torr paragrafsamling af lagar, som helt hvila på 1600-talets grund. Det är

[1] R. A. Tessinska samlingen.

[2] RåA. Bygg.Koll. Prot. 10 juli 1718.

endast i krafvet på att träbyggnader skola vara vackra (IV: § 7) och strandgators inrättande, som den tangerar en ny uppfattning.

Att den fick denna bundna, rätt ålderdomliga karaktär berodde helt visst därpå, att Adelcrantz från början inriktat sig på, att icke begära någon ny byggnadsordning, endast göra den gamla »wida fullkåmligare».

Denna byggnadsordning var endast några år gammal, då man stod i begrepp att öfvergifva den för en ny, ett förhållande, som bättre än något annat visar, att den gamla byggnadsordningen icke motsvarade den nya tidens kraf. För att förstå orsaken af denna hastiga omkastning torde det vara nödvändigt att jämföra andan i den nya stockholmska byggnadsordningen exempelvis med de franska. I Frankrikes rad af byggnadsbestämmelser, såsom de föreligga i Manuel des Lois du Bâtiment[1], i Les Loiz des Bâtiments suivant la coutume de Paris utgifven år 1748 af Desgodets eller i de parisiska »Us et Coutumes», som Jombert 1764 samlat i sin Architecture Moderne[2], förefinnas endast och allenast rent rättsliga synpunkter; förhållandet till grannen, förhållandet till den allmänna gatan uppfylla dessa polisförordningar, men intet ord höjes för arkitektoniska eller estetiskt-praktiska kraf. De äro till sin allmänna läggning öfverensstämmande med vår Bjärköarätts bestämmelser. Orsaken är gifvetvis den, att i Frankrike frodades under hela 1600- och 1700-talen som kändt en synnerligen rik teoretisk arkitekturlitteratur, som föreskref estetiska byggnadslagar med sådan auktoritativ bestämdhet, att de hade karaktär af förordningar. I Sverige saknades en sådan litteratur. Det är helt tydligt denna brist, som man i någon mån ville afhjälpa genom att i byggnadsordningen inskjuta bestämmelser, som mera höra hemma i en estetisk än i en juridisk lagkodex. När det exempelvis föreskrefs, att inga hus böra anstrykas med andra än helt ljusa färger, är tvifvelsutan detta en paragraf, som saknar hvarje rättsligt underlag, men däremot helt vilar på ett estetiskt.

1736 års byggnadsordning.

Att just vid denna tid en sådan förändring skedde står i samband med det teoretiska intresse för den borgerliga arkitekturen, som vid denna tid vaknade i Europa. Claude Jombert skrifver några upp-

[1] Deux Edition. Vol. 1, Partie I; Paris 1879.

[2] Charles Antoine Jombert, Architecture moderne, Paris 1764. Tome II, Kap. V.

lysande rader i sin inledning till Architecture Moderne 1728[1], nämligen att arkitekturförfattarna förut endast sökt tillfredsställa de »stores» smak, hvilka endast behöfde ståtliga byggnader och dyrbara palats, och att man icke värdigats sysselsätta sig med de för enskilda personer afsedda husen. Dessa personer å sin sida, nöjda med det nödvändigaste, öfverläto då ledningen af sina byggnader till enkla arbetare, på hvilka de helt och hållet bero, trots den ringa kännedom dessa praktiker hade om arkitekturens teori. Vi igenkänna den klagan, som hos oss höjdes af Tessinarna och Adelcrantz.

Nu för tiden, säger Jombert, har man blifvit mera fordrande, hvar och en vill förstå sig på konsten, hvar och en skryter med att hafva smak etc. Denna förändrade anda gaf stöten till hela den enkla borgerliga arkitekturlitteratur, af hvilken vi senare äfven fick en svensk motsvarighet. Men den gaf helt visst äfven stöten till de mer estetiserande bestämmelserna angående den borgerliga byggnadsverksamheten, som byggnadsordningen af 1736 inför.

Den man, som framför andra förde in detta nya inslag i byggnadsordningen, var den år 1727 efter Göran Adelcrantz nyblifne stadsarkitekten J. E. Carlberg. Att det just var han, förvånar icke i detta sammanhang Ty, som i det följande skall visas, brann han af ett stort arkitekturteoretiskt intresse och sökte, efter sina begränsade mått, närma sig den franska teoretikern af en Blondels typ.

Strax efter sin installation som stadsarkitekt grep han itu med förslag till nya byggnadsbestämmelser. Sålunda finns bevaradt af hans hand inalles 5 förslag till den byggnadsordning, som stadfästes 1736.[2] Af dessa äro endast tvenne definitivt utarbetade, det ena betitladt Mine Oförgripelige Påminnelser wijd Byggnings Ordningen Stockholm d. 18 Martii 1729, det andra betecknadt på omslaget med åren 1729 och 1730. Det är dessa båda förslag, som efter omarbetande utgjorde 1736 års byggnadsordning. Jag får tillfälle att i behandlingen af stadsanläggningskonsten närmare ingå på detaljer i dessa förslag. Som estetisk hufvudegenskap i projekten framträder Carlbergs starka kraf på enhetlighet i husens fasader, särskildt mot torg och allmänna platser. Han ansluter sig i denna sin tendens helt till den franska byggnadsprincip, som fick sitt första monumentala uttryck i Place Royale i Paris (Place de Vosges), redan påbegynd

---

[1] S. VIII.
[2] St. A.

1605 och omgärdad af en rad trevåningshus, absolut lika. Denna Carlbergs uppfattning är mildrad i förslaget 1729—30, men finns där ännu kvar, liksom den finns i 1736 års byggnadsordning. Som en fortsättning af de principer, som 1686 års reglemente hade om bebyggandet vid de större gatorna, upptager 1736 års byggnadsordning ett flertal bestämmelser om hur tomterna till allmänna gatan skulle i storlek, form och rättigheter hafva företräden framför de bakom liggande.

År 1763 utgafs en förnyad byggnadsordning för Stockholms stad. Genom ett koncept i St. A. framgår, att äfven till denna är Carlberg författaren. Men hela denna nya förordning är i själfva verket endast en stilistisk omarbetning af den föregående. De afvikelser, som förekomma mellan de båda förordningarna, äro i sak försvinnande små och visa icke mot någon skärpt tendens i ena eller andra riktningen. 1763 års byggnadsordning.

Dessa trenne byggnadsordningar af 1725, 1736 och 1763 utgöra ensamma den rättsliga grund, på hvilken byggnadsverksamheten i Stockholm fotades, och man har alltså all anledning betrakta dessa som mycket viktiga dokument för stadsbyggnadskonsten under 1700-talet. Genom 1734 års lag utträngdes nämligen stadens byggnadsbestämmelser ur den allmänna lagen och för frågorna om »huru hus i staden byggas och uppehållas skola, så ock hwad eljest til stadens nytto och prydnad i acht tagas bör» hänvisades till särskilda stadganden. Som allmängiltig regel bestämdes dock, att konungens befallningshafvande med borgmästare och råd ägde att hafva vård om byggnadsverksamheten.

För att genomdrifva sin vilja om ett enhetligt byggnadssätt föreslog Carlberg en oerhörd makt i stadsarkitektens hand. Skulle hans förslag gått igenom, hade följden blifvit, att Stockholms byggnadskonst därefter nästan helt utgått från stadsarkitektens ritstift. Då denna centralisation i byggnadsverksamheten icke endast, icke ens hufvudsakligast var inspirerad af maktlystnad, utan snarare af detta kraf på konstnärlig enhetlighet, är det af intresse att följa de olika förslagens meningar i denna fråga. Stadsarkitektens ställning under 1700-talet.

I den ed, Carlberg aflade som stadsarkitekt, lofvade han framför allt att vara en öfvervakare af byggnadsverksamheten, i stil med

den nuvarande tidens stadsarkitekter; hans verksamhet skulle vara inskränkt till kontroll, råd och anmärkningar.[1]

Vid sitt första förslag till instruktion för stadsarkitekten år 1727[2] utökar han befogenheten men håller sig dock till en blygsam, med Göran Adelcrantz likartad uppfattning om stadsarkitektens makt.

»Det tillkommer stadzens architect», heter det i hans »Oförgripeligit Project», »så väl stadzens publique byggnader med behöriga Desseiner betienna, hwilka desseiner, han effter en skickelig ordonnance bör inrätta, icke allenast till huusägarnas beqwämlighet, utan ock att observera Stadzens prydnad till allmänna gathor och platzer». I fråga om privatbyggnader skrifver han: »— till att förekomma en och annan oordning bör hädanefter alla de som tänker någon byggnad företaga, först lefwerera sina Desseiner till Architecten, hwilka Desseiner Architecten med sina anmärckningar bör föredraga Byggnings-Collegium». Det var alltså i detta afseende endast en kontrollerande uppgift han förbehöll sig ungefär i samma stil som före honom Adelcrantz. Kollegiet fann emellertid, att han delvis tillvällde sig sådana »sysslor, som Collegium i gemen tillkomma», och hade själft framlagt ett annat förslag, helt visst författadt af Göran Adelcrantz (de öfriga undertecknarna voro Israel Jöransson, Hans Dassau, Hindrich Feiff). I detta ålägges det arkitekten att gå öfverståthållaren, magistraten och byggningskollegiet till handa, att hafva uppseende öfver publika byggnader och råda de privatpersoner, som ville anlita honom. Med detta var emellertid Carlberg icke nöjd, och när han ger de båda förslagen till byggnadsordning år 1729—30 uttalar han denna diktatoriska mening: »Och som egenteligen Stadzens Architect tilkommer att förfärdiga för stadsens Invånare deras desseiner, — — så kan ändå vara tilllåteligt, at då någon studerat i Architecturen, kan han här i Stockkolm få låta bruka sig, sedan han förut i Borgmästare och Råds närvaro af Architecten är examinerad och skickelig befunnen, samt der till erhållit tillstånd; bör ock alltid wara förbunden när någon dessein är förfärdigad, at den låta architecten öwerse innan han i Byggning Collegio framwijsas». Denna Carlbergska dröm om herraväldet blef i den slutliga redigeringen betydligt aftrubbad; kollegiet uttalade nämligen som sin mening, att »enär någon Privat, Archi-

[1] RåA. Edsformulär 1707—1805, s. 401.
[2] RåA. Koll. Memorial, 27 okt. 1727.

tecten ansöker om desseins förfärdigande, bör han den förrätta, men at hvar Privat skal wara skyldig, att af honom taga dessein, tyckes wara alt för stort twång och omkåstnad för Inwånarne, och kunde till äfwentyrs där under förefalla några Chicaner, fast än icke nu när sysslan förrättas af en så beskiedelig man, men wähl framdehles och uti annor händelse och tillfälle».[1]

Följaktligen fick stadsarkitekten endast till uppgift i 1736 års instruktion att lämna anständiga desseiner till publika byggnader, samt därjämte »betiena Stadsens Inwånare — — när han därom tilljtes, dock förwägras icke någon, at antingen sielf, om han det förstår, eller genom sina wänner och bekante göra Dessein til sin Byggnad»; den skulle dock lämnas till arkitekten, som skulle föredraga den i byggnadskollegiet. Kollegiet hade att öfverse och gilla desseinerna.[2]

Som vi märka, kämpade Carlberg i dessa skrifverier samma kamp som före honom Tessin d. ä., mot dilettantismen bland dem, som utöfvade arkitektyrket. Den kröntes synbarligen med ringa framgång, då byggnadsordningen förordade »vänner och bekanta» till den byggande att göra ritningen till hans hus. Ännu hade uppfattningen om att äfven det borgerliga bostadshuset borde utgå från en utbildad arkitekts hand icke inträngt i de makthafvandes medvetande. Men mot instruktionen sökte Carlberg genom hela sitt långa lif häfda denna uppfattning, och han gjorde det praktiskt genom det mest rationella af alla medel: genom att själf skapa och leda en utbildningsanstalt för arkitekter, om man så vill en liten arkitektakademi före den verkliga.

Den Carlbergska arkitektskolan.

Den svenska arkitektskolans uppkomst är helt i stil med de europeiska arkitekturakademiernas; de voro ur praktiska, icke ur teoretiska hänsyn uppvuxna institutioner.[3] När Colbert år 1664 som »surintendant des bâtiments» blef ledare af statens och hofvets byggnadsföretag i Frankrike, sammankallade han en kommitté af sakkunniga att bispringa honom i detta uppdrag; detta blef grunden till den franska arkitekturakademien. Den blef år 1671 organiserad

Skolans uppkomst och utveckling.

[1] RåA. Memorial 14 sept. 1730.

[2] Jmfr R. A. Sthlms stads acta 5. Berättelse om Stadzens Bygnings- och Ämbetz Collegium thess Sysslor och Gioromål.

[3] Ward, The archit. of the ren. in France, s. 271, 376.

som akademi, men först 1719 verklig anstalt för arkitekturundervisning, och det är ju högst troligt, att detta gaf Carlberg impulsen till hans ungefär ett decennium därefter grundlagda informationsverk. Däremot uppträdde i Frankrike de privata arkitekturskolorna först senare under 1700-talet, den första J. F. Blondels af 1743; dessa kunna alltså icke hafva gifvit uppslaget till den svenska arkitektskolan.

Dess uppträdande är desto mer intressant, som den företer helt och hållet en parallellföreteelse till den Kongl. Ritareakademien, grundlagd af Taraval. Äfven denna utgick som kändt ur ett praktiskt och icke ur ett teoretiskt kraf[1]; till slottets dekoration behöfdes utbildadt folk, hvarpå man led svår brist; det behöfdes då uppfostras svenska konstnärer, och detta skedde genom att svenskar fingo tillträde till de öfningsaftnar, fransmännen höllo, för att utbilda sig till sina uppgifter. En likartad tillkomst visar Carlbergs ritskola; han behöfde utbilda ynglingar i samband med de praktiska uppdrag, som hvilade på stadsarkitekten. Men det märkliga är, att Carlbergs skola började tidigare än Taravals. Den senare kan man tidigast räkna från 1733, och då hade Carlberg redan i ett par år tillämpat sin plan. Man kan därför icke tala om att ett inflytande af den ene till den andre — Taraval var ju helt naturligt opåverkad af den svenske arkitekten — endast två liknande företeelser, helt fria från hvarandra, men vuxna ur samma mark: 1700-talets stränga kraf på efter alla gifna regler fackutbildade konstnärer; med andra ord: 1700-talets akademism.

I Carlbergs första förslag till instruktion för stadsarkitekten, skrifvet samma år som han tillträdde platsen, 1727, finnes intet om hans undervisningsanstalt. Däremot begär han att få »ett något beqwämligit rum till Contoir på Rådhuset, hwaräst iag kunde ihopsambla alla desseiner så wäll af Stadzens publique byggnader som Borgerskapets och inwånarnas enskijlte rijtningar». Detta rum blef i själfva verket den lokala grunden till såväl hans arkitektskola som till det byggnadsritningsarkiv, som han grundlade, och hvilket sedermera blef Byggnadsnämndens arkiv.

Rummet blef snart för trångt. År 1753 begär han att få ett rum till i rådhuset, då byggnadshandlingarna började ökas. Kollegiet tillstyrker hans ansökan med hänvisning till de kloka och för-

[1] Looström, Den svenska Konstakademien, Sthlm 1887, s. 36 o f.

utseende ord, han själf författat i byggnadsordningen: »berörde deseiners samlande och förwarande i god ordning utj architect Contoiret på Rådhuset, at Efterkommanderne måge undfå underrättelse om förra tiders Byggnings-Projecter».

Redan första året hade han tagit en ung arkitekt, Johan Wadstrand, till sig på sitt kontor[1], däri följande Göran Adelcrantz' förut omtalade åtgärd. Något år därefter väcktes hos honom lusten att utvidga undervisningen[2]; han skrifver, att då kungen nådigst förordnat honom till arkitekt i residensstaden, »så athererar iag gierna min tienst både en och annan i mitt Contoir att informera». Detta projekt om undervisning ryckte han in i sin förnyade instruktion för stadsarkitekten, hvilket icke byggningskollegiet gillade. Det senare skrifver 1730: »Den sorgfällighet, som Stads Architecten godwilligt sig åtager, at informera skickelige ämnen uti Architectura civili, är berömwärdt och länder til hans stora heder: men at belägga siälfwa Architectens ämbete med det onus, såsom tiänsten egenteligen tilhörande, synes för efterträdarena, som til äfwentyrs alla icke hafwa lijka force och vigeur, alt för beswärligit, emedan sielfwa tiänsten och sysslan i sig sielf är ändå nog widlyfftig och answarig, så at til befarande är effter ordspråket: at när man flere järn hafwer i elden, än en hinner med at skiöta, blifwa många, kan skie de mästa förbrände». Det var äfven en annan sak, som kollegiet var rädd skulle medfölja den Carlbergska institutionen, en rädsla som sedermera visade sig vara motiverad: nämligen att stadsarkitekten ville med tjänster gynna framför allt dem, som undervisats i hans kontor.

Emellertid lyckades Carlberg få in i slutredigeringen af instruktionen, 1736, att han »skulle antaga tienlige ämnen som till denne wettenskap fallne äro, och dem i dess Contoir anföra».

Arkitektkontoret utvecklade sig kraftigt såväl praktiskt som teoretiskt, och år 1746 vidkände kollegiet, »at arbetet vid Architect Contoiret tid effter annan tiltagit och emot förre tiderna ansenligen blifwit förökat —».[3] Under hela sin långa tjänstgöringstid dref Carlberg upp unga arkitekter, och han skrifver själf 1762, att han »wist en outtröttelig och utmärckt flit med ungdomens tilöfwande utj the til Byggningskonsten hörande delar», och han har under dessa 33

[1] RåA. Memorial 10 okt. 1734, där Carlberg återblickar på sin verksamhet.
[2] St. A. Memorial, troligtvis före 1730.
[3] RåA. Memorial 20 febr. 1746.

års tid haft »en besynnerlig bögelse» för detta informationsverk. Ja, han säger rent ut, att han anser »bland det angelägnaste min skyldighet wara som Architect, Informationswärcket uti Contoiret at bewaka», och han upplyser, att han här i Stockholm »uti tilöfning haft 28 skickelige ämnen, samt förut i Göteborg 8 stycken, hwilka merendels äro med döden afledne». Ännu midt i sin verksamhet har han alltså stått för utbildningen af 36 arkitekter, ett antal som väl torde ha innefattat en högst betydande del af den tidens arkitektutbildade byggmästare. En annan gång, när han ger en liten resumé öfver sin verksamhet som stadsarkitekt[1], säger han, att han fattat denna icke blott ägnad hufvudstadens nytta utan äfven »framtidens underrättelse uti de delar som erfordras wid wählbestälte Städer genom Byggnad denna Stad at Nobilitera — —». Till detta ändamål är informationsverket i arkitektkontoret inrättadt, så att han ständigt haft 3 a 4 ynglingar, hederlige mäns barn, i sitt kontor, som han »utj designerande och förslagens upprättande underwist och upöfwadt, til publici wärckelige nytta nu och i framtiden —».[2]

Carlbergs läroböcker.

Vi kunna äfven noggrant följa, efter hvilken plan denna undervisning skedde. Carlberg utgaf nämligen år 1740 från trycket en »Förteckning på några Stycken eller Dehlar, hwaruti hädanefter tienlige Ämnen i Stockholms Stads Architect Contoir komme at underrättas och läras».[3] Hela denna förteckning består endast af kapitelrubriker, uppsatta efter det system, som finnas i de franska 1700-tals-discourserna öfver arkitektur. Någon direkt förebild har jag dock icke funnit; helt visst har han uppgjort planen endast ur sin egen erfarenhet. Vid behandlingen af de olika arkitekturelementen kommer jag ofta att återvända till dem. I företalet upplyser han, att i arkitektkontoret skulle ynglingar undervisas och läras, »med hwilka sedermera de öfriga Städerna i Riket framdeles kunde betienas». Hans tanke var alltså nu, att hans skola skulle blifva utbildningsanstalten för all svensk stadsbyggnadskonst. Detta står i anslutning till ett förslag före 1730[4], då han, vid tal om sin undervisning, framkastar tanken: »om nu til at upmuntra ungdomen i hvart Landzhöfdingedöme en kunde employeras med någen heders förmån eller Caracter af Bygnings Directeur», d. v. s. alltså, att ut-

[1] RåA. Memorial 25 april 1760.

[2] RåA. Memorial 5 maj 1762.

[3] Omtryckt af A. Baeckström i Arkitektur, 1917, med en del belysande notiser.

[4] St. A. Memorial till allmän byggnadsordning.

gående från hans skola skulle byggnadsdirektörer tillsättas i de olika länen.

I slutet af sitt lif, år 1771, utgaf den då 87-årige Carlberg en ny skrift, »Ordning och förteckning på ungdomens information i byggkonsten enligt den 20 och 21 §§ uti architect-instructionen». Äfven denna bok hade han skrifvit som handledning för sin skola, som alltså vid denna tid ännu stod i sitt flor. De inledande orden gifva besked om såväl arbetsmetoden i skolan, som äfven att dess verksamhet fortfarande var liflig: »Sedan Ungdomen blifwit tillöfwad uti Architect Contoiret, så wäl uti Ritande och Copierande, så att de förstå, at kunna updraga ordinaira Planer, Profiler och Fasader, samt någorlunda tekna och illuminera, då begynnes Byggkonsten på följande sätt». Därefter följer en liten arkitekturlära, särskildt anlagd på stadsbyggnadskonst samt rent praktisk byggnadslära, till hvilken jag i annat sammanhang återkommer.

Carlbergs arkitektskola blef i Sverige arkitektyrkets första effektiva seger öfver skråväsendet. Den har i detta samma funktion som hela konstakademiväsendet hade i Frankrike, hvilket betraktades, samhälleligt sedt, som ett medel att höja konsten och konstnärerna ur skråets låga sociala nivå och gifva dem en högre och själfständigare ställning.[1] Vår arkitektskola betecknar, i sin ringa grad, ett erkännande af att äfven den borgerliga arkitektens kall var värdt en ändamålsenlig, från skrået frigjord utbildning inom landet, liksom fallet varit inom de olika handtverksyrkena under snart sagdt hela medeltiden. Carlberg fullföljde härigenom det arbete, som Tessinarna och Göran Adelcrantz begynt. Slutfördt blef det först, när Konstakademien öfvertog arkitekturundervisningen.

Bland de många elever, Carlberg hade, kom särskildt en att spela en roll för byggnadsledningen i Stockholm, nämligen Carl Henrik König. Carlberg talar i ett memorial år 1756[2] om sitt »uppriktiga sinnelag mot König» och att han önskar honom till sin efterträdare. Hans val var helt visst motiveradt, ty König var en mycket rikt utbildad man. Som sina lärare räknade han Polhem, Elvius, Wallrawe, Carlberg och Adelcrantz. Men »sedan iag således lagt grunden hemma i mitt Fädernesland har iag ett och ett halft åhr mig utomlands uppehållit samt särdeles i Paris öfwat

Carl Henrik König.

[1] Jfr Dresdner, Die Entstehung d. Kunstkritik, München 1915, s. 103 o. f. K. Cassirer, Die ästhetischen Hauptbegriffe, Diss. Berlin 1909, s. 14. [2] RåA. Memorial 25 juni 1756.

mig uti Civil Architecturen hos den berömde Architecten Blondel och jämfört detta och andre länders bygnadssätt».[1] Under Carlberg hade König varit alltsedan 1746, då han blef konduktör i byggnadsstaten.

Det var säkerligen den Carlbergska skolan, som äfven gjorde König till arkitektonisk läroboksförfattare. Att König redan från början hjälpte till med undervisningen framgår af ett memorial, som Carlberg skref 1760[2]; han behöfde nämligen då, säger han, en ny lärare i kontoret, enär König helt upptogs af bebyggelsen på Södermalm efter eldsvådan. Redan år 1752 utgaf König en ganska stor volym, som han benämnde Inledning till mecaniken och Byggningskonsten.

Fig. 1. Fasadförslag ur Königs lärobok.

Afdelningen om byggnadskonsten är en i fransk anda affattad arkitekturteori af rätt stor utförlighet. Men den praktiska arkitekten lät icke förleda sig till för mycket spekulationer, utan följer det program, som han anger i förordet: »En Abstract Theorie utan tillämpning är mindre smaklig, jag har derföre ej gått med Theorien längre, än hon wärkeligen skaffar en ögonskienlig nytta och är oundgängelig, för practiqven».

Han indelar sin bok i den gängse treenigheten, utsirning, bekvämlighet och varaktighet, samt tillägger därefter ett kapitel om träbyggnader och rent praktiska byggnadsfrågor. Utsirningarnas hufvudelement anser han kolonnordningarna vara och ger, i närmaste anslutning till Vignolas Regula delli cinqve ordini d'architturа en

[1] RåA. Odat. Memorial, troligen från 1756.
[2] RåA. Memorial 25 april 1760.

exposé öfver deras olika arter. »Utaf alla autorer som skrifwit om de 5 ordningar, har ingen wunnit allmännare tycke än Vignola, hwarföre jag äfwen tykt mig hälst böra följa hans sätt», skrifver han själf. Men han gör det kritiskt och inpassar, där han finner lämpligt, jämförelser med Vitruvius, Scamozzi, Serlio, Daviler och den äldre Blondel. Han afslutar kapitlet med en utläggning af fasader utan ordningar. Königs andra kapitel behandlar jämte bestämmelser om varaktighet byggnaders bekvämlighet, det vill med andra ord säga deras plan, och han visade sig i detta som en för sin tid fullt modärn läroboksförfattare. Han skrifver, att denna konst blifvit

Fig 2. Fasadförslag ur Königs lärobok (förslag till börshus).

bragt till sin fullkomlighet på några år, och han har däri otvifvelaktigt rätt, hvad de teoretiska böckerna anbelangar. I stort sedt var hela 1600-talets arkitekturlitteratur inriktad på kolonnfrågan, men med 1700-talet upptages äfven planfrågan till grundlig behandling. Betecknande för förändringen är, som Cassirer påpekat[1], utgifvandet af Davilers Cours d'architecture af år 1691 i 1750 års upplaga. Man framhåller där, att för att göra boken brukbar måste det, hvarpå man nu för tiden lägger största värdet, planlösningar, trappanläggningar etc., få en omfångsrikare behandling än den knapphändiga första. Trots att Königs framställning alltså i mycket stöder sig på utländska teoretici, har den dock hufvudkaraktär af en på egen praktisk erfarenhet författad rådgifvare till unga arkitekter.

[1] Cassirer, a. a., s. 15 not.

Det framgår bl. a. af de rön i Sverige, särskildt i Stockholm, som författaren gjort, och som han meddelar.

Den omnämnda Inledningen till byggnadskonsten var Königs byggnadslära i ord. Dess komplement är en byggnadslära i bild, som jag funnit i K.B:s handskriftssamling.[1] Det är en serie ritningar af fasader, planer och inredningar, som äro uppgjorda af vår arkitekt, samtidigt med författandet af Inledningen. Dateringen framgår af ett blad, å hvilket är antecknadt »Projekt 1752 af Karl König».

Att det är fråga om ett mönsteralbum, icke en serie projekt till vanliga byggen, framgår af en del fakta; dels saknas, så när som på en enda ritning, uppgifter, som lokalisera projekten; vidare äga några projekter rent allmänna underskrifter som »Fontaine Publique», »Coupe et Profil d'un Bâtiment a L'It(alienne)»; vidare bestå några ritningar af rena kopior[2]; och slutligen hafva vissa projekt ena hälften förslagsvis med olika indelning än den andra (fig. 1). Den mångsidighet, som präglar albumet — utom hus af olika karaktär finnas fontäner, en altartafla, en bro, två predikstolar etc. — gifver den äfven karaktär af lärobok. På ett synnerligen markant sätt föres denna bok in i den Carlbergska miljön; en teckning af ett hus är inklistrad i boken, på hvars baksida är antecknadt J. E. Ca(rlberg), alltså en teckning af stadsarkitekten, som König förde med sig i sitt mönsteralbum.

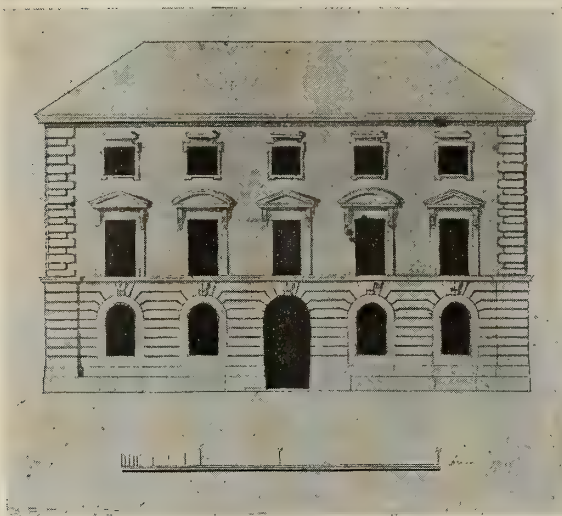

Fig. 3. Fasadförslag ur Königs lärobok (kopia af Hårlemans riksbank).

Den synnerligen teoretiskt intresserade König nöjde sig emellertid icke med dessa båda arbeten. Han lade upp helt säkert för

[1] K.B. Handskriftsaml. Skön Konst. Å titelbladet senare antecknadt: »Arkitektoniska Ritningar (med blyerts: af Karl Henr. König) Hafva tillhört Arkitekten Professor C. C. Gjörwell. Gifna ur Msr. C. C. Gjörwells sterbhus April 1855.» Gjörwell torde ha kommit i besittning af dem i sin egenskap af först vice, sedermera ordinarie stadsarkitekt, enär de troligtvis förvarades på arkitektkontoret.

[2] Exempelvis ur Blondel, Architecture Francaise, Tome I, Pl. 100.

begagnande vid sin anställning vid arkitekturkontoret ett stort arkitekturteoretiskt arbete, som finns bevaradt i original i K. B., ehuru i mycket fördärfvadt skick[1], benämndt Grunderna til Bygningskonsten. Ursprungligen var det en volym på 500 tätskrifna stora oktavsidor, men ett stort antal blad äro bortrifna, och det hela har, dels därigenom, dels genom själfva skrifsättet, blifvit mycket osammanhängande. Att König är författaren, kan slutas af pikturen. De nyssnämnda arkitekturritningarna äga en text med piktur af tre slag: dels en hastigt skrifven tysk stil, dels en spetsigt skrifven svensk och dels en omsorgsfull, halft textad skrifart. De tre stilarna återfinnas troget i manuskriptets första partier, med alla säregenheterna upprepade. Dateringen af handlingen låter sig göra genom den där förekommande citeringen af en bok utkommen i Frankrike 1753 (Laugier, Essais sur l'architecture), dels genom anteckningar om handtverkspriser, de sista från år 1775 (s. 479). Användandet af Laugier förekommer i bokens första partier, handtverkspriserna i slutet af boken. Det fragmentariska skrifsättet, en samling ofta obearbetade anteckningar, notiser och rön, bl. a. handtverkstaxor 1763, 1766, 1768, gör det högst antagligt, att boken skrifvits och omskrifvits för undervisningsändamål under en längre tid med successivt införande af det dåvarande årets handtverkstaxor; boken bör då hafva tillkommit på 1760-talet och afslutats år 1775 eller något senare.

Första delen af traktaten handlar om husbyggnader, den andra om vattenbyggnader. Den förra afdelningen indelas i 6 kapitel, hvaraf de tre sista behandla rent tekniskt-handtverksmässiga, de tre första däremot redogöra för arkitektoniska principer efter den vedertagna tredelningen utsirning, bekvämlighet, fasthet: 1) om smaken i Bygnader och de Regler som vid Prydligheten böra i aktages. 2) Om Bygnaders beqvämlighet. 3) Om Bygnaders styrka och varaktighet. Afhandlingen begynner med följande ord: »I denna tractat har jag icke handlat något om de 5 ordningars upritande, emedan jag supponeradt at det förut äro bekante, utan har jag endast anfört Reflexioner öfver deras nyttiande vid Bygnader, samt i anledning af den vackra fransöska boken, Essay sur l'Architecture angifvit sådane reglor, som stödia sig på Naturen, och äro mindre bekante

[1] K. B. Handskr. Skön Konst. Å exemplaret med senare stil: »Grunderna til Bygningskonsten. Gifven till K. Bibl. af Msr. C. C. Gjörwells sterbhus Apr. 1855». Vidare sena anteckningar med blyerts.

förut». Här upplyses alltså först och främst Königs inspirationskälla; det var abbé Laugiers lilla arkitekturskrift, som kom ut 1753 och som, i uppfattningen byggd på Cordemoys Nouveau traité af 1706, kom att blifva ett kraftigt slag mot den utvecklade rococon.[1] Det var en rococoarkitekturens fiende, som blef Königs och därmed den svenska borgerliga arkitektgenerationens lärare. En jämförelse mellan de båda skrifterna visar, att stora partier äro rent öfversatta från Laugier, dock icke slafviskt, utan med utgallringar och sofringar efter författarens smak.

Att författaren medvetet icke lämnat en utförlig skildring af de fem ordningarna är en naturlig anslutning till den nya teoretiska litteraturen. Med Jomberts sammelverk Architecture moderne af år 1728 upphörde hela den föregående litteraturens ganska ofruktbara hufvudtema: kolonnordningarna, och i stället behandlades mer direkta arkitektoniska spörsmål. Ännu i sin bok af 1752 var för König kolonnordningarna det hufvudsakliga i framställningen af husets utsirning. I detta senare tillkomna arbete ägnar han dem intet separat kapitel. Detta är ett omslag af intresse för uppfattningen om det teoretiska läget i Sverige vid 1700-talets midt. Som helhet kan Königs estetiska del i denna traktat betraktas som ett fullt modernt uttryck för den franskt klassicistiska tendensen, som i teorin löpte jämsides med den utvecklade rococoarkitekturens våldsamheter, hvilka den bekämpade och af hvilka den dock i viss mån påverkades.

I den praktiska delen af traktaten synes König hafva användt sig af en stor fond vetande ur den egna erfarenheten samtidigt som han där citerar en del författare, bl. a. Briseux, L'art de bâtir des maisons de campagne, Angemans Prachtische Baukunst; från svenska omnämnas rön af Hårleman och Göran Adelcrantz samt Faggot.

Eric Palmstedt.

Som förut nämndt, behöfde Carlberg år 1760 en ny lärarekraft bl. a. för att »jemte mig bewista Ungdomens Information i Contoiret»[2]; König var nämligen vid denna tid lifligt upptagen af andra göromål. Carlberg föreslår då »en af mina senare ämnen benemd Erik Palmstedt, som längst bewistat Contoiret, hwilken och sinnad är at aldeles förblifwa och anwända sin tid til Civile Byggnadskonsten, och de dertill hörande wetenskaper, hwilken för dess skickelighet skuld iag föranlåtes alder ödmiukast at recommendera til befordran som under Conducteur at blifva antagen wid Contoiret —»

[1] Cassirer, Die Äst. Hauptbegriffe, s. 26. [2] RåA. Memorial 25 apr. 1760.

bl. a. för hans »ogemene qwickhet, arbetsamhet och flit». Carlberg säger, att det nog är den sista ansökningen, hvarmed »iag beswära lärer för mit Informationswärck».

I samband med den 19-årige Palmstedts anställande som underkonduktör framlades några rekommendationsskrifvelser, som belysa hans utbildning vid denna tid. Jämsides med Carlbergs undervisning, som han åtnjutit några år, hade han i tre års tid åhört Henrik Dellerichs föreläsningar på Kongl. Fortifikations Contoiret; Dellerich upplyser, att han själf flera år varit vid slottsbyggnaden under Hårlemans uppsikt; därigenom hade han »förvärfwat sig insikt i architectura civilis» och haft tillfälle att examinera Palmstedt, hvilken ger »hopp til en god mästare i metien». Genom denna undervisning blef alltså Palmstedt indirekt en lärjunge till Hårleman.

Äfven Carl I. Cronstedt lämnade Palmstedt en god rekommendationsskrifvelse, som vittnar om, att äfven han tagit vård om Palmstedts utbildning. Cronstedt lofordade kapten Carlbergs »oförtrutna möda för ungdomen» och fann för dess »befordran och uppmuntring uti Byggningskonsten och dess dehlar» valet på Palmstedt vara godt.

Palmstedt blef antagen och kom att under hela sitt lif tillhöra institutionen. Genom sin ställning kom han i direkt inflytande under de båda ledarna Carlberg och König och fick samarbeta med dem. Jag nämner ett par exempel för att visa intimiteten i deras samarbete; då König 1766 ritade och uppbyggde äreporten vid kronprinsessan Sophia Magdalenas ankomst till Sverige, upplyses, att »Eric Palmstedt varit König til ständigt biträde[1]». Ritningen till en dekoration vid detta tillfälle samt från år 1769 finnes bevarad i K. B.[2], undertecknad Eric Palmstedt, och visar i sin rococoartade uppbyggnad den största öfverensstämmelse med en af König undertecknad dessein till äredekoration, förvarad i U. U. B. Af än större intresse är att se, att Palmstedts Börsbyggnad icke allenast ansluter sig, som Curman visat[3], på Cronstedts ritningar till densamma, utan ytterst återgår på Königs här reproducerade förslag till börsbyggnad af år 1752 (fig. 2). Genom dessa sammanställningar kan förstås, att Palmstedt, som senare på 1700-talet kom att utöfva stort inflytande på stadsbyggnadskonsten, utgått ur den miljö, som den

---

[1] RåA. Memorial 27 nov. 1766.
[2] K. B. Tilas imperialfolio 44.
[3] Sv. Konsth., s. 583.

Carlbergska skolan skapade. Trots de rika impulser han fick från annat håll, framför allt under sin utländska resa 1778—80, kan man dock i mycket betrakta honom som en fullföljare af dessa inhemska borgerliga traditioner.

Då Palmstedt efter sin betydelsefulla resa till Italien och Paris 1778—80 återkom till Sverige, togs han äfven af konungen i anspråk för åtskilliga företag. Vid de projekt, som han med anledning däraf gjorde, har man dock alltid anledning att minnas, att han samtidigt var stadsarkitekt, och att han därigenom hade större förutsättningar än exempelvis Carl Fredrik Adelcrantz att sätta varje byggnadsförslag i samband med omgestaltningar af själfva staden.

År 1773 dog Carlberg, König blef stadsarkitekt och Palmstedt vice, på grund af sin flit, drift och »synnerliga prof af insikt och kundskap uti Byggnadskonsten»[1]; som den större begåfning han var blef Palmstedt dock den verkligt ledande. Dessa befattningar innehade de till sin död, hvilken inträffade år 1803 för Palmstedt, år 1804 för König.

Genom denna kontinuerliga ledning under större delen af 1700-talet, som betecknas af linjen Göran Adelcrantz—Carlberg—König—Palmstedt, vann den borgerliga byggnadskonsten och stadsbyggnadskonsten i gemen en enhetlighet, som varit bestämmande för det stockholmska 1700-talets stadsarkitektur. Om än på den stora palatsarkitekturens fält moderna växlade, lefde dock inom denna ledning, som dock närmast hade om hand dels själfva stadens utseende med gator och hus, dels utbildningen af de mindre, borgerliga arkitekterna en viss trygg stabilitet. Man kan därför med en viss grad af rätt betrakta den 1700-talets stadsbyggnadskonst, i hvilken de voro de ledande, som en stor enhetlig period med i mycket samma sträfvanden och samma uppfattning vid seklets början och dess slut.

Jag har i den föregående framställningen af 1700-talet följt så att säga den borgerliga linjen inom ledarskapet af den stockholmska byggnadskonsten. Jag har gjort det dels därför att denna linje är mindre beaktad, dels därför att den på de lokala förhållandena spelat en högst betydande roll. Men det finnes ju äfven ett större och för vår arkitekturhistoria i hela dess omfång betydelsefullare ledarskap; jag afser det med slottet och konungens öfriga bygg-

[1] RåA. Memorial 23 april 1773.

nader i riket sammanhörande öfverintendentskapet, som i slottsbyggnadsdeputationen från 1727, i slottsbyggnadsdirektionen från 1766 till 1795 utöfvade sin makt. Dess rad af öfverintendenter från Nic. Tessin d. y., öfver Carl Gustaf Tessin, Hårleman, Cronstedt fram till Carl Fredrik Adelcrantz har för den stora arkitekturledningen i riket gjort insatser, för hvilka vi här gifvetvis icke kunna redogöra. Först vid slutet af 1700-talet kom det från denna institution utgående inflytandet att märkbarare påverka den stockholmska stadsbyggnadskonsten genom att den stockholmska byggnadsstyrelsen kom i kungliga händer.

Den borgerliga hufvudledningen af Stockholms byggnadsöden kan man nämligen räkna från Karl XII:s död till Gustaf III:s tronbestigning. Med den sistnämnda konungen fick Stockholm åter en furste, som nästan despotiskt tog byggnadsverksamheten i egen hand. Från honom utgingo administrativa åtgärder af synnerlig vikt för arkitekturen, stora och för Stockholms utseende afgörande byggnadsinitiativ samt slutligen direkt påtryckning på arkitekterna af hans personliga arkitektoniska smak. Hvad gäller det sistnämnda, konungens arkitektoniska uppfattning, är denna rikligt belyst af Curman i Svensk Konsthistoria; konungens byggnadsinitiativ få vi upprepade tillfällen att behandla i följande kapitel. Dessa båda sidor af Gustaf III:s verksamhet förbigås därför här. Den tredje sidan, de administrativa åtgärderna, skall däremot här noteras. Byggnadsledningen under Gustaf III:s tid.

I detta afseende var en viktig åtgärd utfärdandet af den kungliga förordningen af 1776, Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at i akttagas. Dess författare är Carl Fredrik Adelcrantz[1], i samråd och samförstånd med konungen. 1776 års förordning om publikt byggande.

Redan 8 sept. 1752 hade Adolf Fredrik i ett bref till öfverintendenten Carl Hårleman utfärdat order, att alla ritningar, som författas öfver publika hus, broar och andra byggnader, skulle endast öfverses af öfverintendenten.[2] Med denna ganska ineffektiva bestämmelse till utgångspunkt uppgjorde Carl Fredrik Adelcrantz ett memorial, där han i en betydligt skarpare formulering gaf reglerna för publikt byggande. Konungen gillade, så när som på en punkt om förbud af träprydnader i kyrkorna, Adelcrantz' förslag, hvilket vittnade om omsorg »at införa den goda smak som hos ett uplyst

[1] S. Curman i Biogr. Lexikon, 1918, artikeln C. F. Adelcrantz.

[2] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref.

Folckslag bör förwäntas» och som innebar att »igenom Eder Ämbetes åtgärd förekomma sådane bygnaders upförande, som witna om okunnoghet i Architecturen[1]». Projektet blef alltså gilladt och utfärdadt; det innebar som hufvudsaklig punkt att för allt publikt byggande och mer omfattande reparerande fordrades ordentliga desseiner, som öfverintendentsämbetet öfversett och gillat och som konungen approberat.

Genom detta beslut utgick från Gustaf III, i samråd med öfverintendenten Carl Fredrik Adelcrantz, ett mycket bestämmande inflytande på åtskilliga viktiga stockholmspartier, där offentliga byggnader voro belägna. Carl Fredrik Adelcrantz kunde tack vare öfverintendentskapets makt öfver centrala delar i staden, exempelvis Gustaf Adolfs torg, sätta en starkare prägel än stadsarkitekten själf.

Konstakademiens arkitekturundervisning.

Konungen hade genom denna stadga utbildat det mest sakkunniga ledarskap för den betydelsefullaste delen af den svenska byggnadsverksamheten. Det återstod att svara för den sakkunniga utbildningen af svenska arkitekter, som hittills det mer privata arkitektkontoret haft om händer. Redan i de statuter, som Adelcrantz utarbetade för Konstakademien 1770, bestämdes, att en professor skulle hålla föreläsningar i arkitektur.[2] Stadgan gillades af Gustaf III år 1773, men det gick om åtskilliga år, innan planen blef verkställd. De första, som föreslogos till ledamöter, voro stadsarkitekterna König och Palmstedt, nämligen år 1773. Hade deras inval blifvit af, skulle de båda, eller en af dem, öfvertagit arkitekturundervisningen; meningen var tydligen, att Carlbergs arkitekturskola efter stiftarens död helt enkelt med sina lärare skulle flytta in i akademien. Emellertid blefvo arkitekterna endast aggréerade (1774) och utöfvade icke inom den nya institutionen någon lärarverksamhet. Först år 1777 blef en arkitekt, Olof Tempelman, vald till ledamot, och på ett akademisammanträde 22 sept. 1779[3] beslöts, »att de längesedan tillärnade undervisningarne uti Architecturen äfven denna höst skulle taga sin början»; till ledare utsågs Olof Tempelman, hvilken blef professor i dec. 1779. Den meritlista, som motiverade hans val, ger samtidigt en inblick i den undervisning, som akademien nu startade[4]; akade-

[1] Byggn. styr. Kungl. Bref:, bref af 31 juli 1776.
[2] Looström, Den Svenska Konstakademien, s. 130 o. f.
[3] Konst. A. Prot. bok. 1768—85 s. 237.
[4] Konst. A. Prot. bok. I—II. Handl. 72.

mien säger sig hafva utsett en man, »som jemte färdighet, vetande om de flere till Practiska architecturen hörande delar, äfven wore underbygd med Academiska Studier, för att icke allenast kunna uttyda och commentera äldre och nyare Auctorer, utan och i Mathematice demonstrera de grunder, hwaruppå Byggnaders styrka och varagtighet i gemen äro fotade».

Så fort Tempelman fått professuren, reste han dock till Italien och återkom först i slutet af år 1781.[1] Det är därför icke underligt, att akademiens arkitekturundervisning icke tog någon fart. Gustaf III sökte år 1781 genom en pristäflan om nybyggnad i stället för Johannis träkapell — den första arkitekturtäflan i Sverige — upplifva intresset. På den utsatta inlämningsdagen var ingen ritning inlämnad.[2] Då sålunda ledamöter och elever blifvit tillsagda att täfla utan resultat, fick man lof att utlysa täflan i Allmänna Tidningar, med påföljd att 24 jan. 1783 en man inlämnade tvenne förslag, hvilka dock icke kunde användas. Lifligare var alltså icke akademiens arkitekturskola vid dess begynnelse.[3]

Från akademiens första års osäkra undervisning kan äfven antecknas uppläsandet år 1783 af en liten teoretisk skrift, författad af hofmedaljören Nils Georgii, som då var en 66 års gammal man. Skriften, Om Zirater[4], hade han författat hufvudsakligast i Berlin och den ger ett uttryck åt en arkitekturuppfattning, som ungefär sammanfaller med den adelcrantz'ska klassicismen. Adelcrantz läste den äfven »med mycket nöije», och Georgii var lycklig öfver att vara ungdomen till någon nytta.[5]

Det officiella erkännandet af att akademien verkligen tagit byggnadskonsten om hand skedde med dess förändrade titel den 20 febr. 1798, då den fick rätt att kallas Målare-, Bildthuggare och Byggnads Academie».[6] Som en slags slutlig symbol öfver att den gamla stadsarkitektskolan helt uppgått i den nya arkitektafdelningen i akademien blef Palmstedt utsedd till rektor öfver öfningarna i arkitektur inom akademien år 1802, året före sin död.

Det var alltså icke genom någon kraftigare undervisning, som

---

[1] Looström a. a. s. 456.
[2] Looström a. a. s. 231.
[3] Konst. A. K. Protokollsbok 1765—85, s 303, 319.
[4] N. Georgii, Theorie om zirater, Sthlm 1786.
[5] Konst. A. Protokollsbok 1, 2, s. 352; Brefsaml. Georgii Själfbiografi 1784.
[6] Konst. A. Kungl. bref 20 febr. 1798.

akademien gjorde sin insats under 1700-talets slut. Däri gjorde konungens inkallade arkitekt Desprez helt visst en större verkan bland sina lärjungar.[1] Och dock var akademien redan under 1700-talet ur en synpunkt betydelsefull för arkitekterna; ty med upptagande af arkitekturundervisningen kröntes ändtligen med framgång de ansträngningar att skapa ett inhemskt arkitektyrke, som vi följt under hela 1700-talet. De inom akademien utbildade arkitekterna löstes fullständigt från skråtvånget genom den af Gustaf III i statuterna intagna bestämmelsen: »Icke eller må någon af Academiens Ledamöter vid utöfvandet af dess Konst, tvingas med de band, som Skrå-Ordningen åtfölja, eller af Skrå-Ämbeten kunna förmenas, at Publique Värk och enskylte personer betjena».[2] Att denna stadga ansågs behöflig, vittnar bäst om de svårigheter, med hvilka konstnärer inom alla fack ännu hade att kämpa gentemot den seglifvade skråinstitutionen. Först på 1780-talet blef konsten verkligt fri; akademien gjorde till och med anspråk på att när ett mästarebref skulle utfärdas inom ett yrke, som hade något gemensamt med de fria konsterna, först få approbera mästerprofvet. Det är samma tankegång, som Göran Adelcrantz redan vid århundradets början framfört med tanke på arkitekturen. Nu, liksom då, ledde detta förslag icke till någon åtgärd; det var ett för våldsamt ingripande i skråämbetets rätt. Denna fråga var för öfrigt af underordnad betydelse. Hufvudsaken var dock, att nu, från 1780-talet, uppväxte en stab af svenska arkitekter med ordentlig utbildning och fri ställning i samhället. Intill denna tid hade yrket omhänderhafts af ett fåtal förnämliga »herrar» med utrikes utbildning, och en från dessa fullständigt skild skara borgerliga enkla män, som gått i inhemsk skola. Nu höjs genom akademien medelnivån och arkitektyrket blir samfälldt ett »öfverklassyrke», hvars alla utöfvare få tillfälle till ungefär likartad skolning och samma samhällsställning. 1800-talet, hvars arkitektoniska lif är baseradt på akademien, känner inga arkitektexcellenser, blott i stort sedt en homogen samling utöfvare med samma fackutbildning.

[1] Looström a. a., s. 464.

[2] Akademiens stadgar af 1773, XIX; jmfr. Looström a. a., s. 159.

ANDRA KAPITLET

MEDELTIDENS STADSANLÄGGNING

Birge jerl then wise man
han loot stokholms stad at byggia
mz dighirt with oc mykin hyggia
eth fagert hwss ok en godhan stadh —

Så lyda Erikskrönikans ord[1], som skapat traditionen om Birger Jarl som grundläggare af Stockholms borg och stad. Man har anledning att icke alltför lättvindigt förbigå dessa fyra rader som historiskt dokument, ty de skrefvos i början af 1300-talet, alltså af en man, som lefde blott en generation efter Birger Jarls tid.[2] Enligt krönikan skulle staden vara byggd af jarlen. Hvad än dessa ord innebära, så mycket torde man i hvarje fall hafva rätt att sluta af dem, att jarlen var den första regent, som på något kraftigare sätt grep in i stadens öden.

Den historiska forskningen har i fråga om Stockholms uppkomst kommit till andra resultat, i sammandrag följande[3]:

Möjligen redan före 1000-talet existerade en handelskoloni på stadsön, som dock icke ägde större makt och betydelse. På 1100-talet, då Östersjön och Nordsjön lågo under tyskt handelsvälde, blef äfven Stockholm, tack vare sitt betydelsefulla läge som porten till Mälarstäderna, indragen i den lübeckska intressesfären; vid 1100-talets slut hade Stockholm karaktär af tysk kolonialstad.

I det följande skall göras ett försök att afgöra, huruvida den gamla stadsplanen talar för den förra eller senare uppkomsttiden.

---

[1] Sv. Fornskriftsällskapets samlingar, Gamla eller Erikskrönikan, utgifven af G. E. Klemming, s. 18.

[2] Schück och Warburg, Ill. svensk litteraturhistoria, 2 uppl. I, s. 197.

[3] Senast framförda af L. M. Bååth, Helgeandsholmen och Norrström, I. Uppsala 1916, s. 10—18. Nils Östman, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt; i Stockholms Rådhus och Råd. Festskrift utg. till minne af nya rådhusets invigning, Stockholm 1915.

För detta ändamål vända vi oss till den tyska medeltidsstadens planbildning, då vi hafva allt skäl att där se en utveckling analog med Stockholms.

Den tyska medeltidsstadens planbildning.

Stödd på några tidigare stadsrättsliga forskningar (särskildt af Waitz och R. Schröder), lyckades R. Sohm år 1890 i en afhandling klarlägga, att staden ur rättslig synpunkt vuxit ut ur marknadsplatsen.[1] Staden är uppkommen som en ständig marknadsplats. Denna teori, den s. k. torgteorin, har äfven af efterföljande författare upptagits som i det stora hela giltig; den främste af dem, Rietschel[2], har kommit till resultatet, att man måste från denna allmänna regel frånräkna dels de på romersk stadsgrund uppvuxna gamla tyska städerna, dels en förhållandevis underordnad grupp af byar, på hvilka en redan färdig stadsrätt blifvit öfverflyttad. Men det stora beståndet af tyska städer, städerna norr om Rhen, ser äfven han uppkomna ur marknadsplatsen.

Heyne omtalar till yttermera visso, att i 1100-talets språkbruk market och stat kan hafva samma betydelse.[3]

Rietschel visar, hur denna en stads historiska uppkomst afspeglas i dess yttre schema. Den medeltida staden visar icke en bebyggelseplan, i hvilket ett torg är inlagdt; den visar torget som en topografisk medelpunkt, från hvilken gatorna vuxit ut.[4]

Innan Rietschel framförde denna tes, sökte Fritz[5] att gifva en öfversikt öfver den tyska medeltidsplanens utveckling. Det är det första, synnerligen trefvande försöket att få system i de äldre tyska stadsplanernas invecklade historia. Fritz lyckades dock fast slå, att man måste tala om tvenne hufvudgrupper inom detta fält, det södra och västra Tysklands medeltidsstad och det norra och östra Tysklands. Den första gruppen består dels af på romersk stadsgrund återupprättade tyska städer, dels af originala stadsanläggningar med mycket oregelbunden stadsplan (ex. Münster, Aachen), som Fritz ser uppkommen ur byanläggningar, en eller flera. Den

[1] R. Sohm, Die Entstehung des deutschen Städtewesens. Leipzig 1890.

[2] Siegfried Rietschel, Markt und Stadt in ihrem rechtl. Verhältnis. Leipzig 1897. Tanken upptages i alla moderna arbeten, exempelvis Stutzer, E., Die deutschen Gross-Städte einst und jetzt. Berlin 1917, s. 10.

[3] M. Heyne, Das deutsche Wohnungswesen. Leipzig 1899, s. 202.

[4] Rietschel, a. a., s. 130.

[5] Joh. Fritz, Deutsche Stadtanlagen, Lyceum-Progr. Strassburg 1894.

andra hufvudgruppen däremot, den nordöstliga, betecknas af en jämförelsevis regelbunden anläggningsplan, hvilken Fritz, dock med orätt, tror stå i någon slags direkt påverkan af italienska stadsplaner.

Det är gifvetvis denna sistnämnda grupp, Östersjö- och Nordsjögruppen, som för oss har den största betydelsen, och det är därför värdefullt, att denna nyligen blifvit underkastad en grundlig utredning af Meurer.[1] Äfven för denne förf. står det klart, att torget varit såväl stadsrättsligt som planmässigt stadens utgångspunkt.

I de osttyska kolonisationsstäderna är denna planbildning utmanande klar (fig. 4, 4). Här utgå från centralen, det rektangulära torget, linjaldragna gator. Planmässigheten i anordningen är här påtaglig, stadsplanen är alltigenom förnuftsenligt upprättad. Den regelmässiga centralanläggningen med torget som rent geometrisk midtpunkt uttryckte i dessa städer tydligare än annorstädes torgets planbildande makt. Detta är emellertid, jämte det mest tydliga, äfven det senaste och mest utvecklade stadiet i den medeltida nordtyska stadsplanekonsten.

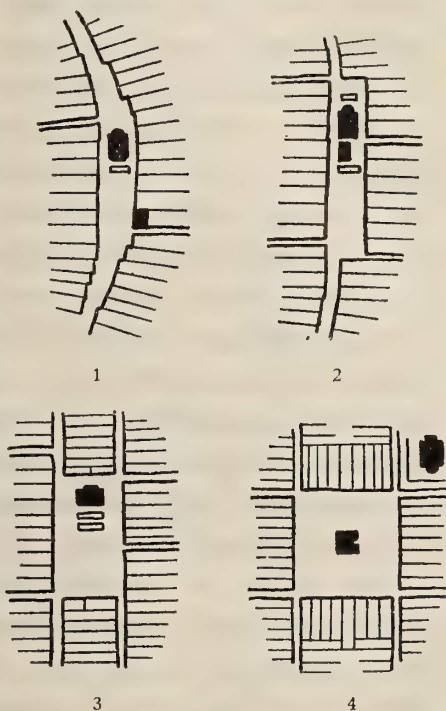

Fig. 4. Schematisk plan öfver den nordtyska stadsplanens utveckling enl. Meurer.

En långt drifven planmässighet visar sig äfven i det tyska moderlandets egna anläggningar från omkring år 1200 (fig. 4, 3). Vid hufvudåderns — landsvägens — hufvudgatans sida är det rektangulära torget förlagdt, och staden har rätvinkligt växt ut från denna linje, landsvägen, och denna fyrkant, torget.

Gå vi därifrån vidare bakåt till 1000- och 1100-talens stadsanläggningar (fig. 4, 1, 2), finna vi äfven här samma enhetliga kraft i planbildningen, ehuru genomförd med mindre rationalism. Från

[1] Franz Meurer, Der mittelalterlicher Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland. Berlin 1914.

[2] Rietschel, a. a., s. 129.

hufvudgatan utstråla med ganska lineär regelbundenhet de mångfaldiga gatorna.

Utvecklingen, här upprullad bakvändt, ter sig i sin rätta ordning på följande vis[1]: i de tidigaste grundläggningarna, 900- och 1000-talens, består torget af en utvidgad gatuväg; vid 1100-talets början utvecklar sig ur denna utvidgning en längdplats, och staden växer ut ur detta torg och denna stråkväg till allt större mognad, det är i detta fall regelbundenhet, för att i nyanläggningar i kolonierna från 1200-talets midt och senare stegra detta schema till regelbunden centralanläggning utan längdaxel.

Det som i mycket förklarar denna enhetlighet i stadsplanen är, att dessa tyska städer berodde af en världslig eller kyrklig maktfullkomlig herre. Hvarje sådan tysk torgplats uppstod på bud af den konung, furste eller biskop, som ägde marken. Det planmässiga i hela organismen blir därigenom till fullo förklaradt.[2]

Dessa tyska städer voro alltså i allmänhet genom en härskande vilja grundlagda städer. I städernas uppkomsthistoria utgöra de blott den ena typen. Ty — som redan förut är omnämndt — man har äfven anledning att tala om uppvuxna städer, »gewordene Städten», som så småningom utvecklat sig utan att man kan fastslå ett bestämdt begynnelsedatum eller en bestämd begynnelseform. För stadsplanens karaktär är denna skillnad afgörande; den innebär å ena sidan en uttänkt planläggning, å den andra en slumpvis oregelbundenhet i stadsbildandet. Dock kan man äfven i det senare fallet gifvetvis se en viss, ofta utpräglad grad af regelmässighet i själfva utvecklingen af stadsplanen.[3]

Den svenska medeltida stadens uppkomst.

Marknadsplatsen torde äfven i Sverige varit ursprunget till de äldsta medeltida handelsorterna.[4] Att de senare medeltida städerna uppstodo ur marknadstorget är redan Odhners uppfattning, långt

[1] Meurer, a. a., s. 7.

[2] Rietschel, a. a., s. 41, 131. Ph. Rappaport, Die Entwicklung des deutschen Marktplatzes. Berlin 1914, s. 14. Benkert, Die Entw. des Dresdner Wohnhauses. München, Leipzig 1914, s. 5.

[3] R. Eberstadt, Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage, 3 uppl. Jena 1917, s. 13.

[4] Hildebrand, Sv. Medeltid I, 2, 3, s. 321—26. Montelius, Kulturgesch. Schwedens, Leipz. 1906, s. 276. Schück i Sv. Folkets Historia I, 2, s. 128. Jag följer här C. M. Kjellbergs nyligen uttalade uppfattning att tillsvidare benämna de äldsta svenska samhällena af Birkas typ orter, icke städer; C. M. Kjellberg, Från Fyris slätter, Upsala 1918.

innan Sohms arbete utkom[1]; medeltiden betraktade tydligen torget som stadens egentliga kärna, hvilket framgår af att en stad i urkunderna ofta kallas villa forensis, ibland öfversatt »torgstaden».[2] Uttrycket innebär, att dessa samhällen hade »torgrätt», hvilket de fingo genom kungliga privilegier. Skillnaden mellan en villa forensis och en civitas, — en andra benämning använd på medeltidsstaden —, synes för svenska förhållanden varit skiftande och har i detta sammanhang ingen betydelse. Men det är att märka, att dessa städers uppträdande kan beläggas först med 1200-talets midt.[3]

Teorin om marknadstorget som äfven de svenska städernas ursprung synes ytterst rimlig; men däremot är den andra frågan olöst, frågan, om dessa torg uppstodo på bud af en maktfullkomlig herre, om de blefvo grundlagda och skyddade af en furste, som ägde deras mark.

Schück har visserligen gjort troligt, att Birka blef anlagd på konungens mark.[4] Äfven om detta med största sannolikhet varit regel vid dylika orters anläggning[5], utesluter det dock icke möjligheten af, att äfven i Norden folkligt uppvuxna handelssamhällen kunnat uppstå. Odhner[6] vill till och med se detta senare som det allmänna i Sverige före Birger Jarls tid. Ligger ock häri en öfverdrift, måste dock möjligheten hållas öppen för ett dylikt historiskt tillvägagångssätt, då inom det nordiska området en stad bevisligen måste uppstått på detta sätt, nämligen Visby.

I Visby känna vi nämligen bättre än annorstädes de rättsliga förutsättningarna.[7] På Gotland kunde enligt dess lag hvarken konungen, ej heller någon annan, yrka på rätt till mark, och således icke heller äga rätt att upplåta en ständig torgplats. Det var icke en herres bestämmande makt, som här gaf stabilitet åt handelsplatsen, utan geografiska, merkantila och koloniala omständigheter.

Denna afsaknad i Visby af en enda personlighets makt har kraftigt satt sitt märke i stadsplanen[8] (fig. 5). Den är betyd-

---

[1] Odhner, Bidrag till svenska stadsförfattningens historia. Upsala 1861.

[2] Dipl. Sv. 3020, om Jönköping. Jfr Rietschel, a. a., s. 117, 148.

[3] K. G. Westman, De svenska rättskällornas historia. Upsala 1912, s. 11, 26. Kjellberg, a. a., s. 42.

[4] Schück, Birka. Ups. Un. Arsskrift 1910, Progr. 4. Upsala 1910, s. 23.

[5] Schück i Svenska Folkets Historia, Lund 1915, I, 2, s. 129.

[6] C. T. Odhner, Bidrag till svenska stadsförf. historia.

[7] Adolf Björkander, Till Visby stads äldsta historia. Ak. afh. Upsala 1898.

[8] Jag följer här 1854 års karta öfver Visby.

ligt mindre enhetligt genomförd än samtida och äldre nordtyska stadsplaner. Den fullkomliga friheten har splittrat husgrupperingen och decentraliserat plangifningen till flera knutpunkter.

En af dessa är sålunda platsen vid S:t Gertrud. Härifrån ha gatorna utvuxit radialt, åt alla väderstreck. En annan knutpunkt är förlagd till Hästgatan, hvarifrån gatorna äfven divergera åt alla håll. En tredje utgångsplats för bebyggandet har varit Donnersplats. Säkerligen har en dylik mångfald midtpunkter uppkommit sålunda: de från norra landsvägen kommande handlandena hade sin saluplats invid S:t Gertrud, de från östra och södra landsvägen kommande vid Hästgatan, de från söder och sjön vid Donnersplats; en gemensam samlingsplats bildades sedermera midt emellan dessa tre platser, vid Stora torget. Och, liksom alltid i medeltida städer, växte bebyggandet ut från platserna mot periferien.

Fig. 5. Karta öfver Visby (1854).
(1. Platsen vid S:t Gertrud, 2. Platsen vid Hästgatan, 3. Donnersplats, 4. Stora Torget.)

Undersökningen af denna Visbyska stadsplan har gifvit följande resultat: i en nordisk medeltida stad, som rättsligt icke är underkastad en enda mäktig viljas bestämmanderätt, uppväxer stadsplanen betydligt mera villkorligt och tillfälligt än i de samtida af en maktägande furste beroende tyska städerna. Men

det är äfven här torgen, som framför allt utgöra de planbildande elementen.

Däremot hafva vi skäl att antaga, att den stad, som stod under jarlens eller folkungarnas inflytande, skulle få en mer centraliserad stadsplan. Skenninge torde på grund af sitt nära läge intill Bjälbo kunna hypotetiskt antagas varit en stad, där denna ätts makt var stor, och som ombildats efter dess ord. Att det tjänat till uppehållsort för folkungarna framgår af att vi bevara bref såväl af Valdemar som Magnus, utfärdade från denna stad.[1] Betecknande är det därför att läsa följande ord af Olaus Magnus om Skenninge: »Torg och gator äro här från början så omsorgsfullt lagda, att de alla från stadens utkanter leda fram till ett torg och palats såsom till stadens medelpunkt».[2] Enligt Olaus Magnus reste sig på detta torg fordom en jättelik bildstod »utstyrd såsom Roland i Bremen». Helt visst måste man uppfatta denna som en Rolandsstaty, d. v. s. symbolen för härskardömet, stadsgrundarens ställföreträdare, som upprätthöll marknadsfrid och marknadsrätt.[3] Det ligger påfallande nära att äfven här se ett verk af den mäktige Bjälbojarlen eller hans söner.

Som Bååth påpekat[4], kan en nära öfverensstämmelse mellan Visbys och Stockholms uppkomsthistoria ur handelspolitiska faktorer anses väl grundad. Här vilja vi, i analogi med Visby, våga en konstruktion af hur en »uppvuxen stad» utan yttre makttvång på den stockholmska holmen borde tett sig planhistoriskt. Som stöd för konstruktionen använda vi den äldsta kända kartan, den från 1600-talets början (fig. 6). De viktigaste trafiklederna voro själffallet Östersjön och än mer den rika Mälaren; handelsmännens skepp anlade gifvetvis, som ännu, på holmens östra och västra strand. Då köpmännen sökte afsättning för sina varor, utbildade sig naturligast vid såväl östra som västra stranden en torgplats. Långt in på ön kunde icke gärna dessa blifvit belägna, då det omöjliggjordes af den breda branta åsen, som begränsas af linjen nuvarande Väster—Österlånggatorna. En förbindelseväg måste emel-

Stockholms äldsta stadsplan.

[1] Sv. Dipl. I, s. 533, 580, 668; 28 okt. 1278, 13 mars 1281, 28 aug.—31 dec. 1285; det sista konung Magnus I:s stadga om allmän landsfred.

[2] Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, svensk öfvers. Michaelisgillet 1912. Bok 6, Kap. 18.

[3] Sohm, a. a., s. 28—29.

[4] Bååth, a. a., s. 17.

lertid hafva ledt öfver den höga åsen från den ena strandplatsen till den andra.

Under förutsättning att äfven holmen före 1200-talets midt hade brolagd förbindelse med fastlandet norr och söder om holmen, en sak som icke torde behöfva betviflas[1], måste landtrafiken hafva ledts väster om åsen, naturligast strax nedanför densamma, d. v. s. ungefär efter nuvarande Västerlånggatans väg. Nyss är sagdt, att

Fig. 6. Karta öfver Stockholm från 1600-talets början.

från Mälaren löpte den lifligaste sjöhandelsvägen, som borde afsatt en torgplats på holmens västra strand; landhandelsvägen väster om åsen måste äfven utvidgat sig till en saluplats; i korsningen af dessa de väsentligaste handelsvägarna borde självfallet stadens hufvudplats hafva varit belägen. Från denna skulle staden så småningom vuxit ut.

Hvad visar nu vår äldsta karta, den från 1600-talets början,

[1] Bååth, a. a., s. 19.

af en sådan stadsbildning, som här har framlagts? Man kan sannolikt återfinna spår af de båda förbindelsevägarna, den mellan vattnen och den mellan fastlanden. Den förstnämnda skulle vara den snedt öfver åsen gående vägen Tyska Brinken—Kindstugatan, som har karaktär af direkt väg öfver höjden från strand till strand.[1] Spåret af fastlandets ursprungliga förbindelsevägar ligger, som nämndt, i Västerlånggatans sträckning. Att dessa eventuella rester från en äldre stadsplan bevarades i den senare, berodde, som jag skall visa i det följande, därpå, att dessa tvenne vägar utan svårighet läto inordna sig i det nya stadsplanesystemet.

Af de båda hamnplatserna och de kring dem utväxande stadspartien kunna vi däremot icke finna spår å kartan. Men deras belägenhet kan, efter hvad förut sagts, fastslås. Den viktigaste platsen bör hafva legat i skärningen mellan land- och sjö-leden, alltså strax väster om Västerlånggatan nedanför Tyska Brinken. Den andra platsen bör hafva legat strax öster om Köpmanbrinken. Här låg mycket riktigt under den senare medeltiden ett torg, Fiskatorget[2].

Den tidiga 1600-talskartan ger icke bilden af en uppvuxen stad. Men då den är uppgjord före de stora gatuhregleringarna på 1600-talet, hafva vi stort skäl att i den dock se ett aftryck af den medeltida stadens plan. Jag skall söka analysera den för att utröna, om den däremot kan anses bära bilden af ett planlagdt gatunät.

Vi fixera först och främst utgångspunkten för bebyggelsen, marknadstorget. Marknadstorget.

Det läge, som Stortorget intar, på åsens höjd, kan icke betraktas som lättillgängligt och naturligt. Stortorgets läge och form. Handelsmännen från vatten och land måste med stort besvär taga sig upp med sina varor till denna platå. Detta talar för att marknadsplatsen är med maktmedel höjd till denna plats. Vidare är platsen lagd i omedelbar närhet till borgen och liksom under dess beskydd.

Det sistnämnda är regel i de fall, där en furste upplät en marknadsplats; konungen grundlade torget framför allt i eller bredvid den kungliga borgen.[3]

Torgets läge bär alltså alla tecken på att vara bestämdt af borgherren.

[1] Östman, a. a., s. 3 har samma åsikt.
[2] De Brun, Det medeltida Stockholm, s. 15, 49—51.
[3] Rietschel, a. a., s. 41.

Vi vända oss därnäst till torgets form (fig. 7).

Stortorgets ursprungliga form måste antagas utan rådhuskvarteret. I de flesta medeltida städer uppbyggdes nämligen rådhuskomplexet på torgplatsen senare än torgets grundläggning.[1]

Torgets form, med rådhuskvarteret tänkt obyggdt, är af sådan art, att ett planmässigt första utstakande måste anses satt utom allt tvifvel. Torget har en något långsträckt fyrkantig form, icke linjerad, men svagt oregelbunden. Det är icke af den långa, rektangu-

Fig. 7. Plan af Stortorgstrakten, af Tessin d. ä.

Fig. 8. Torget i Witzenhausen a. d. Werra.

lära utsträckning som 1100-tals torgen i Tyskland, exempelvis i Goslar och Lübeck (fig. 4, 3). Det ansluter sig däremot nära till de torganläggningar, som uppstodo under 1200-talet, hvilka alltmer under århundradets lopp närmade sig en kvadratisk grundplan, ehuru det icke alls erhållit kolonialstädernas strängt regelbundna upplinjering (fig. 4, 4). Dess figur öfverensstämmer exempelvis med Stralsund, grundlagd år 1230[2], och med den år 1225 till stad höjda och sedermera under 1200-talets midt ombyggda Witzenhausen a. d. Werra[3]

[1] Klaiber, a. a., s. 21 o. 23; Rappaport, a. a., s. 21.

[2] Die Bau u. Kunstdenkm. der Prov. Pommern I, Stettin 1902, s. 371; plan i Rappaport, a. a., fig. 20.

[3] C. Hessler, Hessische Landes- und Volkskunde I, 2, s. 439.

(fig. 8). Stralsund liknar torget äfven i storlek; Stortorget cirka 85 × cirka 65 m.; Stralsunds Alter Markt cirka 83 × cirka 70 m.

Den ständiga marknadsplatsen kräfde en bestämdt afgränsad plats, som icke fick öfverskridas.[1] Att Stockholms torg först blef utstakadt, sedermera bebyggdt rundt gränserna, synes mig framgå af en ännu bevarad detalj, hörnet vid Grillska huset mellan Köpman- och Svartmangatorna (fig. 9). Svartmangatans utgång från torget ger ju tydligt besked om, att gatan ansatts från en areal, som icke fick

Fig. 9. Stortorgets sydöstra hörn.

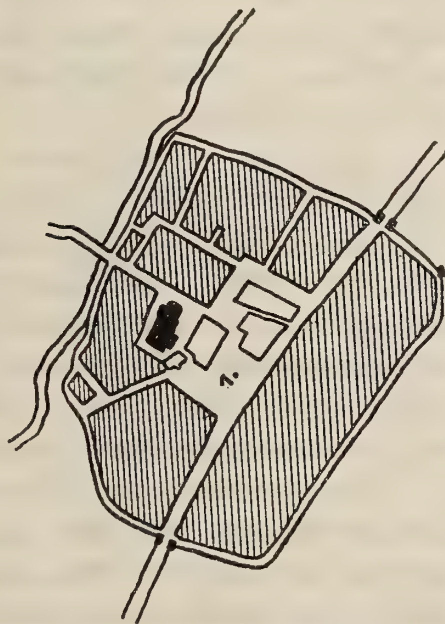

Fig. 10. Stadsplan öfver Mügeln.

förminskas eller deformeras. I annat fall hade knappast detta hörn fått tillfälle att uppstå.

Denna Svartmangatans läge i förhållande till torget är äfven betydelsefullt att fixera ur en annan synpunkt. Om någon gata i stadens inre skulle kunna misstänkas för att vara en hufvudtrafikådra, vid hvilken torget genom utvidgning tillblifvit, skulle det vara just denna gata eller möjligen Köpmangatan. En blick på kartan upplyser, att några andra gator äro otänkbara, samt äfven att Svart-

Hufvudtrafikådra genom torget?

[1] Sohm, a. a., s. 19

mangatan ogärna kan antagas hafva haft denna egenskap. Det som emellertid gör antagandet helt förkastligt: ingen af alla de kända medeltidsplaner, där torg uppstått vid en hufvudtrafikådra, kan visa upp en dylik formation. Däremot kan den förekomma vid mindre gator, anlagda från ett torg af bestämd utsträckning, exempelvis Mügeln[1] (fig. 10).

Den andra gatuvägen, som möjligen kunde tänkas som en hufvudtrafikådra, var Köpmangatan. Denna gaturiktning har dock en annan förklaringsgrund. Utanför Köpmanbrinken antogo vi den gamla hamnplatsens läge. Från denna under medeltiden alltjämt använda plats lades naturligen en väg direkt mot det nyanlagda torget, hvarigenom denna hufvudgata uppstod. Köpmangatan är alltså ännu ett vittnesbörd om att den gamla knutpunkten låg utanför Köpmanbrinken.

Ingen gata i Stockholm erbjuder sig som en förbi torget löpande hufvudtrafikådra. Staden är med andra ord en centralanläggning, med torget som enda fasta utgångspunkt. Vi se tydligt, att ingen vid torget utmynnande gata har sin fortsättning på andra sidan detsamma; alla börja vid torget och utstråla därifrån åt skilda håll mot hufvudmålet: vattnen. Stortorgets egenskap af midtpunkt, gatornas af radier synas fortlefva med kraft äfven i de senare byggda östra och västra strandkvarteren.

Som vi förut efter Meurers undersökning meddelat, ser man i Nord-Tyskland icke före 1200-talet en stadsanläggning utan hufvudgata vid torget. Först under detta århundrade utbildas stadsplaner, som sakna en sådan längdaxel och som därigenom få centralanläggningens karaktär.

Ett fastslående af de hittills beaktade dragen i stadsbilden:

Torget flyttadt, från ett naturligt läge nedanför åsen, upp till ett svårtillgängligt läge invid borgen och där bestämdt planlagdt.

Detta talade för en furstlig grundläggning.

Torget af en svagt rektangulär form; staden enhetligt utvuxen därifrån; ingen hufvudtrafikled genom torget.

Detta talade för en 1200-tals anläggning.

Erikskrönikans ord om Birger Jarl som Stockholms grundläggare synas alltså väl kunna sammanföras med stadens yttre form, så som vi kunna utläsa den ur den äldsta kartan. Krönikans

[1] Meurer, a. a., s. 43; afb. 19.

verkliga innebörd är otvifvelaktigt, att jarlen invid borgen upprättade och utstakade en ständig marknadsplats, Stortorget, kring hvilken en ny stadsanläggning växte fram. Den tidigare bebyggelsen på platsen måste antagas af jarlen hafva blifvit samtidigt spolierad.

Det var icke ovanligt, att på sådant sätt en äldre bebyggelse blef kullstörtad, när en stad fick en mäktig skyddsherre, som ville bringa ordning i plangifningen. Sålunda befallde kejsar Ludvig af Bayern år 1315, när han gaf München marknadsfrihet, att på marknadsplatsen skulle utrymmas alla byggnader, och han förbjöd någon att vidare upprätta någon byggnad därstädes[1], »das der Markt dest lustsamer, und dest schöner, und dest gemachsamer sei Herren, Bürgern, Gästen und allen Leuten die darauf zu schaffen haben». Ett liknande påbud torde hafva utgått från jarlen.

Fig. 11. Torget i Leipzig.

Fig. 12. Torget i Danzig.

Med marknadstorget förband sig helt naturligt det medeltida rådhuset. Detta tjänade hufvudsakligen tvenne uppgifter: dels att inhysa den köpenskap, som icke gärna kunde ske på torget, dels att jämte själfva torget vara församlingsrum för borgarna.[2] För båda uppgifterna borde det alltså stå i intimaste rapport med torget, och dess plats blef självfallet därstädes. Rådhus, kyrka och torgbrunn.

Rådhusets belägenhet vid själfva torget däremot är olika i olika städer.[3] Dels utgjorde det en af torgets sidor (fig. 11), så oftast, enligt Rappaport, i det västliga Tyskland, dels blef det stående halft fritt på torget, halft invuxet i de omgifvande kvarteren (fig. 12), så ofta i mellersta Tyskland. I Osttyskland blef det vanligtvis uppställdt fritt på torget, flerstädes tillsammans med en hop borgar-

[1] J. Wiedenhofer, a. a., s. 1, 3.
[2] O. Stiehl, Das deutsche Rathaus in Mittelalter. Leipzig 1905, s. 11.
[3] Rappaport, Die Entwicklung des deutschen Marktplatzes, Berlin 1913.

hus. Denna anordning har äfven Lübeck (fig. 13). Det är till denna sista grupp, som helt visst Stockholms äldsta rådhus kan föras; i hvarje fall är detta fallet med den tredje rådhusanordningen på Stortorget, den efter 1407 års brand.[1] En sådan uppställning understödde och fullbordade centralanläggningens princip i stadsplanen; det är det sista kraftiga uttrycket för att denna tanke upprätthölls. Det är ur denna synpunkt man har att betrakta dess läge såväl i de osttyska kolonisationsstäderna som i Stockholm.

Hufvudkyrkan uppställdes vanligtvis i den medeltida staden i marknadsplatsens omedelbara närhet. Äfven detta var en lokal förbindelse, som motiverades af en real: med marknadsbesöket följde oftast kyrkobesöket, och de stora kyrkliga festerna hade vanligtvis en årsmarknadsdag till följd.[2]

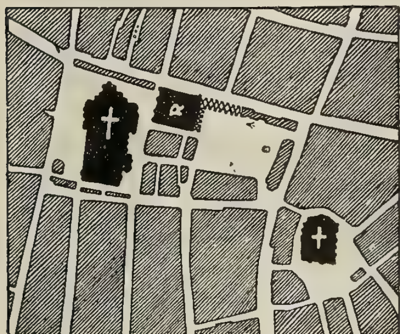

Fig. 13. Torget i Lübeck.

Lübeck visar en med Stockholm öfverensstämmande placering af kyrkan och troligt är, att såväl häri som i rådhusplaceringen den tyska hansestaden spelat en direkt uppslagsgifvande roll.[3] Det för de flesta städer gemensamma är emellertid, att kyrkan anlades, som här, i torgets omedelbara närhet, med några skyddande byggnader emellan; aldrig användes den i en dekorativ uppställning tillsammans med torget, någon gång däremot fick den tjänstgöra som en af torgets väggar.[4]

Å Stortorgsplanen synes äfven brunnen (möjligen »kåken»), troligtvis å sin medeltida plats. Angående medeltida monuments placering i allmänhet kan man icke få grepp på någon ledande princip.[5] Att de icke placeras i den geometriska midtpunkten är ju dock kändt, först och främst därför att i en oregelbunden figur som det medeltida torget en sådan midtpunkt icke finnes. Uppenbart är emellertid, att det hos dessa brunnar, Rolandsstatyer och medeltidsmonument icke finnes den ringaste estetiska dragning mot

---

[1] Östman, a. a., s. 68.

[2] Meurer, a. a., s. 93.

[3] Motiveradt af Östman, a. a., s. 3.

[4] P. Klopfer, Das deutsche Bauern u. Bürgerhaus. Leipzig 1915, s. 99.

[5] Brinckmann, Pl. u. Mon., s. 6, gör några svaga antydningar, likaså Rappaport, a. a., s. 32, som anser en medeltidsbrunn uppställd efter gatuperspektiviska grunder.

centrum. Stortorgsbrunnens läge har dock sin praktiska motivering. Den måste dragas så långt bort som möjligt från rådhuset för att icke stå i vägen för borgarnas sammankomster utanför detsamma. Den skulle dessutom icke stå hindrande vid någon gatumynning, naturligtvis icke heller för tätt tryckt intill ett hus. Det återstår då egentligen endast den markerade platsen, där intet af dessa fall inträffar.

Stortorget låg centralt i staden och dock skyddadt. Det blef nämligen genom gatornas gruppering icke utsatt för genomgångstrafik och fick därigenom — i högre grad än torgen i de flesta andra medeltidsstäder — karaktär af en afskild plats, ägnad såväl till köpenskap som framförallt till sammankomster och fester. Därigenom erhöll det denna egenskap af ett inom sig slutet rum, som det ännu bevarat, och som så radikalt skiljer det från ett modernt torg — knutpunkten för en stads lifligaste trafikgator.

Jag öfvergår till att betrakta borgens och ringmurens inverkan på stadsplanen. Borg och ringmur.

Maurer[1] har utförligt redogjort för borgens förhållande till staden. Ofta låg den medeltida borgen direkt utanför staden, exempelvis på en höjd, ofta låg den i staden. I det senare fallet har antingen borgen anlagts i en redan befästad stad eller staden anslutit sig till en redan befintlig borg. Borgen och staden.

Det sistnämnda fallet är Stockholms. Ett fäste låg möjligen redan på 1000-talet på den senare borgens, det nuvarande slottets plats.[2] Dess läge betingades af den strategiskt öfverlägsna punkt, som höjden vid strömmarna intog. Å fästets plats upprättade jarlen borgen och invid denna borg uppväxte staden.

Men äfven i det fall, att borgen låg inne i staden, hade den sitt eget befästningsverk, skildt från stadens, liksom den hade sitt eget förvaltningssystem och sitt eget lif.[3] Man måste antaga, att så äfven var förhållandet i Stockholm och däraf framgår, att den icke kunde utöfva inflytande på stadsplanens utveckling. Man måste betrakta staden och borgen som tvenne skilda enheter, men aldrig organiskt en enhet. Den vallgraf, som i söder skilde Stockholms borg

[1] Maurer, Gesch. der Städteverfassung in Deutschland. Erlangen 1869, I, s. 466 o. f.
[2] Östman, a. a., s. 1.
[3] Maurer, a. a., I, s. 469.

från dess stad, afgränsade äfven hvarje intrång på dess stadsplanebildning. Ända så sent som 1505 lät staden uppföra ett torn, riktadt mot slottet.[1] Af detta förhållande framgår, hur afskildt äfven vid denna tid det ena området var från det andra. I stadsplanens historia kom borgen och dess byggnadshistoria icke att utöfva något inflytande.

Ringmurens uppkomst.

Fritt i förhållande till sin skyddsborg uppväxte under vikingatiden den svängda muren rundt en stad. Borgs och murs förhållande till hvarandra framgår såväl af anläggningen i Birka som i Hedeby (fig. 14).[2] Borgen ligger på en höjd, staden med sin ringmur i dalen därbredvid.

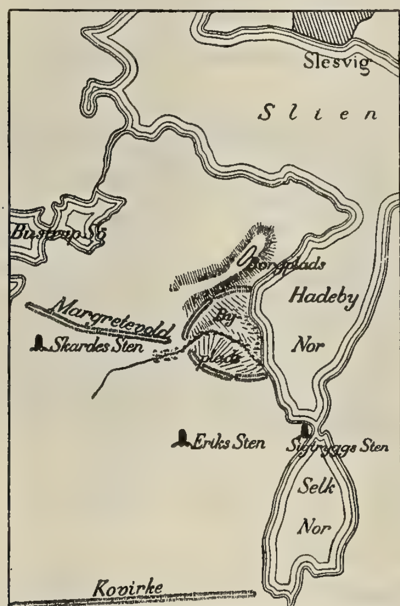

Fig. 14. Hedeby vid Slesvig.

Stockholms ringmur synes visa ett fullföljande af dessa nordiska traditioner. Stadsmuren har bildat sin kurva, icke som en ur borgen sprungen ringmur, utan som en självständig ingärdning af stadsområdet. Staden själf blef en självständig borg.[3]

När uppfördes stadsmuren? Anmärkningsvärdt är, att Erikskrönikans författare icke i sin skildring af grundläggningen nämner något om denna mur, som är det väsentliga för senare skildrare, exempelvis Olavus Petri. Om man nu ur detta argumentum e silentio våga draga någon slutsats, vore det, att Birger Jarl icke lät bygga muren vid grundläggandet af staden.

Maurer[4] gör visserligen gällande, att en stad skilde sig från en by endast och allenast därigenom, att den omgafs med stadsmurar. Att anlägga en stad (urbem ædificare — construere — fabricare — condere) var att befästa en boningsplats. Han har kommit till denna slutsats bl. a. därför, att han alltid ansåg en stad uppkommen ur en by, en uppfattning, som är öfvergifven. Rietschel

[1] Utredningar, 2, s. 3.

[2] Sophus Müller, Vor Oldtid, s. 636—39, fig. 395. Almgren, Sveriges fasta fornlämningar, Stockholm 1904, s. 15—16.

[3] Jfr Sohm, a. a, s. 26.

[4] Maurer, a. a., I, s. 44.

ansluter sig till samma uppfattning med den skillnaden, att han i staden alltid ser en befästad marknadsplats.[1]

Heyne uppvisar emellertid, att det fanns städer, som saknade all befästning och ändock benämndes städer, exempelvis gamla Strassburg.[2] Sohm ger förklaringen[3], att befästandet icke var allestädes förekommande och icke var det väsentliga i stadsgrundandet; det var »den ideala ringmuren», d. v. s. det rättsliga befästandet, som bestämde stadskaraktären.

Före 1200-talets utgång måste stadsmuren i Stockholm hafva blifvit färdig, då den finns markerad på båda de gamla stadssigillen, det af 1296 och än tydligare å det af 1326.[4] Därmed kan den äfven infogas i det allmänna ringmurssystemet i Tyskland; tolfhundratalet är dess sista tid; under detta och följande århundrade öfvergår muren alltmer till en månghörning.[5]

Ringmurens läge.

Viktigare än dess uppförandetid är för stadsplanebildningen murens topografiska läge. Svårigheten vid dettas bestämmande är bristen på arkeologisk kunskap: några murrester i källare eller jord ha icke spårats. Emellertid kan man rätt väl finna sig till rätta tack vare dokumentariska upplysningar.

Vi utgå från ett i detta sammanhang hittills icke beaktadt dokument — 1729 års husnumrering. I denna sena förordning bibehåller sig fortfarande den gamla indelningen, stadens inre, östra, södra och västra kvarter. Med det inre kvarteret förstods ursprungligen det område, som låg innanför murarna.

Intresset tilldrager sig de båda kvarteren Neptunus större och Pegasus (fig. 15). Den huslänga, som ligger väster om Neptunus störres midtaxel, är förd till västra kvarteret; den som ligger öster därom till inre kvarteret. Liknande är förhållandet å Pegasus; den västra huslängan är förd till inre kvarteret, den östra till det östra, alltså det yttre kvarteret. Muren skulle således gått midt igenom dessa kvarter.

En sådan belägenhet af muren är redan förklarad af Hildebrand.[6]

---

[1] Rietschel, a. a., s. 150—51.
[2] Heyne, a. a., s. 317. Fler exempel hos Sohm, a. a., s. 26, not.
[3] Sohm, a. a., s. 26—27.
[4] Bååth, a. a., s. 30, antar äfven slutet af 1200-talet, dock tyvärr utan motivering.
[5] Jfr Klaiber, a. a., s. 42. Klopfer, Das deutsche Bauern u. Bürgerhaus. Leipzig 1915, s. 92.
[6] H. Hildebrand, Sv. Medeltid, I, 2, s. 405, II, s. 729 o. f.

Han har ur Stockholms stads jordebok utläst, att borgarna ägde rättighet till användande af stadsmuren som fjärde mur. Beviset bygges på de ständigt återkommande uttrycken af följande utseende: ett stenhus beläget östan mur i gamla muren vid långa allmänningsgatan. Äfven bestäms ett husläge år 1450 med uttrycket: ofvan och nedan mellan båda gatorna i gamla muren; d. v. s. alltså: muren inbyggd i ett enda hus.

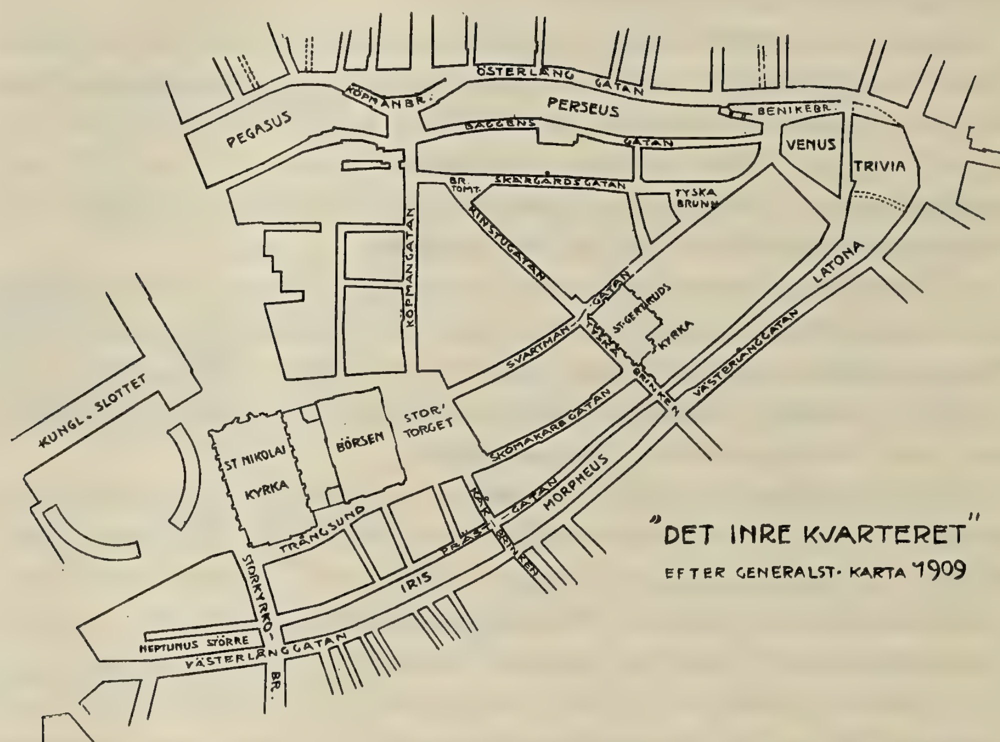

Fig. 15. Det inre av Staden mellan broarna.

Detta byggnadssätt var icke endast tillfälligt, utan i lag tillåtet. I ett från 1400-talets slut kändt tillägg till konung Magnus Erikssons stadslag[1] förekommer sålunda följande bestämmelse: »Framlædhis mærkiande ær ath al the bygning sum ær widher murin sum ær wthan til, hwat han ær aff træ æller steen, han skal standa qwar — —». Uttrycket »bygning widher murin» betyder ett hus, som är byggdt intill själfva stadsmuren.[2] Denna sats behandlar bebyggandet utantill å muren. I fortsättningen står som analogi:

---

[1] C. J. Schlyter, Sveriges gamla lagar, B. 11, add. D. 1, s. 404; jfr s. XXII.
[2] Schlyter, a. a., B. 13, s. 448.

»Sydhan wm the bygning sum ær innan mur aff steen, hon skal wp rymas a siæx alna — —»; därmed kan i detta sammanhang endast afses ett liknande bebyggande innantill å murarna.

Hus byggdes å ömse sidor, därom råder alltså ingen tvekan. Likaså råder ingen tvekan om, att detta bebyggande tolererades af lagen, hvad gällde husen utantill å stadsmuren. Däremot synes icke det inre stadsmursbebyggandet tillåtas vid 1400-talets slut enligt de nyss citerade orden, som öfversatta lyda: »sedan om den byggnad, som är innan mur af sten, hon skall borttagas intill sex alnar».

Vi hafva allt skäl att antaga, att denna bestämmelse icke fick någon verkan på Stockholms gamla stadsmur. Den utfärdades så sent, att en fullständig inre krans vid denna tid helt visst uppstått; den försvagades genom att endast gälla stenhus, till skillnad från stadgan om utanmurs bebyggande, som uttryckligen afsåg såväl sten- som trähus. Den kom gifvetvis att främst afse bebyggande vid den yttre, nya stadsmur, som uppförts till förstärkt skydd, troligtvis vid 1400-talets början.[1] Och de topografiska kvarlefvorna tala mot att bestämmelsen fick effektivitet: i öster går kvarteret Perseus fram med tydligt samma dubbla tomtbredd som Pegasus, i fullkomlig anslutning till detta kvarter, som ju, dokumentariskt styrkt, låg på ömse sidor muren. Ehuru betydligt smalare ansluta sig i väster på samma sätt kvarteren Iris, Morpheus och Latona till kvarteret Neptunus större.

Än klarare uttalar 1729 års nummerordning, att husen bebyggda intill muren innantill ej hafva bortrensats. Hade så skett, hade exempelvis det återstående af kvarteren Iris och Perseus helt kommit att ligga utanför muren: Så har också Hildebrand fattat deras läge. Emellertid för nummerordningen dem helt till det inre kvarteret. Förklaringen kan ju icke vara den, att stadsmuren här gjorde en lof, som infångade dessa båda kvarter. Det återstår endast att så tolka indelningen: kvarteren Iris och Perseus hörde såväl till det yttre som inre kvarteret; man hade att välja, då man af praktiska skäl ville hänföra dem till ettdera, och man valde det inre.

Detta belyses på ett ovedersägligt sätt af en karta öfver kvartersindelningen, som finnes från år 1723[2] (fig. 16). Här är detta kvarter, Perseus, fördt till såväl det östra som inre kvarteret, såsom

[1] Bååth, a. a., s. 31.
[2] U. U. B.; top. pl. Kopia.

den heldragna linjen visar. Detta har varit murens väg. Men nummerordningen från år 1729 har af praktiska skäl indragit kvarteret helt till det inre kvarteret. Den behandling, som Perseus undfick mellan 1723 och 1729, alltså från att hänföras till såväl yttre som inre kvarteret omhändertagas af ett af dem, har gifvetvis kommit äfven de öfriga vid stadsmuren belägna kvarteren till del, utom Neptunus större och Pegasus.

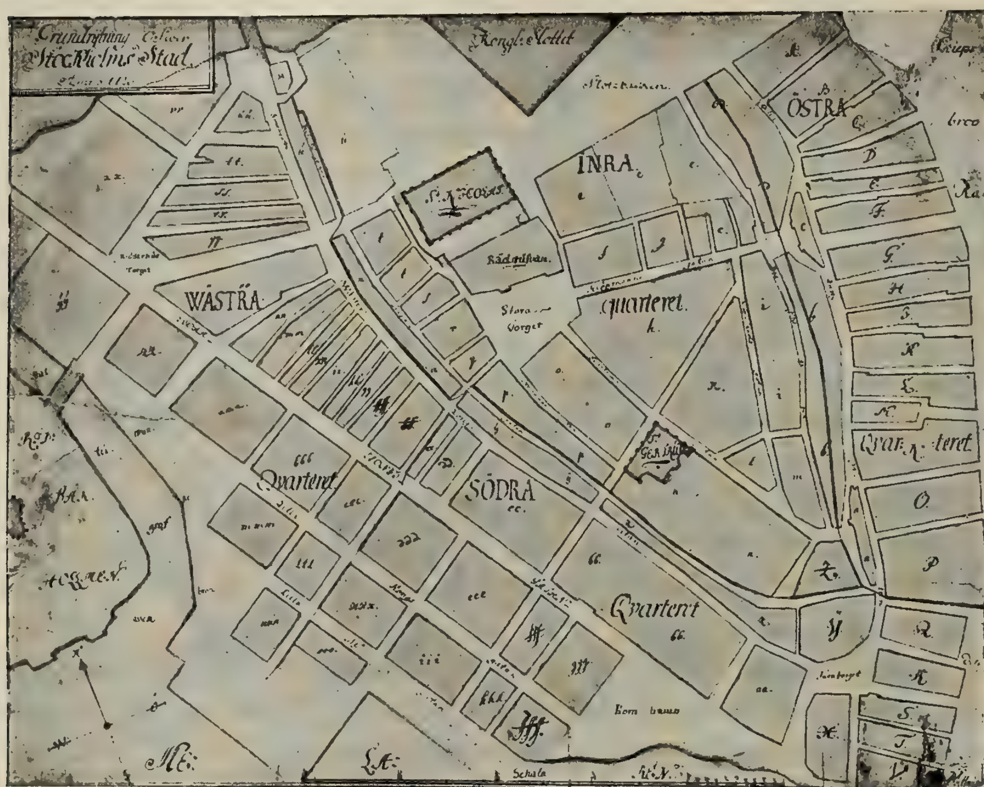

Fig. 16. Karta öfver kvartersindelningen i staden mellan broarna 1723.

Godtaga vi detta bevis för murens belägenhet, blir dess väg sålunda denna: midt genom Neptunus större, Iris, Morpheus, Latona; krökning genom Trivia[1]; tillbaka öfver Benikebrinken, Perseus, Pegasus.

På den rekonstruktion af inre stadsmuren, som Hildebrand utfört, och som är allmänt godtagen (fig. 17), ligger stadsmuren som en inre skoning längs de nämnda kvarteren; jag önskar alltså denna svarta linje förflyttad ut till kvarterens midtaxel.

[1] Styrkes af De Brun, a. a., s. 55—56.

Att muren fick denna angifna kontur är högst förklarligt. Den svängda hufvudformen är ju under tidigare medeltid den allmänna och, som förut nämndt, tradition inom nordiska förmedeltida anläggningar. Själfva utsträckningen af ovalen är helt betingad af terrängen; muren följer åsens brant och fick genom sitt höjdläge en ökad fortifikatorisk kraft.

Ringmuren och gatorna.

Att muren utöfvade bestämmande inflytande på stadsplanen blef redan genom undersökningen af dess läge uppenbart. Befästningscirkeln böjde husgrupperna efter sin fasta, murade vilja. Detta är helt naturligt ett gemensamt drag för de flesta medeltida städer, där en trängre mur tidigt blifvit anlagd. Eberstadt[1] har emellertid starkt betonat, att den medeltida befästningscirkeln, i motsats mot hvad man i allmänhet föreställer sig, oftast var mycket vid; en dylik stad var Visby, och där kom icke stadsmuren att pressa in gatuvägarna i någon bestämd riktning. Men i Stockholm tvang stadsöns litenhet murcirkeln att blifva trång.

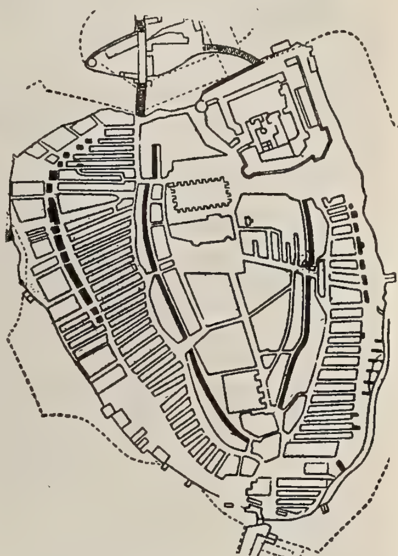

Fig. 17. Hildebrands rekonstruktion af stadsmuren.

Ebhardt[2], som ägnat kapitlet om befästningens inverkan på stadsplanen en afhandling, har visat upp de olika yttre gatuformationer, som uppstått beroende på stadsmurens sträckning. Han har därvid, egendomligt nog, endast med några ord berört murens inverkan på den inre stadsplanen, desto mer porttornens. Vanligen utöfvades denna inverkan så, att en smal gata uppstod strax innanför muren, »Vallgatan», och äfvenså en gata strax utanför muren, »Ringgatan».[3] Genom dessa gators, särskildt den senares, utsträckning blir ofta som en afstämpling af den gamla stadsmuren bevarad i städernas gatunät. Så ser man exempelvis i Wenzel Hollars kopparstick af München af 1623 (fig. 18) denna

[1] Eberstadt, Handb. d. Wohnungswesens, s. 29 o. f.

[2] Bodo Ebhardt, Der Einfluss des mittelalt. Wehrbaues auf den Städtebau. Berlin 1910. Städtebauliche Vorträge, Band III, Heft. VIII.

[3] Ebhardt, a. a., s. 13, s. 22. Klaiber, a. a., s. 43.

ringgata; exemplet är intressant därför att i denna stad uttryckligen förbjöds att bygga husen intill stadsmuren.[1]

Var emellertid, som i Stockholm, icke detta tillbyggande intill muren förbjudet, inträdde andra möjligheter. Dels kunde ske ett helt planlöst tillbyggande, än längd, än kortsida af husen intill muren, som i en del af Weilderstadt (fig. 19); dels kunde det härskande systemet i stadens inre tvinga sig ut ända till murarna som i en

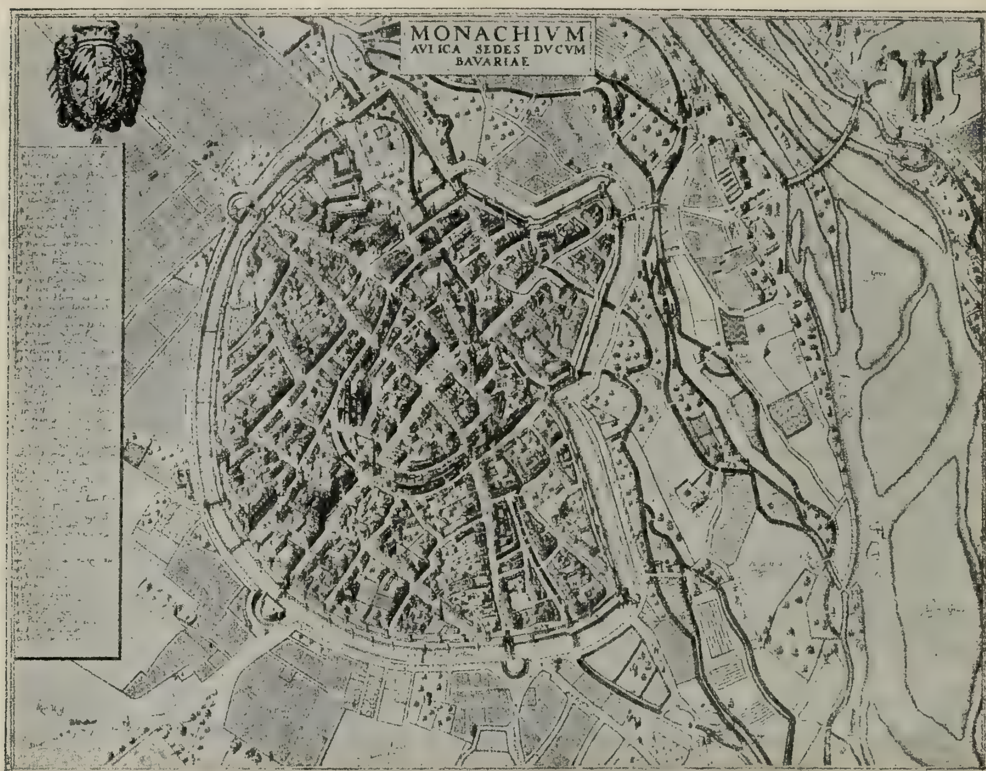

Fig. 18. Wenzel Hollars plan af München 1623.

annan del af Weilderstadt (fig. 20). Och till sist kunde genom utfärdade bestämmelser huslängden stadfästas att från stadsmuren få gå ut endast till en gifven gräns, där gatan skulle vidtaga, såsom synes i Weinsberg (fig. 21). Det sistnämnda förutsätter en byggnadsordning.[2] Det sista fallet är helt tydligt Stockholms, ehuru någon byggnadsbestämmelse i detta afseende icke influtit i de äldre stadslagarna.

[1] Joseph Wiedenhofer, a. a., s. 6, afb. 1.

[2] Jfr Klaiber, a. a., s. 48.

Dock kan man ur den äldsta stadslagen, den i slutet af 1200- eller början af 1300-talet för Stockholms stad affattade Bjärköarätten, utläsa, hur en dylik jämnhet i bebyggande helt naturligt uppkommit. Det framgår af densamma, att man ofta använde sin grannes hus till mur för sitt nya hus, hvilket var tillåtet, om ägaren intet hade däremot: »Hwar sik giör wægh af annars manz husi. vtaen eghandæs lof. rymi vp. oc böte þre markær. æller blivi i eghendens minni». Vidare stadfästes, att när gaflar mötas, skulle man utan att riskera sak däraf, sätta knut invid knut: »Hwar gafle

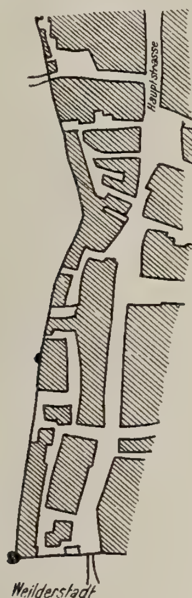

Fig. 19. Byggnader invid muren i Weilderstadt.

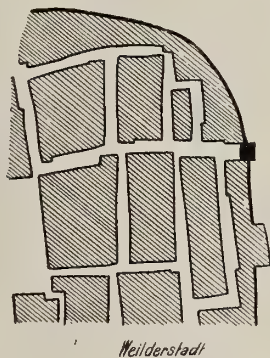

Fig. 20. Byggnader invid muren i Weilderstadt.

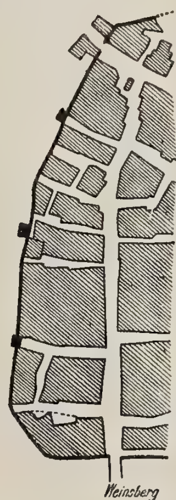

Fig. 21. Byggnader invid muren i Weinsberg.

gangæ baþir samman. byggi hwar sit. oc sæti knut viþær knut at saklöso». Dessa båda uttalanden ger upplysning om, att det var mycket vanligt med hus ställdt intill hus af samma utsträckning.

Olaus Magnus betygar, att ett dylikt byggnadssätt var brukligt och anför ett fortifikatoriskt skäl för en sådan sammanbyggd länga af hus.[1] Han skrifver, att man i städerna i Sverige ibland tränger ihop byggnaderna, så att man med sina grannar kommer öfverens om att på gemensam bekostnad bygga fem till sex hus i en enda länga, hvarigenom man får ett sammanhängande fäste. Enligt honom förekom detta i Stockholm, hvars borgare då gjorde ett gemensamt kraftigt motstånd mot fienden från takåsen.

[1] Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, Bok. 12, kap. 3.

Det finns i Bjärköarätten en annan stadsplanebestämmelse, som betydt mycket för gatubildningen invid murarna. Där stadgas nämligen: »Allær almænniz stratur innæ mur. ok vtæn skulu waræ attæ alnær breþær sum ma akæs ok riþæs».[1] Långgatorna voro nu dylika allmänna gator, såsom framgår af det redan citerade uttrycket »långa allmänningsgatan» eller »allmännings kopparslagaregatan».[2] När sålunda nybyggnader skulle uppföras på yttre sidan af Öster- och Västerlånggatan, skulle ett rum lämnas af minst 8 alnar, d. v. s., förutsatt att en aln får anses motsvara 0,59 meter, 4,72 meter. En undersökning af gatubredden å Generalstabskartan af de nämnda gatorna ger till resultat, att just detta mått innehafves af långgatorna å deras minsta bredd (undantag endast norra mynningen af Österlånggatan). Bjärköarättens stadga har alltså skapat denna gatuväg. Därmed fick Stockholm sin ringgata, endast med den skillnaden, att den icke låg omedelbart utanför stadsmuren.

På samma sätt uppstodo stadgeenliga vallgator. Vi hafva sökt visa, att husen närmast intill muren icke heller borttogos innan mur. Vi få äfven här förutsätta, att huslängden icke fick sträcka sig längre än till en bestämd gräns. Lagparagrafen i tillägget till Magnus Erikssons stadslag — »sedan om den byggning som är innan mur af sten hon skall borttagas intill sex alnar» — fick dock troligtvis betydelse för ordnandet af gatan bakom denna stadsmurkrans af hus. Ty i sin största utsträckning visa just dessa bakomliggande gator, Prästgatan och Baggensgatan, det fastslagna måttet 6 alnar, d. v. s. 3,54 meter (fig. 22). Jag håller för visst, att dessa gator, Stockholms »vallgator», visserligen icke tillkommo, men ordnades till sitt än bevarade utseende tack vare nyssnämnda medeltida bestämmelse.

Med dessa gatuvägar har det väsentliga i stadsmurens planbildningskraft framdragits. I några städer ser man emellertid exempel på att stadsmurens kurva drog med sig en liknande kurva äfven i det innersta af stadens kvarter.[3] Ett klargörande exempel härpå är Münsters stadsplan (fig. 23). Äfven i Stockholm kan man tala om en liknande fastän betydligt svagare kraft af stadsmuren. En reflex af murens krökning återfinnes sålunda i norra delen af Trångsund, i svängningen af södra delen af Skomakaregatan samt, enligt

[1] Schlyter, a. a., s. 131.
[2] De Brun, a. a., s. 14.
[3] Klaiber, a. a., s. 43.

den tidiga 1600-talskartan, i Skärgårdsgatans linje. Drager man de yttersta konsekvenserna af detta, framgår, att de närmast Stortorget liggande partierna af Trångsund och Skomakaregatan voro till-

Fig. 22. »Vallgatan» Baggensgatan i Stockholm.

blifna före, de längre bort liggande efter den inre stadsmurens uppförande.

Befästningscirkeln bestod icke endast af mur utan äfven af porttorn, som genombröto muren för att förbinda en stad med ytterPorttornen. världen. Förbindelser upprättades naturligtvis genom en stad an-

tingen från port till port, eller från torget till portarna.[1] Därigenom kunde gator uppstå som lancettformigt sammankopplade sig för att löpa ut genom en enda port, så exempelvis i Bern.[2] Eller också strålade från torget gatorna ut direkt till portarna, hvarigenom schemat blef midtpunkten med dess radier; till det senare slaget hör den i Sydtyskland utbredda typen med ett kraftigt kors, hvars fyra armar leda ut till de fyra portarna, exempelvis Isny.[3]

Första förutsättningen för att dylika stadsplaner skulle blifva till var gifvetvis, att befästningsmuren verkligen ursprungligen ägde dylika hufvudportar; och, om dessa till portarna ledande gator skulle få karaktär af stadsplanens skelett, en andra förutsättning att staden var utsatt för genomgångstrafik.

Hufvudportarnas läge i Stockholm, Norreport och Söderport, kan någorlunda bestämmas. Bååth och De Brun hafva uppvisat, att Norreport låg ungefär där Myntgatan och Västerlånggatan tänkas skära hvarandra[4], och Söderport låg norr om Järntorget.[5]

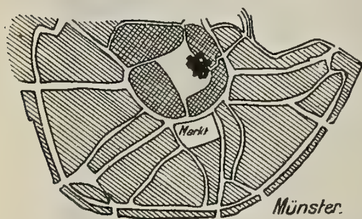

Fig. 23. Münsters stadsplan.

Emellertid kan man, som Bååth framhållit, först under den senare medeltiden med bestämdhet tala om dessa hufvudportar, då de uppdyka i handlingarna först under 1400-talet.[6] Därförinnan stodo helt visst på de senare portarnas plats kraftiga murtorn. Oafsedt om dessa torn voro porttorn eller icke, upplyser dock den äldsta kartan strax, att direkt förbindelse innanför murarna mellan dessa torn ej planlagts, ej heller direkta stråkvägar från torget till tornen.

Den andra förutsättningen, hufvudtrafikens ledande genom staden, saknades äfven. Bååth har visat[7], att Norrbro icke stod i direkt förbindelse med stadsmuren, utan att trafiken öfver bron leddes vidare utanför stadsmurarna. I Stockholm var denna lösning af trafikproblemet delvis förorsakad af stadens naturliga läge, på en

---

[1] Ebhardt, a. a., s. 12, 18, 22, 28.
[2] Ebhardt, a. a., fig. 12.
[3] Klaiber, a. a, s. 56 o. f., fig. 118.
[4] Bååth, a. a., s. 49. De Brun, a. a., s. 63.
[5] Östman, a. a., s. 3.
[6] Bååth, a. a., s. 33—34; De Brun, a. a., s. 13,
[7] Bååth, a. a., s. 31 o. f.

höjd; att låta genomgångstrafiken ske öfver denna höjd vore gifvetvis en opraktisk anordning. Emellertid ansluter sig Stockholm i detta fall till en ålderdomlig fortifikatorisk princip; mångenstädes under tidig medeltid leddes genomgångstrafiken längs den utanför stadsmuren löpande gatan; man slapp därigenom utsätta sig för risken af att inom stadens mur insläppa resande främmande handelsmän, som alltid borde mötas med misstro. Ett exempel på en dylik stadsplan är Münster (fig. 23).[1]

Leon Baptista Alberti, som i mycket byggde på medeltida principer i sin stadsbyggnadslära De re ædificatoria, upptager just detta fall: 'Men är det en koloni- eller landsortsstad, får den den tryggaste ingången, om vägen icke går rakt mot porten utan föres till högra eller vänstra sidan nära murarna och särskildt in under murarnas försvarsverk'.[2]

I Stockholm har Västerlånggatan, äfven, fastän i ringa mån, Österlånggatan, tjänstgjort som stadens stråk- och handelsvägar, fastän eller rättare just därför att de lågo utanför murarna.

De stora porttornens läge, Norreports och Söderports, betingades af stadsöns läge och dess yttre förbindelsevägar. De mindre portarnas läge betingades af stadens gator och redan fastslagna inre förbindelsevägar. Man måste som självfallet förutsätta, att i allmänhet en sådan port öppnades, där den på grund af en gatas läge behöfdes, och ej det motsatta förhållandet: att en gata drogs fram, där en sådan port var belägen. Muren genombröts af dylika portar exempelvis vid de nuvarande gatorna Storkyrkobrinken, Kåkbrinken, Tyska brinken, Köpmangatan[3], Tyska stallplan[4] samt ofvanför Benikebrinken. Man måste antaga, att dessa portar i det stora hela icke kunnat haft någon betydelse för det inre gatunätet, särskildt som man bestämdt känner, att ett par af dem tillkommo långt senare än muren.[5] Däremot uppstod på ett par ställen vid dessa utgångsvägar för Stockholm karaktäristiska bildningar — Benikebrinken och Köpmanbrinken. Sluttningen var för brant för att gatan utanför muren skulle kunna direkt fortsätta gatan innanför; den bröts därför i tvenne, Y-formigt gående backar, hvarigenom stig-

[1] Klaiber, a. a., s. 31.
[2] Alberti, De re ædificatoria Lib. IIII, Cap. 5.
[3] Hildebrand, Sv. Medeltid I, 2.
[4] De Brun, a. a., s. 55—56.
[5] Östman, a. a., s. 3—4.

ningen förminskades. I vinkeln reste sig å båda brinkarna en byggnad, som därjämte gaf stöd åt brinkhöjden; dessa hafva under 1800-talet rifvits.

Denna brinkanordning är en för Stockholm egenartad och synnerligen effektfull gatulösning. Rappaport, som ägnat dylika stigande gator en afhandling, påvisar ingenstädes en med Stockholmsbrinkarna liknande bildning.[1]

Diagonalgata. Det är emellertid en inre gata, som tilldrager sig ett särskildt intresse, och som delvis kan förklaras som uppkommen på grund af vattenportarna. Det är Kindstugatan och dess fortsättning Tyska brinken. Det är den enda gata i gamla staden, som målmedvetet förbinder port med port, och därtill den enda ursprungliga porten på östra sidan, Köpmanporten, med en ursprunglig på den västra, Skomakareporten.[2] Det som gör denna gatubildning af synnerligt planhistoriskt värde är, att det är den enda gata i gamla staden, som diagonalt skär staden, för att på snabbaste vägen förbinda tvenne punkter. Dylika diagonalgator äro för förstående af det medeltida gatusystemets egenart värda all uppmärksamhet. Klaiber har visat prof på dessa gator, bl. a. ett intressant exempel från Trier[3] (fig. 24). Här ägde man ursprungligen ett romerskt, rätvinkligt system; när staden återuppbyggdes, afvek man flerstädes från det romerska systemet, icke af tillfälliga naturalistiska nycker, utan planmässigt och målmedvetet efter en enhetlig viljas bestämmelser. Ett sådant afvikande är för-

Fig. 24. Triers stadsplan.

---

[1] Ph. Rappaport, Steigende Strassen. Eine Studie zum deutschen Städtebau. Diss. Techn. Hochschule. Berlin 1911

[2] Jfr Östman, a. a., s. 3—4.

[3] Klaiber, a. a., s. 40 o. f.

bindelsen mellan Porta nigra och den romerska bron öfver Mosel. Romaren kunde endast tänka sig att från porten komma ned till bron genom en efter schemat uppgjord rät vinkel; medeltiden löste frågan resolut genom att göra en diagonalt genom staden löpande direkt väg. Det klassiska systemet rättade sig icke efter det föreliggande, säregna fallet, utan arbetade efter det en gång antagna programmet. Medeltidens medvetna planbildning följde de naturliga förhållandena, olika för hvart fall.

Jag har i det föregående gjort troligt, att den stockholmska Kindstugatan—Tyska brinken var en ursprunglig förbindelseväg mellan hamnplatserna öfver åsen. Att den ensamt blef bevarad i den senare bebyggelsen till skillnad från andra äldre torg- och gatubildningar, beror därpå, att den lämpligt lät inordna sig i det nya medeltida gatusystemet, där diagonalgator af dylikt slag var en naturlig och gärna använd lösning af ett kommunikationsproblem.

Gatunätet utanför murarna.

Vi hafva sökt redogöra för uppkomsten af gatunätet innanför de gamla murarna. Det återstår att skildra det bebyggande, som under den senare delen af medeltiden, 1300- och 1400-talen, uppstod utanför murarna. Detta bebyggande behärskades helt af en enda princip.

Som utgångslinje hade man ringgatorna, Väster- och Österlånggatan, hvilka lagenligt gjordes åtta alnar breda. Ett sådant utbyggande från en gifven hufvudaxel förekommer, som naturligt är, ofta i medeltidsstaden och löses då i allmänhet genom tillämpande af det system, som af tyskarna benämnts »refbenssystemet». Från längdaxeln lät man gatorna åt båda hållen utgå i det närmaste vinkelrätt, ett visserligen mycket naturligt, men icke desto mindre planmässigt dirigeradt anläggningssätt. Som Klaiber har sökt visa[1], är denna stadsbyggnadsprincip förhärskande redan på 1000- och 1100-talen; som exempel visas den bayerska staden Hirschau (fig. 25).

När det gällde husgruppernas placering vid de stockholmska långgatorna, var ju den inre sidan stängd af redan bebyggd mark. Men å den yttre sidan lade man kvarter vid kvarter, skilda af smala bostadsgränder, ett stort antal perpendiklar från långgatornas hufvudlinje, ett halft »refbenssystem» i en tillämpning, som närmar

[1] Klaiber, a. a., s. 64.

sig fullkomligheten. Gaturiktningen blef i Stockholm äfven naturligt motiverad af lusten att nå snabb förbindelse med vattnen.

Mot slutet af 1300-talet eller början af 1400-talet utökades Stockholms befästa område genom en ny mur[1], som af Hildebrand igenkänts i den krans af fyrkanter, som den äldsta kartan visar (fig. 17). De enkla byggnader, som uppfördes utanför denna stadsmur, följde samma system som det nyss omtalade, små parallella gränder ut från den nya ringgatan mot vattnet.

I den medeltida staden förekom vid sidan af det privilegierade marknadstorget ofta en hel del mindre torg, som tjänade till saluplats för speciella varor, exempelvis fisktorg, hästtorg. Deras läge bestämdes af lämplighetshänsyn, alltså där en obebyggd plats utan olägenhet kunde uppstå, där de respektive varorna lättast kunde framforslas etc., och i regel tillkommo de genom medvetna utsparningar i bebyggandet. Den form, dylika torg fingo, var rent tillfällig; någon gång betingades den af själfva försäljningens karaktär; sålunda äro hästtorg vanligtvis långsträckta för att underlätta framvisandet af hästarna.[2]

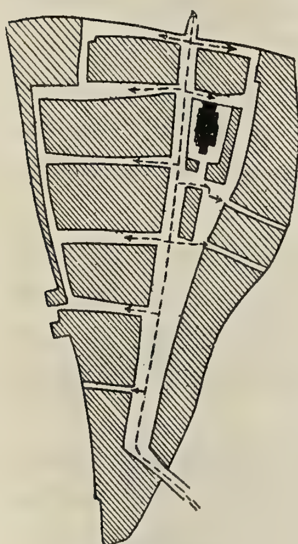

Fig. 25. Gatusystem i Hirschau, Bayern.

På sådant sätt tillkom Stockholms Järntorg, genom en utsparning i bebyggandet strax söder om och utanför stadsmuren.

Om vi återblicka på de här gjorda iakttagelserna, kunna vi fastslå, att den medeltida stadsplanen uppstått ur medvetna praktiska kraf, men på ingen punkt är resultatet af en slumpvis anordning, på ingen punkt heller frukten af en estetisk vilja. De planhistoriska iakttagelserna öfverensstämma i detta afseende med de slutsatser, vi kommo till i såväl kapitlet om Stadskänslan som om Byggnadsledningen. Det hopträngda koncentrerade byggnadssättet innanför rundade murar uppstod ur försvarshänsyn; torget var till för köpenskap och sammankomst, gatorna för samfärdseln och för bostaden.

Ett stadsplanemässigt samarbete mellan bostadsgator och trafik-

---

[1] Bååth, a. a., s. 30.

[2] Klaiber, a. a., s. 28.

gator, som vissa städer äga, har icke förekommit i Stockholm. I exempelvis Danzig, Reutlingen förekommer ett slags tvågatsystem, där den ena gatan var en mer stillsam privat bostadsgata, och den andra, löpande parallellt med den första, var afsedd för all trafik. I Stockholm kan icke fastslås ett dylikt förbindande af trafik- och bostadsgator.

Då jag nämnde, att intet uppkom slumpvis, innebar det dock en öfverdrift. Ty de kvarter, som uppstodo mellan de anlagda gatorna, äro fullkomligt beroende af gatuskärningarna, men aldrig utbildade som själfständiga block. Därför kunde det ena kvarteret blifva oproportionerligt stort, det andra oproportionerligt litet. Gatorna äro anlagda, men kvarteret var aldrig medvetet formadt efter någon princip. I detta öfverensstämmer Stockholm med det allmänna medeltida byggnadssättet. Tilläggas bör, att kvarteren gifvetvis voro uppluckrade af trånga passager.

Man torde efter hvad som här är framdraget förstå, att det måleriska, effektfulla intryck, som medeltidsstaden just genom sin plangifning nådde, icke var afsedd. Flera författare hafva framkastat motsatsen, en af dem, Eberstadt, har sökt bevisa det.

Han påstår, att medeltiden noga kände den estetiska effekten af gatornas böjning samt att de planlades i bestämd afsikt att låta det enskilda huset verka i stadsbilden.[1] Eberstadt bygger detta på Albertis utsagor, som i sin De re ædificatoria omkring år 1450 lämnar en sådan tolkning af den medeltida byggnadskonsten. Han betonar exempelvis den omväxling i vyer, som en slingrande gata skänker. Men Alberti var dock den tidiga renässansteoretikern, och hans uttalanden kunna endast vara belägg för hur förrenässansen betraktade den medeltida staden, icke däremot bevis för, efter hvilka grundsatser medeltiden själf skapade sina städer. Alberti är att betrakta i denna fråga som sin tids Sitte, hvilken beundrar de pittoreska dragen i medeltidsstaden och därur vill draga läror för sin egen tids stadsanläggningskonst. Som upplysare om medeltidens egen syn på sitt gatunät kan han icke tjäna.

I sammandrag framstår den medeltida stadsplanens utveckling sålunda:

Före 1200-talets midt. Ett handelsläge med torgplatser innan-

[1] Eberstadt, Städtebau u. Wohnungswesen in Holland, s. 29—30, Jena 1914.

för stränderna. Förbindelseväg mellan strandplatserna och mellan fastlanden.

1200-talets midt. En af Birger Jarl utstakad nästan kvadratisk marknadsplats på åsens höjd invid borgen. Gatorna anlagda ut från detta torg efter centralanläggningens princip.

1200-talets slut. Ringmuren. Ring- och vallgator. Vattenportförbindelsen Tyska brinken—Kindstugatan stadgad. Hufvudtrafikådra utanför muren.

1300-talet. Kvarteren utanför muren efter »refbenssystemet».

Omkring år 1400. Den yttre stadsmuren upprättad. De yttersta kvarteren uppståndna efter samma system.

TREDJE KAPITLET.

RENÄSSANSENS STADSBYGGNADSKONST

MED DEN ITALIENSKA RENÄSSANSEN infördes det principiella krafvet på regelbundna gatunät, på rätvinklig gatukorsning och rektangulära kvarter. Detta var som kändt en under antiken uppkommen byggnadsordning, som användes i förgrekiska stadsanläggningar, grekiska kolonialstäder och framför allt romerska nyanläggningar.[1] Enligt Vitruvius uppfattades under antiken detta system framför allt ur ändamålsenlighetens synpunkt.[2] Gatornas riktning skulle bestämmas af vindförhållandena; de skulle läggas i halfveringsvinkeln mellan de två vanligaste vindriktningarna. Torget skulle lämpas efter folkmängden, så att det hvarken blef trångt eller öde, och dess bredd skulle vara två tredjedelar af längden. I Italiens på klassisk mark anlagda städer, romartidens städer, Florenz, Bologna, Verona, hade detta byggnadssätt fortfarit under hela medeltiden. Men det var först under renässansen, under 1400-talets sista tid, som man förde fram denna regelbundenhet som en oafvislig estetisk fordran.

Renässansteorin.

Den store konstteoretikern Alberti framförde åsikten i sin 1452 utgifna De re aedificatoria: en mäktig stad skulle hafva raka och mycket breda gator för stadens värdighets och majestäts skull; 'om staden är lysande och mäktig anstår det den att hafva raka, mycket rymliga vägar, som bidraga att förhöja dess glans'.[3] Han förordade äfven rektangulära torg. Däremot önskade han, att i en mindre stad gatorna skulle böja sig som en slingrande flod, hvarigenom man vann omväxling i gatubilden, husen fingo tillfälle att breda ut sig för gatuvandrarens blickar och den inträngande fienden blefve för-

---

[1] Brinckmann, Platz und Monument, s. 4—5, 32.

[2] Enligt öfversättningsutdrag ur Vitruvius af F. Kittner, Der Städtebau 1907.

[3] Lib. IIII, cap. V.

bryllad. Vi märka här, dels ett uppskattande af det medeltida systemet, dels en kraftig dragning mot rätvinkliga ideal, när det gäller de värdigare stadsdelarna. Det var gifvetvis efter dessa principer, som han utförde sin stadsplan till Roms omreglering, hvilken blef outförd men som omnämnes existerande af Vasari.[1]

Hundra år därefter är det rätlinjiga idealet absolut allenahärskande i teorin, som framgår af Palladios år 1570 utkommande Quattro libri dell' architectura.[2] Med detta årtal äro vi visserligen inne på barocktidens stadsbyggnadshistoria; i stort företräder dock Palladio den rena renässansläran i dessa frågor och bör därför behandlas i detta sammanhang. Dessutom var han i hvarje fall utkommen tidigare än renässansens stadsplanesystem nådde Sverige.

Af sköna gator fordrar han stor bredd och fullständig rätlinjighet. I fråga om gatans bredd upptager Palladio tvenne hufvudsynpunkter. Han anser, att breda gator äro för det första bekvämare än de trånga, gifva större rikedom af ljus samt göra öfverblicken öfver palatsen bättre, — en sak som Alberti ville uppnå genom gatans böjning. Dessutom anser han, att staden genom breda gator blir prydligare.

Men i varma städer förordar han smala gator för att husen därigenom skulle komma att skänka skugga, och han framdrager Rom som varnande exempel, där Nero gjorde staden varmare och mindre hälsosam genom att, för att försköna den, utvidga dess gator. I hvarje fall anser Palladio, att den gata, som anlitas af de utländska resandena och den förnämsta handeln, skall göras bred och prydas af ståtliga och dyrbara byggnader, så att utlänningarna, som passera den, lätt skola komma att tro, att dess storlek och skönhet motsvaras af de andra gatorna i staden. Hufvudgatan anser han skall gå från hufvudporten rakt mot torget och helst i lika riktlinje till andra hufvudporten. Om husarkitekturen å gatorna har han framförallt att föreslå pelargångar, i hvilka stadsborna kunna uträtta sina sysslor; han hänvisar i detta till det gamla Padua.

I sitt kapitel om torgen framhåller han, huru de äro till för affärer, promenader, församlingar och andra praktiska behof, men att de äfven utgöra en stor prydnad, då de vid slutet af en gata bilda en stor och rymlig plats, från hvilken skönjes utsikten af en

---

[1] Schück, Rom II, s. 32. I det följande s. 92—94, 212, 232.

[2] Upplagan Venetia 1642 använd; 3 boken, kap. 2 och 16.

vacker byggnad eller framför allt af ett vackert tempel. — Dessa synpunkter höra framför allt hemma i barockens stadsbyggnadskonst, till hvilken vi senare återkomma.

Till torgarkitektur anbefaller han breda pelargångar, och han bestämmer äfven torgbyggnadernas höjd, i detta helt följande Alberti; husen få ej vara högre än tredjedelen af torgets bredd, ej lägre än sjättedelen. Till sist anför han den betydelsefulla insats, som triumfbågar göra, som uppsättas i skärningen mellan gata och torg.

Scamozzi, den mycket läste arkitekturteorikern, utförde Palladios tankegång och tillade, att trånga gator verka melankoliska och fula och försvåra trafiken, då däremot breda och raka gator hafva den fördelen — och här uttalas tvenne typiska renässanstankar — att främlingen lätt kan öfverblicka staden samt att festtåg kunna bli synliga redan på långt håll.[1]

Hur följdes nu dessa läror i praktiken?

När under Sixtus IV:s tid (1471—84) teorierna skulle komma till användning, visar det sig, att Albertis tanke om den likt en flod sig slingrande gatan lefde som princip. Ehuru påfven vidtog våldsamma rifningar för uppnående af större gatubredd i de gamla kvarteren, försakade han att göra gatorna snörräta, detta gifvetvis äfven beroende af praktiska svårigheter. Gatornas svängda, slingrande vägar synas i Pinardos karta af 1555.[2] Men äfven i en nyanlagd stad, den under Pius II (1458—1464) byggda Pienza, där alltså inga äldre byggnader bestämde planen, uppstod en betydligt oregelbunden gatuplan.[3] Och samtidigt med denna oregelbundenhet visar sig i Piazzan en första föraning af en rent barock platsanordning[4], till hvilken jag senare skall återkomma. Detta möte mellan en halft medeltida oregelbundenhet och en halft barock platsarkitektur är en händelse, som är värd all uppmärksamhet; den visar nämligen, att i Italien renässansteorierna om rätvinkliga kvarter knappast fingo tid att blifva verksamma. Ännu på 1400-talets midt var plangifningen ledd efter medeltida principer, redan vid samma tid hade en förbarock börjat dyka upp i anordningen; och dessa barockprinciper till-

Italien.

---

[1] Scamozzi, Idea dell' Architettura universale, Vinezia 1615; citeradt efter Brinckmann, a. a., s. 35—36. Jag förbigår de utopiska förslag till de stjärnformiga »idealstäder», som bl. a. Vasari och Scamozzi uppritat, och som i den 1593 grundlagda Palmanouva fick sin motsvarighet i verkligheten; se Brinckmann, a. a. s., 29—32, Ebhardt, a. a., s. 26, 28.

[2] Afb. i Schück, Rom II, fig. 136. [3] Afb. i Burckhardt, Gesch. d. Ren. in Italien, s. 238. [4] Brinckmann, a. a., s. 26—28.

togo under 1500-talet och 1600-talet i bärkraft, medan teoretikerna under 1500-talet predikade renässansläror om rätlinjighet.

Med denna antites uttöms emellertid icke frågan om tillämpningen af teorierna. Ty det mest betecknande för Roms utdaning under tiden omkring och efter år 1500 är dock framdragandet af väldiga, breda, raka trafikleder, midt igenom stadskvarterens kaos; af dessa var den bredaste och ståtligaste Via Giulia, anlagd af Julius II. Den oändligt långa, mot horisonten gående, snörräta gatan blef Roms praktiska insats i renässansens planbildning.

Frankrike. Mer renodladt än i Italien uppträder det rätvinkliga schemat i Frankrike.[1] Här är det, liksom i Italien, verkligheten, som går

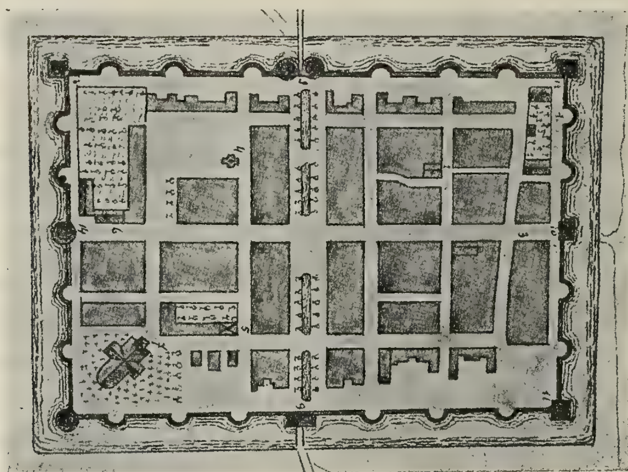

Fig. 26. Elburgs stadsplan.

långt före renässansteorin. På 1200-talet var detta system mycket vanligt; som exempel kan nämnas den af Ludvig IX år 1246 grundlagda Aigues Mortes eller ännu tydligare den af samme konung året därpå planerade Carcassonne. I det sista exemplet se vi den ideala regelmässigheten upplagd, utan något annat konstnärligt mål än likheten med schackbrädet. Med sådana medeltida förutsättningar är det gifvetvis svårt att afgöra, om de italienska renässansteorierna spelat någon roll för 1500-talsstädernas regelmässighet, exempelvis Vitry-le-François (1545), eller om de endast vuxit fram ur den inhemska traditionen. För vår undersökning är ju detta ej heller af någon nödvändighet att lära känna; däremot är det af intresse

[1] J. Stübben, Vom Franz. Städtebau I, II, Berlin 1915.

att konstatera om detta schema höll sig kvar vid den tid, då den första vågen af denna renässansflod slog mot Sveriges kust.

Så är verkligen förhållandet. Jag behöfver endast nämna ett exempel. I den under Henrik IV:s tid, alltså omkring år 1600, grundlagda nya delen af Toulon[1] återfinna vi dessa egenskaper af schematisk regelbundenhet, dock mer utveckladt än det fullständigt homogena rutmönstret i Carcassonne. Här grupperar sig den nya staden ut från en hufvudaxel, Boulevard de Strassbourg; gatorna äro antingen parallella med eller vinkelräta mot denna längdgata. Torget består af tvenne obebyggda kvarter.

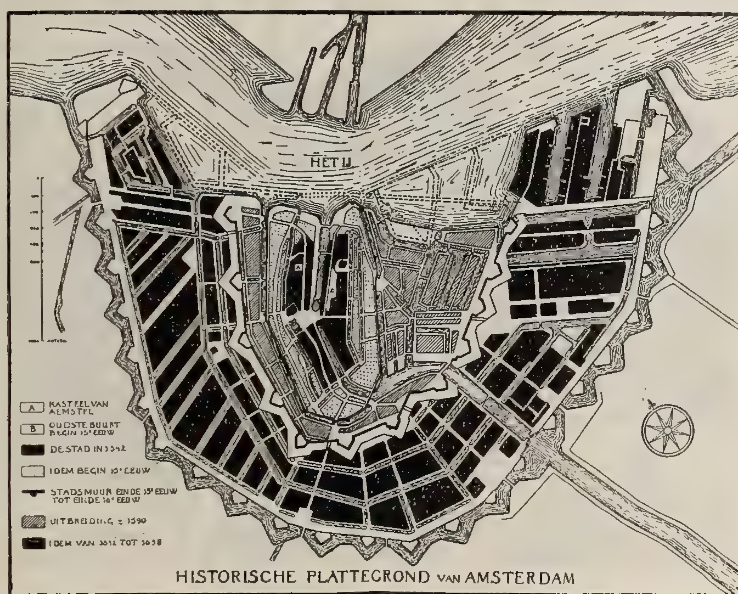

Fig. 27. Historisk plankarta öfver Amsterdam enligt Peters.

Om vi vilja följa, hur denna regelbundna stadsplan eröfrade mark i nordligare länder, hafva vi framför allt skäl att undersöka dess uppträdande i Nederländerna. I de under senare medeltiden planlagda nya städerna, exempelvis 1300-talsstäderna Montparcier, Naarden och Elburg, följdes det medeltida franska schemat och staden fick ett rutmönster (fig. 26).[2] Däremot ser man i de organiskt uppväxande städerna intet af denna regelrätthet under hela medeltiden och nästan hela 1500-talet. Jag väljer som exempel Amsterdam, där en historisk karta (fig. 27) talar det tydligaste språk om tid- Nederländerna.

[1] Stübben a. a. I, fig. 118.

[2] Peters, De nederlandsche Stedenbouw I, II, Leiden u. å.

punkten för renässansmodets inträngande.[1] Vi iakttaga 1300-tals- och 1400-talskvarteren, långsträckta, följande muren, af en betydande likhet med de stockholmska medeltidskvarteren. Ännu inom den omkrets, som dateras med senast år 1590, iakttager man icke någon planmässig regelbundenhet; man ser dock i de yttersta kvarteren en begynnande lust för rektangulära konturer. Men det är först med den utläggning, som skedde efter 1612, som en rationell linjalplan kommit till stånd. Vi hafva kommit till ett ungefärligt datum

Fig. 28. Stadsplan öfver Haarlem, 1600-talet.

för renässansplanens uppträdande i den nederländska hufvudstaden — omkring 1600.

Omslaget i Nederländernas stadsplanekonst skedde i sammanhang med den förändrade befästningskonsten, som i sin tur hade sin orsak i eldvapnens användande.[2] Staden omgafs af ett enhetligt uppbyggdt befästningssystem, i form af en månghörning med bastioner i hörnen. Staden innanför detta försvarsbälte betraktades som en enhet, samverkande med befästningarna. Så utbildades tvenne hufvudtyper i den nederländska befästningsstaden: strålsystemet, där

[1] Tryckt hos Peters a. a. I, s. 71. Tyvärr lämnar Peters ingen historisk förklaring, hvarifrån och när renässansinflytandena inom stadsbyggnadskonsten kommo till Nederländerna.

[2] Rud. Eberstadt, Städtebau u. Wohnungswesen in Holland, Jena 1914, s. 57 o. f.

gatorna från midten löpte ut till muren, och schackbrädesystemet. Gemensamt för båda var en sammelplats i midten, till hvilken man lätt kunde komma från alla håll. Jag har icke anledning att uppehålla mig vid de teorem af italienarna Antonio Averlino Filarete och Francesco di Giorgio Martini, som föregingo denna stadstyp. Att den i realiteten kom att omvandla stadsplanen, berodde därpå, att tidens befästningsanläggare äfven blefvo dess stadsplanerare.

Amsterdams yttre kvarter äro anlagda efter det strålformiga systemet, här alltså användt vid utvidgning af en gammal stad.

Innan dessa större utvidgningar och omgestaltningar eller nyanläggningar af städer förekommo, uppträder den renässansmässiga stadsplanetanken i rättandet och utvidgandet af en eller annan enstaka gata, ofta under 1500-talets andra hälft. Exempel finnas från

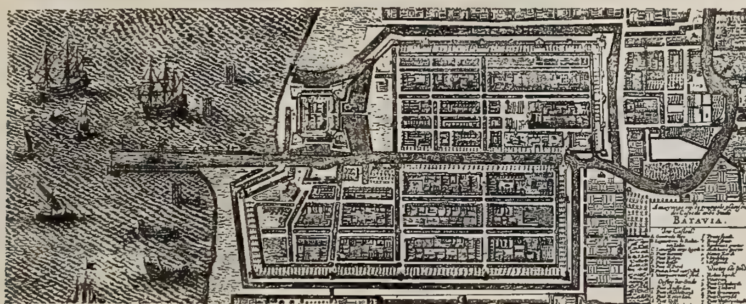

Fig. 29. Stadsplan öfver Batavia, 1681.

Alkmar 1562, Hoorn 1571, Utrecht 1589. Samma förhållande skola vi återfinna i Stockholms stadsplanehistoria.

Efter år 1600 anläggas en hel del stadsdelar efter den mest enahanda och tråkiga schablon; vi se det exempelvis i 1600-talspartiet af Haarlem[1], som på så ofördelaktigt sätt skiljer sig från det tidigare, lifliga gatunätet (fig. 28); hufvudsaken är här tydligen att erhålla räta gator, ej att utbilda rektangulära kvarter. Vi se det kanske än tydligare i den af holländare år 1619 nyanlagda staden Batavia på Java (fig. 29). Det sista fallet visar en kompakt massa rektanglar utan någon konstnärlig gruppering.

Renässanssystemets uppkomst i Sverige.

Efter denna kortfattade exposé öfver den regelrätta planens utveckling, vilja vi undersöka, hur dess renässanstanke praktiskt kom till makt i Sverige. Vi se den först uppträda vid förslagen till Göte-

[1] Peters a. a., I, s. 155.

borgs anläggande, under 1600-talets allra första år. Konung Karl hade för denna stads anläggande inkallat holländaren Peter Nicolaus de Kempe[1]; af dennes hand är tydligen en af de planritningar, som finnas i fortifikationsarkivet (fig. 30).

Planbildningen följer det holländska bastionssystemet samt innanför murgördeln schackbrädesplaneringen med den obligatoriska rektangulära midtplatsen.

Emellertid finnes det en mycket snarlik ritning i samma arkiv, uppgjord helt visst af Hans Fleming, måhända äfven han holländare, hvilken urkundligt lämnade en ny ritning till Göteborgs anläggande.[2] Tydligt är, att Hans Fleming tagit intryck af de Kempes ritning, då hans förslag visar nästan öfverensstämmande gatunät.

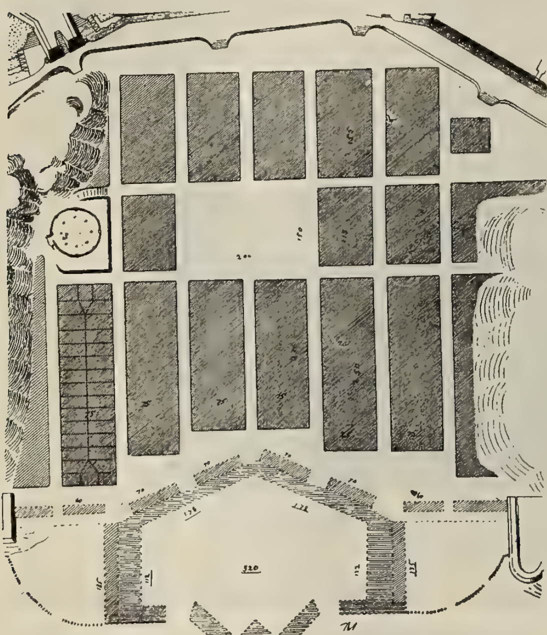

Fig. 30. Utdrag ur Göteborgs stadsplan 1604.

Denne de Kempe, som alltså var den förste, som öfverförde systemet till Sverige, kom från Nederländerna. Han hade där jämte många andra stads- och fästningsbyggare uppgjort förslag till Deventer på 1590-talet, hvilket förslag dock icke gillades af initiativtagaren till anläggningen, Prins Moritz.[3] Efter detta misslyckande är det naturligt, att de Kempe sökte sig bort från sitt land och han hamnade i Sverige. Möjligen hafva vi äfven fått in till Sverige en annan af dessa ingeniörer, som försökt sig på planbildningen af Deventer, Schultz; en man vid namn Johan Schultz anställdes att utstaka Göteborg år 1621.[4] Det är alltså genom nederländare, som renässanssystemet vinner inträde hos oss.

Med detta öfverensstämmer helt och hållet tiden för detta uppträdande; omkring år 1600 smittades, som vi nyss sökt visa, Ne-

[1] Munthe, Sv. Fort. Hist. I s. 155.
[2] Munthe a. a. I, s. 156, 157 not.
[3] Galland, Gesch. d. Holl. Bauk. s. 170. Han kallas af Galland Kemp.
[4] Galland a. a., s. 170; Munthe a. a., s. 218.

derländerna på allvar af detta renässansmod. Äfvenså öfverensstämmer formen; Göteborg föreslogs att blifva en månghörnig fästningsstad med midtplats och rutad stadsplan.

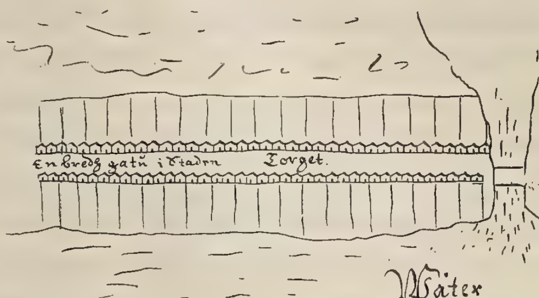
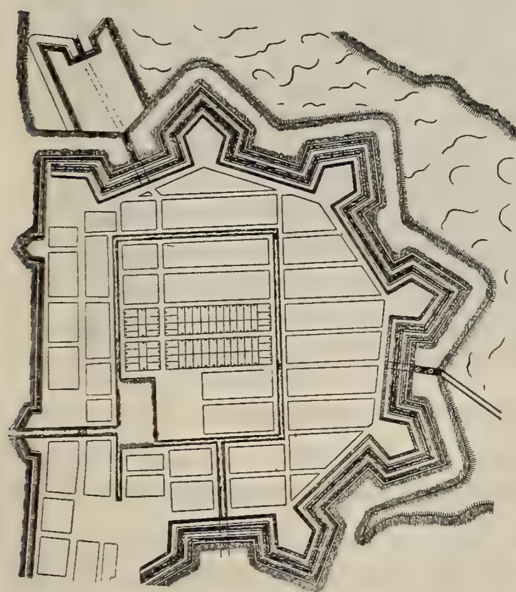

Fig. 31. Utdrag ur förslag till Jönköpings stadsplan 1611.

Hans Fleming visade sig som nämndt som anhängare till renässanssystemet, när han gemensamt med Kempe planerade Göteborg. År 1611 fick han af Karl IX uppdrag att flytta Jönköping[1]; i de samtal, han alltifrån 1604 förde med konungen om byggnadsarbeten bl. a. vid Jönköpingshus, har helt naturligt äfven stadsplanering kommit på tal, och man torde i den konstlösa skizz, som konungen 1611 sände öfver den planerade nya staden (fig. 31), närmast se resultatet af Flemings stadsplanesträfvanden. Vi se här en enda rak gata, från hvilken tomtrektanglarna växa ut; det är det nederländska plansystemet från 1500-talets andra hälft, som här går igen. Emellertid blef stadsflyttningen icke verkställd 1611, och när Fleming under 1600-talets lopp gjorde förnyade stadsplaner[2], lät han den ensamma gatan åtföljas af ett flertal längdgator och mot dem vinkelräta tvärgator. Stadsplanen fick slutligen, sedan Fleming dött 1623, genom ingeniören Heinrich Thome ett med Göteborgs stadsplan af 1604 likartadt utseende, en anhopning af rektanglar, med utsparadt torg (fig. 32).

Fig. 32. Utdrag ur Jönköpings stadsplan, 1627.

Att denne Hans Fleming, som utöfvade ett betydande inflytande i det tidigare 1600-talets byggnadsverksamhet, medfört idéerna

[1] Munthe, a. a. I, s. 144—49.
[2] Munthe a. a. I, s. 238—42.

till Stockholm, torde vara ganska naturligt. Flerfaldiga gånger besökte han staden, exempelvis 1604 och 1617, och konung Gustaf Adolf samtalade ofta med honom personligen i byggnadstekniska spörsmål, sålunda bevisligen i aug. 1612, i jan. 1613, i nov. 1616, i maj och dec. 1619. Och han rådfrågades, enligt Munthe, vid sina stockholmsbesök om byggnadsarbeten på Stockholms slott.[1] Hvad är naturligare än att Gustaf Adolf genom honom, den lifligast engagerade stadsanläggaren vid denna tid, fick idén till Stockholms omläggning. Det dröjde emellertid med igångsättandet af någon som helst reglering, detta naturligt beroende af den nästan fullkom-

Fig. 33. Regleringsplan af Staden mellan broarna, 1626.

liga afsaknad af verklig byggnadsledning, som härskade i Stockholm före 1620-talet.

Renässanssystemet i Stockholm.

Först efter den stora branden år 1625 i Stockholm, då man fick behof af snabbt nybebyggande efter bestämd plan, inträder ett tillfälle till tillämpning af de nya idéerna. Gustaf Adolfs bref af den 18

De äldsta regleringarne.

juni 1626 omtalar, att borgarna voro förpliktade att nybygga sina hus efter den »afritningen och scampelun, vi nådigst hafve göre låtidt».[2] Denna schamplun finnes bevarad i Fortifikationsarkivet[3] (fig. 33)

[1] Munthe a. a. I, s. 146, 236, 246, 267.

[2] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref, s. 201.

[3] Fort. A. II a. C. nr 6 s. 27; se Munthe, Om några handritade kartor etc., i S:t Eriks Årsbok 1913. Kopia i Generallandtmäterikontoret; Bååth, Handr. kartor nr 3.

och är utförd af Hans Flemings ersättare i Jönköping, Heinrich Thome. Kartan visar på ett slående sätt brytningen mellan medeltids- och renässans-systemet. Man ser den af eldsvådan berörda delen helt omlagd, på ett mycket schematiskt sätt. Det är inte gjordt något försök att förena det gamla med det nya. Den nylagda gatan stöter blindt mot de gamla kvarteren.

Det är uppenbart, att vi här hafva framför oss ett stadsplaneförslag i det äldsta Jönköpingsförslagets anda: en rak gata är hufvudsaken, från hvilken man utan verklig indelning linjerar upp de omgifvande tomterna. Tydligt är, att man här föga bekymrade sig om annat än att hufvudgatan blef reguljär. Det blef denna gata, som i Stockholm först blef anlagd efter det nya idealet; den 28 sept. 1627 omnämndes i riksrådets protokoll »store gatun, som göres vestan till», d. v. s. den gata, som fick namn Konungsgatan, nuvarande St. Nygatan. Den tyske kopparstickaren von Vogel omtalar just i sin 1648 författade Stockholmsbeskrifning[1], att man genom eldsvådan 1625 kom att fatta tanken »om regular gatur så i staden som på malmarna at låta förfärdiga och för ty är strax desseinen och uthrijtningen giordt på Konungz gatan».

Det är synnerligen betecknande, att denna Konungsgatan blef den första, ty därmed anslöt man sig helt tydligt till Albertis lag: 'Kungsgatan; så kallas nämligen den gata, som är den betydelsefullaste af alla inom stadens murar'.[2] Att framför allt denna viktigaste gata måste vara rak och bred, har han äfven tydligt gett till känna.[3] När på 1640-talet Norrmalm planlades, kallades i öfverensstämmelse härmed äfven dess nylagda raka hufvudgata, nuvarande Drottninggatan, för Stora Konungsgatan.[4]

Det nästa parti i gamla staden, som blef regleradt, var Skeppsbrokvarteren. Genom en handling i Stockholms stads arkiv med titeln »Beskedh om nogra tompter som ifrå staden försolde äro 1629: 630» kan man följa hur denna reglering skedde i de flesta af gränderna. Då det exempelvis är fråga om försäljning af stadens hus jämte en del af ett porttorn i Urbans gränd, d. v. s. nuvarande Packhusgränd, framhålles det, att denna tomts längd är 32½ aln.

---

[1] Aftryckt af Östman i S:t Eriks årsbok 1911.
[2] L. B. Alberti, De Re Aedificatoria, 1541, lib. VIII, cap. 6.
[3] L. B. Alberti, a. a., Lib. IIII, cap. 5.
[4] Kr. A. Sthlm nr 16.

Men vidare upplyses: »Denna tompt i Skomakare Gränden, så och hwset och thornet, sampt noget nedan för thornet, är tilhopa uthi een bredd mett, effter Urbans gränden skall göras regular, så kommer en god deel af thornet bort, så blifver denne platzens retti bredd — 31¾ aln». Af detta framgår, att man lät delvis rifva tornen endast och allenast för att få dessa gränder tillräckligt breda och tillräckligt raka. Genom försäljningar, uppförda i samma bok, framgår det, att följande gränder voro föremål för omdaning: Johannes-, Ferkens-, Våghus- och Tullhusgränderna, Tunnbindaregränden (det är nuvarande Bredgränden), Slottsgränden, Hoparegränden och Skomakaregränden, det vill säga Lasse skomakares gränd, som troligtvis låg midt genom nuvarande kvarteret Argus.[1] I samma sammanhang nämns äfven Skolstugugränden, alltså Storkyrkobrinken nedanför Västerlånggatan. Det kan äga sitt intresse att anteckna, hur bred man ansåg, att en af dessa nyplanerade gator borde vara: Urbansgränden upplyses vara fem alnar bred, d. v. s. ungefär 3 meter bred; men »ner ett stycke kommer aff thornet blifver hennes bredd — 8¼ aln», d. v. s. i det närmaste 5 meter bred.

Regleringen i denna trakt skedde utan den våldsamma radikalism, som sedan framträdde. Därigenom kom dessa gränder att i det stora hela bibehålla sin gamla struktur, endast något klarlagd och reglerad.

Samma tendens lefver ännu kvar å en regleringskarta från omkring år 1640[2] öfver staden mellan broarna, en reglering, som dock aldrig blef följd. Regleringen behandlar det västra partiet och söker där draga fram räta gatuvägar. St. Nygatan synes här helt utdragen, äfvenså Lilla Nygatan. Gränderna mellan Västerlånggatan och St. Nygatan äro alla bibehållna, ehuru rättade. Kartan visar den bestämda afsikten att göra gatorna raka, utan att egentligen förändra kvarteren. Den bestämmelse af 1639, som framdref denna regleringskarta, löd äfven: »för stadzens zirath och commoditets skull, att gaturne så i staden som på malmerne må ju förr ju hellre göras ordentligh och linjirät».

Intill denna tid kan alltså sägas, att regleringen inskränkt sig till att några af de gamla gatorna blifvit rättade till större rätlinjighet. Stockholm upplefde under denna tid samma brytningsålder i

---

[1] Jmfr. Wrangel, Stockholmiana, s. 388.

[2] K. B.; Bååth, Handr. kartor nr 6.

regleringsafseende som de nederländska städerna under 1500-talets slut. Redan år 1634 kunde tack vare dessa i hvarje fall blott smärre förändringar, som då gjorts, en lofsångare om Stockholm utropa om staden: »thes gator iemne och så räte at månge nogsampt thette wete»[1]; hans ord innebära som alla dessa lofsånger gifvetvis en öfverdrift, men visa, att redan vid detta tidiga år regleringen dock haft åtskillig framgång.

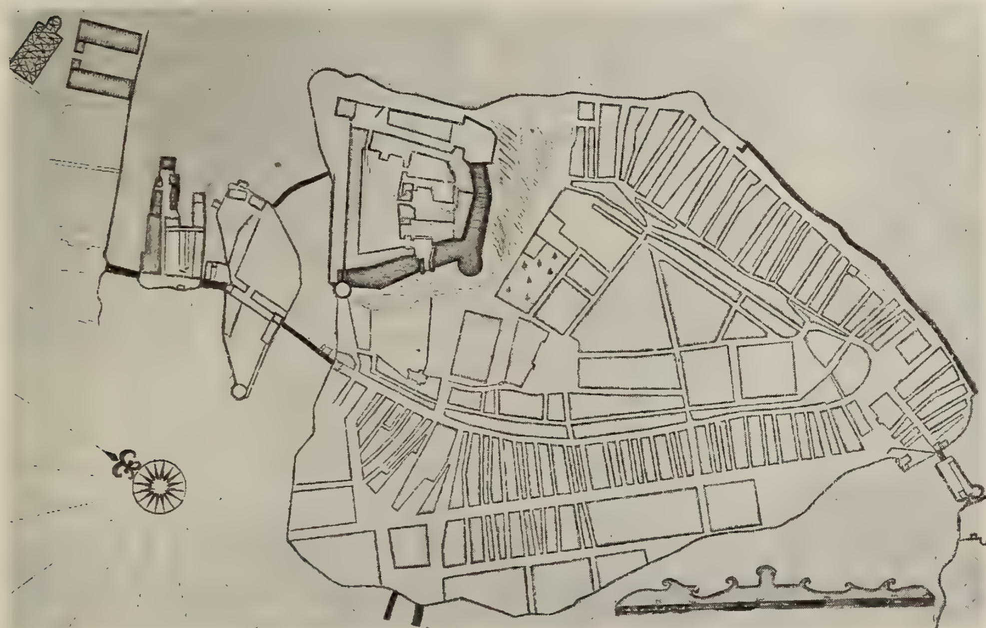

Fig. 34. Regleringsplan af Staden mellan Broarna, omkr. 1640.

Att ännu vid denna tid ingen radikal omgestaltning skedde, kan utan tvifvel sättas i samband med de brister och den oenhetlighet i byggnadsledningen, som först med ämbetsdelningen af 1636 afhjälptes. Teorierna om en renässansmässigt uppförd stad voro erkända och lefvande, men byggnadsledningen var icke nog centraliserad för att få dessa teorier genomförda helt ut i verkligheten.

Det är först omkring år 1640, som den centraliserade byggnadsledningen gjorde sin betydande insats; man öfvergick nu från den gamla metoden: att rätta gatorna, till den nya: att utbilda stora helgjutna, rektangulära kvarter. De stora stadsplaneringarna.

[1] Halmæus, Enchomiasticon etc. Ups. 1634.

En början af detta system visar sig i generalkvartermästaren Olof Hansson Örnhufvuds troligtvis under hösten 1636 utförda regleringskarta öfver Västra Norrmalm[1], uppgjord efter kungl. rådets befallning den 20 aug. 1636: »en desseign på gaturne så på malmerne som här i staden tagandes dem så breda, som han någonsin kan». Örnhufvuds karta motsvaras i det allra närmaste af en samtida, här i utdrag publicerad (fig. 35).[2] Delvis har man här bibehållit de gamla gatuvägarne, som synes i kartans högra del. Men å dess vänstra del äro räta och parallella gator hänsynslöst lagda öfver de gamla vägarna. Genom dessa gator ha visserligen på ömse sidor om Stora Konungsgatan uppkommit rektangulära kvarter. Men genom det sätt, hvarpå gatorna äro afslutade västerut, framgår, att planritaren icke heller här uppgjort kvarter utan framför allt velat draga räta gator. Kartan kan betraktas som en förstudie till den af år 1640.

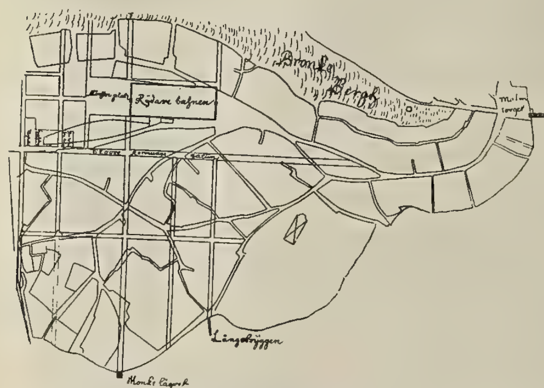

Fig. 35. Utdrag ur regleringskarta öfver Klaratrakten före 1640.

Denna karta (fig. 36)[3] visar den första verkligt genomförda stadsplanen i Stockholm. Den uppgjordes troligtvis som en följd af den stora eldsvådan på Norrmalm år 1640, då 247 gårdar omkring Regeringsgatan sägas hafva lagts i aska[4]; däraf förklaras den djärfhet, med hvilken den nydanar allt.

Hufvudgrupperingen har bestämts af terrängen; Brunkebergsåsen bryter stadsplanen i två hufvuddelar; ett tredje hufvudparti, helt lösligt sammansatt med de andra, är Ladugårdslandsstaden. Inom dessa tre delar leds planen af den tanken att göra en hufvudgata, från hvilken rektanglarna sedan utveckla sig åt båda sidor. Dessa hufvudgator blefvo nuv. Regeringsgatan, Drottninggatan och Storgatan.

---

[1] Fort. A. »Schwensche Plante Booken 1637»; se Munthe, Om några handritade kartor etc. S:t Eriks årsbok 1913.

[2] Bååth, Handr. kartor nr 7.

[3] Bååth, Handr. kartor nr 5.

[4] Stockholm 1897 II, s. 225.

Fig. 36. Regleringskarta öfver Stockholm, 1640.

Den fundamentala skillnaden mellan det medeltida och renässanssystemet framgår i anläggningen af den gamla hufvudtrafikådran öfver Norrbro och fram väster om åsen. Ännu i regleringskartan öfver Klaratrakten (fig. 35) hade man bibehållit den gamla kurvan från Malmtorget fram mot den nyplanerade Drottninggatan. Nu löser man vägen resolut genom att göra två rätvinkliga knän, som trafiken måste passera för att komma fram till Drottninggatan.

Planen visar vidare, hur gatorna äro de bestämmande, torgen endast tillfälligt utgräfda utan att göra någon inverkan på stads-

Fig. 37. Utdrag ur regleringskarta öfver Stockholm, 1645—46.

planen. Det ena torget är sålunda bildadt genom att kvarteren icke gå ända fram till gaturanden, det andra genom att en vinkel inskurits i tvenne kvarter. Vi uppmärksamma äfven här, hur Klara kyrka är insatt i stadsbilden: ett rektangulärt tomrum är lämnadt omkring densamma, men ingen gata ledes monumentalt upp mot kyrkan som fond. Kvarterens förhållande till stränderna väcker äfven uppmärksamhet; rektanglarna äro dragna fram, tills stranden afbryter dem; strandens linje inverkar icke på gatulinjen. Ett drastiskt exempel på samma sak visar en regleringskarta från samma tid öfver Falun.[1] Här genombryter en flod staden, men rektanglarna äro ritade tvärs

[1] Fort. A. »Schwensche Plante Booken, 1637» s. 22.

öfver floden; den geometriska figuren fortsätter på andra sidan floden som om ingenting passerat.

1640 års regleringsförslag blef grunden för Stockholms nuvarande utseende. Kartan upprepades nämligen i väsentliga delar på en regleringskarta af år 1645—46 (fig. 37)[1], som blef följd vid byggandet. Nyheten i denna karta är — utom att den blifvit utförd

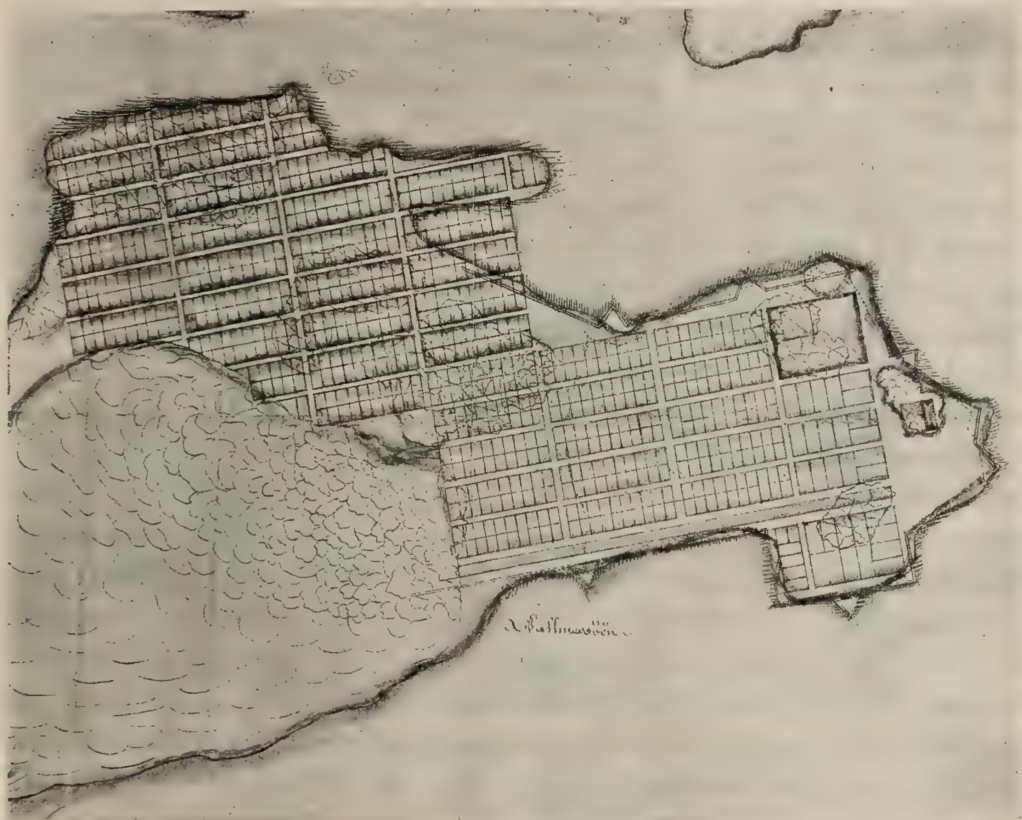

Fig 38. Regleringskarta öfver Södra Djurgården, 1700-talet.

något längre i norr — att det massiva, rektangulära kvarteret trängt in äfven i staden mellan broarna. Dess västliga del har här hela raden af de stora fyrkanter, som där ännu i dag äro bestående.

På enahanda sätt blef Södermalm rutlagd genom en plankarta, som uppgjordes samtidigt med Norrmalms på 1630-talets slut[2], och som vid regleringen, påbörjad 1642[3], ungefärligen följdes. Det som

[1] Bååth, Handr. kartor nr 9.

[2] Karta i Generallandtmäterikontoret, publ. i Stockholm 1897, II, pl. 11, samt Holmia, I årg. häfte 1.

[3] Enligt Anders Torstenssons uttalande i: RåA. Bygg. Koll. Prot. 1658, s. 121.

utmärkte Norrmalms planläggning karaktäriserar äfven denna: ingen hänsyn togs till terräng eller stränder. De mest otillgängliga höjderna blefvo blott utsparade å kartan som obyggbara, och vid stränderna försummades all plangifning. Hela malmen lades efter en enda hufvudriktning och den mot denna vinkelräta.

Hur den rektangulära kvartersbildningen till sist helt kunde få öfverhand visar ett odateradt förslag om bebyggande af Wallmarsöön (Södra Djurgården)[1], troligtvis från 1700-talet. Här är i tröstlös monotoni rektanglar placerade i rad af fullkomligt lika utsträckning och med lika tomtindelning.

Det är alltså omkring 1640, som Klas Fleming, den ledande mannen för den stora omregleringen, samt hans stadsingenjör upprättade det hela Stockholm omdanande system, hvilket ännu är förhärskande: en med ringa hänsyn till terräng och naturliga förhållanden rutlagd gatuplan, med särskild vikt lagd vid den rektangulära kvartersbildningen. Plangifningen är centrifugal, d. v. s. den är upprättad inifrån och utåt mot obestämda gränser och kan fullföljas på samma sätt utan slut. Som var att vänta på grund af ledningen är det ett ämbetsmannamässigt, icke ett konstnärligt tillämpande af renässanssystemet. Det ansluter sig närmast till den nederländska stadsbildningen efter 1600, som exemplifierades med Haarlem och Batavia.

Slottet och stadsplanen.

När år 1651 regleringen är på tal i byggningskollegiet, anmärker öfverståthållaren betecknande nog icke att gatorna äro oregelbundna, utan frågar »för hvad orsak skuldh een stoor deell aff tomterna äro orätte och irregulare».[2] Anders Torstensson fick i uppdrag att för att utröna detta göra en ny afritning af hela staden. Den 14 april 1651 upplämnades denna afritning till öfverståthållaren. Det är densamma som ännu finnes bevarad i Krigsarkivet, Sthlm nr. 9 (fig. 39).[3]

Det som å denna karta tilldrager sig största uppmärksamheten är den radikala utläggningen af Storkyrkobrinken (och Salvii gränd). Redan år 1630 hade man börjat röra på husen i den gamla Skolstugugränden[4], och nu, år 1651, är det den hufvudsakliga uppgiften i den gamla staden. Därmed är börjad den enda stadsplanetanken

[1] Kr. A. Sthlm nr 20.
[2] RåA. Bygg. Koll. Prot. 1651.
[3] Bååth, Handr. kartor nr 15.
[4] Se ofvan sid. 100

i det tidigare 1600-talets Stockholm, utöfver den rent schematiskt reguljära: att låta slottet verka som en planbildande faktor.

Som förut har framhållits var ännu under 1500-talet slottet ett strängt afskildt område från staden. Däraf härledde sig, att slottet icke kom att inverka på stadsplanen. Under 1600-talet, då motsatsförhållandet mellan slott och stad bortfallit, sökte man äfven i stadsplanen åstadkomma en försoning. Det skulle ske, dels genom goda uppfartsvägar till slottet, dels genom ordnandet af trakten däromkring.

Fig. 39. Utdrag ur regleringskarta öfver Stockholm 1651.

För detta ändamål gjordes Storkyrkobrinken efter tidens kraf ovanligt bred och rak, som en förbindelse mellan Riddarholmens adelspalats och kungaborgen (fig. 74).

I detta sammanhang kan inflikas, hur samma tankegång behärskade gaturegleringen äfven senare. Sedan gammalt hade det funnits en puckel på Bollhusgränd. År 1704 besiktigade Nic. Tessin d. y. denna byggnad invid nuvarande Pegasus 1, 2 och skref till byggningskollegiet, »det ofwanbe:te huus så för den deformitet staden däraf skulle hafwa, som för slottetz skuld, det ey mera borde upbyggias», en anvisning som äfven blef åtlydd.[1]

---

[1] RåA. Stockholms stads Registratur, 10 juni 1705.

Det var äfven tanken på förbindelser med slottet som ett par år efter Storkyrkobrinkens utvidgning gaf stöten till ett stadsplaneförslag, som blef denna periods enda rent konstnärligt monumentala gatulösning, dock aldrig utförd. Jean de la Vallée uppgjorde förslag om en längdaxel genom hela den nya staden, en rätvinklig från slottsfasaden utgående ändlös korso. Men detta förslag betecknar öfvergången mellan det traditionella renässanssystemet och de nya principer, som den romerska barocken förde in; dess behandling öfverföres till det följande kapitlet.

Trakten omkring slottet låg som nämndt äfven 1600-talsplanläggarna om hjärtat. Men i de olika regleringsförslagen, som behandla denna trakt var det alltjämt fråga om att få en rak gata som begränsning åt söder och väster, aldrig en verklig monumental plats. Förslag om förändring af södra sidan af slottet föreligger från 1647 och 1647—48.[1] Det sistnämnda af dessa, som afhandlar den nydonerade kungl. trädgårdens planering, visar flagrant bristen på platssinne. Det var fråga om att ordna trädgården bakom slottet; men den till synes så närliggande tanken, att därigenom gifva slottet en dekorativ plats, föll icke planritaren in; han söker endast göra den norra begränsningslinjen om möjligt rakare än linjalen och låter sig därmed nöja.

Torgarkitektur.

Som flerfaldiga gånger har påpekats förekom under denna epok icke en genomförd platsbildning. Man sökte erhålla en rektangulär grundform — längden dubbelt så lång som bredden föreslog Alberti — och detta skedde genom att lämna kvarter obebyggda. Gustaf Adolfs torg i Stockholm lyckades man till sist på 1645—46 års karta gifva en sådan grundform, de nyanlagda torgen fingo det med ens.

Några af de italienska renässansplatsernas arkitektoniska särmärke var emellertid, att de omgåfvos af öppna arkader i de omgifvande husens bottenvåningar, så exempelvis Piazza della Vettovaglie i Pisa eller torget i staden Vigevano.[2] Genom ett sådant arrangement uppkom ett verkligt byggdt torg. Jag har i det föregående (s. 91) äfven påpekat, att Palladio framförde detta i sin stadsbyggnadsteori. Det är icke otroligt, att det var en dylik torgarki-

[1] Kr. A. Sthlm nr 13, dito nr 12 Litt a.

[2] Brinckmann, Pl. u. Mon., s. 24.

tektur, som år 1595 inspirerade en arkaderad bottenvåning i ett af husen å Stockholms Stortorg.

Herr Erik Sparre och hans medarfvingar till Grefve Per Brahes hus på Stortorget begärde nämligen år 1595[1] att få utbygga med tre alnars afstånd från sin gamla husvägg stenpelare, på hvilka de skulle fortsätta att bygga öfre delen af sitt hus. Det erhölls tillstånd därtill på villkor, att »thet skall bliffva udi alle tider en almennelig Porticus och öppen padzeer gångh, innan för samma pelare, såsom utan förr på almennengz torget». Därigenom fick i verkligheten Stortorget en ansats till torgarkitektur i den italienska renässansens mening. Men denna sporadiska företeelse var också den enda, som man har att anteckna från den här behandlade epoken.

I det föregående har det varit tal om renässansens plangifning, hvars hufvudegenskap var den *raka* gatan. Renässansens gatureglering innebar äfven en annan viktig uppgift, som kan sammanfattas under begreppet den *fria* gatan, hvilket gatuideal man kämpade för i Stockholm långt innan renässansplanen infördes. Den fria gatan.

Ofvan jord var gatan inkräktad af öfverkragningar, burspråk, trappor, skyltar, källarhalsar, hvalf etc., hvilka sträckte sig från ena huslängan öfver till den andra och nästan förvandlade gatan till ett slutet, brokigt möbleradt rum. Detta förorsakades framför allt däraf, att husbyggarna i allmänhet ägde frihet att bygga invid eller, om han ville, bakom gatulinjen samt att låta de öfre våningarna skjuta ut öfver denna[2], liksom han hade frihet att äfven låta andra byggnadsdetaljer sträcka sig fram öfver gatan.

I vissa städer sökte man upprätthålla ett bestämdt mått, som inga bebyggelser fingo öfverskrida: det kontrollerades genom att man lät en ryttare bära en lans: stötte lansspetsen mot något på en byggnad, skulle den rifvas, eller — hvilket är typiskt för medeltidens syn på denna fråga — ägaren betala en summa penningar.[3]

Som förut har betonats innebar renässansens gatuideal frihet, rymlighet, öfverblick[4]; i Sixtus IV:s Rom var detta, på 1480-talet, det angelägnaste reformkrafvet.[5] Man sökte rensa gatan och få den

---

[1] RåA. Tänkeboken 24 mars 1595.
[2] R. Baumeister, Stadtbaupläne in alter und neurer Zeit, s. 13.
[3] Below, Das ält. deutsche Städtewesen, Bielefeld u. Lpzg. 1898, s. 32.
[4] Se Alberti. De Re Aedificatoria, lib III, cap. 5. [5] Schück, Rom II, s. 92.

så bred och fri som möjligt. Och detta gifvetvis icke endast af estetisk vilja, men för det praktiska krafvet att göra trafiken lättare.

Det medeltida betraktelsesättet var alltså: gatan tillhörde huset och skulle i möjligaste mån utnyttjas af detta. Det nya betraktelsesättet var: gatan var en sak för sig, som skulle hållas strängt skildt från huset. Det är dessa två betraktelsesätt, som kämpa om herraväldet i Stockholm under 1500-talets slut samt under 1600-talet och ända in på 1700-talet. För att följa detta är det lyckligast att fixera uppmärksamheten på några särskildt framträdande byggnadselement.

Fig. 40. Gatuhvalf vid Köpmangatan (Skeppar Olofs gränd).

Gatuhvalfvet.

Gatuhvalfvet uppstod därigenom, att man under medeltiden ägde rättighet att utnyttja vissa gatumynningar till bebyggelse, blott man gjorde huset till genomgångshus. Detta var i medeltiden en stadgad förordning: exempelvis utpekas i byggnadsordningen för München från år 1370 vissa hus, som pålades sådan hvalfgenomgång.[1] Detsamma torde hafva ägt rum i Stockholm.

Det var på 1600-talets midt, som man i Stockholm tog itu med de sålunda uppkomna hvalfvens bortrifvande, och då i samarbete med gatuiregleringen. År 1651 fick sålunda guldsmeden Johan Remmer skadestånd för det hvalf, som refs mellan hans och Olof kanngjutares hus på Smedjegatan.[2] Först år 1670 beslöts, genom ett kungl. bref, borttagande af alla hvalf för gaturegularitetens skull: inga hvalf öfver gränder tillätos, »utan de, så wida det låter sig giöra, efter handen afskaffas».[3] Men med den brist på effektivitet, som är ett gemensamt drag för flera dylika

[1] Wiedenhofer, a. a., s. 11.
[2] RåA. Byggn. Koll. Prot. 1651, s. 8.
[3] Stiernman, Kongl. Bref 6 juli 1670.

1600-talsbestämmelser, sökte man äfven betrakta detta uttalande som obestämdt. År 1685, när det är fråga om bortrifvande af ett hvalf mellan de hus, som tillhörde hattstofferaren Paul Fagets änka, Brita Nyman, och Erik Hansson, frågades, hur resolutionen af den 6 juli 1670 skulle fattas: och det beslöts att Fagets hvalf icke borde rifvas »förr än alla andre hvalff i staden effter en allmän förordning kunna afskaffas».[1] Det syntes väckt ett verkligt uppseende, när ett par år därefter det s. k. Köpmanhvalfvet, tillhörigt Hans Carstens, verkligen blef borttaget, enligt öfverståthållarens beslut af 12 febr. 1687. Elias Brenner ritade till och med af huset, hvilken ritning är bevarad hos Palmskiöld. Stockholm var i denna åsikt om hvalfvets störande verkan på den fria gatan samtidig med Tyskland. Exempelvis i den badensiska staden Brucksal uppkommer först år 1676 en estetiskt genomandad byggnadsordning: dess kraf var enhetlighet i stadsbilden och förbjöd med denna motivering öfverbyggnader öfver gatan.[2]

Under 1700-talet var man i princip gifvetvis fortfarande mot hvalfven och i århundradets alla byggnadsordningar förbjöds detta byggnadssätt. Som kändt har emellertid en del dylika genomgångshus bevarats till våra dagar, trots anatemat öfver dem; detta beror på att krafvet på fri gata under 1700-talet kom i konflikt med ett annat kraf: sammanhängande och helgjutna fasader; därom utförligare i behandlingen af 1700-talet (s. 228—32).

Ett annat af de viktigaste intrången på medeltidsgatans område var de utskjutande öfvervåningarna. Denna utkragning af våning öfver våning anses hafva varit allmän i Tyskland på 1300-talet såväl i korsvirkes- som i träbyggnader.[3] Den var i synnerhet i det nordliga Tyskland och Norden, där träbyggnaden längst höll sig kvar, mycket brukad ända fram genom hela 1500-talet.[4] Såväl konstruktivt som ur ändamålsenlighetens synpunkt är uppkomsten och utbredningen fullt naturlig. Då man lät de våningsindelande stockarna skjuta ut ett kort afstånd utanför murlifvet, var det en naturlig sak att fortsätta väggens uppbyggnad på dessa utskjutande stockar. Man vann därigenom ökadt rum i bostäderna, väl behöfligt med tanke på de små tomterna.

Utkragningen.

[1] RåA. Kungl. Bref VI, s. 274. Kungl. bref 8 april 1685; afskrift.
[2] Heiligenthal, Baugeschichte der Stadt Brucksal. Diss. Heidelberg 1909, s. 52.
[3] Klopfer, Das deutsche Bauern- u. Bürgerhaus, s. 127.
[4] Heyne, a. a., s. 209.

De medeltida förordningarna motsatte sig icke dylika utkragningar, men reglerade dem. En nordtysk bestämmelse af 1344 stipulerade alltså, att utkragningen fick vara tre fot bred, samt så högt belägen, att man kunde rida därunder; enligt andra bestämmelser fick den endast vara två fot bred.[1]

Först på 1500-talets andra hälft uppträda exempelvis i Leipzig genom förbud kraftigare inskränkningar af utkragningen, men endast ur eldskyddssynpunkt; de midt emot hvarandra liggande husen kommo så nära, att elden lätt slog öfver från de öfversta våningarna.[2]

I Stockholm förbjöds likaledes ett för lifligt utbyggande. Redan i Bjärköarätten (omkring 1300) förbjöds att bygga svalar tvärs öfver gatan[3] (Hwar sum byggaer swalae iuir þwaerae gatu. rymi vp. etc.), en sats, som upprepas i Magnus Erikssons stadslag. Den utskjutande bredden bestämdes i denna stadslag till en och en half aln, alltså ungefär 9 decimeter, på allmänningsgatan.[4] Häri anslöt sig Sverige till den förut nämnda nordtyska stadgan af 1344, som stipulerade tre fot, hvilket i det närmaste motsvarar en och en half aln.

Med trä- och korsvirkeshusens upphörande borde självfallet dessa utkragningar äfven upphöra. Det blef gifvetvis en konstruktivt omöjlig sak att utan vare sig trä- eller järnkonstruktion utbygga så kraftigt. Emellertid visar en hel del byggnadsrester i staden mellan broarna, att bruket höll sig kvar äfven å tegelstenshusen. Det äldsta exemplet är Nessus 7, Kolmätargränd 7, ett hus som bevisligen är medeltida. Här är andra våningen utkragad öfver bottenvåningen med ett karnisprofileradt utsprång. Minotaurus 2, Urvädersgränd 1, är äfvenså ett medeltidshus, hvars mur har tre utkragningar öfver hvarandra. I samma gränder ligga ett par hus, Minotaurus 3, i Urvädersgränd samt Nessus 5, 6 och Lychaon 4 i Kolmätargränd, äfvenså med utkragningar.

Det finns en annan liten, strängt lokaliserad grupp i Stockholm, äfvenså med denna öfverkragning, i trakten af Ignatiegränd och Skärgårdsgatan. 1500-talshuset Europa 11, 12 har en svag utkragning, likaså Europa 6 samt Andromeda 4 samt 7 och 8. Ännu ett

---

[1] Jfr Heyne, a. a., s. 209, not 23.
[2] Klopfer, a. a., s. 130.
[3] Schlyter VI, s 131.
[4] Schlyter XI, s. 131.

exempel på samma sak visar huset Castor 3, i Stora Hopargränd, möjligen ett 1600-talshus.[1]

Vi uppmärksamma, att dessa utkragade stenhus dels höra till mycket ålderdomliga kvarter, där medeltids- och 1500-talsrester ännu kvarstå, dels ligga ihop i små klungor, topografiskt sedt. Det är alltså helt tydligt, att de uppstått, medan samtidigt utkragade trähus rikligt förefunnos i Stockholm. Man har tydligen låtit smitta sig af dessa trähus vid uppförandet af den tidiga stenarkitekturen. Detta är så mycket mer anmärkningsvärdt, som det i dessa fall dels måste hafva vållat svårigheter vid byggandet, dels icke gaf någon praktisk valuta: öfverkragningen är så obetydlig, att ingen rumsvinst af betydenhet ernåddes. Det återstår endast förklaringen, att man sökte ansluta sig till trähusarkitekturen för att icke få för stora afbrott i gatubilden. Denna uppfattning bestyrkes af en parallellföreteelse i Sangerhausen, där stenhusen äro öfverkragade för att icke skilja sig från korsvirkeshusen.[2]

Fig. 41. Utkragadt stenhus i Ignatiegränd.

Vid stenbyggandets slutliga genomförande under 1600-talets början bortföll helt naturligt i Stockholm detta intrång på den fria gatan. Men i södern, där korsvirkeshus fortfarande voro vanliga, arbetades det kraftigt för att aflägsna detta mot tidens gatuideal stridande bruk. I Paris genljuda från 1500-talets slut och 1600-talets början ständiga maningsrop mot dessa öfverhängande utbyggnader och det stipuleras, att muren skall fortsätta rätlinjigt uppåt från bottenvåningen.[3]

Ett synnerligen besvärligt intrång på gatan gjorde de s. k. källarhalsarna. Då källaren utvecklade sig till en slags kombinerad Källarhalsar.

[1] Borgarhus I, s. 126, 128, 153, 157, 187, 346, 352, 355.

[2] Fr. Rahlves, Die Entw. des städtischen Wohnhauses in Nordhausen, Sangerhausen u. Eisleben. Diss. Weimar 1915, s. 41.

[3] Manuel des Lois du Bâtiment, II Ed. Vol. I, Partie I. Paris 1879.

visthus- och försäljningslokal och därigenom skulle komma i kontakt med en kundkrets, fördes trappan från källaren direkt ut på gatan och i mynningen utväxte ett litet taktäckt försäljningsrum. Man spårar dylika källarhalsar i handlingar från omkring 1300, ehuru de dock anses betydligt äldre. I vissa tyska städer började regleringen af dem redan under 1300-talet[1], snart mångenstädes följdt af förbud, på grund af det trafikhinder, de åstadkommo.

I Stockholm förekommo äfven dylika källarhalsar rikligt; det framgår framför allt af Stockholms stad jordebok, där uttrycket ofta förekommer. Men deras förekomst minskas alltmer under 1500-talet, och troligt är, att förbud mot dem redan vid denna tid uppträdt i Stockholm.[2] Under 1600-talet ser man icke något förbud mot dem, icke heller kan man å afbildningar spåra någon kvarlefva af bruket. Man kan följaktligen antaga, att här behöfde icke 1600-talsifvern att rensa gatan ingripa. 1500-talet hade redan stäfjat byggnadssättet.

Intrång på gatan utgjordes äfven af porttrappor, burspråk, utskjutande bodar etc. och man kan i 1600-talshandlingar följa, hur de utsättas för angrepp. Axel Ryning fick visserligen 1596 behålla sin trappa, men endast därför att »thett kunne ware almenningzgatun uthan hinder och meen»[3], men Erik Larsson fick ombygga sitt hus vid Järntorget 1626 endast på villkor »att han intet nytt bislag skall nu sedan wid gatan härefter widare uppbygga»[4]; och den »skoflickareboden som i gattun utsatter ståhr» fick Mr. Kyhr lof att borttaga år 1692.[5] Detta endast lösa och tillfälliga exempel på den rensning, som 1500- och 1600-talet vidtogo i gatunätet och som resulterade i relativt fria gator mot 1600-talets slut. 1700-talets byggnadsordningar fullföljde 1600-talets linje genom en ytterligt sträng begränsning af alla utskjutande föremål.

---

[1] Heyne, a. a., s. 207.
[2] Wrangel, Stockholmiana, 2 uppl., s. 335.
[3] RåA. Tänkeboken 1596, s. 340.
[4] Efter afskrift af Hallenberg, U. U. B.; S. 132.
[5] RåA. Bygg. Koll. Prot. 1692, s. 205.

FJÄRDE KAPITLET

BAROCKENS OCH 1700-TALSKLASSICISMENS STADSBYGGNADSKONST.

DET TIDIGARE 1600-talets insats i den stockholmska stadsplanekonsten var framför allt skapandet af gator, det senare 1600-talets och 1700-talets var skapandet af platser.

Stadsplanekonsten före 1650 var i Stockholm en schematisk ingeniörskonst, byggdt på ett enda stelnadt teorem, teoremet om den räta linjen; efter denna tid blef den en rent konstnärlig stadsplanekonst, inspirerad icke endast af teori, utan af stora arkitekters skapelser i stadsplanekonstens hemländer, i Italien och Frankrike.

Att detta omslag skedde vid århundradets midt står i direkt samband med byggnadsledningens förändrade sammansättning. Från att hafva legat i händerna på ämbetsmän öfvergick den nu till tidens främsta arkitekter, i begynnelsen knutna endast till slottstrakten, i fortsättningen äfven ledande hela stadens öden.

Det är den romerska barockens kompositioner, som är härden för denna platskonst, hvilken sedermera direkt eller via fransk ombildning kom att öfva sin inverkan på hela Europa. Så inväfda i hvarandra, som dessa stadsplanesystem äro, är det ofta synnerligen svårt att draga en bestämd gräns mellan de inflytelser, som kommo från Italien och dem, som kommo från Frankrike. Det har därför synts mig riktigare att behandla dessa länders stadsbyggnadskonst i en följd för att lättare kunna orientera den svenska stadsbyggnadskonsten. Jag gifver här således först i korthet hufvuddragen af dessa system, för att sedan vid behandlingen af de stockholmska stadsplaneprojekten närmare ingå på mer speciella drag, som Stockholm upphämtat.

I. DET ROMERSKA BAROCKSYSTEMET.

I förhållandet mellan monumentalbyggnaden och gaturummet gör den romerska barocken sin betydelsefulla insats.[1] Den stora byggnaden fordrar en plats framför sig, en gata som löper fram mot densamma. Det tidigaste medvetna försöket gjordes i Florenz af Brunellesco, som, enligt Vasari, fordrade en plats framför S. Spiritos kor för att framhäfva byggnaden.[2] Och omvändt, det stora torget och den stora gatan kräfva en byggnad som monumental afslutning. Till det sistnämnda fallet användes i riklig mängd portbyggnader.

Gatan blef icke genom en enhetlig arkitektur rumsbetonad; detta beroende bland annat därpå, att den, för att skydda mot solen, fortfarande gjordes jämförelsevis smal och sålunda icke kunde tillåta verklig öfverblick; men däremot lade man starkt an på det enhetliga formandet af gatumynningen och gatukorsningen, alltså mellanstadiet mellan gata och torg. Af de flertal exempel, som gifvas, är det mäktigaste tvillingkyrkorna af Rainaldi å Piazza del Popolo från år 1662, tvenne likartade kupolkyrkor, som stå som en ståtlig infart till de tre sammanlöpande gatorna Via del Babuino, Corso och Via di Ripetta (fig. 42). Den för hvardera kyrkan osymmetriska anordningen med klocktornet göres symmetrisk för stadsbilden genom att de föras båda åt midtgatan, Corson.

Detta gatuparti skänker äfven bilden af ett af den romerska barocken förnyadt stadsplaneelement. Som vi i afdelningen om medeltiden hade anledning påvisa, löpte ett flertal gator ofta ut mot en port och bildade sålunda ett strålformigt gatunät. I det gamla Rom fanns detta för handen med Via Flaminia, nuvarande Corson, och till denna sammanstötande gatuvägar.[3] Under Sixtus V (1585—1590) korrigerades dessa gatuvägar till sitt nuvarande utseende,

[1] Jag följer framför allt Brinckmann, Platz u. Monument. Densamme, Die Bauk. des 17. u. 18. Jahrh. i: Handb. d. Kunstwissenschaft, utg. af F. Burger; Burckhardt, Gesch. d. Ren. in Italien. Ch. Klaiber, Die perspekt. Wirkung der Ren.plätze Italiens. Deutsche Bauzeitung, XLIV, nr. 18. H. Volkmann, Roms Strassenanlagen seit der Ren. i: Der Städtebau 1907.

[2] Burckhardt, a. a., s. 236.

[3] Schück, H., Några anmärkn. till Ant. Tempesta's Urbis Romæ Prospectus 1593, s. 8.

och i deras skärningspunkt placerades senare af Fontana en obelisk — en fonddekoration gemensam för alla tre gatuperspektiven (fig. 43).

Renässansens raka gator, ensliga och parallella, hvar och en gående sin väg, blefvo alltså genom denna barockens stadsplaneprincip sammanknutna och förbundo sålunda de olika stadskvarter, där de löpte, till ett enda samladt stadsparti.

I stället för renässansens slutna rektangulära rum ger barocken ett torg, symmetriskt grupperadt omkring en längdaxel. En första föraning till detta visar den lilla platsen i Pienza, anlagd 1460—63

Fig. 42. Tvillingkyrkorna vid Piazza del Popolo, Rom.

af florentinaren Bernardo Rosselino: som fond till platsen domfasaden, flankerad af tvenne palats, som gifva vidgadt rum bakåt och som tillåta blicken att tränga fram mellan byggnaderna och nå det bakom liggande landskapet.

Den effekt, som här är mer slumpvis uppnådd, kom till ett fullt medvetet konstnärligt utnyttjande i Piazza del Campidoglio i Rom, den monumentala anläggningen framför Michelangelos Senatorspalats (fig. 44 a, b). Dess uppkomsttid ligger mellan åren 1546—1655: dubbeltrappan till Senatorspalatset påbörjad 1546, Conservatoriepalatset färdigt 1568, dess pendant Capitolinska museet färdigt 1655 och Senatorspalatset 1598.

Systemet är alltså: en mäktig fondbyggnad, som platsen lyfter sig upp emot; torgets plan perspektiviskt uppbyggd, så att platsen vidgar sig mot hufvudbyggnaden; sidobyggnaderna, lägre

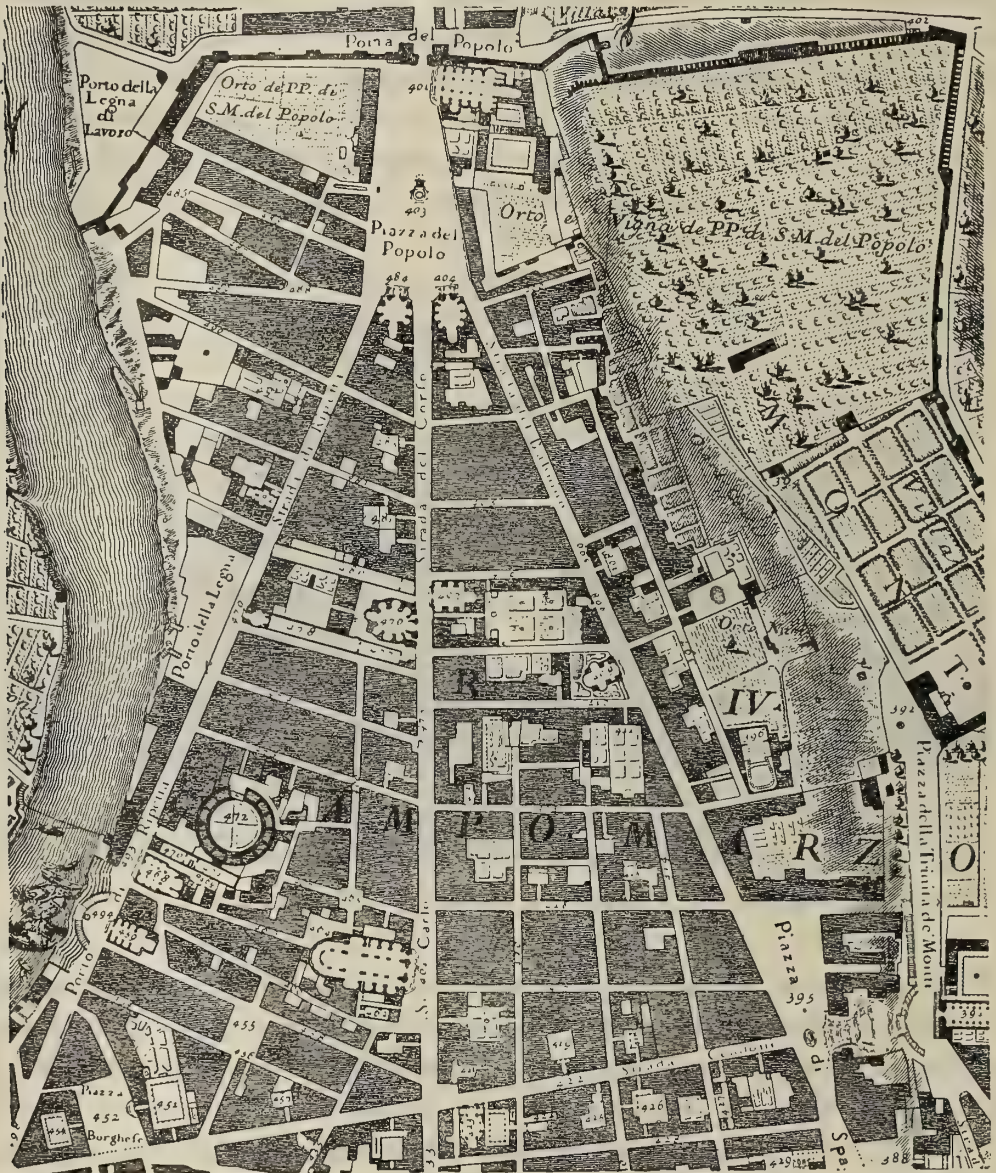

Fig. 43. Plan af Rom vid Porta del Popolo.

än hufvudbyggnaden, fullständiga pendanter; platsen icke sluten inom sig själf, utan med genomblickar och utvidgningar, så de båda trapporna på sidan af senatorspalatset, som äro som »vestibuler» till torget (Brinckmann).

Hvad konstnärlig verkan afser nu denna gruppering?

Hufvudsaken är, som Riegl framhållit[1], att samordna ett flertal byggnader på ett sådant sätt, att en blir härskande, de öfriga subordinerade. De båda pilasterindelade sidobyggnaderna äro till för att framhäfva hufvudbyggnaden; de äro lägre och de hafva ingen midtbetoning, som hejdar blicken. Därmed har äfven stadsbyggnadskonsten upptagit barockens kanske mest betydelsefulla konstnärliga princip: att icke låta delarna äga ett självständigt värde utan

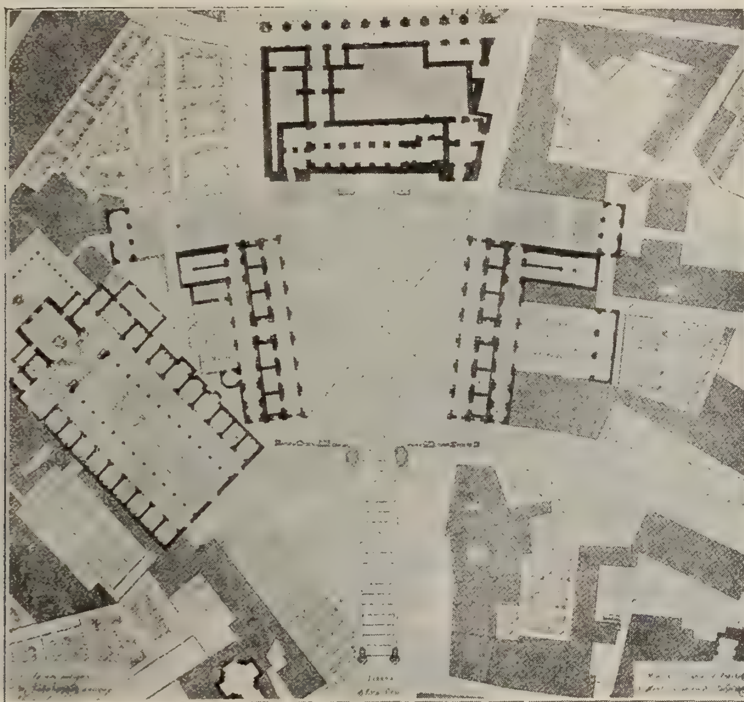

Fig. 44 a. Plan af Piazza del Campidoglio, Rom.

vara till för helheten och uppgå i den.[2] Platsen är helt och uteslutande tänkt som en enhet, ett helt homogent konstverk, i hvilket hvarje del blott utgör en beståndsdel.

Andra egenskaper, som prägla detta torg, är den absoluta symmetrien, som skänker det karaktär af helgjutet, fullbordadt rum, i jämvikt och hvila. De präktiga utvidgningarna gjuta in i platsen

---

[1] Riegl, Die Entsteh. d. Barockkunst in Rom, s. 75,

[2] Wölfflin, Kunstgeschichtl. Grundbegriffe, s. 192 o. f., har analyserat denna barockegenskap för arkitekturens vidkommande.

lefvande rörelse samt sammanbinda den genom öppna perspektiv med den omgifvande staden — en utomordentligt väsentlig egenskap för barockkonstnären, hvilken först förstod och utnyttjade det vida perspektivets konstnärliga kraft[1] och för hvilken skönheten kan sägas vara »skönhet af rörelsen» (Wölfflin).

I motsats mot det slutna inbyggda renässanstorget är vidare platsen öppen åt ena sidan. Den utvecklar därigenom sin skön-

Fig. 44 b. Piazza del Campidoglio, Rom.

het inför den närliggande stadsdelen och ingår som en lefvande arkitektonisk del i denna. Den rena torgkaraktären upphäfves och karaktären af dekorativ förplats till byggnaderna framhålles.

Ett betydelsefullt estetiskt värde ligger i platsens utnyttjande af terrängskillnaden. Renässansen älskade den jämna horisontala bebyggelsen. Campidoglioplatsen tager däremot vara på den utom-

[1] Äfven detta i trädgårdskonsten; se Schnitler, Trädgårdskonstens historia, s. 93, 97.

ordentliga effekt, som nås genom ett höjdläge och genom att torget självt har stigande terräng.

Slutligen af ett stort speciellt intresse är användandet af det raffinerade konstgreppet: den divergerande planen.

Under hela renässansen hade, särskildt från och med Brunellesco, de perspektiviska lagarna varit föremål för konstnärernas, särskildt målarnas ifriga studium. Då anläggandet af torg och platser i städerna blef en af renässansarkitekternas betydelsefullaste uppgifter, var det fullt naturligt, att de sökte tillgodogöra sig sina perspektiviska erfarenheter äfven på detta fält. Man lyckades därmed

Fig. 45. Piazza di San Marco, Venedig.

uppnå mycket effektfulla resultat. Genom divergens af sidobyggnaderna, som vid Campidoglioplatsen, fick man skenbart hufvudbyggnaden att rycka närmare och platsen att förminskas.[1] De å fig. 44 b af Klaiber heldragna strecken visa, hur sidobyggnaderna, vinkelrätt ställda mot hufvudbyggnaden, skulle förändrat helhetsbilden. Att en dylik skeneffekt uppstår, beror delvis därpå, att ögat tror sig se en plats med räta vinklar och sålunda blir bedraget. Det betydelsefulla resultatet af dylika divergerande sidobyggnader blir följaktligen: ett framhäfvande af hufvudbyggnaden, ett försvagande af platsverkan.

---

[1] Riegls uttalande (Die Entsteh. d. Barockkunst in Rom, s. 75) är missvisande, då han säger: »Ein kleiner Platz, künstlich vergrössert durch Auseinanderrücken der zwei Seitenfassaden nach hinten, in schräger Linie». Likaså Burckhardt, a. a., s. 237, som kallar det ett konstgrepp, »um dem kleinen Platz für das Auge eine genügende Tiefe zu geben».

Den motsatta principen, sidobyggnaderna konvergerande mot en fondbyggnad, användes äfven, så exempelvis af Scamozzi år 1548 vid färdigbyggandet af Piazza di San Marco i Venedig. De af Klaiber heldragna linjerna å fig. 45 markera hur en mot fondbyggnaden vinkelrät byggnad skulle tett sig och hur fondbyggnaden då måste blifva utökad på längden. Den hufvudsakliga effekten af detta arrangement blir ett tillbakaskjutande af fondbyggnaden och ett skenbart förstärkande af platsens rymd.

I båda dessa hufvudfall är det icke fråga om ett verkligt skenperspektiv med mot fonden förminskade eller förstorade vertikaler, som användes i barockens trappanläggningar etc. Men detta s. a. s. halfva skenperspektiv, som präglade platserna, komplicerar effekten än mer. Bl. a. uppställer sig frågan, om icke de divergerande sidobyggnaderna, hvilka skenbart ryckte hufvudbyggnaden närmare, äfven därigenom får den att realiter verka mindre; och vid konvergerande sidobyggnader motsatta förhållandet. Vidare uppställer sig äfven tvifvel, om icke, exempelvis vid divergerande sidobyggnader, hufvudbyggnadens proportionsförhållande skenbart förändras, enär dess höjd är konstant, men dess bredd förefaller kortare. Detta är emellertid frågor af andra ordningen samt dessutom af alltför speciell natur. Hufvudeffekten är dock den först omtalade och helt visst den af barockarkitekterna afsedda.

Campidoglioplatsens egenskaper härska äfven i Berninis S:t Peters plats (1656—67): platsen öppnad åt staden; fondbyggnadens, Peterskyrkans väldiga framhäfvande genom kolonnadernas perspektiviska utvidgning — loggiornas divergens omkring 27 meter — och genom platsens, artificiellt åstadkomna, höjning mot domen. Den stora elliptiska platsen innebär ju dessutom så att säga såväl den divergerande som konvergerande planens princip.

Detta dubbelspel af divergens och konvergens behärskar äfven Scala di Spagna, med en våldsam insnörning och en präktig utvidgning, terrassformigt upp mot S. Trinità dei Monti.

Den romerska barockens hufvudanslag i stadsbyggnadskonsten blir i korthet: ett samlande af stadsbyggnadsdelarna till hela stadspartier. Gatan föres samman med huset, gatorna knytas sinsemellan samman, byggnaderna vid en plats behandlas som en enhet. Vidare låter denna stadsbyggnadskonst, inom dylika stadspartier, en byggnad vara den förhärskande, de öfriga vara strängt symmetriska dra-

banter. Platsen öppnas mot staden. Nivåskillnaden utnyttjas arkitektoniskt. Och slutligen söker den barocke platsbyggaren genom perspektiviska förskjutningar förstora den afsedda verkan. Detta perspektivbedrägeri, från begynnelsen endast ett af de många konstgreppen för att nå en effekt, lösgjorde sig som ett flitigt användt manér och har därför fått en plats för sig i denna korta sammanfattning.

II. 1600- OCH 1700-TALETS FRANSKA STADSBYGGNADSSYSTEM.

Det var icke Italien, det var Frankrike, som blef hufvudorten för hela 1700-talets stadsbyggnadskonst och det är äfven här vi finna förklaringen till det stockholmska 1700-talet. Jag skall söka angifva hufvudlinjerna i dess stadsbyggnadssystem.[1]

Frankrikes stadsbyggnadskonst efter renässansen springer fram dels ur inhemska förutsättningar, dels ur den romerska barocken. Det var i anordnandet af monumentala torg man nedlade sin konstnärliga energi.

Detta torg är icke, som under renässansen, en plats, som lämnats obebyggd, men en plats, som är byggd. Detta vill med andra ord säga, att husen uppbyggas i den bestämda afsikten att samverka till en hel bild. Förut voro gator och torg det nödvändiga utrymmet mellan husen, nu blifva husen de nödvändiga begränsningarna till gator och torg. Renässansen hade äfven förut skapat rum i stadsbilden; men då låg hufvudfordran därpå, att golfvet hade en regelbunden och utstakad plan. Nu skapar man rum, där väggarnas regelbundna utseende är af samma vikt som golfvets. Huset blir till för platsens skull, icke platsen för husets.

Det var tidigt på 1600-talet, som grundstommen lades till denna

---

[1] Jag har i hufvudsak användt mig af följande arbeten: Brinckmann, Stadtbaukunst des achtz. Jahrh. Berlin 1914; densamme, Platz u. Monument. Berlin 1908; densamme, Die Bauk. des 17. u. 18. Jahrh. i: Handbuch der Kunstwissenschaft, utg. af F. Burger; J. Stübben, Von Franz. Städtebau, 1, 2. Berlin 1915; — Cordemoy, Nouveau traité etc. Paris 1714; Laugier, Essais sur l'architecture. Paris 1753.

genom tre sekel lefvande anläggning. En af de första platserna efter denna princip var Place Royale i Paris, färdig 1612, numera Place des Vosges.[1] Den är i sin grundplan en helt sluten renässanskvadrat, men dess ombyggnader bestå af en rad trevåningshus af fullständigt lika utseende.

En utveckling af samma tendens är den berömda Vendômeplatsen i Paris, efter Mansarts ritningar uppförd omkring år 1700. Planen är en fyrkant med aftrubbade hörn; å den geometriska midt-

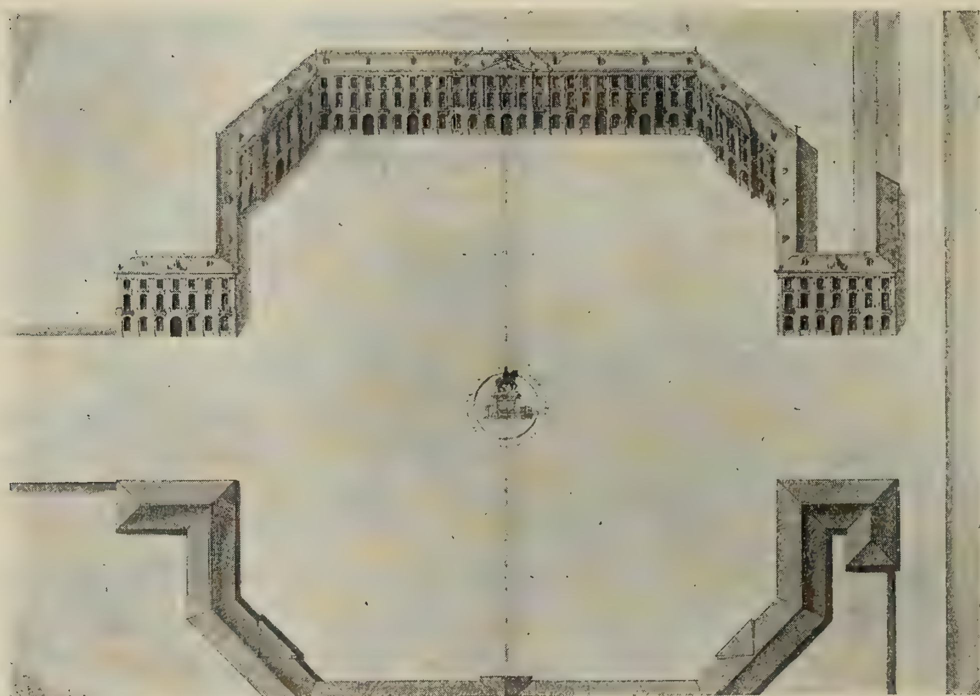

Fig. 46. Vendômeplatsen, Paris.[2]

punkten restes en Ludvig XIV:s ryttarstaty. Här är platsbyggandet som princip drifvet till sin högsta höjd. Fasaderna äro nämligen byggda först, därefter äro husen uppförda bakom dem. Fasaderna hafva fått sin fastslagna karaktär utan tanke på, hvad husen därbakom skulle användas till.

De båda nämnda synnerligen inflytelserika platserna hade af renässansen ärft sin grundform, kvadraten. 1600-talets Frankrike

[1] En annan är Place Ducale i Charleville, färdig 1606; Stübben, a. a., I, s. 82.

[2] Teckning i Hårlemanska samlingen, Nationalmuseum, af svensk arkitekt efter den officiella planen af Mansart för de byggande, afb. i Stübben, a. a. II, s. 19—20.

uppfann en ny platsform, som under 1700- och 1800-talet vann oerhörd popularitet, stjärnplatsen.

Uppkomsten af denna måste tillskrifvas trädgårdskonsten[1]; exempelvis i anläggningen vid Richelieu af 1634 voro vägkorsningsplatserna rundformade[2] och i le Nôtres Versaillepark användes rikligt dylika stjärnformade figurer. I stadsbyggnadskonsten kom stjärnplatsen in med Place des Victoires i Paris, anlagd 1685—87 (fig. 47). Äfven denna är en i enhetlig arkitektur uppförd plats med det ursprungliga ryttarmonumentet i den geometriska midtpunkten.

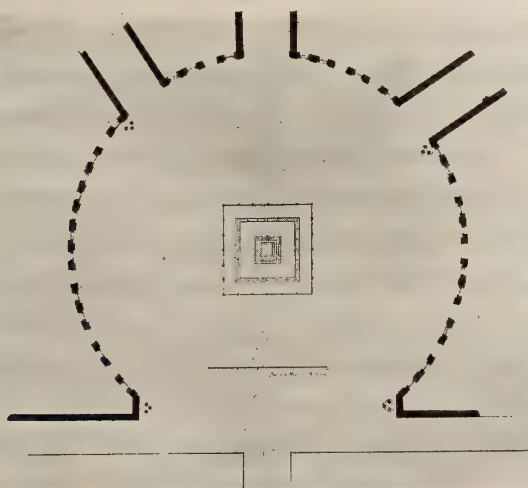

Fig. 47. Place des Victoires, Paris.[3]

Närstående stjärnplatsens idé är sammanknytandet af två eller flera gator mot en gemensam plats, hvarpå gatorna mot Piazza del Popolo i Rom utgjorde ett exempel. Detta upptogs af 1600-talets Frankrike, genom anläggningen vid Versaille (påbegynt 1661), där Piazza del Popolos gatusystem är kongruent öfverflyttadt. Fullföljandet af dylikt anläggningssätt måste i Frankrike hafva understödts af trädgårdskonsten, där figuren blef utomordentligt allmän.

De nämnda 1600-talsanläggningarna gifva ett koncentreradt urval af den stadsbyggnadskonst, som 1700-talet utgick från och utvecklade i teori och praktik.

[1] Stübben, a. a., s. 13. Rundplatsen fanns dock redan föreslagen i de italienska renässansteoretikernas idealstäder.

[2] Afb. i Handb. d. Kunstw. Lief. 65, s. 303.

[3] Teckning i Hårlemanska samlingen, Nationalmuseum, af svensk arkitekt efter den officiella planen för de byggande. Se Stübben, a. a II, s. 15.

Vid sekelskiftet fick stadsbyggnadskonsten en ifrig förespråkare i Cordemoy, hvars Nouveau traité de toute l'architecture ou l'art de bastir, Paris 1714[1], har ett mycket belysande kapitel öfver det nu växande platssvärmeriet i Frankrike. Hans utläggning, hvilken torde vara den första franska i sitt slag — de föregående arkitekturböckerna behandla uteslutande den enskilda byggnadens arkitekturelement — kom i en tidpunkt, då alltså ännu det slutna torget var förhärskande; den blef det första angreppet på denna plats, häfdande en annan uppskattning af torget än 1600-talet hade ägt.

Cordemoy framhäfver först, att de offentliga platserna bidraga i största grad till städernas skönhet. Ju större städerna äro, desto fler platser äro nödvändiga. Han anser, att det förflutna århundradet i stort försummat detta viktiga stadsbyggnadselement. Place Royal hade visserligen varit ett försök att afhjälpa bristen, men man behöfde i Paris minst en 8 till 10 dylika torg. Place des Victoires ansåg Cordemoy för liten och Vendômeplatsen förstörd, genom att den blef så begränsad och så sluten, nästan utan öppning. Idealet för ett torg vore, att gator löpte från flera håll mot torget och där hade vackra utlopp, att torget genomskars af mycket breda och raka gator.

Det var ej heller nog att torgen voro stora, de borde äfven utsmyckas med allt hvad arkitekturen ägde vackrast, detta för att gifva ett ståtligt intryck åt den stad, där de voro placerade, och för att främlingar skulle imponeras.

En särskild vikt lägger Cordemoy vid broarna, som han önskar mycket breda; vidare vill han helst, att de skola åt båda ändarna löpa ut antingen i stora gator eller än hellre i stora platser. Och slutligen ger han det viktiga rådet, att för såväl brons skönhet som invånarnas bekvämlighet, å ömse sidor å bron skulle uppföras byggnader, hvilkas högsta höjd dock finge vara tvenne våningar. Inåt bron skulle dessa byggnader hafva loggior, utåt sjösidan skulle väldiga fönsteröppningar från golf till tak uttagas, hvarigenom de passerande å bron skulle få utsikt öfver sjön utan att besväras af vindarna.

Hufvudtendensen i författarens skrift är alltså, att man borde låta staden berikas af ett stort antal dekorativt ordnade platser, som

---

[1] Enligt Cassirer, a. a., en upplaga 1706.

med olika medel skulle dragas in i gatuperspektiven, hvarigenom hela stadsbilden blef genomsyrad af dessa.

En direkt fortsättning af Cordemoys teoretiska verksamhet utfördes på 1700-talets midt af Patte och Laugier. Då den senares skrift Essais sur l'architecture, Paris 1753, icke blott blef synnerligen betydelsefull för Frankrike, utan äfven bevisligen direkt för Sverige, skall dess hufvudtankar här relateras.[1]

Laugier framhåller, att man icke inom arkitekturen bör inskränka sig till det enskilda husets fullkomnande, men till stadens i dess helhet. 'Våra städer äro alltjämt hvad de voro, en massa hus hopade huller om buller utan system, utan ekonomi, utan plan'. Särskildt Paris är föremål för hans angrepp, därför att 'avenyerna äro usla, gatorna illa dragna och alltför trånga, husen enkelt och trivialt byggda, torgen endast ett fåtal och föga ansenliga i och för sig'.

En skön stad bör enligt författaren hafva sköna entréer, hvilka helst skola vara i formen af 'en stor plats genomdragen af flera gator som en gåsfot'; för att belysa, hvad han menar, nämner han Piazza del Popolo i Rom.

Som en ideal anläggning framlägger han att planera en bred aveny, hvarifrån man kommer in på en stor plats i halfcirkelform, halft oval, oval eller halft polygon, genomdragen af flera stora gator i form af en gåsfot, som leda dels till centrum, dels till utkanterna, och hvilka alltid hafva ett vackert föremål, som afsluta dem.

I fråga om själfva stadens planering framhåller författaren flerstädes den viktiga grundtanken, att man bör taga parkerna till mönster och han nämner le Nôtre som förebild; 'låt ritningen till våra parker tjäna som plan för våra städer'. Så skulle uppkomma gatuvägar i form af stjärnor, ax, solfjädrar, gåsfötter och man skulle slippa den ledsamma parallellogramiska uppdelningen.

Sedan planen sålunda är gjord, återstår ordnandet af byggnadernas fasader. Dessa få icke öfverlåtas åt de enskildas nycker, utan skola underkastas bestämmande af samma myndighet, som utstakat gatans plan i dess helhet. 'Man bör icke endast fixera de ställen, där det är tillåtet att bygga, utan äfven sättet på hvilket man måste bygga'. Hans hufvudfordran för att bygga en gata bra, är att låta parallella och korresponderande fasader vara likformiga samt kvarteret enhetligt bebyggdt.

[1] Laugier, a. a., s. 242 o. f.

Som framgår af referatet är det egentligen inga nya vägar, Laugier öppnar, utan endast de redan på 1600-talet inom den franska stadsbyggnadskonsten inslagna, ehuru han fullföljer dessa betydligt längre än förut var gjordt.

Genom några exempel skall jag söka visa, hur man under 1700-talet dels redan hade förverkligat, dels kom att förverkliga de önskemål, som teorierna framförde.

Husfasader å torg och gator efter fastslaget schema, som icke fick förvanskas, förekom alltjämt efter den märkliga förebilden Ven-

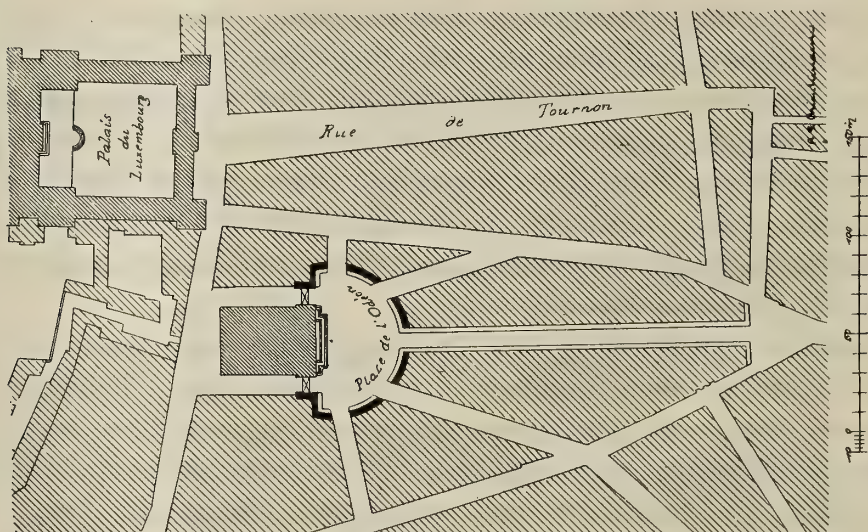

Fig. 48. Odéonplatsen i Paris.

dômeplatsen. I Rennes utgick exempelvis påbud, att vid Place du Palais byggnad fick uppföras endast efter en för platsen gemensam ritning, 1772 anlades Rue Royale i Paris med obligatorisk arkitektur, och i början af 1800-talet bildades i Paris Rue de Rivoli efter tvenne uppgjorda arkaderade fasadschemata, som ännu finnas bevarade.[1]

»Gåsfoten» som gatubildande mönster kom äfven till bruk och förbands med det från den romerska barocken ärfda krafvet, att hvarje gatuperspektiv skulle afslutas monumentalt.

---

[1] Afb. i Stübben, a. a. II, s. 28, 30.

Det klassiska mönstret visar Odéonplatsen i Paris, 1700-talets slut (fig. 48). Här stråla gatorna ned mot platsen på sådant sätt, att hvarje gata får teatern som fondkuliss. Den konstnärliga ljuskälla, som är nedlagd i denna byggnad, får ett vidsträckt verkningsfält för sin strålkraft.

Den tendens, som redan lyste fram hos Cordemoy, att låta en inbyggd bro förbinda plats med plats, och som senare utvecklades af Laugier vid hans ideala plan om förbindandet af monumentala platser, ger klaven till den rytmiska platskompositionen, det mest

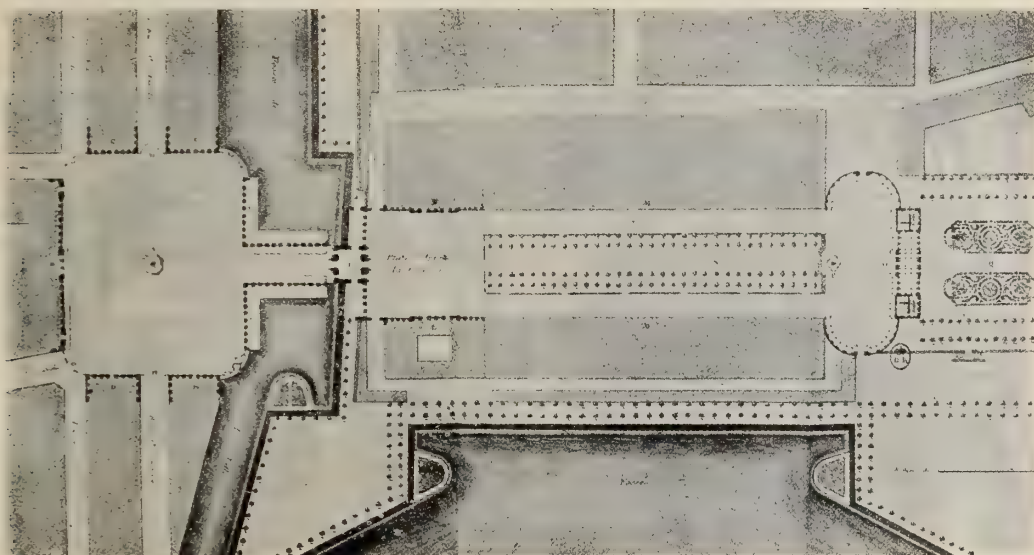

Fig. 49. Plan af Place Royale i Nancy.

fulländade i den franska stadsplanekonsten och dess i egentlig mening självständiga insats. Den hade föregåtts af de romerska anläggningarna af S:t Petersplatsens typ, som ju förenade tvenne platser i ett grepp. I Frankrike blir det ett genomfördt sammanbindande af torg, gata och torg till en enhet. Det glansfullaste resultatet af denna utomordentliga plankonst är Place Royale i Nancy, fullbordad 1755 på initiativ af Stanislaus Lesczinski (fig. 49). De olika platserna, det rektangulära Hôtel de Ville-torget, den alléplanterade längdplatsen och den ovala platsen framför Mansarts Guvernement, äro genom en enhetligt genomförd arkitektur förbundna på det innerligaste.

I detta Nancy förekom den omtyckta ovala platsformen, en af

de mångskiftande grundformer, som brukades. Fordran på en plats' grundplan var sträng regelbundenhet, men en regelbundenhet, som bestod af en symmetrisk gruppering omkring en midtaxel, häri upptagande den italienska barockens kompositionsschema. Hur man till hvarje pris sökte regelbundenhet, visar Robert de Cottes behandling af Place Bellecour i Lyon; han låter plantera en balustradbegränsad vinkel för att få torgformen att synas rektangulär.

Till sist bör antydas, hur de franska arkitekterna grepo sig an med omdaningen af gamla stadskvarter. Det var äfven här samma drift, som härskade, att i dessas förvirrade kaos skapa platser, helst af monumental karaktär. Typen för ett sådant sträfvande utgör

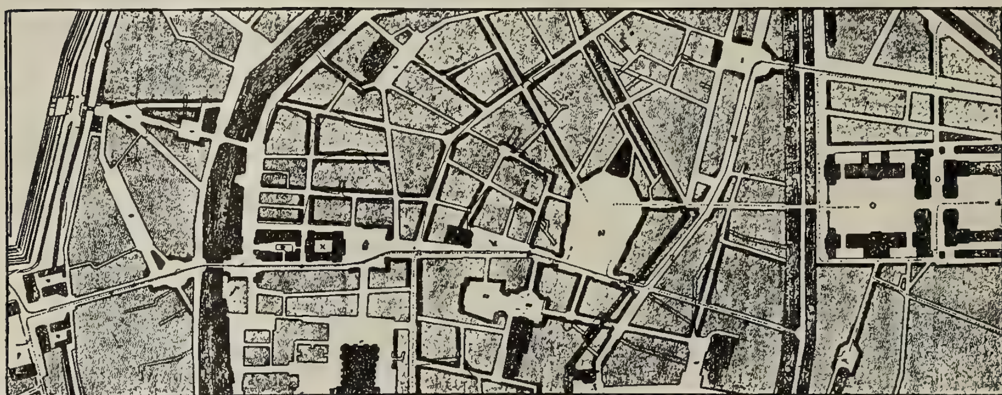

Fig. 50. Blondels korrektionsplan för Strassburg.

Blondels korrektionsplan för Strassburg af 1767[1], där han genom utgräfningar söker åstadkomma fritt rum, luft och öfverblick (fig. 50). Platserna synas nästan hänkastade på måfå, men hvarje plats har han sökt gifva en enhetlig och reguljär hufvudfigur. Han säger själf om denna plan, att 'han lyckats, att i den trånga fästningsstaden skapa en följd af sköna platser och arkitekturbilder och detta just i hufvudtrafikådran'.

Den franska stadsbyggnadskonsten karaktäriseras således af ett högt uppdrifvet platssinne; såväl gata som torg helst helt och enhetligt bebyggda; platsen är till för egen del, ej för att som hufvuduppgift framhäfva en byggnad, som i den romerska barocken. Platsen af hvilken form som helst, men alltid i axial symmetri.

[1] J. F. Blondel, Cours d'architecture, Tome VI. Paris 1773. Pl. LI.

Plats sammanförd med plats genom gata eller bro till ett arkitektoniskt rytmiskt helt. Gatuperspektiven afslutade af fondbyggnad, som utnyttjas till ett flertal sammankopplade gator. De gamla trånga kvarteren öppnade så vidt möjligt genom monumentala torg.

III. BAROCKENS STADSBYGGNADSKONST I STOCKHOLM.

Som i kapitlet om byggnadsledningen har framhållits, kom barockens stadsplanekonst att göra sitt inträde i Stockholm tack vare att byggnadsfrågorna omhändertogos af verkliga och framstående arkitekter. Då dessa arkitekter framför annat voro i konungens tjänst, blef det närmast i förslag till de kungliga byggnadsföretagen, som den nya stilen fick tillfälle att rikare utveckla sig. De betydelsefulla förslagen utgingo från de tre mästare, som äfven i öfrigt ledde byggnadskonstens öden under den så kallade karolinska tiden, Jean de la Vallée, Tessin d. ä. och Tessin d. y. Stadsbyggnadsföretagen gruppera sig själfva omkring dessa trenne namn. Karl XII ägde, som förut visats, så betydande byggnadsinitiativ, att han väl låter försvara sig som fjärde namn i denna samling.

Jean de la Vallées stadsbyggnadsförslag.

Som en öfvergång mellan den gamla och den nya stilen står förslaget om en gata genom Norrmalm mot slottet. Här är själfva gatuanläggningen ett förslag i renässanssystemets anda, men dess inriktning bär den nya tidens kännetecken.

Gatan mot slottet.

Första gången förslaget är på tal är 1654, då Jean de la Vallée fullbordade en dessein till slottets ombyggnad och slottstraktens ordnande[1] (fig. 51). Han har å slottets nordsida utritat en hvälfd port; från denna port är å ritningen en bro framställd, som går nästan vinkelrätt ut från densamma, i stället för den snedt anlagda slottsbron. Denna del af projektet beledsagas af följande ord:

[1] Se Klemming, Ur en ant. saml., Upsala 1883, s. 277.

»Denna port står gent emot den nya broon som skall gå ifron slotet öfwer strömen åt nåremalm tårget, emot huilken suara i rätta linia den nya gatan som skulle gå i genom brunken bärg så att när bet: gata hade sin fortgångh och vore gräfwin igenom bärget kunde man stå i bemelte port och see i rätt linia in till brunzviken och tre kronor kommer till ståndes mitt för belt: nya gata och broo». Man hör mellan raderna här den estetiska ärelystnad, som låg i detta projekt: att på romerskt vis äga en kilometerlång absolut rak gata, anlagd som en öfverväldigande uppfart till kungaborgen, direkt mot dess kärna Tre kronor. Arbetet med gatan blef verkligen igångsatt; ett bref från förmyndarstyrelsen af 12 sept. 1672 omtalar, hvad som då gjordes för verkställande af planen: »Wij hafwe — — till att så mycket snarare och utan Stadzens gravation bringa regulariteten till wega med den ifrån wårt Slot til stallmestar torget belefwade gata godt funnit, och igenom wårt Krigz Collegium beordradt at twå hundrade man af dhe her i Stockholm inquarterade foot folck skohla på samma gata arbeta —».[1] Arbetet med densamma fortsatte under 1680-talet, då bref från öfverståthållaren af den 17 juni afhandlar desseinen öfver den stora gatan, »som skulle gå ifrån Slottet emot 3 Cronor öfwer Norre Mallm till Jacobs Dahl», och den 4 juli bestämmer öfverståthållaren, att desseinen måste följas. Men i december samma år ingick klagan från tomtägarna öfver den skada de lidit genom till gatan tagna delar.[2] Det stort anlagda företaget gick om intet efter några år, som framgår af ett kungl. bref af 3 mars 1692, som förklarar för öfverståthållaren »att Desseinen af den stora gatans anläggiande emellan Slottet och Brunswijken casseras och upphäfvas skall».[3] Den 21 mars samma år afgick

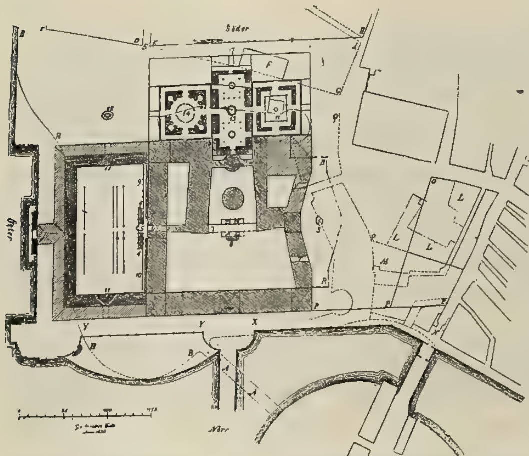

Fig. 51. Förslag till slottets ombyggnad och slottstraktens ordnande af Jean de la Vallée, 1654.

[1] RåA. Kongl. Bref, II, 47 1/2.
[2] RåA. Bref från Öfverståth.
[3] RåA. Alfab. Register af Pahl, 1736. Jfr nedan s. 148.

öfverståthållarens befallning till magistraten, hvarefter arbetet afstannade.[1]

I detta Jean de la Vallées förslag uppträder alltså dels det gamla systemet att göra en lång, genom hänsynslös gaturifning absolut rak gata. Man återerinrar sig, att Jean de la Vallée kunde nämna sig lärjunge till Klas Fleming (se s. 21). Men dels uppträder här en för Stockholms plansystem ny tanke, nämligen att inställa gata och byggnad till hvarandra på sådant sätt, att den senare bildar en fond och afslutning åt den förra. Här var gatan medvetet riktad på sådant sätt, att Tre kronor, slottets hufvudparti, kom att stå midt för den nya gatan. Troligen hade Jean de la Vallée upphämtat denna anordning i Frankrike, där han under den erkände arkitekten Gamards ledning tillbragte sina studieår.[2]

I ny version af Jean de la Vallées förslag af 1654 visar ett i Eichhornska samlingen i Nationalmuseum förvaradt projekt öfver slottet med omnejd (fig. 52). Att det är en bearbetning af det föregående är uppenbart. I detta förslag uppträder för första gången helt tydligt den nya stilens plankonst. Slottsomgifningen.

Platsen framför slottet är förenad med Gustaf Adolfs torg medelst den projekterade bron; den går visserligen midt ut från fasaden, men anknyter sig icke till torgets midtpunkt; detta desto mer anmärkningsvärdt, som den därigenom kunde fått en verklig vinkelrät riktning mot slottsfasaden. Man kan alltså icke här tala om en rytmisk platskomposition i fransk mening; torget är icke utbildadt till verklig plats. Men å bron äro vändplatser urtagna och dessa hafva fått cirkelrund form. Visserligen kan man här icke se ett inflytande af den franska rundplatsen, som då ännu ej var utbildad; men det torde ej vara för djärft att antaga, att ursprunget dock är franskt: en tillämpning på brobyggnaden af de runda vänd- och vägkorsningsplatser, som de franska trädgårdarna voro uppfyllda af. Dessa runda vändplatser å Jean de la Vallées förslag bibehöllos, som vi skola se, af öfriga förslagsritare till denna trakt och utvecklades till sist till verkliga rundplatser.

Om vi också icke till denna brokomposition kunna finna en direkt fransk motsvarighet, är det dock fullt tydligt, att arkitekten

[1] RåA. Bref från Öfverståth.

[2] Se ofvan, s. 22. Enligt Nagler var Gamard eller Gamare skapare till St. André des Arcs samt Hôpital des Incurables i Paris.

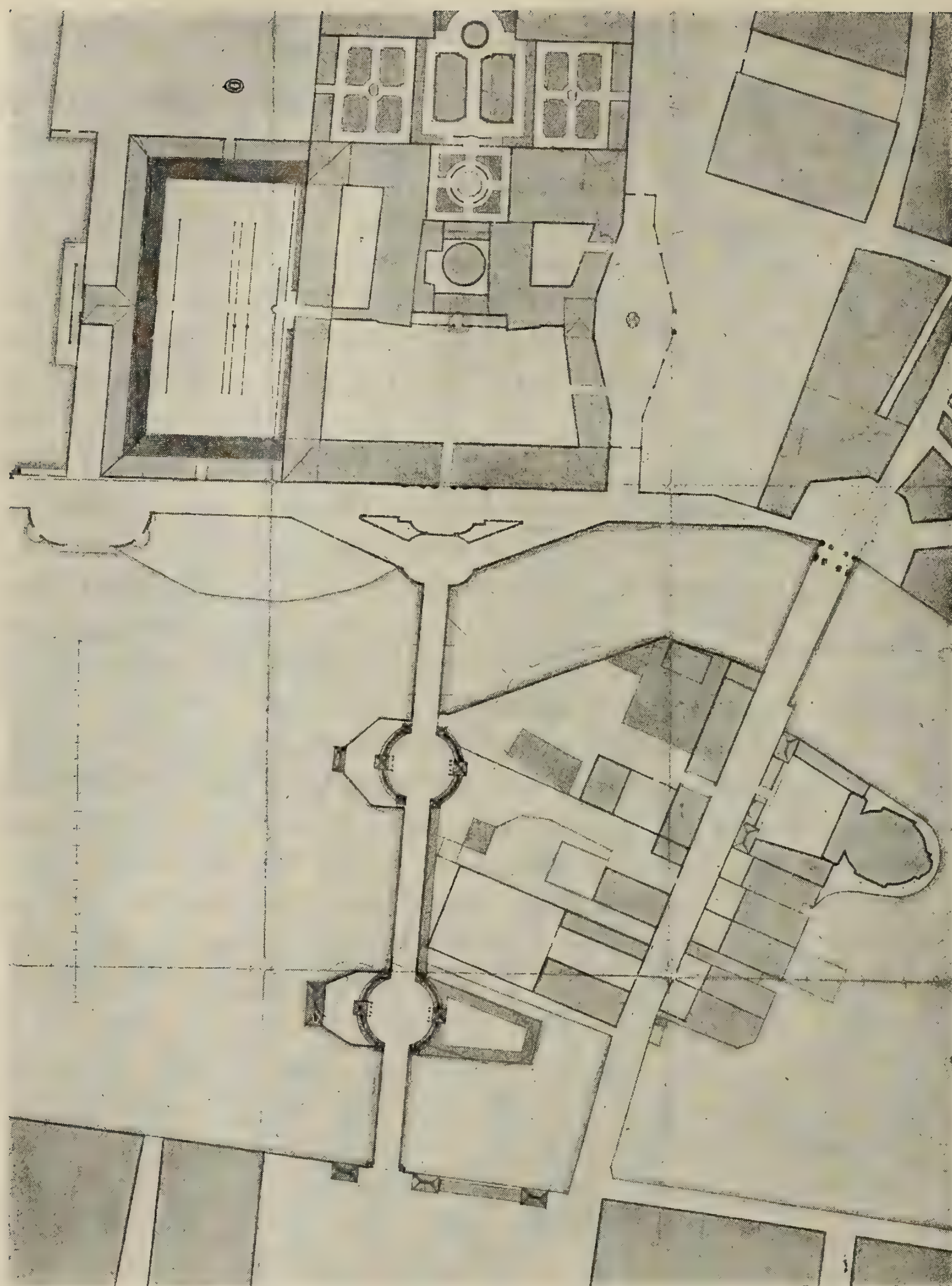

Fig. 52. Förslag till slottstraktens ordnande af Jean de la Vallée.

i Frankrike lärt känna densamma. Då han kom år 1646 till sin lärare Gamard i Paris, höll denne nämligen just på med en bro, hvilket är det enda byggnadsföretag af hans »många sköōna wärk», som de la

Vallée omnämner.[1] Denne skrifver nämligen, att Gamard håller på med »een steen broo ssom bygies öfwer strömmen widh ospitalet benämt l'hotel dieu, upå hvilken blifuer een stoor Saall til bemelthe ospitaals nytta». Jag har icke lyckats finna en afbildning af denna gamla bro, men upptager som en möjlighet, att den »Saall» på bron, som de la Vallée omnämner, var en utvidgning af liknande beskaffenhet, som de å Norrbroförslaget.

Det är äfven andra platser å de la Vallées slottsomgifningsprojekt, som äro värda uppmärksamhet, framför allt den västra brons inlopp i Västerlånggatan vid Mynttorget. Som förut nämnts var dylika gatumynningars symmetriska monumentalitet en af den romerska barockens väsentliga insatser, sedermera i riklig mängd upptagen af den franska stadsplanekonsten. Här är ett försök gjordt att skänka denna viktiga gatumynning axial regelbundenhet; i det östra kvarteret är en urgröpning gjord, motsvarande de västra kvarterens oregelbundna vinkel; härigenom föreslog Jean de la Vallée en plats, symmetriskt uppbyggd omkring en midtaxel, den första efter denna princip inom den stockholmska stadsplanekonsten.

Ännu en viktig platskomposition visar detta förslag, nämligen väster om slottet. Med utomordentlig hänsynslöshet är hela denna bebyggda trakt tänkt rensad: blyertslinjer å kartan markera de borttagna partierna; slottets insvängda västmur har fått en motsvarande utåtsvängd terrass. Men det, som framför allt väcker vårt intresse, är, att kvarteret Neptunus är tillskuret på sådant sätt, att det lämnar Storkyrkans hela nordfasad helt fri. Slottets västmur och Neptunuskvarterets östmur bilda tvenne mot Storkyrkans nordfasad divergerande murar; platsen har icke endast blifvit ett fritt torg invid slottet; den har samtidigt gjorts till en monumental förplats mot den fria kyrkfasaden efter den romerska barockens system. Det tidigare 1600-talet hade gifvetvis här gjort Neptunuskvarteret i möjligaste grad parallell med slottsmuren.

Slottsanläggning på Söder.

Det största och märkligaste stadsbyggnadsprojekt, som denna epok ämnade föranstalta, men som aldrig kom ens till utförande å ritning, föll äfven på Jean de la Vallées lott. Meningen var, enligt en kunglig instruktion af 3 juni 1658[2], att låta Södermalm blifva platsen för ett nytt kungligt slott, då man tydligen öfvergaf tanken

[1] R. A. Oxenstiernska saml. Bref fr. Jean de la Vallée.
[2] K. B. Rålambska saml. n:r 177 fol.; afskrift.

på det gamlas ombyggande, med hvilket de la Vallée just vid denna tid var starkt sysselsatt.[1] Jämte ett nytt slott skulle nu på Söder uppbyggas en arsenal och föröfrigt skulle staden »fordeeles i Quarter och gatur at medh tijden blifwa bebygdt». Tyvärr kunna vi icke, åtminstone för närvarande, gifva ens den ringaste antydan om, hur Jean de la Vallée tänkte sig denna väldiga uppgift löst. Södermalm gaf dels genom sin rikt kuperade terräng, dels genom att den, praktiskt taget, var obebyggd, de största möjligheter för ett verkligt storslaget barockförslag; då det dessutom gällde uppbyggande af ett helt nytt slott, har man att vänta, om någon gång ett utkast till detta byggnadsföretag kan återfinnas, det mest upplysande och intressanta af tidens alla planeringar.

Handtverkstad på Söder.

Det blef ett betydligt anspråkslösare, men icke därför helt ointressant projekt på Södermalm, som ger ett begrepp om Jean de la Vallées stadsbyggnadsidéer vid slutet af hans lif.

År 1691 uppgjordes nämligen förslag till en nyanläggning på Södermalm vid Hammarbysjö, den första i Stockholm, som sökte uppbygga ett stadsparti omkring ett slutet torg.

Kartan (fig. 53) är uppgjord år 1690 af stadsingeniören Johan Holm som en liten afskild stad för handtverksfamiljer, till »Manufacturernas befrämjande». Den approberades af borgmästare och råd 30 jan. 1691, men blef outförd.

Vi hafva här ett inbyggdt, slutet renässanstorg af den i Frankrikes 1600-tal förhärskande typen. Från midten å kvadratens sidor utgå vinkelrätt de breda hufvudgatorna, som benämnas å kartan »Twär Gatan, igenom torget» och »Gatan igenom Torget». De öfriga gatorna följa, så godt terrängen tillåter, det af torggatorna angifna schemat.

Planeringen är den första, som utgår från torget för att skapa ett stadsparti, den enda i Stockholm, som nära ansluter sig till franskt 1600-tal.

Alla skäl tala för att denna lilla, i sin art i Stockholm ensamstående stadsanläggning utgår från Jean de la Vallée. Alltsedan år 1662 hade de la Vallée varit ämbetskommissarie i kommerskollegiet med särskild instruktion att omhändertaga manufakturerna

[1] I Slottsbyggnadskontoret dels osignerade, dels af Jean de la Vallée signerade ritningar till gamla slottets ombyggande; af de senare en daterad augusti 1657, tre 1658.

[2] U. U. B. Top. pl. 41393.

i riket.[1] Som borgmästare och preses för ämbets- och byggningskollegiet hade han ytterligare anledning att fullfölja denna uppgift. Som ett viktigt led i detta arbete var gifvetvis anläggandet af denna stadsdel uteslutande för handtverkarfamiljer, uttryckligen afsedd för »manufakturernas befrämjande».

Fig. 53. Förslag till nyanläggning å Södermalm 1691, af Jean de la Vallée(?).

Vidare anlades den på Söder, där redan förut Jean de la Vallée varit engagerad i ett större stadsanläggningsprojekt.

Och slutligen framvisar den otvetydigt, som nämndt, drag från det franska 1600-talets stadsplanekonst, till hvilken de la Vallée

[1] R. A. Riksreg 1662, fol. 716.

genom sin utbildning blifvit anhängare. Därom lämnade redan hans Norrbroförslag vittnesbörd.

Det förefaller ju för öfrigt fullt naturligt att den gamle ämbetsmannen, när han osökt fick ett tillfälle att i sitt ämbetsmannavärf använda sin bortlagda arkitektförmåga, med glädje grep detta tillfälle.

I de få dokument, vi äga af Jean de la Vallée som praktisk stadsanläggare, finna vi honom alltså först som en fortföljare af den Flemingska traditionen; han visar sig dessutom som en trogen anhängare till barockens kompositionssystem, med fondbyggnad, fri plats framför kyrka, axialt ordnad gatumynning. Den särskilda karaktär, som hans förslag äga, har tillkommit genom hans orientering mot Frankrike, från hvilket land han särskildt upphämtade rundplatsen och det slutna torget.

Tessin d. ä:s stadsbyggnadsförslag.

Nästan samtidigt med Jean de la Vallées första här upptagna förslag af 1654, sökte Tessin d. ä. tillämpa fondbyggnadens princip vid ett privat byggnadsföretag. Det var vid uppförandet af Axel

Oxenstiernska palatset.

Oxenstiernas palats, hvilket på stilistisk grund måste tillskrifvas Tessin[1]; det har, om det är af Tessin, uppbyggts 1652—54.[2] Husets tomt står i sned vinkel mot gatan Trångsund, som löper fram mot detsamma (fig. 54). Men för att få palatset att blifva en verklig fondbyggnad till gatan har arkitekten gifvit fönsternischerna en skef riktning mot murlifvet, hvarigenom byggnaden skenbart kommer att stå vinkelrätt mot gatan. Förfaringssättet är i stil med de skenperspektiviska arrangement, hvarpå den romerska barocken var så rik[3], ehuru jag till detta raffinerade bedrägeri icke kan finna någon förebild. Byggnaden är den första i Stockholm, som medvetet placerats i direkt anslutning till en mot densamma riktad gata.

Stortorget.

En mer allsidig belysning på Tessin som stadsbyggnadskonstnär få vi i hans förslag till omgestaltning af Stockholms Stortorg.

De framgingo ur de försök, som på 1660-talet gjordes för att

---

[1] Jfr Sirén, Gamla Stockholmshus, I, s. 200.

[2] Jfr Borgarhus, I, s. 10. Det som talar mot Tessin är, att i hans bref från Rom 1652 till Axel Oxenstierna, R. A., Oxenstiernska saml., intet ord nämnes om byggnaden, ehuru brefvet bl. a. handlar just om rikskanslerns byggnadsföretag. Det måste alltså planlagts efter Tessins återkomst 1652, före rikskanslerns död, 1654.

[3] Se Brinckmann, Die Bauk. d. 17. u. 18. Jahrh. i Handb. d. Kunstw. Lief 43, s. 103—105; om skenperspekt. vidare vid behandl. af Tessin d. y.

förnya rådhuset på Stortorget[1], hvarvid själfmant följde problemet att skapa ett värdigt torg. Från Tessins hand finnas bevarade dels en uppritning af det trånga, oregelbundna medeltidstorget med sin osymmetriskt placerade brunn (fig. 7), dels tre förslag till nybyggnad. Hans önskan är främst att få torget rymligare och mer re-

Fig. 54. Trångsund med Oxenstiernska palatset.

gelbundet, därmed följande en allmän 1600-talsuppfattning, dels att få hufvudbyggnaderna placerade i torgets midtaxel, att få en axial anläggning. För att uppnå detta gör han ett förslag (fig. 55), där det gamla rådhuskvarteret är helt slopadt och det nya rådhuset placeradt i kvarteret Ceres midt emot och parallellt med Storkyr-

[1] Jfr Sirén, Gamla Stockholmshus, II, s. 252.

kan; för att ernå det senare har han tvungits att gifva huset sneda vinklar. Att öfverhufvudtaget detta förslag är gjordt, visar den kraftiga böjelsen, arkitekten hade, att få hufvudbyggnaderna å torget belägna i en hufvudaxel. Ty eljest måste väl detta smala, sneda kvarter Ceres betraktas som minst lämpadt att gifva rum åt en monumentalbyggnad. I detta förslag uppoffrar han alltså, för platsens skull, det planerade rådhusets egen användbarhet.

I det andra förslaget (fig. 56), där äfven det gamla rådhuskomplexet är slopadt, uppoffrar han, för rådhusets skull, torgets

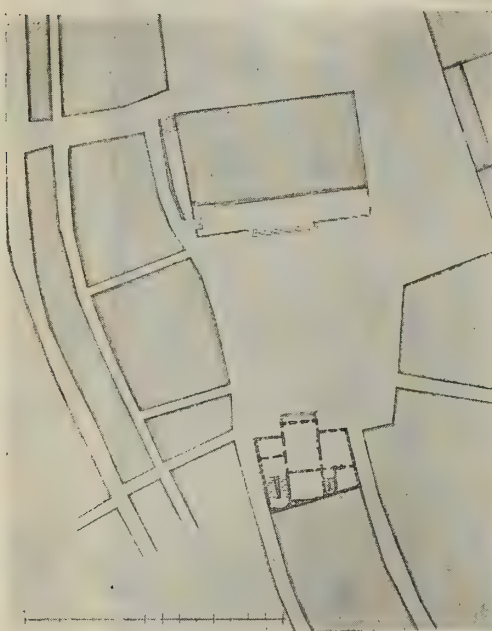

Fig. 55. Förslag till Stortorgets ordnande, af Tessin d. ä., 1660-talet.

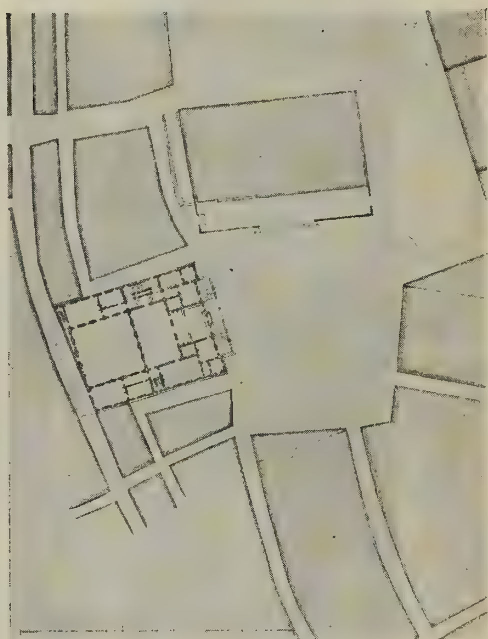

Fig. 56. Förslag till Stortorgets ordnande, af Tessin d. ä., 1660-talet.

monumentalitet med korresponderande byggnader; i kvarteret Aesculapius kunde ett ordentligt tilltaget rådhus verkligen rymmas, men här förlorar byggnaden, genom sin tillfälliga placering, förmågan att skänka torget arkitektonisk hållning. Torgets formgifning i detta förslag är värd en noggrann iakttagelse; Tessin har nämligen här sökt en regelbundenhet, men icke den renässansmässigt rektangulära, utan den romersk-barocka. Kvarteret Ceres' norra hörn är påökadt med en vinkel, hvarigenom det formats parallellt med Storkyrkans sydsida. Men torgets båda öfriga sidor hafva fått en mot Storkyrkan divergerande riktning. Den östra sidan var redan gifven;

men den västra har arkitekten låtit bilda en vinkel mot Storkyrkan, lika med den östras genom rådhusets insättning. Det är icke en oberäknad handling; ty hur naturligt hade det ej varit att ställa rådhuset vinkelrätt mot kyrkan och skära till kvarteret i linje därmed, med något af den hänsynslöshet, som helt skar bort de nordöstra partierna af torget

Som en variant af detta förslag måste en karta öfver staden

Fig. 57. Karta öfver staden mellan broarna för Stortorgets ordnande, af Tessin d. ä.(?)

mellan broarna betraktas, förvarad i Slottsbyggnadskontoret (fig. 57).[1] Den visar staden med de Jean de la Valléeska förslagen till slottsombyggnad inritade, men är tydligen uppgjord för Stortorgets skull, där å västra sidan en stor byggnad med tvenne flyglar mot Västerlånggatan är med annan färg inpassad. Vi hafva här helt visst att se ett af Tessin uppgjordt nytt förslag till rådhusets placering, likartadt med det föregående. Det från det gamla rådhuskomplexet

[1] Slottsbyggnadskontoret, portf. 4.

befriade torget har i sin midtpunkt plats utstakad för en brunnsbyggnad.

Hvart och ett af de båda förslagen hade sitt kardinalfel. I det tredje förslaget (fig. 58) upphäfvas båda dessa fel, men ersättas af ett annat, men mindre. Rådhuset sättes på det gamla rådhusets plats, parallellt med Storkyrkan; torgets axiala gruppering blir därigenom icke störd, och byggnaden får en tillräcklig storlek. Offret blir här torgets rymd, som nedbringas till den ursprungliga, medeltida ståndpunkten. Men viktigare än dess rymd är dess regelbundenhet och det göres följaktligen ännu mindre genom den förut omtalade vinkeln å kvarteret Ceres.

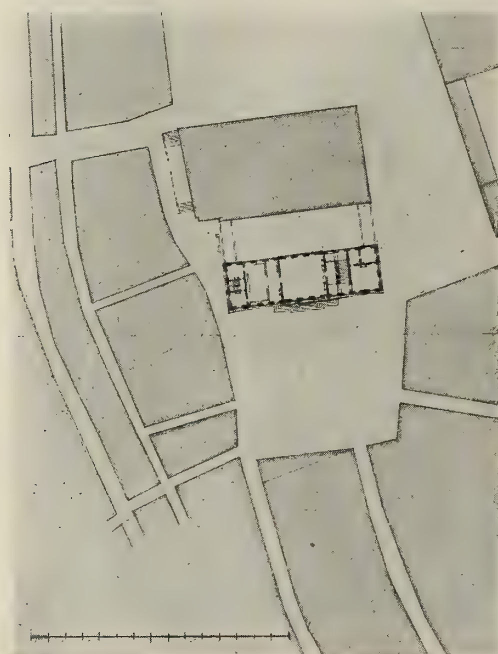

Fig. 58. Förslag till Stortorgets ordnande af Tessin d. ä., 1660-talet.

Å alla tre Tessins förslag är behandlingen af partiet öster om gamla rådhuset lika. Här hade arkitekten alltså kommit till en lösning, som han var nöjd med och bestämt sig för. Han har här icke tagit någon hänsyn till de gator och kvarter, som funnos, utan på fri hand ritat upp området så som han önskade; det ökar gifvetvis detta gatupartis värde som vittnesbörd om Tessins stadsplaneståndpunkt.

Den med Köpmangatan parallella Trädgårdsgatan är förflyttad genom en påökning af norra sidan af kvarteret Phaeton; härigenom har denna norra sida gjorts parallell med slottets sydsida. Tessin har alltså förbundit detta parti med slottspartiet till en enhet, bokstafligt förbundit det genom en länga tvärs öfver slottsbacken, i anslutning till de la Vallées slottsbyggnadsförslag. Och för att denna fondvägg, sedd från planen väster om slottet, skulle blifva desto verkningsfullare, har han skurit till partiets östra kvarter, Europa, i linje med denna länga; resultatet för ögat blir tvenne mot en fondbyggnad divergerande sidobyggnader, åter här den romerska barockens torgsystem.

Ännu en gång fick Tessin d. ä. tillfälle att göra ett förslag till en monumentalbyggnad med effektfull placering. På 1670-talets början fick han nämligen i uppdrag att till Riddarholmskyrkan göra ett förslag till ett grafkor, det karolinska.[1] Emellertid gjorde han jämte flera dylika förslag äfven ett ersättningsförslag till Riddar- Riddarholms-kyrkan.

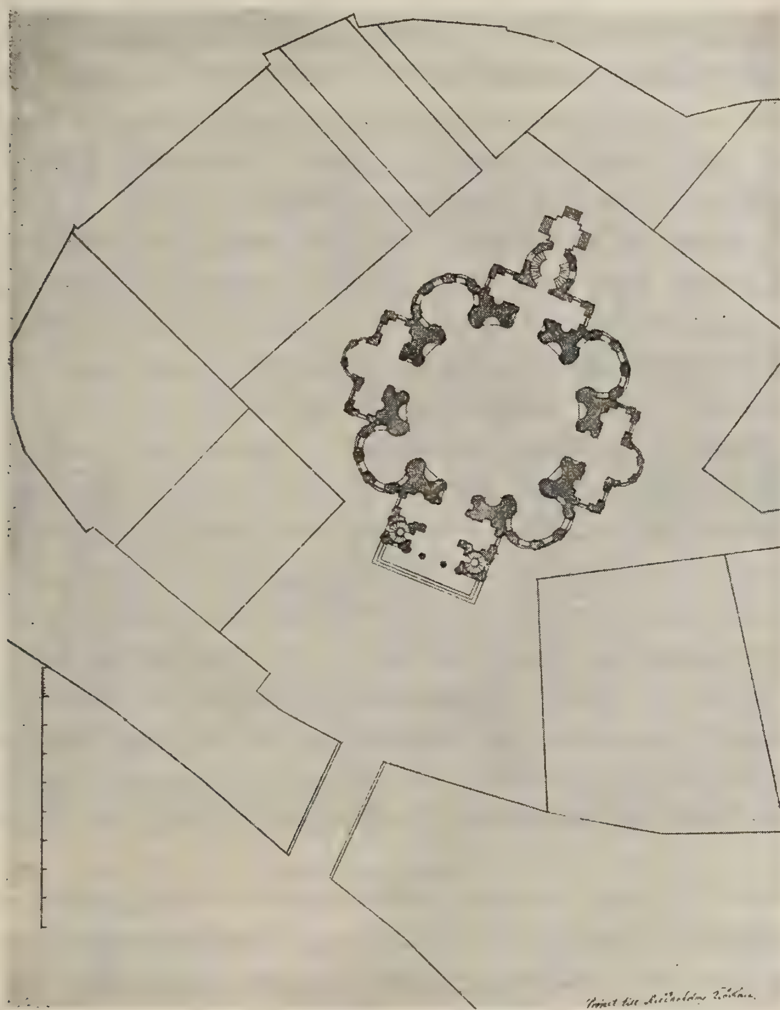

Fig. 59. Förslag till ombyggnad af Riddarholmskyrkan af Tessin d. ä.

holmskyrkan, en centralkyrka i stället för den gamla medeltida långkyrkan (fig. 59). Det som, förutom att få planera en kyrkobyggnad efter barocksystemet, särskildt måste hafva lockat honom i detta

[1] Sirén, a. a., II, s. 58 o. f. Redan 3 juni 1658 hade Jean de la Vallée fått uppdrag att om- eller nybygga kyrkan, hvilket dock aldrig synes hafva påbörjats. Instruktionen afskrifven i K. B., Rålambska saml. 177, fol.

förslag, var att få förflytta kyrkobyggnaden till en enligt tidens uppfattning lyckligare plats. Af en slump hade de båda husen på platsen vid Riddarholmsbron blifvit byggda med konvergerande sidomurar och bildade således en mot väster afsmalnande plats. Med glädje upptog Tessin denna plats som förplats till sin kyrka, drog hufvudfasaden så långt fram som möjligt och ställde kyrkan i midtaxeln genom vinkeln af de konvergerande sidomurarna. Han uppnådde härigenom, närmast af en tillfällighet, en platsanordning direkt i den romerska barockens smak: en monumental hufvudbyggnad som fond och konvergerande byggnader å sidorna; platsen stigande mot fondbyggnaden och öppnad mot staden.

Som framgått af de nyss beskrifna projekten anslöt sig Tessin d. ä. icke blott inom den rena arkitekturen utan äfven inom stadsbyggnadskonsten helt till den romerska barockens system. Fondbyggnad och axial uppställning — två af denna stilkonsts mest betecknande kännetecken — voro ledmotiven för alla hans här behandlade byggnadsplaceringar, tydligast utveckladt i hans sista förslag, Riddarholmskyrkan. Detta var en del af den visdom, som han inhämtat på sin utländska resa 1651—52, då han minst tre och en half månad vistades i själfva Rom. I det bref han skref till Axel Oxenstierna från Rom den 5 febr. 1652[1], det enda autentiska vittnesbörd om hans romerska arkitekturstudier, vi äga kvar, har han icke anfört något om stadsbyggnadskonst, endast en allmän beundran för romerska palats och ett allmänt förakt för romerska borgarhus; vi kunna därför icke, utöfver den stilistiska analysen, fastslå, hvilka byggnads- och torgperspektiv, som särskildt slagit an på honom.

Tessin d. y:s stadsbyggnadsförslag.

Tessin d. y. ärfde den föregående tidens olösta uppgifter, särskildt i trakten omkring slottet. Det blef också helt naturligt denna trakt, som låg den store slottsbyggaren närmast om hjärtat, och det var här han gjorde sin enda, men stora insats i Stockholms stadsplanering.

Äldre slottsomgivningsprojekt.

I den oordnade Hårlemanska samlingen på Nationalmuseum ligga tre förslag till Helgeandsholmens ordnande, som uppenbarligen återgå på Jean de la Vallées förslag, ja delvis synas kalkerade på detta. Emellertid ligga de i tiden afsevärdt senare och äro helt visst utförda af Tessin d. y.

De två här afbildade planerna (fig. 60, 61) torde vara tvenne förslag till kungligt stall, som Tessin d. y. gjorde 1696 efter den

[1] R. A. Oxenstiernska saml.

stora branden.[1] Det ena af dem är approberadt af konung Karl XI, alltså före år 1697. Båda återgå helt uppenbart på Jean de la Vallées Helgeandsholmsförslag. Den tredje, här opublicerade och mer outförda skizzen af samma område[2] är nästan helt öfverensstämmande med de båda öfriga och måste härröra från samma konstnär. Stallet har dock här en plan, som helt öfverensstämmer med Sueciabilden af stallbyggnaden; denna byggnad stod färdigombyggd 1699. Denna skizz beledsagas af en förklarande text,

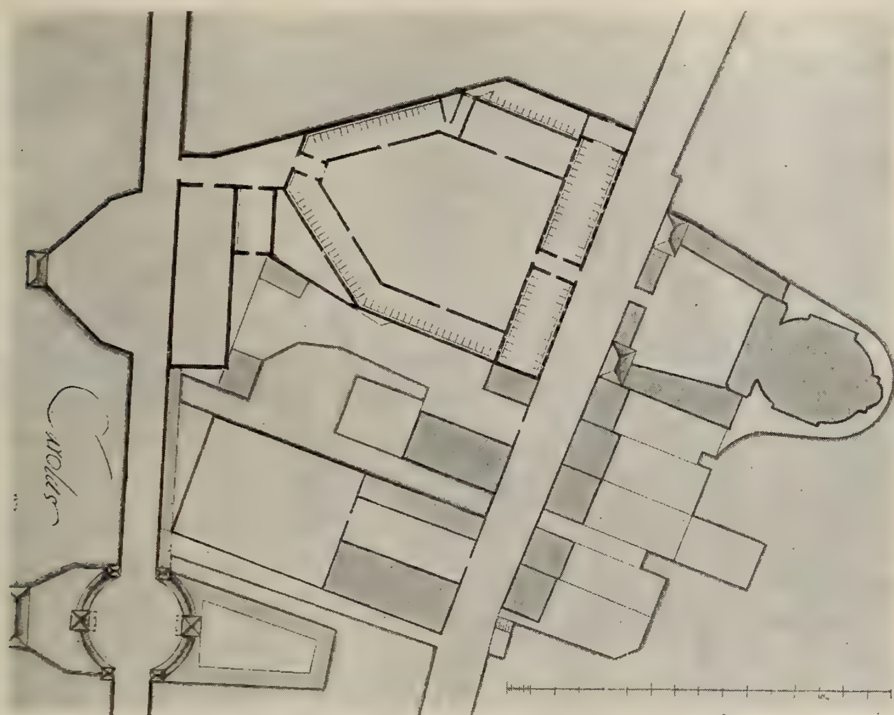

Fig. 60. Förslag till Helgeandsholmens ordnande af Tessin d. y., 1696—1697.

som i stora delar öfverensstämmer med ett odateradt memorial af Tessin i R. A., hvilket Bååth hänför till år 1712, vid hvilken tid en ny stallbyggnad var påtänkt.[3] Tessin hade nämligen 12 aug. 1712 skrifvit till Feif, att hela Helgeandsholmen borde inlösas, »och att ett jemnlikt stall med det som redan byggdt är, anlades på andra sidan gatan»[4]. Som Tessin annorstädes betonat, föreslog han

[1] Jfr Bååth, Helgeandsholmen etc., I, s. 296.
[2] Nationalmuseum, Hårlemanska saml., n:r 4876.
[3] Bååth, Helgeandsholmen etc., I, Bil. N. samt s. 275.
[4] Tessin och Tessiniana, Sthlm 1819, s. 267.

detta nya stall »för simmetriens skull».[1] Det var det enda uppslag, han vid denna tid hade, att få arkitektonisk hållning på den svårordnade Helgeandsholmen.

I samband med detta projekt föreslog han en del anordningar, exempelvis tvenne portaler med elefanter, bärande obelisker, uppställda å Helgeandsholmsgatans ändpunkter. Detta uppslag, jämte en hel del andra, återfinnas såväl å det omtalade memorialet i R. A. som å ofvannämnda skizz i Nationalmuseet; de måste härröra från samma år, 1712. En uppgift om Norrbro å skizzen såsom »Stora

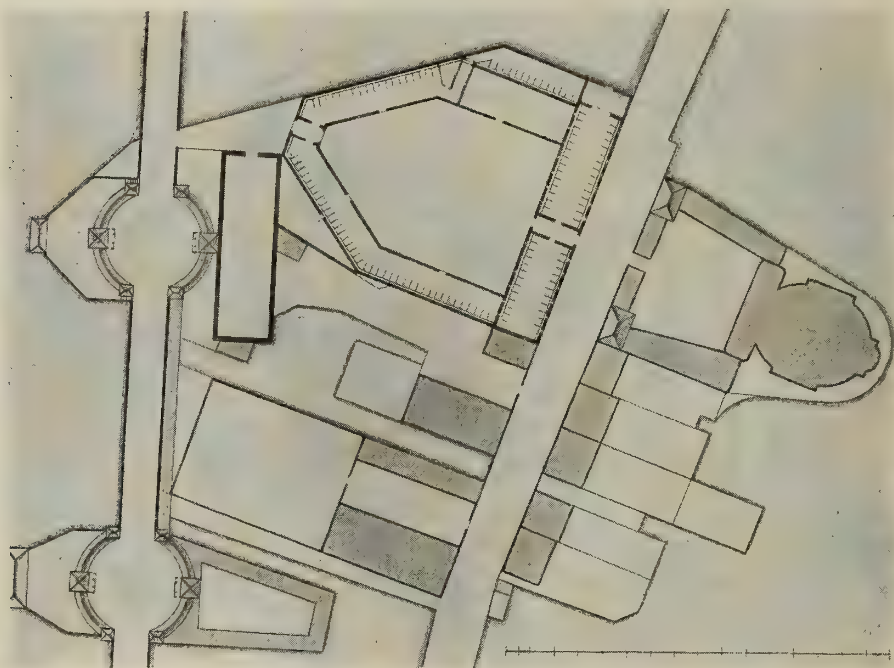

Fig. 61. Alternativt förslag till fig. 60.

Bronn som går mitt ifrån Slottet till mitt på kyrckian» tyder äfven på att dateringen 1712 är riktig, då kyrkobyggnaden på Gustaf Adolfs torg, hvarom mer i det följande, icke torde varit påtänkt tidigare. Denna bro, Norrbro, har å denna sena ritning fått samma utseende som å fig. 60, den af Karl XI approberade.

Det är närmast kring denna bro, som intresset för vår del knyter sig. Tessin d. y. ansluter sig till det 60 år gamla de la Valléeska förslaget. Han använder sig af dennes runda vändplatser å brobyggnaden, å de två senare ritningarna nedbringad till en för

[1] Bååth, Helgeandsholmen etc. I, Bil. N.; jfr s. 275.

att få rum med ännu en projekterad byggnad. Han följer äfven den gamla oregelbundna riktningen af gatan genom Helgeandsholmen och lyckas icke bibringa hela partiet någon arkitektonisk hållning. Ett järngallerverk, som han ämnade föra fram söder om stallet, var det enda medel han hade att, som han säger, »bräckja placens irregularitet». Det är gifvet, att arkitekten själf icke kunde vara nöjd med hela denna tillfälliga lösning, som endast kunde försvaras med att den var ekonomiskt möjlig.

I den skriftväxling, som skedde mellan Karl XII genom Kasten Feif och Tessin om denna stallbyggnad, förekommer en del påminnelser från konungen af 19 Nov. 1712.[1] I stadsplanehänseende är intressant att höra konungens förslag att låta en bro »löpa ifrån Drotningegatan ut med Rosenbad in på utfyllningen af holmen och sedan taga af och löpa — — in til den bron, som löper från staden til Helgeandsholmen». Detta uppslag tilltalade icke Tessin. Han svarade i en förklaring, att som »man giärna åstundar at en bro skall wara uthi en enfilade, så syns en sådan brutten bro nog defigurera».[2] Men om man kasserade denna bro och gata, skulle hela stallkomplexet bli slutet omkring en hel gård, hvilket såväl konungen som Tessin önskade.

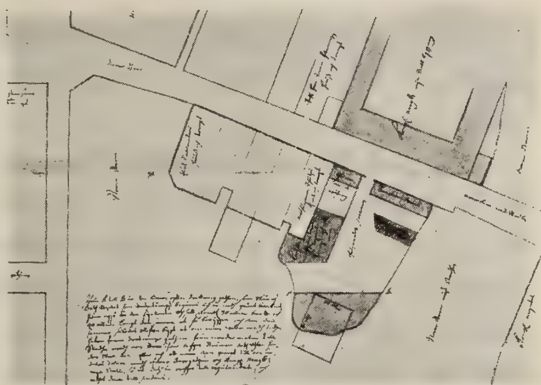

Fig. 62. Projekt till bro i Drottninggatans fortsättning af Tessin d. y.

Denna diskussion gaf uppslaget till en bro i Drottninggatans fortsättning öfver Helgeandsholmen och till Mynttorget, en förbindelse, som skulle blifva parallell med den nya bron från slottet. En planritning, helt visst af Tessin d. y., i Nationalmuseum (fig. 62)[3] ger ett första utkast till denna föreslagna förbindelse. Å densamma är utprickadt, hvilka tomtstycken skulle kunna bebyggas »at om man wille medh tidhen hafva fram Drotninge gathun ifrån norder malm till Stadhn meed een Broo öfver begges Strömer, deth uthan hinder

[1] Handl. ur v. Brinkmanska Archivet I, s. 163 o. f. Bååth, Helgeandsholmen etc. I, Bil. M.
[2] R. A. Tessinska saml. Handl. rör. konsth. ämnen I, 8.
[3] Nationalmuseum, Hårlemanska saml. n:r 4879.

skee kan», så att det blir såväl den nya bron som kungl. stallet till »regularitet».

Med detta hade Tessin gripit ett uppslag ifråga om detta områdes ordnande, hvilket han sedermera kom att utnyttja i dess yttersta konsekvenser.

Dessa nyss behandlade förslag af Tessin voro på grund af ekonomiska svårigheter synnerligen försiktiga och ofullständiga förslag till slottstraktens ordnande. I all deras ofullkomlighet kan man dock utläsa de önskemål, som föresväfvade arkitekten. Han ville, och det var det främsta, skapa en det nya slottet värdig omgifning. Han ville fördenskull så vidt möjligt var bryta platsens irregularitet; han ville uppställa byggnader symmetriskt och han ville skapa broarna raka och i anslutning till de mot strömmen löpande gatorna.

Den verkliga stadsplanelösningen af detta område nådde emellertid Tessin först, då han indrog Gustaf Adolfs torg i planbildningen.

Uppslaget att utbilda detta torg till en värdig plats mot slottet hade utgått från Karl XI. Redan 3 mars 1692[1] hade han skrifvit till Tessin, att hela slottsdesseinen blef »aldeles wanskaplig och oformlig», tack vare att den beramade Norrbro kom snedt fram mot slottet, såsom förut framhållits. Men det var icke endast slottet, som enligt konungen vanskapades tack vare bron, det var Gustaf Adolfs torg till hvilket bron angjordes på ena sidan enligt det gamla de la Valléeska förslaget. Denna riktning hade bron fått, enligt konungen, med hänsyn till den mångomskrifna gatan till Brunnsviken. Denna gata blef nu meningslös; när slottet blef ombyggdt och höjdt, så komme »föga annat att synas, än allenast taket på tre Cronors torn». »Altså håller Kongl. Maijt helt onödigt, at man drager någon reflexion uppå åfwanbte dessein, utan mera på Slåttets och Torijets regularitet». Bron skulle blifva inrättad »mitt ifrån Norrmalms torget och mitt uppå Slåttet». Karl XI uttryckte alltså här som sin personliga mening, att det var viktigare att hafva ett reguljärt och ståtligt torg midt emot slottet än den beramade långa gatan. Härmed bröt han definitivt i denna fråga med det gamla renässanssystemet och skapade förutsättningen för stadsbildens under tvenne århundraden viktigaste problem — Gustaf Adolfs torgs utbil-

[1] R. A. Tessinska samlingen, Kongl. bref.

dande till monumental plats och detta torgs och Norrbros samspel med slottet.

Vi känna alltså några af de lokala förutsättningarna för Tessin att göra en enhetlig stadsbild af slottsområdet. Slottet stod redan halffärdigt på sin höjd, Gustaf Adolfs torg väntade på sin utbildning till reguljärt torg, Helgeandsholmen skulle fortfarande blifva platsen för ett stall, broarna skulle rätas och löpa parallella samt gå i rät vinkel mot slott och torg. Därtill kommo önskemålen om en hel del monumentalbyggnaders uppförande, hvarom mera i det följande. Detta allt sökte Tessin lösa i ett enda grepp och skapade ett jätteprojekt, som sändes till Karl XII sommaren 1713.

Det stora slottsomgifningsprojektet.

Det stora Tessinska projektets original har jag icke återfunnit. Emellertid uppvisades i Kungl. Akademien för de fria konsterna 28 febr. 1774 en »af K. Hof Conducteuren Tempelman utarbetad Ichonographisk Plan öfver Kongl. Slottett, Stallet och alla de öfriga närmast der omkring belägna hus Sådan som Byggnaden warit tillärnad af Högst Salig Konung Carl den Elfte».[1] Med denna plan måste ovillkorligen afses det Tessinska projektet. I Kungl. Byggnadsstyrelsen samt i U. U. B. finnas bevarade tvenne stora, osignerade, sinsemellan lika kartor öfver slottsområdet, hvilka båda tvifvelsutan måste betecknas som 1700-talskopior af det Tessinska projektet (fig. 63)[2]; det lider intet tvifvel att vi här hafva att igenkänna Tempelmans arbete, hvilket icke nog kan värderas. Af Tessins egen hand äga vi dock en del af kartan. Tessin skrifver nämligen till Feif[3], att »förberörde hufwud Planta är af den storlek i proportion, som hos fölliande Plan af ett nytt Stall uthwiser». Då jag i Hårlemanska samlingen i Nationalmuseum funnit just denna separatkarta af stallet med Tessins namnteckning, har den här publicerats (fig. 64). Dess viktigaste upplysning är, att den styrker den Tempelmanska kopians absoluta likhet med det Tessinska originalet.

Enligt Tessins eget uttalande[3] innehåller denna karta, som afhandlar »tracten nästan ifrån Tyska Kiörkan, in till Brunckeberg», följande byggnader: nya slottet med hela dess distrikt, kungl. hofrätten (väster om slottet), Storkyrkan, Rådstugan, Börsen samt ett maskinhus för allehanda »Rejouisencer» (dessa två vid slottsbacken),

[1] Konst. A. Protokollsbok I—II. Förblandningen af Karl XI och Karl XII har intet att betyda.
[2] Bååth, Helgeandsholmen etc. I, s. 278—282, har publicerat kartan jämte en analys af den.
[3] R. A. Tessinska saml. Handl. rör. konsth. ämnen, I, 8.

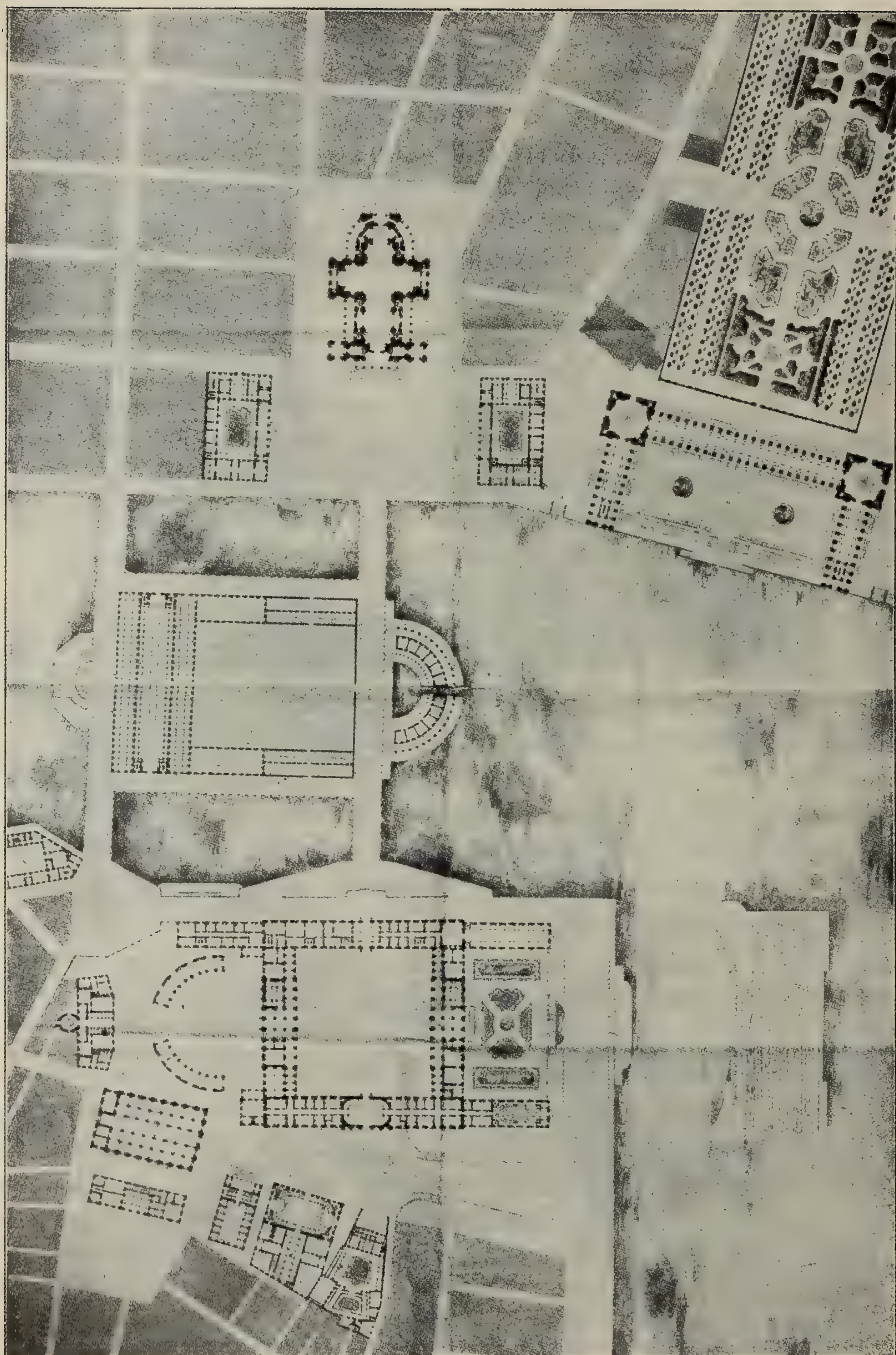

Fig. 63. Tessin d. y:s stora slottsomgifningsprojekt. Kopia af Tempelman.

myntbyggnaden (vid Mynttorget), nya stallet (på Helgeandsholmen), nya kyrkan jämte öfverstemarskalks- och öfverståthållarbostad (vid Gustaf Adolfs torg), Jacobs kyrka, arsenalen med kungliga trädgården, hofstallmästarbostaden (vid Drottninggatan) samt de stora publika broarna.

Anledningen, hvarför Tessin uppgjorde »denna mycket arbetsama Planta», anger han vara följande: dels stadens regularitet,

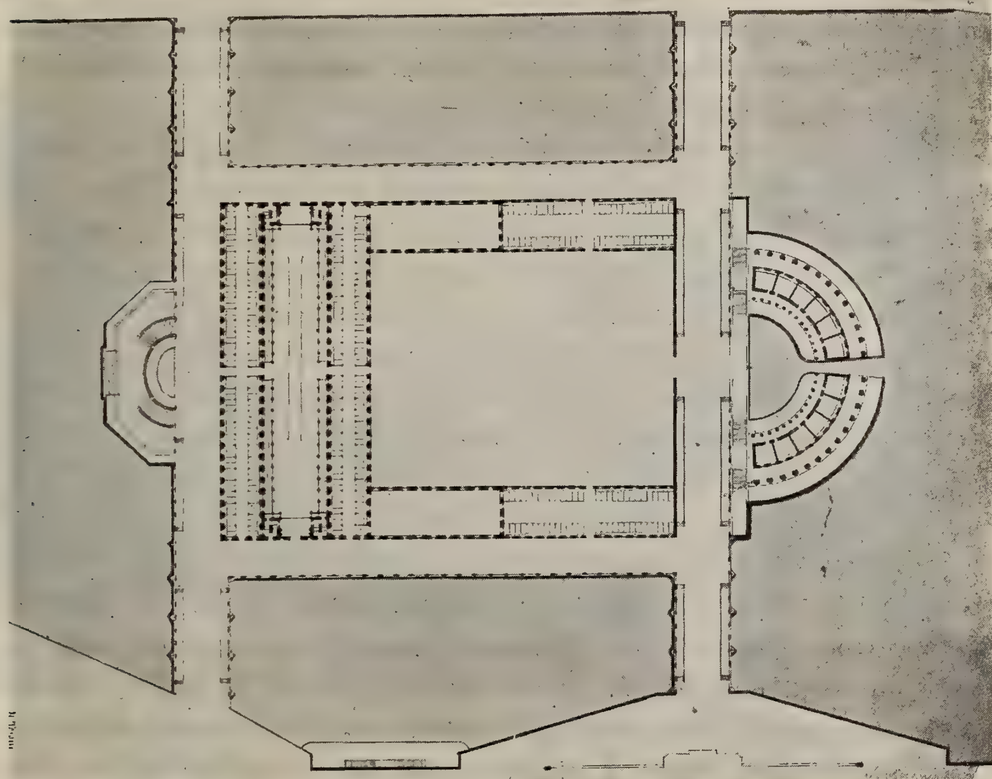

Fig. 64. Separatkarta öfver Helgeandsholmen af kartan fig. 63. Original af Tessin d. y.

hvilken han ju som stadsarkitekt hade anledning att särskildt vårda sig om, dels alla de separata desseiner, som han utfört med anledning af de omtalade byggnadernas eventuella uppförande. Och framför allt hade »Hans Kongl. Maij:ts stora wäsende» uppmuntrat honom, trots de dåliga tiderna. Sitt hufvudomdöme om sitt stora förslag formulerar han sålunda: »Ifall detta alt i wärket stodo för ögonen torde iag wara så förmäten at säija, det ännu ingen stad skulle kunna berömma sigh af en sådan myckenhet af Publique bygnader och det nästan uthi en district, därest å alla sidor Veüerne

skulle blifwa magnifique». Han uttalar alltså här som sin stadsbyggnadsönskan att samla de offentliga byggnaderna till ett enda strängt begränsadt centrum i staden, en koncentrering af stadens hufvudbyggnader inom en rayon — en uppfattning rakt motsatt den, som för närvarande härskar i Stockholm. Dessutom är hans afsikt att gruppera dessa byggnader tillsammans så, att de gemensamt skapa goda vyer. Därmed inför han för första gången i stort krafvet att forma den enskilda byggnaden, icke som enskildt konstverk, utan som del i en ensemble. Och dessa vyer vill han åstadkomma genom att omkring slottet skapa ståtliga platser, som skulle framhäfva slottets imposanta skönhet.

Ehuru det nog alltså var Tessins mening i »hoppet af et bättre tillstånd», att hans plan skulle utföras, är den dock tilltagen så stort och så hänsynslöst, att den kan betraktas som ett utopiskt projekt, en idealplan, där intet praktiskt-ekonomiskt hänsyn fick hindra honom. Därigenom har den blifvit det mest omfattande och mest fullödiga uttryck för tidens och arkitektens stadsplanesträfvanden. Det är utan jämförelse det betydelsefullaste stadsplaneprojekt, som någonsin framkommit i Stockholm, och de två hundra år, som följt sedan denna dessein författades, hafva återvändt till den som den fullkomliga och ofrånkomliga lösningen.

Vi skola söka gå detta förslag närmare in på lifvet. Slottets läge hade ju bestämt sig själf, tack vare borgens plats. Här bör dock omtalas Tessins egen förtjusning öfver dess läge och dess omgifning, så som han 1726 i ett memorial gaf det uttryck[1]: »— dett nya Slottet är så fördehlachtigt situerat, särdeles hwad uthsichten angår, som något Slott i welden wara kan; i synnerhet när man betrachtar Veüerne åth Norremalm och Siösijdan; så är eij mindre considerabelt, at igenom de wakra begge Norr Strömmarne dett söta watnet utij Mählaren mitt för Slottet skiljes ifrån Salt Siön, hwarest de största Skeppen kunna nalkas nästan in till sielfwa Slottet, hwilket alt sannerl. meriterar sina reflexioner».

»En sådan härlig Situation», utropar han, »har nu föga annat änn i 30 åhrs tijd blifwit negligerat —».

Det är alltså höjdläget och de vida utsikterna, som han skattar som slottets förnämsta egenskaper.

[1] R. A. Tessinska saml. Handl. rör. konsth. ämnen, I.

Södra uppfartsvägen till slottet är ordnad till en axialt regelbunden plats med fondbyggnad, den som i hufvudsak ännu är bevarad[1] (fig. 65). Storkyrkans östfasad är använd som slutfond till platsen, mot hvilka sidorna sluta sig upp kilformigt; detta är uppnådt genom att byggnader placerats vid slottsbackens sydsida i rät linje med samma vinkel mot Storkyrkan som slottet. Verkan af en sådan perspektivisk anordning blir, som nämndt, att intrycket af platsens storlek ökas, fondbyggnaden förskjuts för ögat längre bakåt än i verkligheten. Som kändt använder sig Tessin af ett verkligt sken-

Fig. 65. Slottsbacken med Storkyrkan.

perspektiv på ett raffineradt sätt för att utöka rymden å gården i sitt eget hus vid Slottsbacken, måhända här direkt påverkad af en liknande anordning af Borromini i Palazzo Spada i Rom[2] eller än troligare af Scala Regia i Vatikanen af Bernini, 1663—60, hvars skenperspektiviskt anordnade kolonner och trappsteg han själf omtalar i sina resor.[3] En tillämpning af samma sak, fastän betydligt mer förenklad, visar hans anordning af Slottsbacken.

[1] Denna hufvudanordning har den redan på Tessins kopparstuckna ritningar till slottsbyggnaden; jag behandlar emellertid detta parti här i ett sammanhang med hans stora planeringsförslag.

[2] Handb. d. Kunstgesch. Lief. 43, s. 104.

[3] Sirén, Nic. Tessin d. y:s studieresor, s. 156, 157.

Ännu ett prof på Tessins kärlek till dylika perspektiviska anordningar visar denna karta. Förgården till hans eget hus består af tvenne mot huset divergerande murar, hvilkas verkan, efter hvad vi förut sagt, blir ett frampressande af fasaden, ett försvagande af platsen. Verkan af murarna framgår genom Sueciabilden af huset, där anblicken är direkt framifrån.

Slottets västra utsikt omhändertages af en emot slottets längdaxel vinkelrätt placerad byggnad, hvars södra del utgöres af det Oxenstiernska huset med dess sneda vinkel; en motsvarande byggnad utgör komplexets norra parti. Därigenom har arkitekten uppnått icke endast den önskade symmetrien; han har äfven ernått en konvex gruppering af denna byggnadsmassa, som motsvarar borggårdsrundlarna. Äfven här har han alltså fått in något af barockens älsklingstema: en utvidgning och en sammanpressning.

Projektets ojämförligt märkligaste del är ordnandet af nuvarande Gustaf Adolfs torg. Intill 1600-talets slut hade man, som förut framhållits, hållit fast vid idén att föra en gata genom hela staden upp mot slottet; det redan befintliga torget blef därigenom en sekundär sak och hade icke underkastats någon omdaning. Med detta fick nu Tessin, tack vare 1692 års ukas om gatans nedläggning, bryta radikalt och göra torget till en ståtlig förplats till slottet. I dess fond en mot slottets midtaxel ställd centralkyrka, å dess tvenne sidor två fullkomligt öfverensstämmande byggnader — det romerska barockschemat. Torget är icke danadt renässansmässigt slutet; i så fall hade pendantbyggnaderna ryckt fram i lif med kvarteren på ömse sidor om kyrkan. Nu äro däremot byggnaderna skjutna tillbaka, öppna därigenom förbindelsen synbart med sidogatorna och gifva platsen vidgad rymd och bredd, drag, som vi framhållit vid Campidoglioplatsens karaktäristik.

Platsens hufvudbyggnad är den stora kyrkan[1], och det är af intresse att höra en närmare motivering för dess placering på denna tomt.

Kungen hade uppdragit åt Tessin, troligen 1712, att göra en ny kyrka för de kungliga grafvarna, en tanke som redan Tessin d. ä. föreslagit på Riddarholmskyrkans plats. Kungen synes hafva emottagit ritningar till kyrkan utan att få veta platsen och frågar 28 april 1712, »hvad orter som ärnas til den nya projecterade kör-

[1] Ritningarna till själfva kyrkan i Nationalmuseum, Hårlemanska samlingen, 324—26.

kan» jämte arsenalen.[1] Redan på den opublicerade Helgeandsholmsskizzen i Nationalmuseum (se s. 145—46) angaf Tessin, att kyrkan skulle ligga midt för bron. För att fullständigt för konungen förklara denna placering författade Tessin ett »memorial angående de projecterade Nya Körckio Desseinerne»[2], där han utvecklar idén att placera kyrkan som fond vid stadens förnämsta torg. Han stödjer sig där på Palladio, hvilken, enligt Tessin, skrifver, att templet bör förläggas »uppå de förnämbsta ställen i Staden, och uppå skiöna stora ornerade placer, hwarest många gator stöta ihop»; detta läge skulle nämligen framkalla vördnad och andakt hos alla dem, som gingo förbi; »och böra deras Facader sees utaf största delen i Staden, så att det må hafwa det utseende som om ett slijkt tempel bewakade och protegerade Stadzens inwåhnare —». Kyrkan skulle alltså enligt denna uppfattning ej placeras på en framskjuten plats endast ur dekorativ synpunkt, men ur en symbolisk, som en för alla synlig andlig härskare öfver staden. Vi hafva i det föregående (sid. 90—91) refererat det af Tessin åberopade stället hos Palladio.

När Tessin skulle söka en plats, som uppfyllde dessa anspråk, kunde han knappast hafva mycket att välja på förutom den antagna platsen. Den skulle blifva stadens praktfullaste och centralast belägna torg, och kyrkfasaden skulle komma att behärska ett mycket vidsträckt stadsområde. Tessin menar, att denna situation var »så anständig som man densamma någonsin önska månde, men gås här för wissa orsaker med stilla tigande förbij till sin tijd».

Projektets öfriga hufvudbyggnader äro en ny arsenal vid Kungsträdgården[3] och ett nytt stall på Helgeandsholmen. Det förra är sammanhållet med trädgården, däremot är hela detta parti icke på något sätt sammankomponeradt med Gustaf Adolfs torg-partiet. Icke heller är Jacobs kyrka stadsplanemässigt utnyttjad. I självfva verket bildas af kyrkan, arsenalen och den östra torgbyggnaden ett litet trångt fantastiskt torg, som helt visst den rationelle Tessin icke kunde vara nöjd med.

Helgeandsholmens bebyggande är löst i samband med brobyggnaderna. Tessin har här själf lämnat de mest tydliga upplysningar om sina stadsplaneafsikter. Han »har sport Helge Andesholmens alt för irreguliera wäsende», ett uttalande, som upprepar

[1] Handl. ur v. Brinkmanska archivet, I, s. 152.
[2] Nationalmusei Arkiv I, 16.
[3] Ritningarna till arsenalen finnas i Kr. A.

hans föregående om att »bräckia» platsens irregularitet. I detta nya förslag har han linjerat upp ön till en enda stor rektangel. Detta har uppnåtts därigenom, att han i anslutnig till sitt broförslag (fig. 62) flyttat den gamla bron från myntet till Gustaf Adolfs torg och i stället lagt den »i en linia» med Drottninggatan. Han har därmed vunnit, att de båda broarna, som förr voro »alt för tätt i hop belägna» vid Gustaf Adolfs torg, skiljts åt, samt framför allt, att de nu »föga annat än i parallel hwar annan fölia». Genom sin placering kommer även nu stallet att »swara mitt emot längden af Mälaren», d. v. s. att ligga vinkelrätt i förhållande till Mälarens längdriktning, — en rätvinklighetens triumf. Och slutligen blef stallet ett »helt isolerat wärk», bäst beläget i hela Europa, enligt Tessin.

En hufvudsynpunkt, som Tessin hade vid stallets utformande, var, att hvarken slottet skulle skymmas från staden, ej heller Gustaf Adolfs torg skymmas från slottet. Redan innan detta stora projekt var färdigt, hade han gett uttryck åt denna afsikt. Han skref till konungen 1712 med anledning af de stallbyggnadsförslag, som då voro på tal, att »här synnes för alt ware nödigt, at hwarken veuen af Slottetz nedre dehl, elr Malm torget, uppå något sätt betages».[1] Denna omsorg om frihet och öfverskådlighet i stadsbilden bevarar han som något utomordentligt väsentligt äfven i sitt nya, stora projekt och visar sig däri som den konstnärligt fullödige barockkonstnären. Han drog därför hufvudbyggnaden så långt till väster som möjligt och lät endast de låga flyglarna skjuta fram. »Så skymmer uppå detta sättet intet stallet det ringaste af sielfwa stora Slottet, och äfwenwähl intet if. Slåttet hela Malm-torget, i det at terassen för Slottet är så upphögd at de 2:ne låga stallen altz intet betäckia, uppå hvilket alt mycket är at reflectera.»

Antecknas bör till sist, att Tessin icke har utbildat själfva hufvudbron arkitektoniskt, som en verklig förmedling mellan slottet och torgbyggnaderna. Detta framdrages för att markera skillnaden mot senare på 1700-talet uppgjorda projekt, då denna brofråga är under behandling. Då göres förslag om inbyggnad af bron, i anslutning till de franska rytmiska platskompositioner, hvarom förut har varit tal.

Att Tessin d. y. i sin stadsplanekonst står i direkt beroende af italienska platskompositioner är ju, med vetskap om hans inten-

---

[1] R. A. Tessinska saml. Handl. rör. konsth. ämnen I, 8.

siva studier i Italien, alldeles själffallet. Det är emellertid påfallande, hur litet han i sina eljest så utförliga reseanteckningar och sina mångtaliga skizzer låter stadsplanekonst komma till tals. Som nästan undantagslös regel beskrifver han en byggnad direkt, utan att göra några observationer om dess belägenhet.

För *en* belägenhet har han emellertid ofta ett ord, det är för det på en höjd belägna palatset; så uttalar han sig om slottet Caprarolas höjdläge, och om slottet i Prag säger han, att det har »eine sehr artige Situation, die gantze Stadt zu übersehen».[1] Detta intresserade honom gifvetvis med tanke på Stockholms slottsbyggnad, och vi igenkänna hans likartadt klingande uttalande om sitt eget slott, där han särskildt gladde sig åt de vida, grandiosa perspektiven.

Men om en så betydelsefull plats som Campidoglio, vid hvilken han tillbragt en rundligt tilltagen tid, då han dels afritat Conservatoriepalatset helt och hållet, dels aftecknat en hel del fönsteromfattningar från de öfriga palatsen, om denna plats i dess helhet har han endast följande ord: »Al Campidoglio siehet man erstens mitten auf dem platz den Marcum Aurelium zu pferdt undt von brontz — — Im mittlern Palais ist fast nichtes zu sehen — — Die beijde seiten Palais seijndt nach M. A. Buanaruotæ dessein gebaut — —».[2] Men det lider väl intet tvifvel, att denna platsanordning, hvars detaljer han så grundligt studerat, äfven i sin helhet på det kraftigaste påverkat hans Gustaf Adolfs torg. Hufvuduppställningen är ju likartad — ett öppet torg med monumental fondbyggnad och symmetriska sidobyggnader.

Den enda stadsplan, om hvilken han, efter hvad jag kunnat se, uttalat sig utförligare, är Turins. Han skrifver därom: »Wenn man durch die Porta Nuova hinein kömpt, findet man die Strada Nuova, so gerade auf dess Hertzogs palais zugehet. Diese gasse hat eitel neüe undt fast gleiche heüsser auf beijden seiten. In der mitten ungefehr von ihrer lengde, ist der Platz S. Carlo belegen — — Auf beijden seiten vom eingang dieses Marcktz liegen zweij Kircken — — Am ende der gassen kömpt man auff dem Place du Palais — — Mitten vor diesem platz ist dass Palais mit einem grossen hoff vor —».[3]

[1] Sirén, Nic. Tessins d. y:s studieresor, s. 151—3, 224.
[2] Sirén, a. a., s. 188. [3] Sirén, a. a., s. 119.

Denna S. Carlos plats, om hvilken han talar, är ett af Vitozzi och Castellamonte uppbyggdt rektangulärt torg, omgifvet af likartade hus, med hufvudgatans mynning flankerad af tvenne helt lika kyrkor, i öfverensstämmelse med de visade syskonkyrkorna vid Piazza del Popolo.[1] Någon direkt användning af denna platskomposition kan jag icke se, att Tessin haft. Men att han tilltalats och lärt af dess utomordentligt genomförda axiala symmetri, är ju dock uppenbart. Hans anteckning, att Strada Nuova gick direkt på palatset, visar ett direkt upptagande af detta barockdrag från Italien.

För att fullständiga uppgifterna om Tessins platsobservationer bör tilläggas, att han afritat Berninis modell till Spanska trappan[2], för hvilket han måhända sedan fick användning vid rampanordningen till slottet.

Att gifva en sammanfattning af Tessin d. y:s stadsbyggnadsförslag är att gifva en sammanfattning af det bästa inom barockens stadsanläggningskonst. Endast det väsentliga upprepas här. Tessin är den förste i Stockholm, som medvetet komponerat ett stadsparti medelst byggnader; byggnaderna utgöra delar af större eller mindre betydelse i en ensemble, men med en hufvudbyggnad som dominant. Slottet behärskar sålunda hela området; grafkyrkan behärskar Gustaf Adolfs torg, Storkyrkan slottsbacken. Han är den förste i Stockholm, som betonar de öppna arkitektur-perspektivens stora betydelse; han gör trakten mellan slottet och Gustaf Adolfs torg fri för ögat, han värnar utsikten mot vattnen, han öppnar Slottsbacken. Därmed sammanhänger, att han är den förste som medvetet utnyttjar nivåskillnader; han drager konstnärlig fördel af slottets höjdläge, likaså Storkyrkans. Hans plangifning hvilar på principen om axial symmetri. Han använder sig gärna af skenperspektiviska effekter.

Hans stora slottsomgifningsförslag står inom stadsbyggnadskonsten som stormaktstidens sista våldsamma kraftansträngning: storslaget, strålande och icke skyende något offer, midt under landets elände och fattigdom. Det föll med konungen och stormaktsväldet; den följande tiden fick börja helt nytt och helt anspråkslöst.

---

[1] Afbildad och beskrifven i Brinckmann, Die Bauk. d. 17. u. 18. Jahrh., s. 156, 164.
[2] Sirén, Nic. Tessin d. y:s studieresor, pl. 50.

Tessins slottsbelägenhet utnyttjar, som nämndt, med estetisk afsiktlighet en höjd, en terrängskillnad. Läget var visserligen här förutbestämdt, men Tessins uttalanden hafva bestyrkt, att han satte denna egenskap hos slottet mycket högt. Som har framhållits, är detta en af barocken älskad effekt, det konstnärliga utnyttjandet af nivåskillnader. Karl XII:s stadsbyggnadsförslag

Det förvånar, att Stockholm, där terrängen gaf så många tillfällen till arkitektoniska effekter i denna riktning, icke kan sägas hafva ägt en enda medveten sådan gruppering utom slottet och om man så vill Storkyrkan.

Det är därför desto märkligare, att konung Karl XII var den enda, näst Tessin, som haft en plan att arkitektoniskt utnyttja en af Stockholms höjder, och därtill den viktigaste af dem, Brunkeberg. Jag har i det föregående betonat Karl XII:s betydande intresse för arkitekturen och särskildt för Tessins planer. Jag har därvid berört hans mer detaljerade uppfattning af arkitekturstilen. Men han såg uppgifterna äfven i stort, han tänkte stadsbyggnadsmässigt på arkitekturen, och hans förslag vittna om lust att verkligt vara stadsanläggare[1]. I ett bref till Tessin från Kasten Feif, Bender 19 nov. 1712[2], står nämligen följande rader: »Hans M:t har befalt mig, dock uti mit nambn at begiära, det Eders Ex: täcktes låta giöra den anstalten, at af Brunkeberg intet mera måtte blifva borttagit. Hans M:t har en särdeles dessein med det bärget som skal zijra hela Staden och i synnerhet giöra en särdeles behaglighet til Eders Excell: stora dessein». Och som en upplysning om hur pass vidtomfattande konungens projekt var, skrifver Feif, att Tessin »lärer intet få vara fåfäng (d. v. s. sysslolös), när Hans M:t kommer hem». Brunkeberg.

I ett bref året därpå, 17 juli 1713, upplyser Feif närmare om denna plan. Det var meningen, att i stället för det gamla vårdtornet, som stod på åsen, uppbygga ett mäktigt vakttorn, omgifvet af en plantering. Det var gifvetvis afsedt, att detta torn skulle hållas i samma byggnadsstil, som de Tessinska palatsen i slottstrakten och ingå som ett led i denna anläggning.

Konungens plan var alltså, dels att på denna höjd skapa ett staden dominerande monument, dels att sätta in detta monument i

[1] Östman har, i Tidskrift för Stockholms stads tjänstemän 1917, gifvit en inblick i Karl XII:s planer.

[2] Handlingar ur v. Brinkmanska archivet I, s. 163. I det följ. s. 184, 135, 146—147, 179.

sammanhang med hela det Tessinska projektet. Hans plan innebar ett arkitektoniskt ordnande af denna höjd i dess egenskap af höjd.

För att uppskatta det till synes så enkla, men dock nya och självständiga greppet i detta konungens projekt måste man betänka, att hela den föregående tidens högsta önskan varit att så vidt möjligt bryta ned Brunkeberg till jämn mark. Den mångomskrifna långa gatan genom Norrmalm, som först 1692 uppgafs, skulle med oändlig möda skära en plan renässansväg genom berget, och i alla tider hade åsen användts som fyllnadsmaterial till träsk och stränder, platser och vägar.[1] Från att vara ett bedröfligt hinder för en skön stad vill nu konungen göra Brunkebergs höjd till något, som med alla medel skall skyddas, till ett imposant postament för en anläggning, som skall »zijra hela Staden». Kungens uppfattning är, som märkes, radikalt motsatt den gamla, och hans plan kunde, omhändertagen af Tessin, lyft Norrmalm till att blifva en i Stockholms anläggning lefvande stadsdel, i stället för som nu en död. Det torde utan öfverdrift kunna sägas, att Karl XII:s projekt, af hvilket blott några ord finnas kvar i bref, kunde för den stockholmska stadsbilden blifvit ett af de mera betydelsefulla, som framkommit.

Som vi känna, har projektet icke lämnat något spår efter sig. Hela 1700-talet — som i stort sedt saknade barockens förståelse för nivåskillnadens konstnärliga betydelse — arbetade på bergets bortskaffande. År 1732 säges det endast vara 80 fot högt[1], och Carlberg skrifver år 1752, att han under sin 26-åriga stadsarkitektsyssla inte lämnat något projekt öfver Brunkeberg, enär »åtskilliga meningar ville att berget aldeles afrödjas skulle».[2] Visserligen gör han några försök att genom ett stort vårdtorn, omgifvet af fyra mindre hus, arkitektoniskt utnyttja höjden, och fortsätter tanken med några stora vårdtornsförslag år 1761. Men år 1772 föreslår äfven han höjden »til mera fördel för staden, at blifwa afrögt och nedsäncht». Och Elers säger år 1800 att »inom 50 år torde fråga blifva: hvar detta berg legat? hvaraf nu så få lemningar äro öfrige». Om man häri kan läsa ett beklagande, så är det blott, att ett historiskt minnesmärke därmed förgås, icke att staden estetiskt förlorade något på att mista höjden. År 1805 var berget borta och platsen jämnad till ungefär sin nuvarande nivå.[1]

---

[1] Jfr Elers, Stockholm II, s. 81—82. Ferlin, Stockholms Stad I, s. 178—179.
[2] St. A. Ritn. n:r 128.

Från konung Karl utgick äfven ett annat synnerligen intressant stadsbyggnadsförslag. Det framfördes visserligen af Kasten Feif som hans eget, men efter hvad jag i kapitlet om byggnadsledningen (s. 29—30) gjort troligt, berodde detta på, att kungen ville vara anonym inför sin arkitekt, så att denne kunde rata och godtaga efter behag. I hvarje fall utgick detta förslag ur de diskussioner i arkitektoniska spörsmål, som synas hafva varit vanliga mellan kungen och Feif i det aflägsna Bender. Klara sjö.

Den 27 april 1711 frågar Feif Tessin, om icke det vore »både nyttigt och zijrligit för Staden, om man emellan Normalm och Kongsholmen med tiden bygde vackra huus uti vissa qvarter fördelte, med vatngrafvar rundt omkring eller emellan qvarteren, på holländska maneret, med en bred canal ända til Carlberg». Tessin ställde sig tveksam till förslaget, motiverande detta med den osundhet, som genom dessa vattenfyllningar skulle uppkomma. Detta ger Feif och kungen anledning, att i ett nytt bref, dateradt Bender 30 febr. 1712, återkomma till och utveckla »det fameusa projectet om Carlberg». De påpeka, att nedanför Öster- och Västerlånggatan stå husen på fylld grund och äro dock sunda att bebo. Nu skulle på samma sätt trakten »ända nedanför S:t Clara ut i Siön» fyllas och bebyggas, hvilket icke skulle blifva osundt, »om för Stadzens prydnad och hvars beqvämlighet canaler lembnades i hvar gata». Feif tillägger, — och här hör man än tydligare den kungliga rösten — att han har »en särdeles lust at befordra alt hvad som länder icke allenast Stockholm utan ock alla andra städer i Riket til upkomst och prydnad».

Konungens intressanta uppslag, som först i våra dagar fått ny aktualitet, var alltså att utbilda en trakt af Stockholm, nämligen den omkring Klara sjö, till en holländsk kanalstad. Meningen var främst ett bebyggande å ömse sidor af sjön fram till Karlberg, men äfven att leda in i sidogatorna befarbara kanaler.

Hur konungen kom på denna tankegång, kan ju icke direkt fastställas. Helt troligt är, att han genom de vid denna tid vanliga kopparsticken öfver stadsvyer lärt känna de holländska kanalstäderna. Men det, som detta hans uppslag har gemensamt med de öfriga af hans hand, är det rationella utnyttjandet af stadens terräng- och naturförhållanden. Det ligger icke i de från kungen utgående projekten något stelt teoretiskt schema, men en smidig och lefvande

anpassning efter de naturliga förhållandena. Kungen har i Bender en klarare blick för den stockholmska terrängens egenheter, än de makthafvande i Stockholm själfva.

Det är däremot fullt naturligt, att Tessin icke gärna upptog detta förslag. För honom, som så helt var orienterad mot den romanska klassicismen, kunde dessa pittoreska holländska kanalperspektiv icke innehålla något lockande. Detta torde varit orsaken till att förslaget helt föll, utan någon ansats till genomförande.

I samma anda som Klara-sjö-förslaget är kungens önskan, att, gentemot Tessins förslag, en gata skulle anläggas utmed strömmen nedanför arsenalen[1]; likaså hans omtanke om »Promenaden ved Skepzbron», som skulle blifva makalös, om den icke tog skada af att blifva aflastningsplats. I båda dessa anmärkningar ligger afsikten att för gatuplaneringen tillgodogöra sig Stockholms vattendrag, uppslag som 1700-talet sedan sökte taga hand om med sina strandgator.

Militärstad på Djurgården.

Slutligen uppgjorde konungen själf år 1713 desseinen till en liten militärstad på Djurgården.[2] Han placerade en kyrka midt uti denna planerade stadsdel, däromkring guvernörens och de förnämsta officerarnas hus; den lilla staden var »med många gator afdehlt och hvart qvarter lijka stort med gator på ömse sijdor, så at intet många blifva om en ingång». »En skiön trädgård» skulle tillhöra det lilla samhället. Af den summariska beskrifningen kanske kan utläsas, att konungen tänkte sig en mindre centralanläggning i stil med de idealprojekt, som de italienska renässansarkitekterna utförde. Till detta förslag hafva vi dock mindre fasta anknytningspunkter än till de föregående. Men äfven denna tanke är originell: att helt fritt planera en liten stad för sig i Stockholms omedelbara närhet.

Karl XII:s olika projekt voro gifvetvis mer eller mindre dilletantmässiga. Men de bäras alla af samma anda: att smidigt tillvarataga de för Stockholm säregna natur- och terrängförhållandena. I detta står han ett steg före till och med Tessin d. y. och blef därigenom inledare till några sträfvanden, som det fortsatta 1700-talet gjorde till sina.

---

[1] Handl. ur v. Brinkmanska archivet, I, 17 juli 1713.

[2] Handl. ur v. Brinkmanska archivet, I, s. 180.

IV. 1700-TALSKLASSICISMENS STADSBYGGNADSKONST I STOCKHOLM.

1. TEORIEN.

I Stockholm fortlefde 1600-talsprincipen om den räta vinkeln, den rektangulära ytan alltjämt i teorin under början af 1700-talet. Hvar tomt skulle, enligt 1725 års byggnadsordning, efter »yttersta giörlighet lagas till en jämn figur» och gatornas och grändernas jämna linjer särskildt omvårdas. Carlberg ville i sitt förslag af 1729 skärpa denna sats än mer[1]; han ansåg, att kvarteren skulle blifva »i en jämn figur rätt winckliga och alla tomter af lijka storlek»; denna schematiska sats mildrar han året därpå i sitt förnyade förslag[1], där han uppgifver, att om ett nytt kvarter kommer »antingen på någon jämbn eller bergacktig plan at anläggas; så måste för all ting en rättwinckelig figur därwid noga iachttagas». Likaså uttrycker han i ett förslag till allmän byggnadsordning[2], att »alla qvarter skola anläggias effter en rätt winkell». Resultatet af detta blir i 1736 års byggnadsordning bestämmelsen, att i nya kvarter skola tomterna hädanefter vara »af en storlek», men däremot förtiger denna förordning den räta vinkelns betydelse. Däremot framhäfver den nödvändigheten att hindra irregulariteter, en sak, som Carlberg äfven framförde i sin arkitektlära af 1740[2] med orden: »Huru på hwarjehanda sätt irregulairiteter wid en Situation skall betäckas». Man märker alltså hos Carlberg vid denna tid, 1736—40, en aftagande lust att särskildt betona rätvinkligheten som norm. Det föresväfvade honom en ny regularitet, icke längre bunden af 1600-talets schema. Plangifningen.

Hur den allmänna uppfattningen var vid 1700-talets midt, framgår med fullaste klarhet i en skrift: Enfalliga tanckar om det som bör i achttagas wid En Stads anlägning[3], skrifven af Linnés framstående lärjunge Pehr Kalm, professor vid Åbo universitet.

[1] Se ofvan s. 38.
[2] Se ofvan s. 44.
[3] Diss. Åbo 1753 af G. F. Aurenius, præs. Kalm.

Skriften är tryckt 1753 och säkerligen äfven skrifven samma år, då ett af Hårlemans bref till Carl Fredrik Piper är citeradt efter trycket, som skedde 1753.[1]

Till sin kärna är denna skrift en ren afkomling af renässansteorierna om stadens anläggning, men argumenteringen med sina långa och spetsfundiga utläggningar är 1700-talets egen.

Författaren utvecklar först, hvar en stad skall vara belägen, samt öfvergår till indelningen af densamma »hwarwid hafwes afseende på ståndachtigheten, nyttan och behageligheten». Genom denna tredelning, som är genomförd, ansluter han sig till renässansteoriens gängse hufvudgruppering, hvad gäller byggnadskonsten: la solidité, la commodité, la bienséance.

Kalm anser först och främst, att gator skola vara räta. Han motiverar det dels med ändamålsenligheten, som uttryckes sålunda: »Nu underrättar oss Geometrien, att rätta linier äro de, som ligga jämt mellan sina yttersta puncter, och i följe däraf utgöra den kortaste wägen, samt äro måttet til distancer mellan twenne gifna puncter. Fordrar altså ändamålet af gators indelning, at de äro rätta. Därnäst böra gator wara rätta för beqwämligheten wid wåningsrummens indelning, som intet kan winnas, i synnerhet om tomten är mycket snäf, då gator och sidor af tomten gå i knä och winklar». Därnäst kommer Kalm till ståndaktigheten och motiverar gatans rakhet ur denna synpunkt med följande ord: »Ytterligare beror ofta til en stor del öfwerbyggnans styrcka och stadighet på en sådan gators regularité, då tyngden och styrkan skulle ofta komma i knäwecken at swigta, när bygningen ginge i åtskillige buchter». Och till sist framhålles skönhetssynpunkten: »Sidst böra gator wara rätta för en behagelig ögon prydnad, som bidrager mycket til Stadens wackra utseende, och förnöger åskådarenas ögon, hwilket är en bland bygnings konstens reglor»; måste irregulariteter förekomma, föreslår författaren, att de »lämpas på gränder, som äro intet så synliga och mindre afdraga från stadens skönhet, än stora gator». Han tillägger, att han stillatigande går förbi »det säkerheten för tiufwar, röfware, mördare, spitsbofwar etc. som gärna weta hålla sig på sådane krokutta och i åtskilliga buchter gående gator, och idka sit omenniskeliga handtwärk — —». I dessa utläggningars andemening står författaren helt på en allmän senrenässans-

[1] Hårleman, Dagbok — — 1752, Sthlm 1753. Kalm, a. a., s. 28.

ståndpunkt, representerad af Palladio och Scamozzi. I frågan om gatans bredd är han än tydligare bunden till dessa båda. »Bredden uträcknas efter stadens storlek och folckets ymnoghet —. Böra altså gator i stora städer wara långt vidare än i de smärre. Stora gator, som äro längre, och til hwilka många gränder stöta, samt på hwilka det mästa folket röres, måste wara bredare än twärgatorna». Detta är helt Scamozzis tankegång i hans Idea.[1] Och Palladios tal om breda gator på grund af luftväxling, ljusrikedom, sundhet och ur trafiksynpunkt, hvarmed han börjar tredje bokens andra kapitel[2], har äfven Kalm upptagit. Han skrifver, att folket må hafva rum att fara fram och tillbaka, ljuset obehindradt må få tillträde till nedersta våningen, vädret må lämnas fri öppning och spela genom staden etc. Han tillägger en synpunkt, som icke Palladio har, nämligen att, om gatan är tillräckligt bred, lefvande trän kunna planteras på sidorna af gatan, både för sundhetens och prydnadens skull.

Äfven kvarterets form vill Kalm hafva reguljär, d. v. s. från hans synpunkt kvadratisk eller rektangulär; »— intet äro alla regulaire figurer lika tienliga til tomter; ty Geometrien underrättar oss, at rätwinckliga parallelogrammer låta aldrabäst afdela sig i flere mindre fyrsidiga och rätwinckliga figurer, hwilken skapnad bygnader beqwämligast bör äga». Och äfven detta motiverar han med de stereotypa skälen: stadighet, bekvämlighet och prydnad.

En annan sida af 1600-talets stadsbyggnadskonst, som 1700-talet ärfde och utvecklade än mer, var krafvet, att de synliga platserna och gatorna skulle lämnas till de rikare för att besättas med praktfullare hus (jfr afsnittet Materialet). Kalm uttrycker det äfven: »De som äro af stånd och wärde, eller annors förmögna, påläggas, at låta upbygga präcktiga tomter wid tårg, stora gator och andra beqwämliga ställen, som blifwa mäst synliga, och utgöra största prydnan i Staden; men sämre och fattigare handtwärkare, borgare, timmerkarlar, åkare, formän, med flere dylika, förpligtas at taga sina boställen på gränder, hwarest de äro mindre synbara». Man märke, att det är alltjämt endast med tanke på stadens utseende, denna ordning föreslås, icke däremot med tanke på de enskilda förmögnas fördel.

Kalm skulle helt och hållet stå kvar på renässansens teoretiska

[1] Brinckmann, Pl. u. Mon., s. 36. Jfr ofvan s. 91.
[2] Jfr ofvan s. 90.

stadsplaneståndpunkt, om han icke tillfogat några ord om torget, som visar, att han i denna fråga är modern. Han säger, att »för Stadens behaglighet och menighetens nytta samt för handelens befrämjande, bör Staden wara försedd med wissa utrymningsplatser eller torg, som skola wara lika som medelpuncter i Staden, til hwilka gatorna böra tillstöta lika såsom radii i en cirkel, från alla kanter». Här uttalar han en af det franska 1700-talets älsklingstankar. Den hade visserligen äfven den funnits i italiensk renässansteori (Vasari)[1], men utan att vinna någon aktualitet. Men från 1600-talets slut utbildade Frankrike, som nämndt, sina stjärnplatser, den ideala lösningen på ett torg efter Kalms recept. Det är upplysande att se, hvad en fransk teoretiker (Laugier) säger om torget samma år, som Kalm skref ofvannämnda ord[2]: 'Ett torg bör för att vara vackert vara ett allmänt centrum, hvarifrån man kan sprida sig till olika kvarter, och hvarest man kan förena sig från olika kvarter; flera gator böra mynna ut där, liksom vägarna i en skog till en korsväg'. Denna tanke upptager König äfven i sin Grunderna til Bygningskonsten[3], där han lär: »Om ett torg skall vara vackert bör det ligga som ett centrum till åtskilliga gator och qvarter i en stad och stora gator leda dit åt».

Kalm yttrar äfven några ord om byggnaders förhållande till hvarandra, som föra in 1700-talets smak i hans afhandling. På tal om allmänna präktiga byggnader, som tillskynda staden ett »nögsamt» utseende, fordrar han äfven, »at de enskylta boningar, som stå bredewid sådana almänna hus, böra hafwa företräde framför andra enskylta gårdstomter — —». Genom denna mening understödjer Kalm, ehuru endast halft medvetet och antydt, den förfinade 1700-talsuppfattningen, att huset bör stå harmoniskt insatt i sin omgifning.

Som framgår af referatet, har Kalm endast antydningar om en olikartad stadsbyggnadsuppfattning än den gamla, men på 1760-talet framträdde ett medvetet afbrott mot schemat.

Den af Laugier starkt inspirerade König predikar nu ett bekämpande af de parallellogrammiska formerna. Han skrifver i sin Grunderna til Bygningskonsten: »Vid gatorne böra på vissa ställen formeras platser af differenta former och storlek. Man bör imitera

[1] Brinckmann, a. a., s. 29—32. Jfr ofvan s. 91, not.
[2] Laugier, a. a, s. 189.
[3] Se ofvan s. 49.

gångarna i en stor lustträdgård och icke alltid hålla sig vid de paralelogramiska formerna; ty en stad som har blott en paralelogramisk form i alla dess qvarter har mycken liten variation i dess plan. Man bör i en väl ordonerad stad sällan finna samma objecter, och vid hvar gata bör altid finnas något nytt, som icke fins på annat ställe. Man bör väl söka symmetrie; men undfly monotonie».[1]

Samma tanke uttrycker äfven Carlberg. Han hade redan 1747 skrifvit, i anledning af ett memorial af Carl Hårleman om inrättande af slaktarhus, att det först borde byggas, när »hwar tract som sig bör effter föregifna Reglor rätteligen ansas, hwilka reglor här uti architect Contoiret redan äro utarbetade».[2] Han angaf därmed att man måste behandla hvarje trakt af staden som en enhet för sig, som följde sina egna regler.

Denna uppfattning hyste han och utvecklade för sina lärjungar tydligen redan på 1740-talets slut. Han fick tillfälle att framlägga den i tryck år 1771 i sin Ordning i byggkonsten[3]; där har den franska uppfattningen helt genomträngt hans formulering, då han säger: »Om nödigt pröfwas, til obebygde Tracter at utwälja en annan Hufwudfigur, då om sjelfwa Reguleringen och hwad den är, samt hwaruti den består, underrättas bör, nemligen det intet allena Regulering består uti raka och rätta linier eller långsträckte gator, hwilka senare wäl medföra et wackert anseende, men förnöja icke så mycket anseendet, som när tracter i städer hafwa olika Hufwud-Figurer, inrättade efter hwar tracts ägande belägenhet, så at hwar Tract til sin Ordonnance är olika, men äga ändå sin Regularité och Hufwud-Figur, hwilket Changement befordrar långt mer anseende än långsträckta Gator och långa och smala Städer —». Härmed uttalas ändtligen i ord, hvad som redan i verkligheten i öfver hundra år hade praktiserats; att de vid hvarje enskild trakt förekommande egenartade förhållandena — terräng, förut befintliga byggnader etc. —, borde drifva fram en efter denna trakt lämpad regularitet, stridande mot den rektangulära renässansmässiga.

Att först så sent den nyare riktningen kom att helt uttryckas i teorin berodde därpå, att jämsides med denna riktning under hela denna epok och ända fram till våra dagar renässanssystemet alltjämt

[1] Stället likartadt med Laugier, a. a. s. 261—62; jfr ofvan s. 127.
[2] RåA. Memorial 12 jan. 1747.
[3] Se ofvan s. 45.

tillämpades. 1600-talet hade lagt ut sitt rutnät öfver en vidsträckt areal och höll i detta alla nyare påfund fångna. Man måste hålla fast vid att de stora stadspartierna fastställdes under 1640-talet och icke frångingos, medan senare projekt endast rörde sig om begränsade delar af staden. Och äfven i dessa måste man oftast, för konsekvensens skull, följa det en gång inslagna renässanssystemet.

Som exempel kan tagas ett förslag till reglering från 1756 af J. E. Carlberg rörande Fredsgatan (fig. 136).[1] Det visar hur 1600-talets rutmönster hålles vid makt genom den projekterade utbyggnaden på direktör Meiers tomt.

Vid 1700-talets slut knöt man åter till den rätvinkliga regelmässigheten som främsta princip; jag får bättre tillfälle att visa detta vid behandlingen af de verkliga projekten. Här må som teoretiskt uttalande om denna riktning endast anföras Palmstedts ord år 1780 om den efter nederländsk renässansplan anlagda Breda, det tidigaste svenska exemplet på en dylik återsvängning mot renässansidealet, som jag känner[2]: »Denna stad visar at blotta regulariteten och snyggheten utan tilhjelp af stora palais och Placer kan formera det wackra och behageliga som så många de mäst berömda stora städer sakna, och hwilka om detta woro observeradt skulle winna oändligt i sitt wärde». En sådan mening skiljer sig icke från det tidigare 1600-talets; nyantikens stadsplaneideal blir i stort sedt kongruent med renässansens.

Ett väsentligt drag i 1700-talets plangifning var att bereda fri rymd omkring en större byggnad, att skapa torg som monumentala förplatser till dylika byggnader. Uppslaget är gammalt; det tidigaste exemplet är, då Brunellesco kräfde en plats framför S. Spiritos kor i Florenz för att framhäfva denna byggnad.[3] Vi sågo denna tendens rikt utvecklad i den romerska stadsplanekonsten. Frankrike upptog densamma, och i Stockholm sågo vi den redan uppträda i Jean de la Vallées slottsomgifningsprojekt. Först på 1700-talet uttrycktes emellertid denna tanke som medveten teoretisk princip, af Carlberg i hans Påminnelser år 1729 till en ny byggnadsordning.[4] Han skrifver att, hvar kyrkor och publika hus hädanefter komma

[1] RåA. Koll. Memorial.
[2] Konst. A. Palmstedt, Resebref.
[3] Burckhardt, Gesch. d. Ren. in Italien, s. 263.
[4] Se ofvan s. 38.

att byggas samt på de ställen, där de redan äro uppbyggda, måste, så mycket som det var möjligt, platsen omkring sådana byggnader göras fri; där hus lågo för nära, borde staden inlösa dem. Denna uppfattning, som Carlberg själf sökte realisera, ville göra torget, icke till ett utrymme för praktiska kraf — handel, trafik, samlingsplats etc. — utan till en plats i dekorativ tjänst åt en monumental byggnad.

Genom hela 1700-talet härskar en dylik uppfattning af torget. Det blir från att vara en praktisk friplats en dekoration. Palmstedt gör iakttagelsen, när han under sin utländska resa kommer till Amsterdam: »Stora Torg och Platser äro här i staden, alla för nyttan ingen för prydnaden allena». Detta var för 1700-talsarkitekten en så främmande användning af torget, att han med förvåning antecknar det i sin summariska dagbok.[1]

Jag har i det föregående endast hållit mig till 1700-talets plangifning enligt 1700-talets svenska teori. Men som jag vid behandlingen af fransk stadsbyggnadskonst har utvecklat, var det väsentligaste draget i 1700-talets stadsbyggnadskonst något annat: att den icke räknar blott med de å kartan uppgjorda geometriska figurerna, utan äfven i hög grad med det uppförda husets förhållande till gatan och det ena husets förhållande till det andra; att den framför allt betraktar byggnaden som en dekorativ vägg till gatan och torget. Fasadbehandlingen.

Som jag i det följande, i afsnittet om materialet, skall visa, kan man i ett afseende säga, att denna stadsbyggnadsprincip härskade äfven under 1600-talet i Stockholm: nämligen i krafvet på, att de större gatorna och torgen skulle äga stenhus till väggar. Men någon fullt medveten tanke på enhetlighet mellan de olika husen för att gifva hela stadsbilder fanns icke.

Ännu 1725 års byggnadsordning saknar hvarje antydan åt detta håll. I de båda förslagen till byggnadsordning af 1729 och 1729—30[2] spåras emellertid en half utsago därom. Det uttalas nämligen där, att »faciaten till allmänna gatan må blifva reguliär» (1729), och att vid »utwärtes faciaten till allmänna gatan noga iacktaga en skickelig fönster- och porte dehlning» (1729—30). Dessa satser fullföljdes i 1736 års byggnadsordning och utvecklades där till ett

[1] Konst. A. Palmstedt, Resebref (1780).

[2] Se ofvan s. 38.

uttalande, som i sina praktiska konsekvenser för fram till platser af Vendômeplatsens karaktär. Det heter nämligen, att »hwar och en, som bygga tänker, åligger wid utwärtes faciaten till allmänna gatan, noga i acht taga en skickelig fönster- och Port-indelning, och böra förnämligast wid Tårg samt andra allmänne platzer, alla til byggande hus, äga lika ordonance, på sina yttre faciater». I 1763 års byggnadsordning förtydligas och förstärkes detta till den bestämmelsen, att vid dylika platser »husens Facader i möjeligaste måtto göras lika».

Jag har förut visat på Frankrike som hemlandet för en dylik uppfattning. Men helt visst utgången från detta land, uppträder i vissa tyska städers byggnadsordningar en uppfattning, öfverensstämmande med ehuru ännu strängare än denna svenska.

Sålunda uppgjordes redan omkring 1650 vissa normaltyper för uppbyggande af hus i Mannheim.[1] I Ludwigsburg bestämde förordningar af 1724, att man skulle bygga efter »gemachten Rissen», och för Karlsruhe bestämdes år 1752, att alla hus skulle uppbyggas »nach dem unsrigen gnädigst genehm gehaltenen Modell» —.

Enligt Vogts gjorde man i Tyskland, framför allt i Mainz och i synnerhet under 1700-talets andra hälft, bredvid hvarandra liggande hus lika.[2]

Men i alla dessa fall, som kunde utökas, är det dock något annat än i Stockholm; där är byggandet bundet vid lagenligt föreskrifna modeller, alltså en stelnad, hård typisering, som, om den strikt hade följts, lätt kunde tillintetgjort det konstnärliga skapandet till lif och frihet. Här i Stockholm var det endast en vädjan om likartadt bebyggande för hvarje större plats, icke för de olika trakterna sinsemellan. Dessutom voro icke dessa olika platser bundna af någon modell. Dessa stockholmska bestämmelser voro helt visst inspirerade af den franska torgarkitekturen själf och icke utgångna ur ett strängt, ämbetsmannamässigt maktspråk.

En liknande friare uppfattning företrädes i Tyskland vid 1700-talets midt af teoretikern Penther[3]: han skrifver, att många furstar vid anläggandet af nya och uppbyggandet af nedbrända städer kräft, att samtliga hus genom hela kvarteren skulle göras lika höga.

[1] Exemplen ur Brinckmann, Stadtbaukunst des achtz. Jahrh., s. 44.
[2] H. Vogts, Das Mainzer Wohnhaus im 18. Jahrh. Mainz 1910, s. 36.
[3] Penther, Anleitung zur bürgerl. Baukunst 1744—46.

Penther anser det visserligen bättre än oordentlig bebyggelse, men finner den enformighet, som uppstod, icke så vacker »als wenn bei Beobachtung der Symmetrie ein angenehmer Wechsel vorfällt».

Det är äfven en därmed jämförlig uppfattning, som talar ur Königs föreläsningar för arkitekterna[1]: han vill hafva symmetriskt bebyggande, men vill samtidigt som en reaktion mot det alltför ensartade frigöra sig för den monotoni, som ett likartadt bebyggande medför. Han stöder sig i detta som i allt annat på Laugier och får in dennes behärskade rococouppfattning i denna fråga. Sålunda skrifver han, och till detta ställe kan jag icke finna någon direkt förebild hos Laugier: »Torg och allmänna Platser böra omkring sig hafva hus af regulier Architectur dock af variation. Place vendom (Vendôme) har det förra men icke det sednare».

Vidare uttalar han i direkt anslutning till den franska författaren följande om gatorna:

»Mycken variation bör vara i facaderna, at se alla husen på en gata bygde som en fasad är en ledsam syn. Om gatan skall blifva väl decorerad måste allenast corresponderande och paralela facader vara lika. En och samma Dessein bör regera i hela qvarteret till tvärgatan. Man bör i Decorationen gå ifrån det vanliga till det simpla, ifrån det simpla till det vackra, därifrån till det prächtiga, ibland ifrån det ena extremum til det andra, utan at vika ifrån det naturella».[2]

Man önskar alltså, för att upprepa den Laugier-Königska satsen, för det första verkligen medelst husen dekorera gatan, ett uttryck, som är slående för tidens tänkesätt. Vid denna dekorering önskar man exempelvis vid ett torg å symmetriskt ställda hus likartad arkitektur, likaså inom samma kvarter. Däremot önskar man gatans byggnadsstilar rikt omväxlande, ja, till och med växlande från den ena ytterligheten till den andra; det sistnämnda ett teoretiskt rococodrag, som icke fick någon talan i Stockholms stadsbyggnadskonst.

Däremot kom flerstädes den förstnämnda principen till fullbordande. Den innebar tvenne bestämmelser: dels korresponderande hus lika; dels inom samma kvarter enhetlig fasad. Vi skola finna dessa teorier verksamma i verkligheten i 1700-talsstaden Stockholm.

[1] König, Grunderna til Bygningskonsten, s. 27; se ofvan s. 49.

[2] Jfr Laugier, a. a., s. 267—69.

2. VERKLIGHETEN.

1700-talets enhetlighet.

Vid behandlingen af 1700-talets stockholmska stadsbyggnadskonst följer jag icke en kronologisk indelningsgrund. Detta af den anledningen, att denna tids plankonst icke företer en fortlöpande utveckling: de olika projekten vid århundradets början och dess slut återgå på likartade och samtida franska stilprinciper. Den franska stadsbyggnadskonsten efter dess lösgörande från renässansschemat betraktades som en enda enhetlig och samlad kultur, där allt var lika modernt. Detta är desto naturligare, som de franska arkitekturböckerna, om ock med några reservationer, upptaga gammalt och nytt med samma vördnad.

För Stockholm understöddes denna enhetlighet i seklets stadsbyggnadskonst af den enhetlighet inom byggnadsledningen, som jag i det föregående sökt uppvisa. Från år 1718 samlades stadsplanefrågor och öfriga byggnadsfrågor i en hand, stadsarkitektens, och alla under stadsbyggnadskonsten hörande problem sökte sin lösning på stadens arkitektkontor. Det blef *en* krets, som behärskade såväl undervisningen, byggnadsbestämmelserna som själfva de praktiska förslagen. Denna krets var homogen i sin smak och de prestationer, som utgingo ur den, voro i mycket uttryck för en gemensam sträfvan.

Därtill kommer 1700-talets genom hela kulturlifvet väl kända läggning att följa fastslagna normer: konstnärerna sökte icke lyfta sig till originella uttryck, men sökte närma sig erkända, tiden behärskande mönster. Därför får mästarindividualiteterna ett underordnadt intresse gentemot tidssmaken.

Jag söker sålunda, i stället för att samla de olika stadsbyggnadsförslagen omkring mästare eller tider, att knyta dem fast till de bestämmande tendenser, som jag funnit bära 1700-talets stadsbyggnadskonst.

Det är blott vid 1700-talets slut, som jag åter tillämpar en kronologisk indelningsgrund, vid det mindre afsnitt, som benämnes Nyantik stadsbyggnadskonst. Brottet med den föregående tidens plangifning är här så pass markeradt, att ett utryckande af detta fåtal projekt ur den öfriga framställningen visar sig vara helt berättigadt.

Innan vi begifva oss in i själfva tidens stadsbyggnadskonst, några ord om dess ställning till dess största arf från den närmast föregående tiden.

Tessins stora förslag till slottsområdets ordnande betecknar slutfacen af den stockholmska stadsanläggningens barockkompositioner. Den följande tiden, 1700-talet i dess helhet, följer, som nämndt, i stort sedt 1700-talets franska stadsplanekonsts principer. Man kan verkligen tala om ett brott i utvecklingen efter Tessins stora projekt, ty på grund af särskilda omständigheter kom icke den närmast följande tiden att anknyta till eller bygga vidare på denna Stockholms centrum helt omdanande planering.

Tessins slottsomgifningsprojekt och 1700-talet.

Det stora slottsomgifningsförslaget kom nämligen icke att efter Karl XII:s död vara verkligt lefvande i medvetandet. Orsaken var den, att konungen befallde en sträng hemlighetsfullhet med dessa storslagna planer. I det betryckta läge, som vidlådde statens finanser under dessa krigs- och nödår, skulle det väckt stort missnöje, om vetskapen om dessa jätteföretag blifvit spridd. Därför fick, enligt konungens särskilda tillsägelse[1], intet af detta råka i några främmande händer; »förr än de skola komma i andras händer, så skola de upbrännas». Ingen mer än konungen själf hade sett dem, enligt Feifs utsago 17 juli 1713.

Under 1700-talets andra och tredje fjärdedel, då inga storhetsdrömmar mer fyllde det svenska sinnet, låg det Tessinska projektet gömdt, okändt och oanvändt. De projekt rörande slottsomgifningen, som vid denna tid framkommo, synas obekanta med Tessins tanke. Sålunda skrifver exempelvis Carlberg i ett memorial 31 aug. 1730 uttryckligen, att han »ikke wet, om öfwer denna strand wid Agnes Hollmen (Helgeandsholmen) någon Dessein är författat af Hans Sahlig Excellence grefwe Tessin».[2] Men som förut är nämndt, framvisade Tempelman en kopia i Konstakademien 28 febr. år 1774[3]. Denna väckte uppseende — han blef agréerad i akademien tack vare den —, och efter denna tid lefver det Tessinska projektet upp ånyo.

En enda handling af Gustaf III kan bestyrka detta. I januari 1773 inrättade konungen operahus i Bollhuset å Slottsbacken. Den 17

[1] Bref fr. Feif till Tessin 1713; Handl. ur v. Brinkmanska archivet I, s. 181.
[2] St. A. Ritningar, 205.
[3] Jfr ofvan s. 149.

dec. 1773 köpte han tomten vid Gustaf Adolfs torg, där operan ligger[1], d. v. s. samma tomt, där Tessin hade lagt en af sina pendantbyggnader, och beslöt i samband därmed att här lägga sin opera. Därmed inledde han en torgbebyggelse, som drog med sig ett likartadt hus på motsatta sidan, med andra ord ett Gustaf Adolfs torg i Tessinsk mening. Men detta skedde just vid den tid, då Tempelman som bäst måste varit sysselsatt med sin den 28 febr. 1774 framvisade stora kopia, och det torde väl vara otvifvelaktigt, att det var den, som gaf konungen impulsen. Sålunda vid 1700-talets slut, då åter en storhetstid hägrade för Sverige, kom Tessins stormaktstanke att ånyo behärska stadsanläggningskonsten i det centrala Stockholm.

Reglering af gamla staden.

En af de viktigaste uppgifter, som förelåg 1700-talet, var att få gamla staden ordnad efter en tidsenligare smak. Dess medeltida oregelbundenhet kunde icke tilltala tiden; vi hafva förut citerat en 1700-talsförfattare, som ansåg, att just denna stadsöns oregelbundenhet hindrat Stockholm från att blifva världens förnämsta stad.[2] Hans klagan är upplysande för 1700-talets syn på medeltidskvarteren: »— Utaf hvilket, så wäl som af de mycket smala trånga och dels krokota gator och gränderna, förnämligast i gamlaste Staden, omkring de ställen, därest Murarne fordom stådt, kommer den obeqwämligheten, at månge i sine nedersta Wåningar sällan eller aldrig någon tid hela Åhret igenom få se det ädla liuset Solen — —».

1600-talet hade sökt modernisera gamla stadens plan genom gatukorrektioner samt genom att rensa de gamla gatuvägarna till fria gator. 1700-talet tillämpade en annan metod. Vi sågo i den franska stadsplanekonsten, hur man vid behandlingen af en gammal stad här och där i labyrinterna sökte skapa platser, helst af någon enhetlig och monumental karaktär. Det är icke genom utvidgning, reglering eller förändring af gatorna, som denna tid söker nå sitt mål af öfverskådlighet och styrsel i stadsbilden, det är genom upprättandet af platser. Det var detta franska program, som satte sin prägel äfven på 1700-talets korrektioner af Stockholms äldre kvarter.

I 1725 års byggnadsordning har man ännu hufvuduppmärksamheten på gaturegleringen. Sålunda beslutes där, att man efter en

[1] Ferlin, Stockholms stad, s. 625. Utredningar V, I, s. 49.
[2] U. U. B. Nordin 287; Olof Broman 1730; Kopia. Jfr ofvan s. 7.

vådeld noga skall tillse, om icke en gränd kan indragas och dess utrymme skänkas åt de vid sidan liggande gränderna. Likaså föreslås, att när ett hus rifves eller brinner, gatan skall utvidgas. 1729 års förslag till byggnadsordning står kvar på samma ståndpunkt.

Vändplatser.

Men när år 1732 en handelsman Anders Amnæus anhåller att få sammanbygga tvenne hus på Västerlånggatan i hörnet af Storkyrkobrinken, får stadsarkitekten J. E. Carlberg tillfälle att utveckla ett program i den andra riktningen, som han sedermera utförde.[1] Han säger, att det vore fördelaktigare, att i stället för tre smala gränder inrätta en fullkomlig gata; men då detta icke låter sig göra

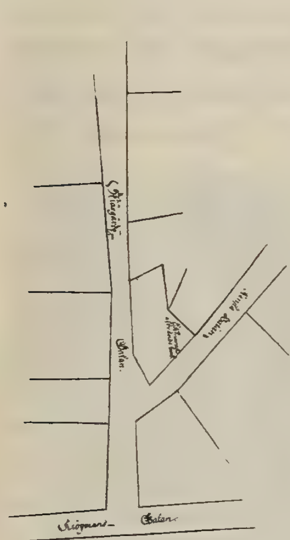

Fig. 66. Vändplats vid Kindstugatan.

Fig. 67. Vändplats vid Baggensgatan.

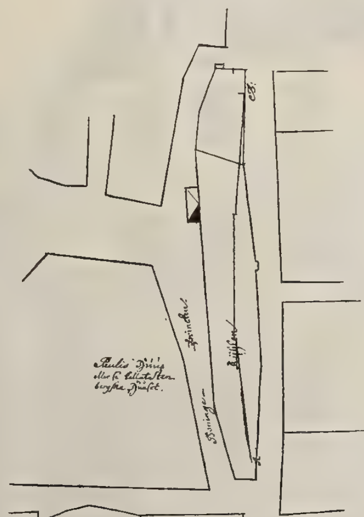

Fig. 68. Vändplats vid Benikebrinken.

Planritningar af J. E. Carlberg.

utan utdömande af hela kvarteret, finner han den »bästa anstalt wara, att om uti dessa quarteren på tienlige ställen uthdömas boufällige hus»; dessa skulle lämnas till »fria platser obebygde». Denna tanke blef mycket aktuell för Carlberg under detta år, hvarigenom vid denna tid i gamla staden skapas många af dess s. k. vändplatser. Carlberg skrifver nämligen 1734[2], att han för ungefär 2 år sedan utnämnt några ställen i staden »till tienlige wändplatser». Det är tre vändplatser han föreslår och afritar plan till (fig. 66—68), nämligen vid Skolgården på Baggensgatan, vid Ekmans år 1728

[1] RåA. Memorial 6 apr. 1732.
[2] St. A. Ritn. 43.

afbrända hus i hörnet af Kindstu- och Skärgårdsgatan (Brända Tomten)[1] samt till sist den så kallade »Kijhlen» mellan Österlånggatan och Benikebrinken. Den sistnämnda platsen hade redan 1731 magistraten, helt visst på Carlbergs tillskyndan, tänkt skaffa sig genom att köpa det därå stående huset, »på det man derigenom måtte få så wähl sielfwa gatan något bredare, som ock der nedan före bättre utrymme til wändplats».[2] Dessa de första vändplatserna äro af ett synnerligen tillfälligt och oregelbundet utseende (fig. 69). De voro ju äfven endast tillkomna af ett praktiskt behof. På vändplatsen vid Benikebrinken sökte dock Carlberg få en ståtligare uppställning genom att gifva appareljmuren arkitektonisk hållning (fig. 70).

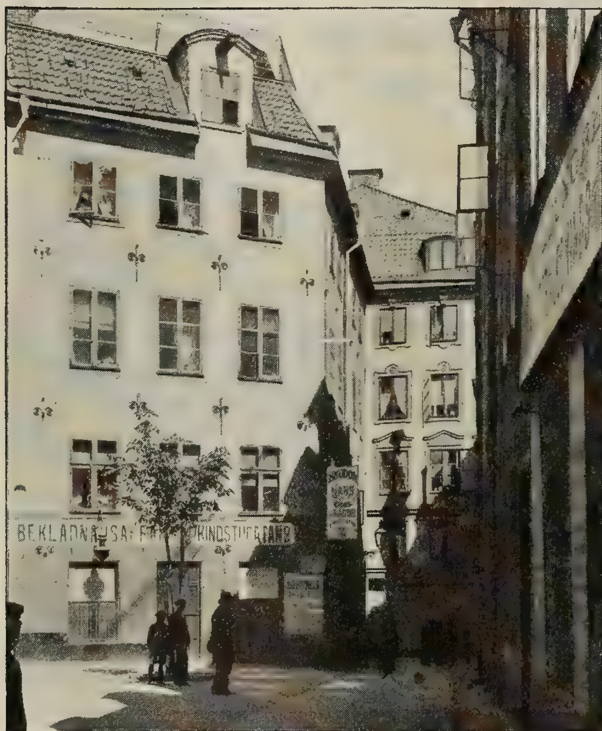

Fig. 69. Vändplatsen vid Kindstugatan, Brända Tomten.

Dessa mindre försök till platsers inrättande inspirerade den paragraf i 1736 års byggnadsordning, som lyder: »Så skal Staden när något hus på en trång Gata eller Gränd kommer at rifwas, eller afbrinna, tomten efter Mätismanna ordom inlösa, samt låta däraf giöra en tiänlig wändplats».

Tack vare denna bestämmelse utbildades ett par små, fria platser i de östra kvarteren, den s. k. Brandplan och Gåsplan (fig. 71).

En än mindre plats, som i detta sammanhang bör nämnas, är hörnet mellan Svartmangatan och Kindstugatan. Tyska Församlingen byggde här ett hus år 1768[3] med uppoffrande af en bit tomt. Kyrkoföreståndarna skrifva[4], att »församlingen befordradt

[1] RåA. Memorial 30 maj 1734.
[2] RåA. Memorial 4 mars 1731.
[3] Borgarhus I, s. 109—110.
[4] RåA. Memorial 18 okt. 1770.

allmän beqwämlighet och prydnad, genom thet then, med mycken kostnad, inkjöpt hörnhuset wid Svartman- och Kindstufwugatorna och therstädes inrättadt en wändplats». Delvis härigenom förklaras

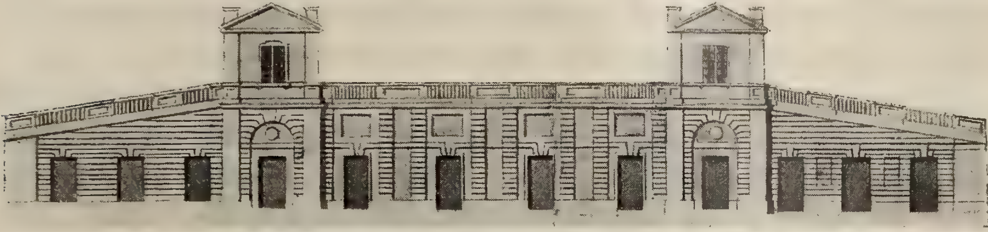

Fig. 70. Förslag till appareljmur vid Benikebrinken af J. E. Carlberg.

detta hus' originella brutna rococo-fasad (fig. 72). I samband därmed upplyses, att vid byggandet af församlingshuset vid Tyska Brinken, alltså det år 1769 byggda Ceres 1, 15[1], församlingen låtit

Fig. 71. Vändplatsen vid Gåsgränd, Gåsplan.

göra »gatorne ansenligen bredare än the tilförene warit, endast til winnande af en högst angelägen rymlighet utj en tätt bebygd tract».

Genom detta ordnande af smärre utrymmen inne i medeltids-

[1] Borgarhus I, s. 56—59.

staden lyckades 1700-talet skapa obetydliga, men för staden både nyttiga och estetiskt värdefulla små samlingspunkter. Jag kan icke underlåta att i detta sammanhang framhålla 1700-talets tillvägagångssätt som ett lyckadt uppslag, hvilket vår tid, när den går att reglera gamla staden, har alla skäl att tillvarataga.

Af större betydelse än dessa mindre torg var urhålkandet och det dekorativa ordnandet af de redan befintliga gamla torgen. Man sökte framför allt att gifva dessa en mer regelbunden form än den forna, en större rymd och en monumentalare prägel.

Riddarhustorget. När på 1640-talets början såväl Riddarhuset som Ryningska palatset grundlades, utsparades mellan dessa praktbyggnader en öppen plats, Riddarhustorget. Dess största del tillkom genom att de projekterade Riddarhusflyglarna aldrig kommo till utförande. De båda sinsemellan parallella byggnaderna utgjorde torgets olikartade men värdiga begränsningar åt sidorna, men dess tredje sida, kvarteret Minotaurus, var däremot skeft och mycket tillfälligt bebyggdt.[1] År 1651 blef kvarteret i samband med Storkyrkobrinkens utvidgning ordentligt upplinjeradt och redan år 1667 vädjade en ägare af tomt i detta kvarter, sekreterare P. Franc, till konungen för att få en värdig afslutning på torget.[2] Så som tomtfördelningen var, ansåg han, att »facies af huuset lärer blifwa ridicula»; men han fann platsen vara af »den beskaffenhet, att han ligger emellan the twenne största gatur, och på triedie sijdan stora torget, att något formeligit där borde, ehwem och platzen tillhörde, byggias och upsettias». Vid denna tid betraktades tomten alltså med all rätt som en af de förnämsta i Stockholm, och att få den tillfredsställande ordnad var en stadsbyggnadsfråga af vikt. Det synes dock icke blifvit af.

Fig. 72. Vändplats vid Svartmangatan.

---

[1] Borgarhus I, s. 349.
[2] R. A. Stockholms stads acta, 7. Supplik 20 maj 1667.

Under 1700-talet upptages frågan ånyo och får en dräglig lösning. Det gällde då framför allt att skapa ett torg af större regelbundenhet än det dittillsvarande samt en ordentlig fondvägg — regelbundenhet och monumentalitet, som 1700-talets lösen var. Herr konditor Joachim Ziegler, som ägde och önskade bebygga tomten Minotaurus 7 år 1742, bad att få köpa ett stycke invid norra sidan af sin tomt, hvarigenom huset »til stadsens och torgets prydnad icke allenast: utan ock till sielfwa Riddarhus-torgets formerande uti bätre 4 kant märckeligen bidrager» (fig. 73).[1]

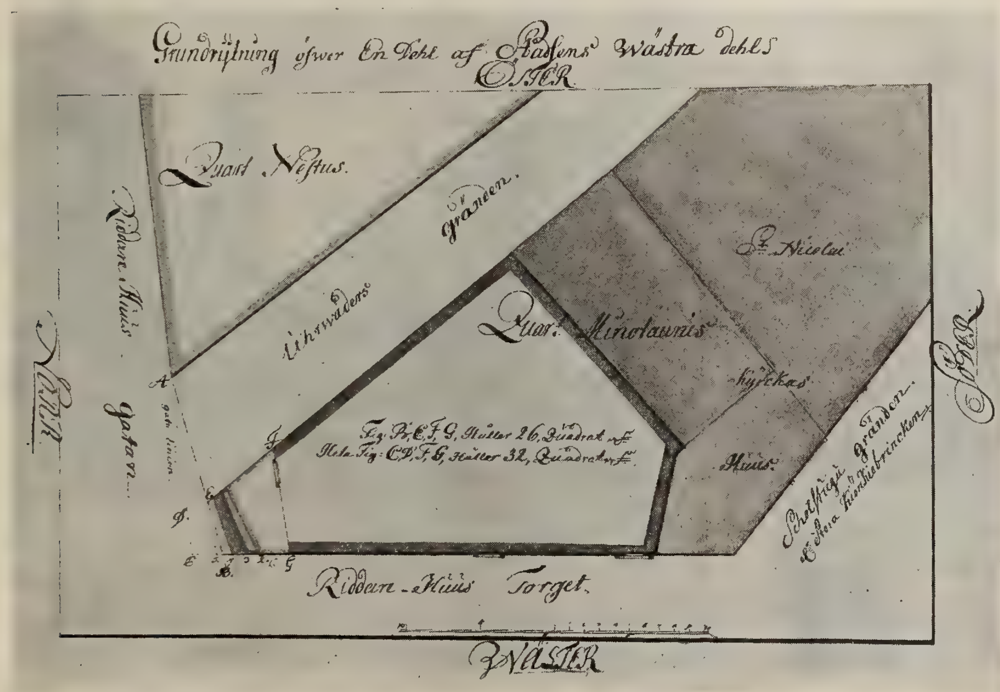

Fig. 73. Kvarteret Minotaurus' reglering mot Riddashustorget, 1742.

Byggningskollegiet besiktigade på grund häraf denna plats och fann, »att Faciaten af Håf-Conditeurens Ziegler tillemnade nya stenhuusbyggnad skulle igenom det begärda tomtens utwidgande till prydnad för torget märckeligen förökas, jämwähl att det spitsige hörnet i Uhrwädersgränden, som gifwer ett slätt utseende ifrån torget dijmedelst blefwe betäckt». När Ziegler alltså fick sin anhållan beviljad, sökte han att öka sin tomt med ännu en bit på samma sida; han skrifver, att »åtskilliga wänner och sedermehra berättat

[1] RåA. Memorial 1742.

mig, det för att betäcka Uhrwäders gränden, Myntgatan att bringa uti en jämn gatulinie, torget uti riktig simetrie och 4 kant samt huset till än en wackrare Faciade, iag bort anhållit om hela hörnet —»; och han tillfogar, att detta förorsakar honom »ringa båtnad, men wähl mehra kostnad», därmed framhållande sitt oegennyttiga handlande för stadens skull. Kollegiet ville emellertid icke ändra sitt beslut.

Genom uppförandet af detta hus, Lyktan, längs torgets östra

Fig. 74. Riddarhustorget mot öster.

sida uppnådde torget formen af en mycket långsträckt rektangel, ty utanför Riddarhuset sträckte sig långt ut på torget ett plank[1], som afgränsade torgets norra sida; det blef enligt beslut år 1764 rifvet för att i våra dagar få en balustraduppställning till ersättare.

Den nya fasaden, som skulle gifva torget en lyckligare afslutning i öster, blef jämförelsevis rik, med rusticerade kedjor som förnämsta utsmyckningsmedel. Att märka är, att den gjordes osymmetrisk, ett för 1700-talets uppfattning stilvidrigt drag. Men detta

---

[1] RåA. Kungl. Bref 10, s. 200; 10 maj 1764.

skedde med fin och uttänkt beräkning. Ty arkitektens afsikt var tydligen, att Minotaurus 6, som med en fönsteraxel vetter mot torget, skulle vid en ombyggnad indragas i det Zieglerska husets fasadschema, hvarigenom en fullt symmetrisk, denna torgsida helt dominerande fasad skulle danas. När Eric Roos år 1763 ombyggde Minotaurus 6, försummade han att hörsamma denna tysta uppmaning, till verklig skada för helhetsverkan.[1] I det följande (s. 222 o. f.) skall visas, hur enhetligt 1700-talets senare hälft i andra fall förstod att behandla dylika dubbla fasader. Elers, van vid dessa lyckligare lösningar, skrifver år 1800 klandrande om det här behandlade huset, att den mindre fasaden »liknar en utbruten del» af den större.[2]

Riddarhustorget blef år 1773 platsen för Gustaf I:s staty, hvarigenom det definitivt höjdes till ett dekorativt torg. Vid placeringen följdes principen om midtbetoning: statyn blef uppställd midt framför Riddarhuset samt på lika afstånd från detta som från Ryningska huset. Därigenom kom den äfven att stå som point de vue till Myntgatan; till hufvudgatan, Storkyrkobrinken, togs däremot ingen hänsyn. Torgets plan framgår af Palmstedts projekt till Riddarholmsbron 1784 (fig. 75).

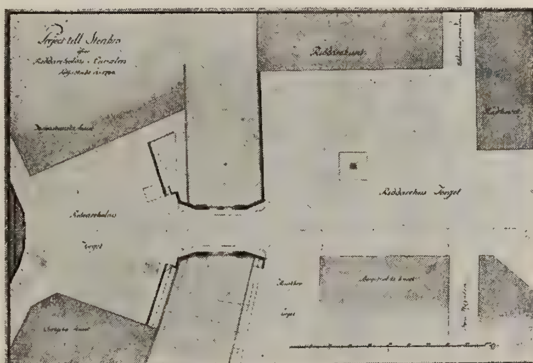

Fig. 75. Plan af Riddarhustorget i samband med Riddarhusbrons anläggning, 1784, af E. Palmstedt.

Ett annat af gamla stadens torg, som 1700-talet lyckades skänka en strängare hållning, var Tyska Brunnsplan. Dess norra begränsningskvarter, Cygnus, gick ursprungligen ned i en kil långt ut på torget och gaf detsamma en fullständigt oregelbunden form. Då dessutom brunnsbyggnaden på platsen var mycket stor, klagades det öfver »trängsel på thetta ställe hwarest flere gator stöta tilsammans», och ansågs det, att »på en trång plats en stor tiltagen Brunnsbyggnad icke bordt ställas».[3] För att bättra dessa förhållanden blef platsen förändrad och en ny brunnsbyggnad uppförd år

Tyska Brunnsplan.

---

[1] Borgarhus I, s. 349.
[2] Elers, Stockholm I, s. 110.
[3] RåA. Memorial, 18 okt. 1770.

1787, allt på Brandförsäkringskontorets bekostnad.[1] Ledaren af denna torgarkitektur var Eric Palmstedt.[2]

För att erhålla en bestämd geometrisk hållning på denna svårordnade plats lät arkitekten den antaga formen af en sektor till en cirkel. Den ofvannämnda kilen nedrefs och husens torgsida blef konkavt svängd Brunnen placerades i sektorns midtradie.

Fig. 76. Tyska Brunnsplans nyplanering, 1787.

Torgets indelning framgår af en 1700-talskarta, som väl uppgjordes i och för denna reglering och som bevaras i U. U. B. (fig. 76).

Genom sin enkla geometriska form, sin monumentalt svängda fondbyggnad och sitt ädla, symmetriskt placerade brunnshus har detta torg fått arkitektonisk enhetlighet (fig. 78). Palmstedt har äfven i detta arrangement följt franska förebilder. Själfva idén att svänga ett hörnhus i konkav båge förekommer vid denna tid i Frankrike; som främsta exempel kan nämnas Soufflots hörnbyggnad gentemot Pantheon[3]; men äfven lösningen af torget till en sektor kan knytas till fransk stadsplanekonst. Jag skall i det följande göra troligt, att Palmstedt användt Pattes berömda 1765 utkomna Monumens; i detta arbete förekommer ett torgprojekt af Boffrand[4] till ordnande af Place Dauphin, som i hufvudfigur och i monumentets placering är en visserligen oerhördt mycket rikare, men dock tydlig motsvarighet till den lilla Tyska Brunnsplanen. Detta förslag finnes kopieradt i Hårlemanska samlingen i Nationalmuseum. Där före-

[1] Allmänna Tidningar, 14 okt. 1789. Elers, Stockholm I, s. 111.
[2] Borgarhus I, s. 79.
[3] Se Brinckmann, Stadtbaukunst d. achtz. Jahrh., s. 28, fig. 30.
[4] Patte, Mon. erigés en France à la Gloire de Louis XV, Paris 1765. Pl. XLII.

kommer äfven ett annat förslag till samma plats' ordnande (fig. 77), som än osöktare för tanken till Palmstedts Brunnsplan. Antagligt är, att Palmstedt sett detta projekt; projektets förefintlighet i den svenska samlingen visar i hvarje fall det svenska intresset för de franska plangifningarne under 1700-talets midt; Palmstedts planering af Tyska Brunnsplan är ett vittnesbörd om hur franskt den svenska arkitekten löste sin uppgift.

Stortorget.

Utomordentliga svårigheter vidlådde fortfarande ordnandet af det medeltida oregelbundna Stortorget. Tessin d. ä. gjorde, som förut nämndes, flera förslag till rådhusbyggnad på torget; denna fråga, kombinerad med frågan om börsbyggnad, fortlefde under snart sagdt hela 1700-talet och förde med sig olika förslag om torgets utbildning.[1]

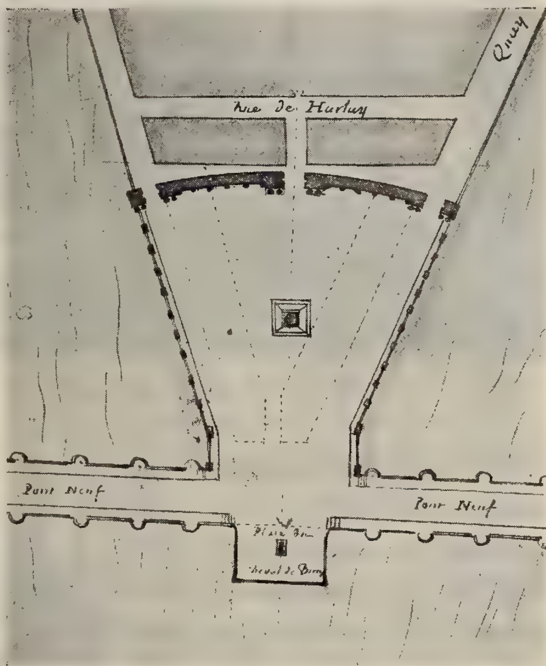

Fig. 77. Förslag till ordnande af Place Dauphin.

Det första förslaget är af 1728, då J. E. Carlberg uppgjorde fasadritningen till ett väldigt komplex, af rektangulär grundform. Året därpå ger han ett nytt projekt, med situationsplan (fig. 79). Han säger själf, att man först måste observera »Generalplanen af torget med omliggande gator och Stor Kyrckians linea»; han tar alltså torgets form som ett ofrånkomligt faktum; placeringen af byggnaden på detta torg är hans första och främsta uppgift. Men det vållar svårigheter att veta, hur »hela denna bygnad bör wändas emoth ett så oskickeligit och irregulairt torg», och hans första lösning blef ganska osäker. Han ställde den på gamla rådhusets plats och följde den gamla längans fasadlinje; för att dock skänka torget någon geometrisk styrsel placerade han brunnen midt för fasaden. Om rådhusbyggnadens yttre hade han den uppfattningen, att »ett sådant hus i en Räsidencestad bör besynnerligen till stadens prydnad äga ett tillbörligit anseende

[1] St. A. Ritningar 2, 3, 7, 8.

Fig. 78. Tyska Brunnsplan.

och jämbwäll med sin bygnads art distingveras från Inwåhnarnas enskylte bygnader». Men samtidigt borde inte »på en sådan bygnad annat wijsas, än det som borgerligit är».

Samma år gjorde Carlberg ett nytt förslag, dateradt 14 okt. 1729 (fig. 80), där han omplacerat huset och riktat det parallellt med Storkyrkan trots att därigenom passagen vid östra och västra sidan blef mycket trång. Hans tanke var nämligen nu, att en sådan byggnad icke bör förlora sin tillbörliga plats eller afstympas, utan hellre torget så småningom ändras efter byggnaden. Han ansåg, att det var naturligare, »att enskylte bygnader sig rätta effter publique hus, än publique hus efter Inwåhnarnas enskylte irregulaire bygnader, besynnerl:n wid denna Situation, som klarligen är att se, det Stor Torget aldrig kan bringas i någon skickelig Figur, uthan att en och andre hus måtte indragas». Stortorgets form, ansåg han, var alltså flytande; den enda fasta linjen var Storkyrkans sydfasad, som fick utgöra styrlinjen.

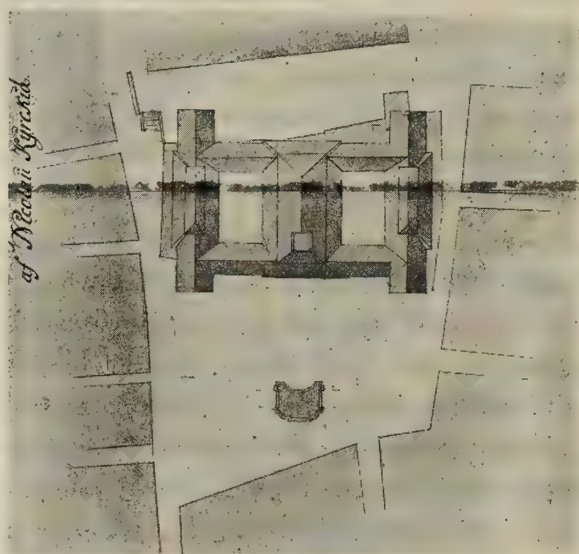

Fig. 79. Förslag till börsbyggnads placering å Stortorget, 1729, af J. E. Carlberg.

När frågan om rådhusbygget åter var uppe på 1750-talet, ger Carlberg en hel del nya förslag.

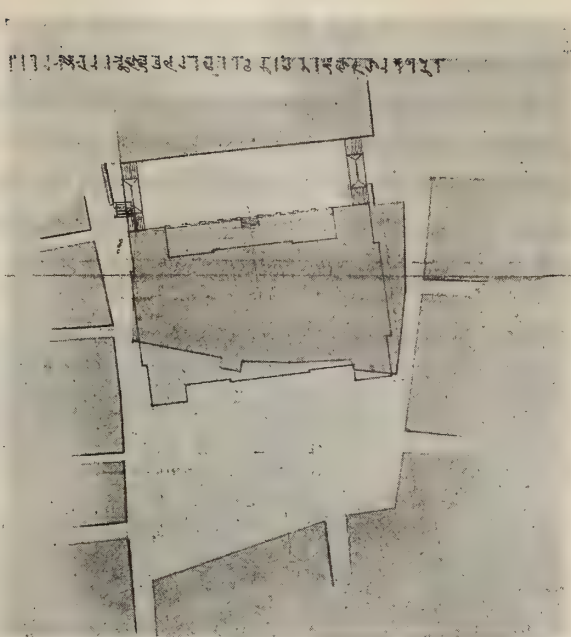

Fig. 80. Förslag till börsbyggnads placering å Stortorget, 1729, af J. E. Carlberg.

Efter många desseiner kommer han till insikt om att figuren af »Beursen icke kan jämkas efter detta lilla oformliga torg».[1] För att således helt blanda bort torgets kontakt med all ordinär regularitet beslöt han att, i anslutning till rococotidens lust för svängda murar, göra börsens hufvudplan segmentformad. Detta framlade han i ett förslag af 1754 (fig. 81). Genom att ingen rät linje och inga räta vinklar i denna plan provocerade fram oregelmässigheten i självfva torgets form, skapade Carlberg en plats, som åtminstone icke kunde benämnas en irreguljär rektangel; hellre då helt och hållet irreguljär.

Fig. 81. Förslag till börsbyggnads placering å Stortorget, 1754, af J. E. Carlberg.

Ett nytt förslag uppgjorde Carlberg år 1757 med svängda sidomurar åt öster och väster för att gifva »passagen til torget en ansenlig tilökning af mera rumlighet» (fig. 82). Men denna plan öfvergaf han snart för att återvända till den af 1754, som han utvecklade år 1760 (fig. 83). Han hade här »fäst mina tanckar uppå en rund figur at utwälja»; därigenom skulle torget och passagerna dit vinna i rymd och

[1] R. A. Stockholms stads acta 9. Ett memorial af 27 maj 1763, där Carlberg behandlar alla sina börsförslag efter 1754.

fasaden skilja sig från alla andra hus »både innom och utomlands». Som situationsplanen visar, lyckades Carlberg med denna plan bryta sönder torgets geometriska form och endast göra det till en oregelbunden friplats rundt börsbyggnaden. Det ur stadsbyggnadskonst intresseväckande i detta förslag är, att det var torgets oregelbundenhet, som här framtvang den sällsynta, halfcirkelformiga hufvudfasaden (fig. 84).

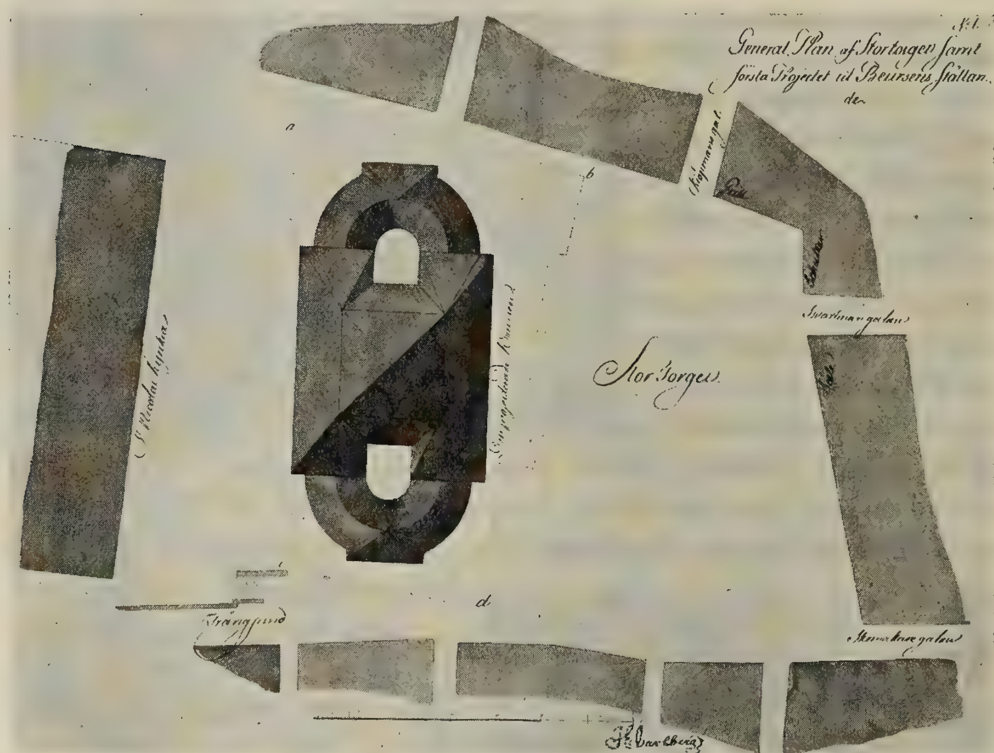

Fig. 82. Förslag till börsbyggnads placering å Stortorget, 1757, af J. E. Carlberg.

Trots ifrigt pläderande för sin sak fick Carlberg aldrig sätta sin prägel på Stortorget. År 1768 gjorde Cronstedt ett börsförslag, som i stora delar följdes af Palmstedt i hans slutliga förslag af 1773.[1] Situationsplanen är helt öfverensstämmande; hufvudfasaderna gjordes parallella med Storkyrkan. Dessutom läto arkitekterna husets bredd ökas mot norr, hvarigenom Trångsund och Källargränd blefvo reguljära gator med parallella begränsningar. När Börsen stod färdig, fann man, att torget trots allt fått en skaplig regularitet, hvilket en Berättelse om Börsbyggnadens fortgång och

[1] Jfr Curman, Sv. Konsth., s. 583. Jfr ofvan s. 51.

afslutning, afgifven af O. E. Forsberg 26 okt. 1780[1], framhåller med eftertryck: »Igenom Beursens anläggande», skrifver denne bland annat, »är mycken rymlighet, i allmänna passagen befordrad, i så måtto, att Gatorna, på Östra och Wästra sidorna om qvarteret — äro utvidgade» (från 4—7 alnars bredd till 12—20 alnars bredd). »Stortorget har ock fådt Regularitet» och, tillägger han, »Stortorgs Brunnens förnyade reglerade ställning och Prydeliga öfwerbyggnad

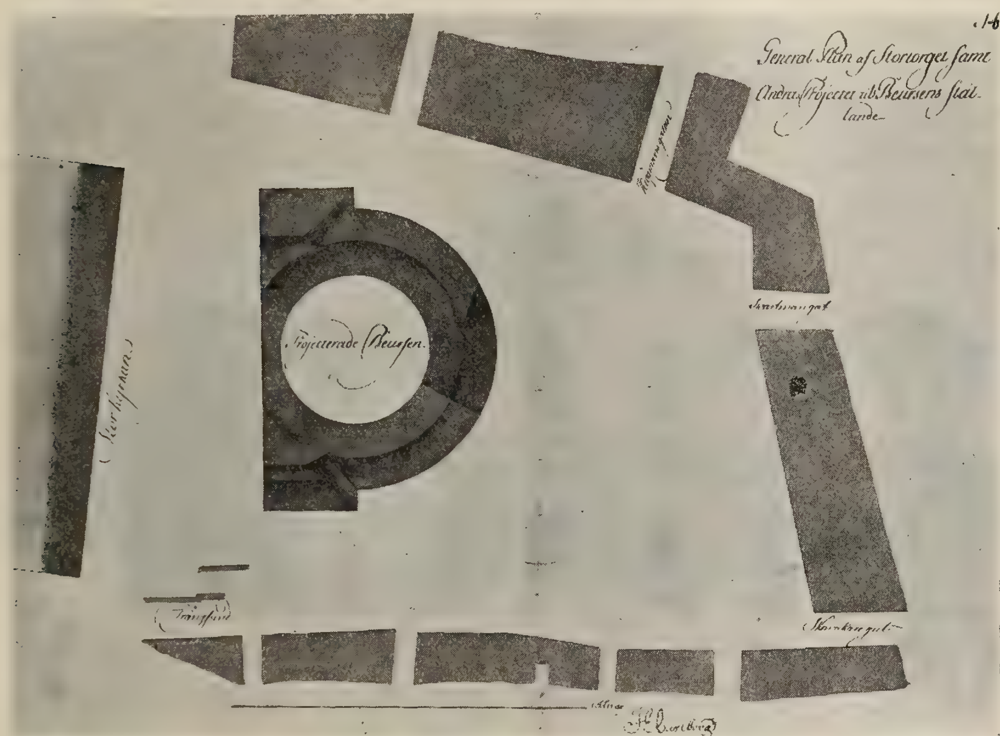

Fig. 83. Förslag till börsbyggnads placering å Stortorget, 1760, af J. E. Carlberg.

är och en följd af Beurs-Byggnadens anläggande»; med det sista afses, att brunnen flyttades till midten af torget, som förut framhållits det läge för ett monument, som 1700-talet ansåg värdigt framför andra. Samtidigt bortflyttades äfven kåken; Elers skrifver med anledning af dessa förändringar, att torget blifvit »mera ordentligt och städat».[2] Stadens äldsta och mest centrala torg hade fått ett presentabelt 1700-talsutseende.

Det mest genomförda af 1700-talets korrektionsförslag i gamla Storkyrkobrinken

[1] Westin 1067, s. 41.
[2] Elers, Stockholm I, s. 87.

staden är Palmstedts outförda förslag öfver Slottsbackens och Storkyrkobrinkens ordnande. Förslaget framlades för Gustaf III hösten 1791 (fig. 85).[1] Förutsättningen för detta projekt var, att Storkyrkan skulle rifvas för att gifva rum för obelisken öfver borgerskapets trohet.[2] Vidare skulle komedihus eller stadskyrka placeras på Slottsbackens södra sida. Därigenom skulle vinnas en fri plats vid slottet och denna skulle monumentalt utnyttjas. Palmstedt följer Blondels

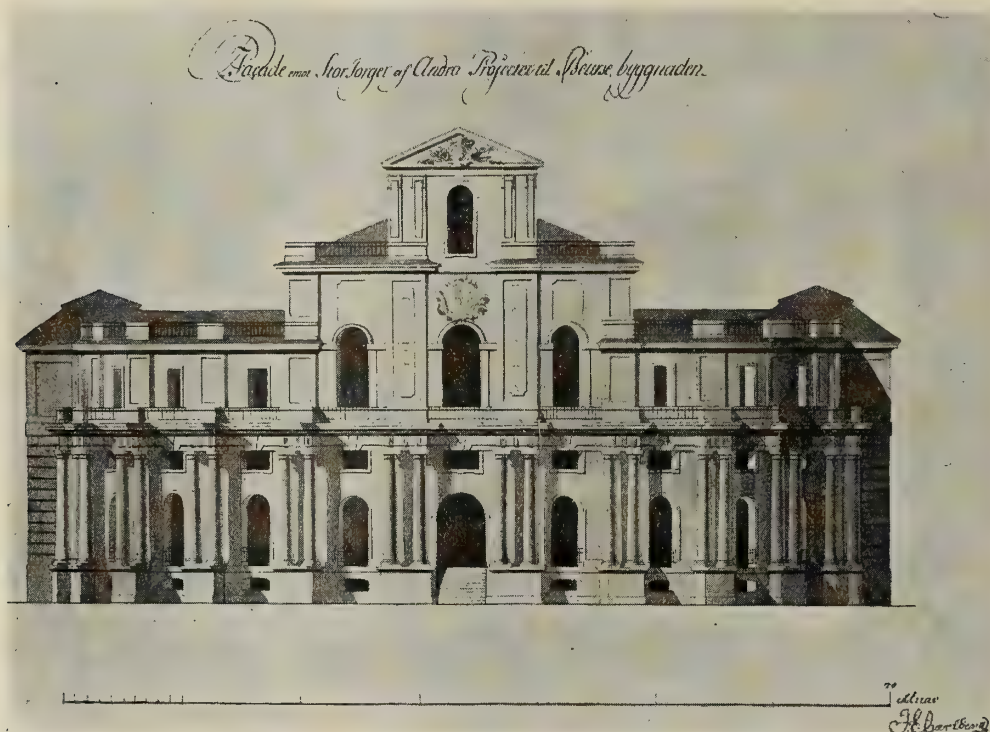

Fig. 84. Fasadförslag till planen fig. 83.

ord 'att göra sköna platser i hufvudtrafikådran', och han följer framför allt principen om en hufvudaxel, omkring hvilken omgifningen symmetriskt grupperar sig. Det fanns tvenne 'hufvudtrafikådror' upp till slottets sydsida, Slottsbacken och Storkyrkobrinken. Palmstedt lägger en linjerad linje i deras hufvudriktningar; skärningspunkten blef platsen för monumentet, som alltså blef point de vue för båda dessa hufvudpassager. Däremot tages här ingen hänsyn

[1] K. D. Hamilton i Hist. Bibl. 1 årg. 1885, s. 48. Hamilton anger felaktigt, att gatan skulle gå rakt ut från slottets västra hvalf.

[2] Hochschilds Memoarer II, s. 179; jfr Curman i Sv. Konsth., s. 586.

till den geometriska midtpunkten, hvarken till platsen eller till någon byggnad å platsen. Slottsbackens symmetriska ordnande i plan lyckades lätt genom den nya stadskyrkans placering i lif med backens södra begränsningslinje. Storkyrkobrinken däremot fick lof att urhålkas för att blifva symmetrisk; kvarteret Hippomenes' nordsida får en kontur, som motsvarar Neptunus mindres sydsida; till och med Oxenstiernska husets gafvel mot slottet får sin pendant i ett hak å östra sidan af Hippomenes. Dessutom söker Palmstedt åstadkomma, vid Västerlånggatan, en vändplats; men han nöjer sig icke med en sådan plats af tillfällig form, utan ger den tidens ideala form, rundplatsens. Helt visst tänkte han sig de nya fasader, som måste uppstå såväl här som annorstädes å denna reglerade upp-

Fig. 85. Storkyrkobrinkens reglering, 1791, af E. Palmstedt.

fartsväg, likartadt bebyggd å båda sidor. Palmstedt inordnade genom detta förslag Riddarhusplatsen och Slottsbackens öfre parti i ett rytmiskt kompositionsschema af den franska omtalade karaktären. Denna uppfartsväg till slottet skulle häri blifva af likartad karaktär med förslaget till den norra uppfartsvägen. Där ville Palmstedt förmedla det fyrkantiga hufvudtorget, Gustaf Adolfstorg, med slottsplanen medelst en rundplats emellan dem båda; här skulle alltså det likaledes fyrkantiga Riddarhustorget och slottsbacken förenas på liknande sätt.

Regleringen af gamla staden efter platsprincipen varade således från början af 1730-talet till seklets slut. Dels nyskapades, framför allt genom Carlbergs initiativ, mindre, ofta oregelbundna små torg. Dels var man ifrigt sysselsatt under hela denna tid att omdana stadens redan befintliga torg. Riddarhustorget, Tyska Brunnsplan, Stortorget, alla sökte man omdana efter ett likartadt system: torget

skulle i plan blifva en geometriskt regelbunden figur; dess fond skulle utgöras af en enhetlig, torget dominerande fasad; och det skulle arkitektoniskt stadgas genom ett monument å dess geometriska midtpunkt.

Det monumentala torget.

Allt detta var ju försök att skapa monumentala torg; men på grund af den gamla bebyggelse, man samtidigt måste taga hänsyn till, uppnåddes icke ett helgjutet, nytt 1700-talstorg. Af dylika lyckades 1700-talet i Stockholm endast upprätta ett, Gustaf Adolfs torg. Det blir, jämte några outförda idealtorg, endast denna platshistoria, som visar hvad seklet sträfvade till och nådde i monumental platskomposition.

Gustaf Adolfs torg.

Af skäl, som förut framhållits (sid. 173—74), anknöt icke till en början 1700-talet till Tessins uppslag, när det sökte skänka detta torg arkitektonisk hållning. Den Tessinska mot slottet sig öppnande förplatsen kände man icke, utan började torgbebyggandet å platsens södra sida, mot vattnet.

Att upprätthålla den absoluta symmetrien blef det främsta rättesnöret för dessa torgbyggnaders anläggning. Detta framgår på ett särdeles drastiskt sätt på grund af vissa förhållanden vid anläggandet af byggnaderna — corps de gardet och en bodbyggnad — på torgets sydsida.

Corps de gardet hade efter ritningar af J. E. Carlberg anlagts på 1730-talet på torgets sydvästra del[1] på ett sådant sätt, att det ropade efter sin pendant. När byggningskollegiet år 1749 beslöt, att en ny stenbyggnad till salubodar och spruthus skulle uppbyggas, förklarade kollegiet, att »platsen ofelbart måste bebyggas effter en sådan desein, som swarar emot Corps de Gardet».[2]

När man således skulle uppföra denna byggnad symmetriskt mot den förra, räknade man med symmetrin icke i förhållande till torget självt, utan i förhållande till kungl. slottet. Man hade vid utstakningen kommit till slutsatsen, att »i hänseende till mitt linien emot Kongl. Slottet» öppningen mellan de båda byggnaderna måste blifva 19 alnar, då afståndet mellan nämnda midtlinje och corps de gardet var 9½ alnar. Detta uttalande var riktadt mot Hårleman, som föreslagit en större öppning mellan de båda husen. Hårleman

[1] St. A. Ritningar. Dessein till Corps de Guarde 1733. Förslag redan 1728; se fig. 99.
[2] RåA. Memorial 1 aug. 1749.

gaf med sig och fann äfven han, att »widden emellan begge thessa Byggnader bör nödwändigt tagas lika på begge sidor ifrån mitt Linien af Kongl. Slottet» och att byggnaden borde verkställas efter den af Carlberg 22 jan. 1749 författade ritningen. Emellertid var den s. k. slaktarhusbrons läge sådant, att passagen från denna bro skulle stöta rakt mot den uppförda byggnaden. Öfverståthållaren och magistraten utfärdade därför till byggningskollegiet bestämmelsen,

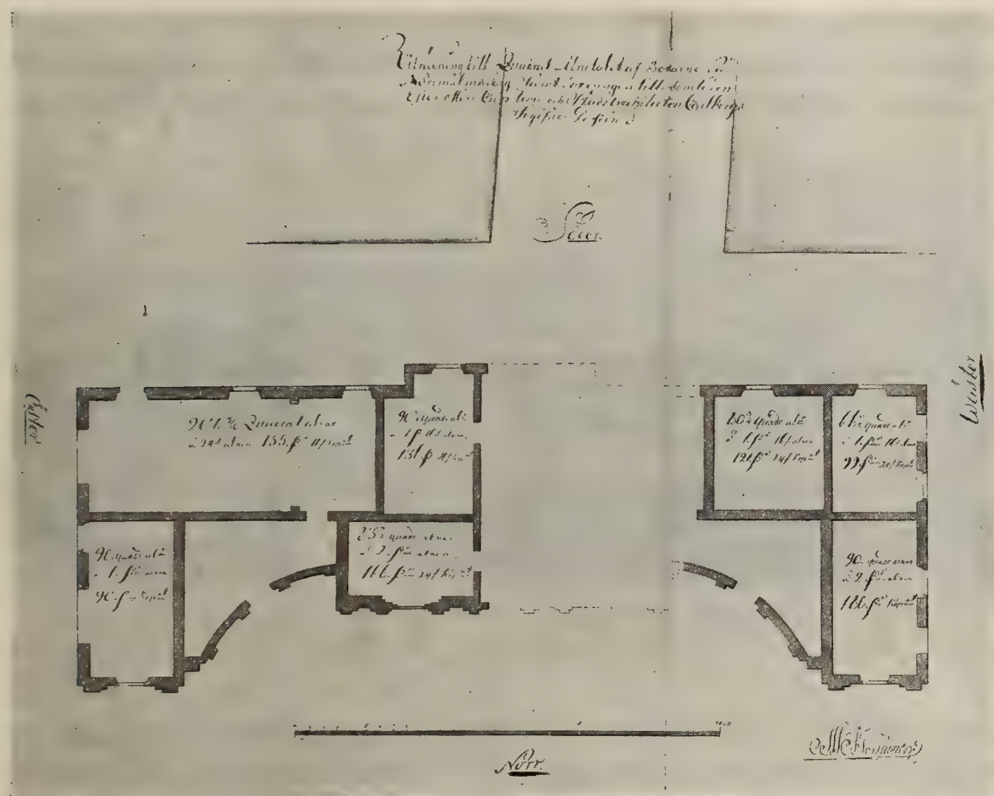

Fig 86. Bodbyggnadens å Gustaf Adolfs torg genombrytning enligt Carlbergs förslag.

att mellersta delen af byggnaden skulle anstå och innehållas; däremot fick den närmast corps de gardet belägna flygeln uppbyggas. Resultatet blef ett förslag af Carlberg, där byggnaden är helt sönderbruten af passagen (fig. 86). Denna egendomliga lösning kom dock aldrig till stånd[2], utan lämnades den västra hälften af byggnaden helt obebyggd (fig. 87) och fick stå på sådant sätt ända tills

---

[1] RåA. Memorial 1 mars 1750.

[2] Elers, Stockholm II, s. 149.

den år 1775 refs.[1] Därmed hade man dock tillfredsställt sitt teoretiska kraf; torgets bebyggande var åtminstone påbörjadt efter principen: symmetriskt i förhållande till en midtaxel från kungl. slottet. Till detta kunde det fortsatta bebyggandet anknyta sig. Men torget var dessutom formadt till ett slutet torg, bebyggdt å alla fyra sidor. Mot detta kom den följande tiden att bryta.

Utom dessa byggnader vid strömmen hade hittills icke torget erhållit någon torgarkitektur, endast tillfälligt bebyggande. Ännu så sent som 1770 ritades för uppförande på torgets västra sida af arkitekten Elias Kessler för fru A. J. Grills räkning »Salubodar med Magaziner öfwer emot Norrmalmstorg», med en enkel tvåvånings-

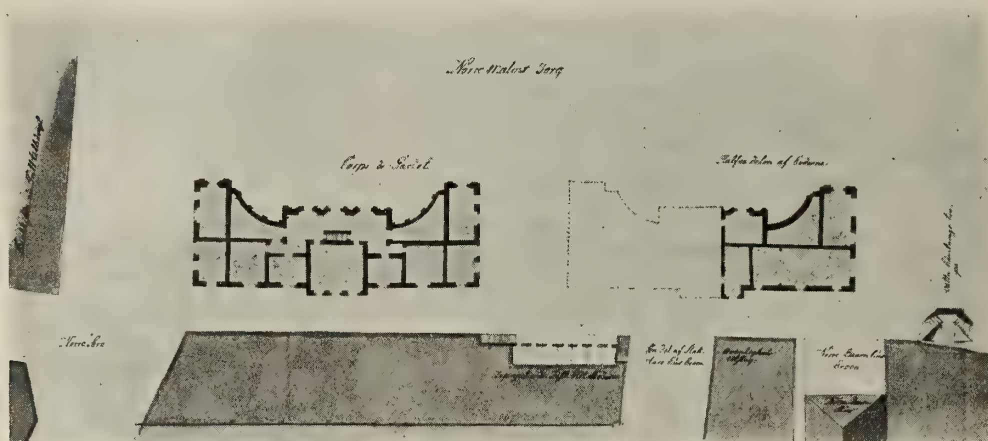

Fig. 87. Uppmätningsritning af Corps de Gardet och Bodbyggnaden å Gustaf Adolfs torg.

fasad (fig. 88).[2] Att på denna förnäma plats projekterades en gemen magasinsbyggnad visar, att ännu vid denna tid det icke fanns någon verklig tanke på att här ordna ett monumentalt torg.

Detta inträffade först som nämndt, då Gustaf III fått del af det Tessinska slottsomgifningsprojektet; han köpte den östra tomten 17 dec. 1773 samt beslöt att här lägga sin opera och att utforma torget efter det af Tessin angifna uppslaget.[3] Uppdraget lämnades åt Carl Fredrik Adelcrantz, som inlämnade förslag 15 dec. 1774; konungen approberade dem 28 febr. 1775. Brolins karta 21 mars

[1] Å Brolins karta af torget 1775 (fig. 89) står: Byggnaden är allenast till hälften uppförd.

[2] B. N. A. 1770, s. 58.

[3] Utredningar V, I, s. 49. Elers, Stockholm II, s. 213.

1775 (fig. 89) visar, hur Adelcrantz i samråd med konungen först tänkte sig torgets planerande.

Utgångspunkten var en symmetrisk uppställning i förhållande till midtaxeln genom slottet.

De tvenne gamla sidobyggnader, som torget ägde, var det s. k. Grillska huset (Torstensonska huset) i väster och Ekebladska huset i öster. Å det senares tomt skulle operahuset uppbyggas. För den skull tog man ett stort stycke af torget, »som, för symetriens vinnande kan af tårget intagas, för bättre utrymme vid Opera-Hus-Byggnaden». Detta 14 alnar breda tomtstycke tillhörde staden, men man behöfde, betecknande nog, icke betala det, då dess intagande ju ledde till stadens prydnad.[1] Genom detsamma uppnådde man nämligen från slottets midtlinje lika stort afstånd till

Fig. 88. Fasad till byggnad å Gustaf Adolfs torgs västsida, 1770.

operahuset som till det Grillska huset, hvarigenom, enligt ett bref af konungen af 30 maj 1775, torget erhöll »en reguliere skapnad och proportion».[2]

En hjälp vid torgets ordnande var, att den omtalade perpendikeln från slottet (linjen k) blef nästan parallell med de båda gamla sidobyggnadernas torgfasader (linjen m), som sinsemellan voro parallella.

Genom den föreslagna anordningen skulle torget visserligen blifva symmetriskt, men slutet. Adelcrantz inlämnade, för att råda bot därpå, ett memorial till konungen, där han kräfde, att platsen skulle göras »fri och öppen».[3]

Detta lyckades, tack vare öfverståthållarens och magistratens tillmötesgående, då de insågo, att »stadens och torgets prydnad och

[1] Utredningar V, I, s. 50.
[2] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref.
[3] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref. Enligt konungens svar af 20 maj 1775.

utseende utgör egentelige afsigten af ändamålet med denne förändring»[1], och enligt nyssnämnda kungl. bref blef beslut fattadt, att de båda byggnaderna på torgets sydsida skulle rifvas. Torget kom härigenom att blifva ett mot slottet och Norrbro öppnadt torg och Tessins önskan blef uppfylld.

Fig. 89. Situationsplan af Gustaf Adolfs torg 21 mars 1775 af J. Brolin.

Genom dessa åtgärder blef alltså torgets plan bestämd; med samma enhetlighet uppbyggdes därefter dess väggar, tvenne likartade sidobyggnader. Adelcrantz' operahus stod färdigt 1782; efter dess förebild fick Palmstedt order att omgestalta det Torstensonska huset, hvilket påbegyntes året därpå, 1783. Det senare huset följde

[1] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref. Enligt kungl. bref 30 maj 1775.

i det närmaste operahusets föredöme, en fransk fasad af den alltifrån 1600-talets slut gängse palatstypen: arkaderad rusticerad bottenvåning, tvenne pilasterindelade öfvervåningar[1]. Emellertid kunde, på grund af terrängförhållanden, icke den nya byggnaden blifva alldeles lik den gamla Det är af intresse att se, att samtiden genast gaf anmärkningar därpå. Så skrifver en insändare i Stockholmsposten år 1791[2]: »Jag hade altid beundrat denna regelbundna och wackra Byggnad och jag intogs nu deraf, likasom jag sett den för

Fig. 90. Gustaf Adolfs torg. Akvatintagravyr af J. F. Martin efter tuschteckning af Elias Martin.

första gången. — Komne ända under Colonnaden bad min wän mig wända mig om för at se speglingen af Operahuset. Jag såg prinsessans halffärdiga Palais, upfördt efter Opera Husets förträffeliga desseiner. Ingen annan skillnad fann jag mellan dessa än structuren af hwalfbågarna i stora Arcaderne. Dessa hwalf äro på Opera Huset af fullt cirkelslag: i Prinsessans Palais af en sammantryckt båga, som ej behagar ögat — —». Operahusets »spegelbild», som författaren uttrycker det, blef icke fullt trogen, och det var en anledning till allvarlig anmärkning.

[1] Man jämföre byggnaderna exempelvis med Mansarts Vendômeplats; se fig. 46.
[2] Stockholmsposten 1791 n:r 84 (T. Wennberg?).

Torgets funktion skulle framför allt blifva som uppställningsplats för Gustaf Adolfs ryttarstaty. Vid placerandet af densamma täflade tvenne principer om makten: den ena var den franska centralplatsen princip, att ställa minnesmärket midt på platsen.[1] Den andra principen var den i romersk och äfvenså i fransk stadsplanekonst härskande, att låta monumentet stå som dekorativ afslutning på ett flertal gatuperspektiv.[2] Man följde till en början den förstnämnda regeln och placerade statyn »mitt emellan norra torgsidan och öfre linien af Corps de Gardet och den motsvarande Bygg-

Fig. 91. Norrbro och Gustaf Adolfs torg. Lavering af C. Bennet.

naden», i det slutna torgets matematiska midtpunkt. Å Brolins här afbildade plankarta är det denna plats, som är utmärkt.

När förslaget uppkom om de södra torgbyggnadernas rifning, flyttades äfven denna midtpunkt Adelcrantz passade då på att förorda statyens förflyttning mer åt söder, hvarigenom den kom att stå »uti point de vue för Regeringsgatan» samt den öfre delen af torget blef friare till paraderingar etc.[3] Å Brolins meddelade plankarta är denna plats, som alltså utgör skärningen mellan slottsbrons axel och Regeringsgatans, utmärkt med blyerts; platsen blef nu be-

---

[1] Jfr Brinckmann, Pl. u. Mon., s. 123.

[2] Denna princip är af Brinckmann, Pl. u. Mon., icke behandlad.

[3] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref. Kungl. bref 30 maj 1775.

tydligt söder om midtpunkten. Gustaf III gillade förslaget och å den af konungen approberade planritningen af Brolin, signerad: Mariedals Slot 20 maj 1775[1], är denna plats definitivt fastställd. Platsen synes tydligt å Palmstedts situationsplan 1794 (fig. 106). Då statyen ändtligen 1791 blef uppställd, fick den denna plats, som tillgodosåg krafvet: point de vue till tvenne gatuperspektiv (fig. 92).

I detta frigjorde sig de planerande från den franska hufvudregeln, att monumentet skulle stå på platsens midt, en regel, som hade följts några år förut vid uppställningen af Gustaf I:s staty på Riddarhustorget. Äfven i Frankrike kunde i vissa fall denna regel rubbas; Henrik IV:s ryttarstaty på Pont-Neuf var ett talande exempel. Den stockholmska statyuppställningen å Gustaf Adolfs torg påminner närmast om Place Royale i Bordeaux, där det forna Ludvig XV-monumentet uppställdes i Rue Royale's och Rue St. Remy's skärningspunkt (fig. 93). Hela platsen fick en likartad karaktär — en mot vattnet öppnad jättenisch för en kungastaty.

Fig. 92. Gustaf Adolfs staty från Regeringsgatan.

Angående torgets tredje och viktigaste sida, fonden, nordsidan, gjordes icke under Gustaf III:s tid några bestämmelser. Orsaken torde varit den, som jag senare närmare skall förklara, att konungen här tänkte sig en gata, som omöjliggjorde en byggnad på denna plats. Palmstedt föreslog här, som i det följande skall visas, Pantheons uppställning redan år 1791, hvarpå konungen icke synes hafva reflekterat, och upprepade en liknande anordning efter konungens död år 1794 vid sitt stora projekt till områdets gestaltning.

Senare, år 1803, föreslog Desprez i sitt stora slottsomgifningsprojekt[2], hvarom mera senare, att här uppställa ett palats åt kron-

[1] St. A. Ritningar.
[2] K. B. Handskriftssaml. Skön konst. Se nedan s. 247.

prinsen; denna anordning skulle framkalla 'en imposant anblick, som skulle afsluta la place du Nord på det lyckligaste sätt'.

Alla dessa projekt sökte alltså, förgäfves, förverkliga den Tessinska drömmen vid 1700-talets början om en mäktig fondbyggnad å denna plats.

Trenne idealprojekt.

Gustaf Adolfs torg blef Stockholms enda stora »kungsplats» i stil med de otaliga »Places royales», som uppfyllde 1600- och 1700-

Fig. 93. Plan af Place Royale i Bordeaux.

talets Frankrike, alltifrån det Henrik IV:s ryttarstaty restes 1635 på Pont-Neuf, tills revolutionen bröt ned kungastatyerna 1792.[1] Vid sin vistelse i Rom, 1779, gjorde Palmstedt upp förslag till tvenne andra kungsplatser, en på en af malmarna (fig. 94), en vid en strandtrakt i Stockholm (fig. 95). Själfva platserna för dessa torg äro icke af arkitekten bestämda, utan de kunna betraktas som idealprojekt, där intet hänsyn till terräng etc. hindrade arkitektens syften.

Ehuru utförda i Rom återgå förslagen uppenbarligen på franska förebilder. Det kvadratiska torget med sin centralt placerade kunga-

[1] E. Steinmann, Die Zerstörung der Königsdenkmäler in Paris, Leipzig 1917.

staty kan vara en schematisering af Place Louis XV i Rouen (fig. 96). Den halfcirkelformiga kungsplatsen vid stranden torde återgå till franska strandplatser, såsom Place Royale i Bourdeaux, ett förslag af Contant till en plats för ett Ludvig XV:s monument[1] eller arkitekterna Slotz' förslag till en strandplats vid Seine (fig. 97). Arkitekturen rundt dessa Palmstedtska platser är gifvetvis tänkt enhetligt genomförd, hvarigenom monumentala torg i fransk mening skulle utbildats.

Det är särskildt en fransk arkitekturbok, som kan misstänkas hafva varit Palmstedts inspirationskälla till dessa förslag. Det är

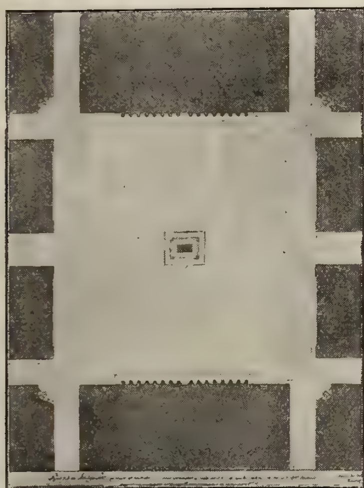

Fig. 94. Förslag till en kungsplats på en af malmarna af E. Palmstedt, 1779.

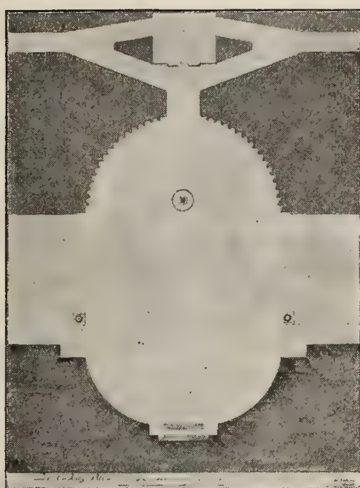

Fig. 95. Förslag till en kungsplats vid en strandtrakt af E. Palmstedt, 1779.

Pattes Monumens érigés en France à la Gloire de Louis XV, Paris 1765, en kopparsticksamling, som innehåller alla de här nämnda franska planerna. Samma arbete hade vi anledning att påminna om vid Palmstedts behandling af Tyska Brunnsplan. Det ligger än närmare till hands att anse Palmstedt eggad af detta verk att öfverhufvud göra förslag till »kungsplatser», då ju Pattes arbete är helt och hållet ägnadt dylika kungsplatser i Frankrike.

Till sist är att nämna ett rent fantasiförslag till en monumental torganläggning, uppgjordt af Elias Martin i en tuschteckning (fig. 98).[2]

---

[1] Patte, a. a., Pl. LI.

[2] Nationalmuseum, Hårlemanska samlingen; sedermera etsad af Joh. Fr. Martin, ett ex. i U. U. B. top. pl.

Det afser tydligen att placera den af Gustaf III år 1790 beslutade obelisken öfver borgerskapets trohet.

Det af Martin utförda förslaget, som icke har full topografisk trohet, vill på den ungefärliga platsen af Brunkebergstorg uppresa monumentet midt för en hufvudgata. Torgets sydsida utgöres af ett par tvillingbyggnader i stil af franskt sekelslut.[1] I all sin knapphet har alltså förslaget kardinalegenskaperna hos ett idealt 1700-talstorg: ett monument midt på platsen, uppställdt i ett gatuperspektiv, och tvenne korresponderande fullkomligt lika sidobyggnader.

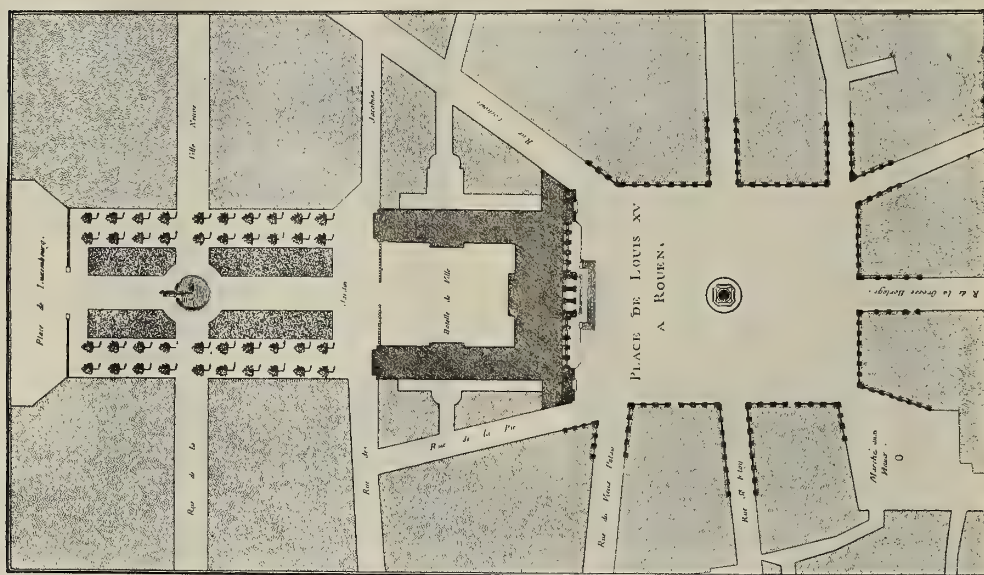

Fig. 96. Plan af Place Louis XV i Rouen.

Det monumentala torgets historia i Stockholm hör alltså till 1700-talets sista fjärdedel, till Gustaf III:s tid. Det kräfdes initiativ af kungliga mått för att ens förslag till en så omfattande och hel bebyggelse skulle kunna uppgöras. Dess bärande egenskaper voro regelbunden grundplan, korresponderande hus och korresponderande sidor absolut lika, ett mäktigt monument å platsens midt samt så vidt möjligt öppnade perspektiv mot den omgifvande staden. Gustaf Adolfs torg blef dess aldrig helt afslutade tillämpning inom den stockholmska stadsbyggnadskonsten.

[1] Jfr exempelvis en Parisfasad från 1793, publ. af Ward, a. a. II, fig. 463.

Den i fransk stadsbyggnadskonst ädlaste tendensen att sammanbinda plats vid plats till ett samladt arkitektoniskt helt, den rytmiska platskompositionen, utöfvade i Stockholm inverkan på ett enda, men centralt område, förbindelsen mellan slottet och Gustaf Adolfs torg. Vi skola nämligen finna under hela 1700-talet, att hufvudproblemet för de olika förslagsgifvarna till denna trakt var att af broförbindelsen skapa en arkitektonisk miljö, som med planen framför slottet och torget skulle bilda en sammanhängande hel arkitektur. Jag vågar därför betrakta dessa förslag fram-

Rytmisk plats-komposition.

Norrbro-området.

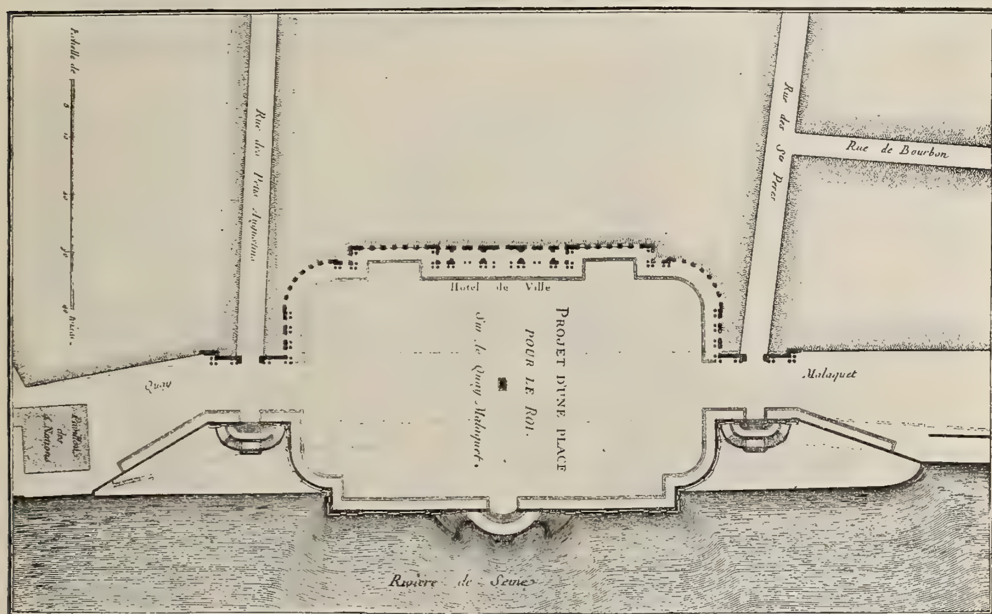

Fig. 97. Arkitekterna Slotz' förslag till en strandplats vid Seine.

för allt ur den synpunkt, som begreppet rytmisk platskomposition skänker.[1]

Förutsättningen för dessa förslag var de säregna naturförhållandena i denna trakt. Den brolagda förbindelse, som skulle knyta Staden samman med Norrmalm, gick fram öfver fast land, holmarna i Norrström. Det erbjöd sig alltså själfmant att här utbilda anhaltsplatser på vägen öfver vattnet från slottet till torget. Det blir vid dessa platser, som hufvudintresset knyter sig.

[1] Fil. d:r L. M. Bååth skall i andra delen af sin stort anlagda monografi öfver Helgeandsholmen gifva en fullständig utredning af de förhållanden, som äro förknippade med detta område; min speciella undersökning rör däremot endast planhistoriskt intressanta projekt.

Redan Jean de la Vallée hade projekterat några små runda platser på Norrbro, men icke utbildat Gustaf Adolfs torg; Tessin

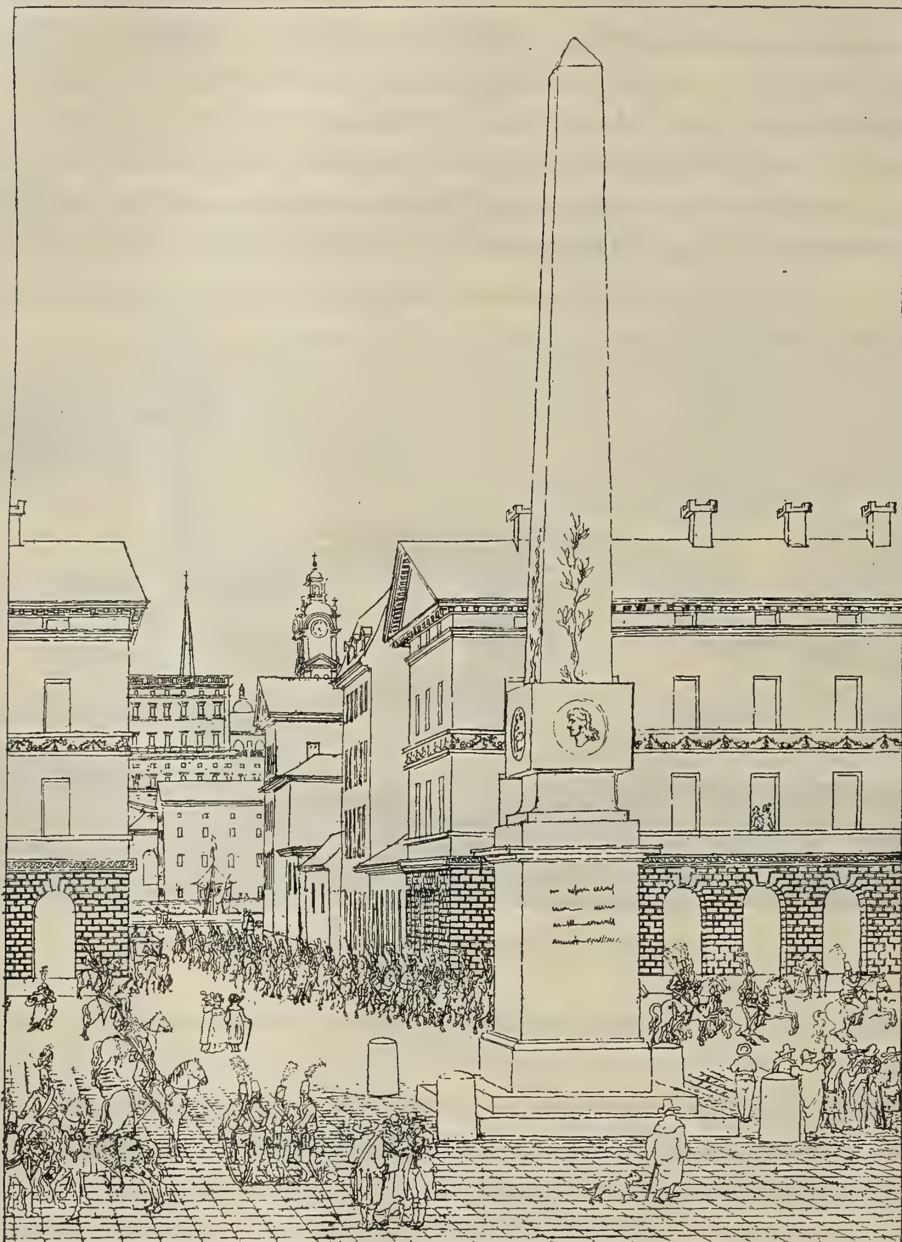

Fig. 98. Fantasiförslag till torganläggning i Stockholm. Tuschteckning af Elias Martin.

d. y. hade, i sitt självständiga förslag, behandlat bron enbart som ren bro, men upprättat torg och bro i axial symmetri från slottets midtpunkt, och därigenom arkitektoniskt sammankopplat torget

med slottsplanen. 1700-talet kom att använda sig af båda dessa uppslag.

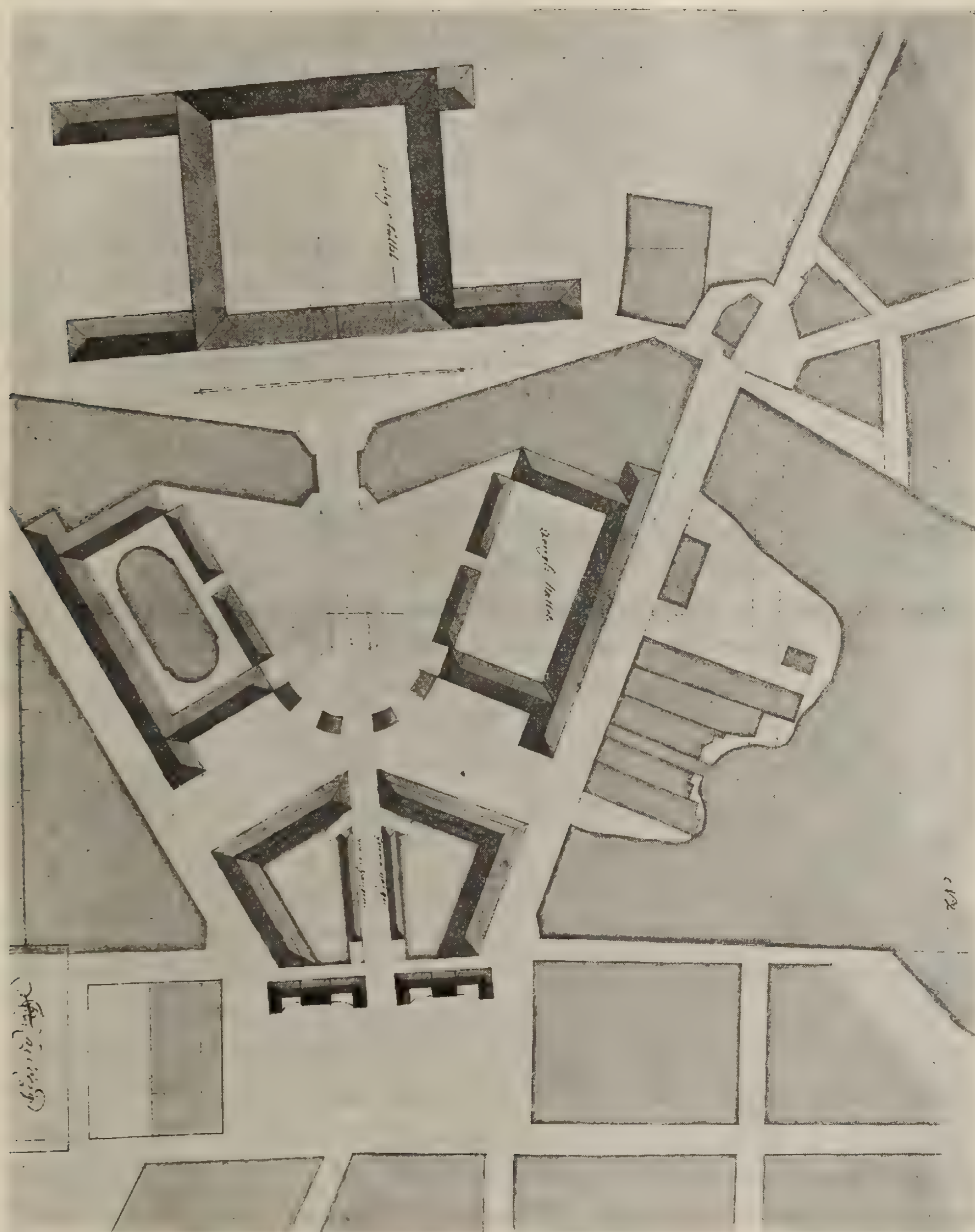

Fig. 99. Förslag till slottsomgifningens ordnande, 1728, af J. E. Carlberg.

Det första förslaget efter Tessins är af den då nyutnämnda stadsarkitekten J. E. Carlberg. År 1728[1] uppgjorde han en ganska

[1] St. A. Ritn. nr. 190. Ett utkast från samma år finnes.

fantastisk ritning (fig. 99), som icke tar hänsyn till de förefintliga terrängförhållandena; Carlberg lägger stora bebyggda områden långt ut i strömmen. Men förslaget är af intresse, då det så helt behärskas af den axiala symmetri- och regularitetsandan. Gifna voro bron från Mynttorget till dåvarande Norrmalmstorg, den s. k. Norrbrogatan samt Kungl. stallet; dessutom i projekt den nya Norrbro från slottet till torget. Carlberg fick först lof att lägga en byggnad som fullkomlig pendant till stallet. Dessutom uppkonstruerade han byggnaden vid Gröna gången med hjälp af stallet; den västra längan måste gifvetvis få sin angifna riktning för att Norrbrogatan skulle blifva reguljär; den södra längan sin riktning för att få en parallell mot stallets norra flygel. Så uppkom den västra vinkelbyggnaden, hållen i jämvikt af en likadan i öster. Till sist tvillingbyggnaderna på Gustaf Adolfs torg, hvilka jag nyss har behandlat. Som vi märka, är detta förslag typiskt för axial schablon. Planen kan möjligen äfven räknas som anhängare till romersk barockkomposition; de båda byggnaderna, stallet och dess pendant, hafva blifvit uppställda på det perspektiviskt effektfulla sätt, som vi känna från Campidoglioplatsen; slottets monumentalitet skulle starkt framhäfvas genom denna sig öppnande, symmetriska plats, som sträckte sig fram mot detsamma.

Denna plans förnämsta insats är dock, att det är den första i Stockholm, som genom en följd af likartadt uppställda byggnader förmedlar ett område med ett annat.

År 1757 framlägger Carlberg ett nytt hufvudförslag (fig. 100), sedan han äfven gifvit ett tillfälligt, men oviktigt utkast år 1743. Detta förslag är af helt annan läggning, gifvetvis till stor del beroende på outförbarheten af det föregående. Slottsplanen och Gustaf Adolfs torg äro sammanförda genom den projekterade nya Norrbro; men i torgets närhet utvecklar sig denna själf till en liten rundplats begränsad af bodbyggnader, som Carlberg där ämnade uppföra. Förslagets rundplats påminner starkt om Jean de la Vallées och kan kanske vara inspirerad af dessa; men där var icke Gustaf Adolfs torg tänkt som plats ordnad efter en perpendikel från slottet. Här är däremot för första gången i Stockholm trenne platser af olika form sammanförda i en hufvudaxel.

Denna tanke, i detta förslag endast antydd, utvecklar Carlberg

1767[1] i ett nytt förslag, där rundeln placerats mer midt på bron, vuxit betydligt i omfång och förvandlats till en ellips. Carlberg

Fig. 100. Förslag till slottsomgifningens ordnande, 1757, af J. E. Carlberg.

skrifver, att »slottets höga belägenhet, hwarifrån hela denna Plats kan ses nästan utj plan tål ej at någon annan irregulier figur ut-

[1] St. A. Ritn. nr. 187.

wäljes —». Otvifvelaktigt sökte Carlberg i detta förslag en anknytning till St. Petersplatsen i Rom, med dess elliptiska förplats till monumentalbyggnaden.

Det är de Carlbergska förslagen, som delvis synas ligga till grund för de på 1780- och 90-talen af C. F. Adelcrantz och Eric Palmstedt föreslagna lösningarna till området mellan slottet och torget. Det första projektet är från 1781; men mellan åren 1787 och 1797, då arbetet med bron utfördes, framkommo en hel del andra förslag.

Det första, utfördt af Adelcrantz och gilladt af Gustaf III år 1781, sökte endast gifva en å båda sidor af låga längor begränsad rak bro (fig. 101).[1] Detta är den enklaste lösningen och den som väl närmast ansluter sig till den broprincip, som Cordemoy uttryckte; han önskade, som nämndt[2], för brons skönhet låga byggnader längs brons sidor, högst af två våningars höjd. Genom detta förslag skulle alltså de tvenne platserna, slottsplatsen och Gustaf Adolfs torg sammanföras genom den inbyggda förbindelseleden Norrbro.

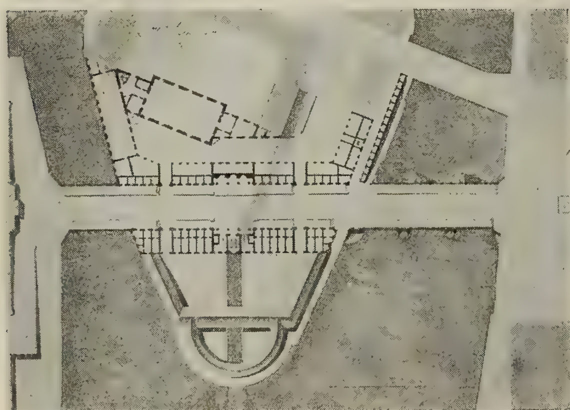

Fig. 101. Förslag till förbindelse mellan slottet och Gustaf Adolfs torg, af C. F. Adelcrantz, 1781.

Adelcrantz' första förslag tog ingen egentlig hänsyn till brons utseende från Saltsjön. I sitt nästa förslag, författadt 1791[3], öppnade han så att säga bron mot sjön och inbyggde den endast på ena sidan (fig. 102). Därmed uppgaf han den slutna karaktär, som han uppnått i första förslaget, och förlorade brons egenskap af byggd förbindelse mellan platserna. Från ändpunkterna blef den dessutom osymmetrisk, en för tidens sätt att se synnerligen misslyckad egenskap. Hela denna anordning vänder sig alltså bort från uppgiften att vara en arkitektonisk förbindelse och väljer i stället att vara ett afskildt arkitektoniskt parti, som skall betraktas från sjön. Det blef med sitt halfcirkelformigt svängda östparti, nuva-

---

[1] Ritn. till brobyggnaderna reproducerade i Sv. Konsth., fig. 400.
[2] Se ofvan s. 126. [3] U. U. B. Top. pl. 39109.

rande Strömparterren, närmast en strandplats, såsom vi igenkänna från fransk stadsplanekonst. Förslaget blef aldrig approberadt af Gustaf III.

Vi påminna oss, hur Cordemoy sökte teoretiskt lösa denna viktiga uppgift att från bron få utsikt öfver vattnet: genom väldiga fönsteröppningar å brobyggnaderna, gifvetvis ett i praktiken omöjligt förslag.

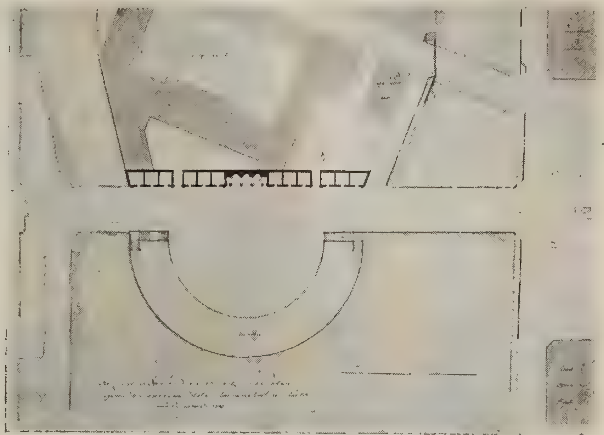

Fig. 102. Förslag till förbindelse mellan slottet och Gustaf Adolfs torg, af C. F. Adelcrantz, 1791.

Detta Adelcrantz'ska projekt blef utgångspunkten för tvenne uppslag af Palmstedt. Det ena och sista, af 1799, är närmast en upprepning[1] (fig. 103) och torde väl vara af praktiska hänsyn uppgjordt, då det andra och ståtligare förslaget strandat. Detta andra af Adelcrantz inspirerade projektet, tydligen af Palmstedts hand (fig. 104)[2], är kanske den mest utvecklade rytmiska platskomposition, som Stockholms 1700-tal kan uppvisa.

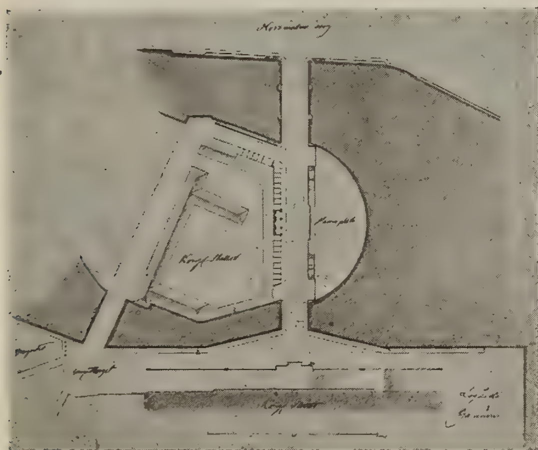

Fig. 103. Förslag till förbindelse mellan slottet och Gustaf Adolfs torg, af Eric Palmstedt, 1799.

Den utgår från att bron skall synas från sjön och i sin tur icke igenstänga utsikten mot sjön. Följaktligen lämnas hela östra sidan helt fri, då däremot den västra är inbyggd med en kolonnad.

Men för att dock få bron att samverka med slottskajen och Gustaf Adolfs torg låter arkitekten midt på bron en väldig rundplats utveckla sig, en ättling af de rundplatser, som redan Jean de la Vallée och sedermera Carlberg föreslagit. Genom

[1] U. U. B. Top. pl. 39108.
[2] St. A. Ritningar, odateradt.

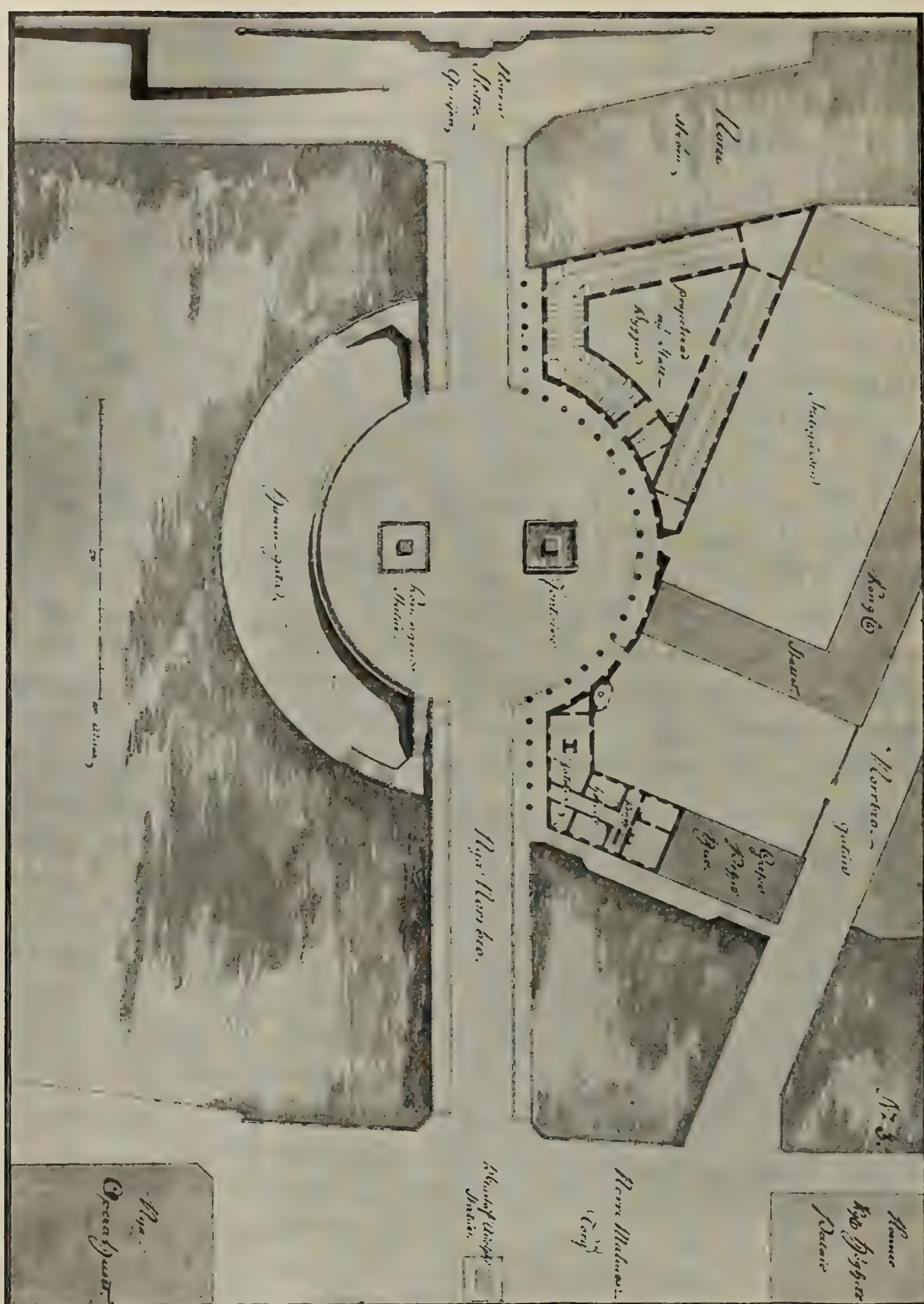

Fig. 104. Förslag till förbindelse mellan slottet och Gustaf Adolfs torg, af Eric Palmstedt.

att blott inbygga den på ena sidan bibringar äfven han den något af den franska strandplatskaraktär, af hvilken han vid samma tid

gjorde ett idealprojekt för Stockholm. Men för att betona, att dock denna rundplats skall kunna uppfattas reguljär från brons ändpunkter, trots att den blott är inbyggd på ena sidan, uppställer arkitekten kungens staty och en fontän, symmetriskt i förhållande till längdaxeln. Från sjön blir ju fontänen nästan bortskymd. Palmstedt har här samtidigt sökt tillfredsställa båda krafven: dels en ståtlig inbyggd platsförbindelse mellan slott och torg i fransk anda, dels en mot Saltsjön öppen bro och plats med en dekorativ fondvägg.

Någon direkt fransk motsvarighet till denna lösning kan man lika litet finna som till de öfriga, då de säregna förhållandena här

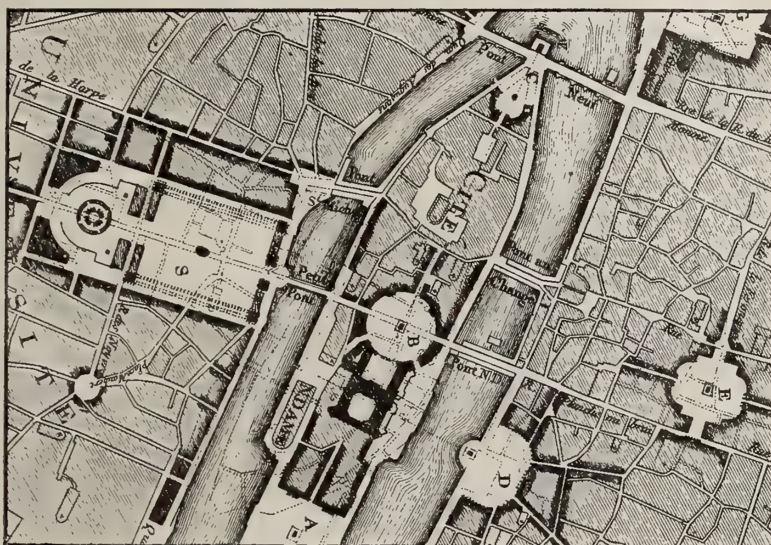

Fig. 105. Utdrag ur Pattes Pariskarta med projekten till Louis XV-platser.

själfva skapat den säregna formen. Den närmaste motsvarigheten i fransk stadsplanekonst torde vara broförbindelserna i Paris från de båda Seine-stränderna öfver la Cité; äfven här går en väg öfver vatten, land och åter vatten i en följd. Å la Cité uppgjorde Pitrou ett förslag till stor rundplats till Ludvig XV:s monument, hvilken förenade de båda broarna till ett helt[1] (fig. 105). Det är en därmed öfverensstämmande ehuru betydligt mer genomförd lösning, som Palmstedt gaf i sitt förslag.

Jag har i det föregående (s. 187—89) visat, hur Palmstedt år 1791 sökte skapa en motsvarighet till denna norra uppfartsväg mot

[1] Se Patte, Monumens etc. Pl. XXXIX.

slottet i den västra uppfartsvägen; äfven där skulle en rundplats förmedla det rektangulära torget med platsen invid slottet.

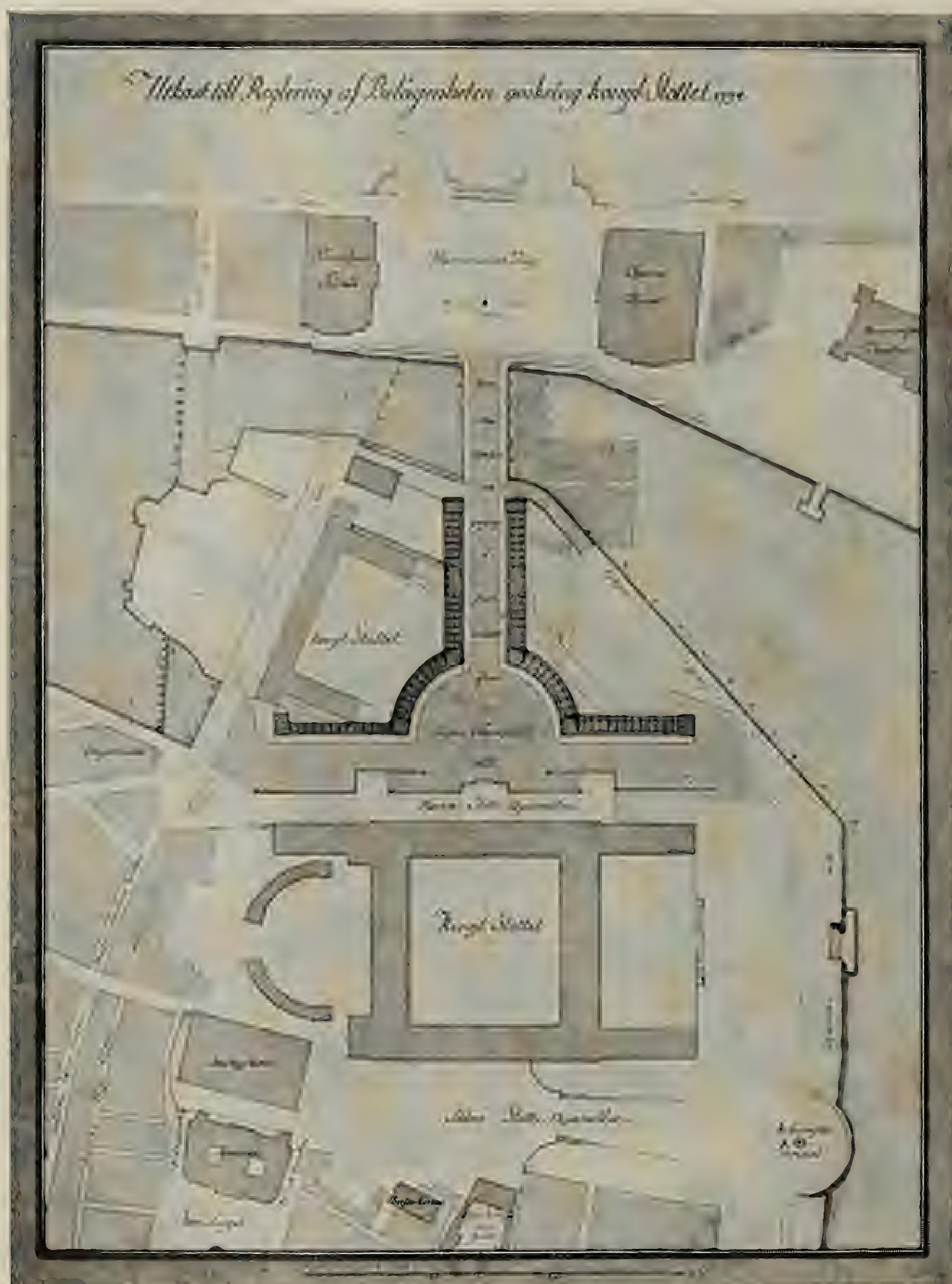

Fig. 106. Förslag till slottsomgifningens ordnande, 1794, af E. Palmstedt.

Slutligen härrör äfven från Palmstedt tvenne förslag, som helt uppoffra det ena af de båda i Norrbroprojekten aktuella kraf-

ven, för att uteslutande ägna sig åt det återstående. De offra alltså hvarje anspråk på att skapa en magnifik strandplats, ja, att ens gifva en tilltalande bild från Saltsjön. I stället betona de med all makt brons samhörighet med torg och slott som ett arkitektoniskt helt.

Det ena förslaget[1] är en förstudie, där man ännu ser Strömparterrens rundning markerad. Dess egenskaper gå helt igen i det andra större och utförligare förslaget, som är dateradt 1794 (fig. 106, 107).[2] Här får man det betydelsefullaste förslaget öfver hela slottstraktens ordnande, som sedan Tessin d. y:s tid framkommit.

I fråga om det här debatterade partiet, Norrbro, har Palmstedt flyttat den gamla rundplatsen fram mot slottet och fått en stor halfcirkelformig förplats, helt inbyggd. Men icke blott denna, utan äfven hela bron, så långt det lät sig göra, är inbyggd; och dessutom äro

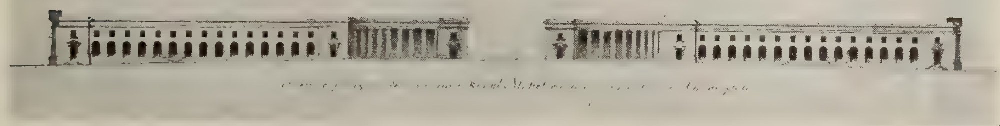

Fig. 107. Fasadritning till byggnadslängor framför slottet till planen fig. 106.

långa flyglar framdragna parallellt med slottets nordfasad och bilda en nästan helt sluten plats framför slottet i hela dess utsträckning.

Här har arkitekten utan tvifvel åstadkommit den starkaste effekten af slutet rum från slottet och fram till torgets nordsida.

Torget är dessutom här återuppväckt till sin Tessinska gestalt genom att i dess fond är föreslagen en byggnad, med en antik tempelgafvel mot torget. Likaså är bron i Drottninggatans förlängning återupptagen från det Tessinska förslaget.

En slags omvändning af detta förslag visar ett senare af Palmstedt, där han förlagt den halfcirkelformiga platsen i stället mot Gustaf Adolfs torg[3]; Palmstedt anför om anläggningen, att den har egenskaperna »Symetrie och Beqwämlighet». I stället för bodlängorna som sammanbindningsmedel har arkitekten här föreslagit trädplantering; dessutom har han placerat en obelisk å den halfcirkel-

---

[1] U. U. B. Top. pl. 39111.

[2] U. U. B. Top. pl. 39067. Slottsbyggnadskontoret, portf. 3, F.

[3] Slottsbyggnadskontoret, Portf. 3, D.

formiga platsens midt. Men båda dessa anordningar betraktar han som »imaginaire» och vädjar till den föregående stora planen i fråga om platsens ornering.

Af alla dessa uppräknade förslag till Norrbrotraktens arkitektoniska utdanande blef intet verkställdt. På 1830-talet uppfördes emellertid af arkitekten Axel Nyström de numer rifna basarbyggnaderna på brons västra sida och därigenom uppnåddes, om ock i betydligt förenklad och stympad form, den effekt, som 1700-talets sträfvan gått ut på: att genom en inbyggd förbindelse mellan slottet och

Fig. 108. Norrbro från kungl. slottet, tuschmålning af F. Tollin.

torget samla hela detta parti till ett enda arkitektoniskt helt, en rytmisk följd af platser i olika form, grupperade omkring en hufvudaxel.

Fond-byggnad.

En i stadsbyggnadskonsten afgörande insats gör monumentalbyggnaders placering. Vi hafva redogjort för 1700-talsteoriens önskemål i detta afseende: fri rymd framför byggnaden. Men det finns ett mer speciellt kraf på uppställning, som vi lärde känna såväl i romersk barockanläggning som framför allt i 1700-talets franska stadsbyggnadskonst: att låta monumentalbyggnaden stå som slutpunkt eller fond till ett eller flera gatuperspektiv.

Ännu vid de stora gatuplaneringarna omkring 1640 utnyttjades icke monumentalbyggnaderna i gatuperspektivet (se s. 104). Men alltifrån 1600-talets midt uppträdde i Stockholm, som förut påvisats, detta som medveten konstnärlig princip. Tre kronor skulle stå som slutpunkt mot den nya gatan öfver Norrmalm, Oxenstiernska palatset som vinkelrät fond till Trångsund; Tessin d. ä:s Riddarholmskyrka, Tessin d. y:s monumentalbyggnader skulle uppställas efter samma system.

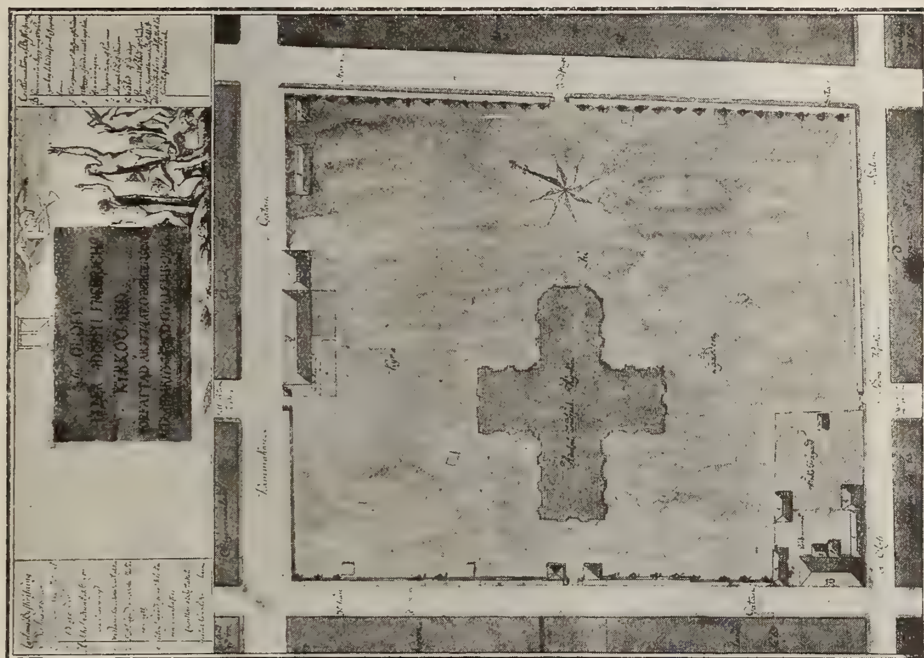

Fig. 109. Situationsplan öfver Adolf Fredriks kyrka, 1774.

Under det fortsatta 1700-talet utvecklades i Frankrike dylika anordningar, såsom jag med Odéonplatsen som exempel påpekat. I Sverige lär König, efter Laugier, att »de gator som gå ifrån den föromtalte stora platsen böra sluta emot någon vacker byggnad».[1] Gatan bör sluta med någon vacker byggnad, i dessa ord ligger denna stadsplanetanke enklast uttalad.

Det är särskildt vid placeringen af kyrkorna man kan iakttaga denna stadsbyggnadsprincip. Detta särskildt därför, att de äldre kyrkorna hade en benägenhet att draga sig i afskildhet tillbaka i ett hörn af den plats, där de voro uppställda. Fritz Wolff[2] har

[1] König, Grunderna till Bygningskonsten; se ofvan s. 48 o. f.

[2] Der Städtebau 1904, s. 23 o. f.

ett belysande exempel af S. Maria Novellas situationsplan i verkligheten och hur den i modern tid säkerligen skulle blifvit uppställd, framflyttad på torget.

Adolf Fredriks kyrka.

Den enda kyrka i Stockholm, som i verkligheten blef inryckt i gatuperspektivet och där fullt utnyttjad, är Adelcrantz' år 1767 projekterade Adolf Fredriks kyrka.

Fig. 110. Adolf Fredriks kyrka från Wallingatan.

Sedan gammalt låg en kyrkogård här, på hvilken år 1674 ett träkapell uppfördes. På 1760-talet uppstod frågan om en ny kyrka och den grundlades efter Adelcrantz' ritningar 1767, fullbordades 1774.[1] Från sistnämnda år äga vi en situationsplan öfver kyrkogården och trakten däromkring (fig. 109), som samtidigt upplyser klart om kyrkans placering i stadsbilden. Den är tillrättalagd på kyrkogården så, att Repslagaregatan och Saltmätaregatan stöta rakt mot dess södra och norra armar. Dessutom är mot dess hufvudfond, västfasaden, en bred gata, Wallingatan, särskildt utskuren i

[1] Ferlin, Stockholms stad, s. 12.

det kompakta kvarteret (fig. 110). Härigenom blef kyrkan i rikaste mått använd i stadsbilden såsom fond till trenne gatuperspektiv.

Johannis kyrka.

En liknande placering vidtogs med den blott till grundstenarna lagda, aldrig uppbyggda S:t Johannis kyrka.

Det år 1636 fullbordade träkapellet, S:t Johannis kapell[1], låg tillbakadraget i ena hörnet af kyrkogården (fig. 111). Då år 1783 J. E. Rehn uppgjorde sitt approberade förslag till korskyrka, framdrogs denna till södra partiet af kyrkogården och ställdes som

Fig. 111. Situationsplan öfver S:t Johannis' kapell.

fondbyggnad till Malmskillnadsgatan (fig. 112). Den forna afskildheten är bortrensad, kyrkan måste göra sin tjänst i gatubilden. Framför kyrkan sökte arkitekten åstadkomma en halfrund förplats, och trakten omkring kyrkan gjordes i möjligaste mån reguljär. Att erhålla ännu ett gatuperspektiv på kyrkan var däremot ogörligt.

Pantheon.

Bland 1700-talets monumentala kyrkoanläggningar intager förslagen om Pantheons placering otvifvelaktigt det främsta rummet. Här får placeringsfrågan en allsidig belysning.

[1] Östman i St. Eriks årsbok 1914, s. 107, not. Jfr Ferlin, Stockholms stad, s. 723 samt De Brun, Det medeltida Stockholm, s. 9.

Af Gustaf III:s stora byggnadsprojekt år 1791 intog uppförandet af ett Pantheon, i lika storlek med Roms, konungens lifligaste intresse.[1] Uppdraget gafs åt Palmstedt, som äfven utförde ritningar och den 15 maj 1791 ett fullständigt kostnadsförslag till ett Pantheon.[2] Men innan förslaget hade hunnit så långt, måste man utse plats åt den stora byggnaden. Åtskilliga platser voro på förslag; de gifva det yppersta tillfälle till förståelse af tidens placering af monumentalbyggnader.

Fig. 112. Situationsplan öfver S:t Johannis kyrka, af J. E. Rehn, 1783; kopia.

Det finnes nämligen bevaradt ett exemplar af Brolins bekanta Stockholmskarta[3], där å fem ställen Pantheon är insatt med blyertsteckning; af kartan meddelas här ett afsnitt (fig. 113); den femte här icke synliga platsen för Pantheon är som fondbyggnad å Gustaf Adolfs torg. Som synes är dessutom Storkyrkan tänkt rifven, den sydvästra slottsflygeln tänkt utbyggd och platsen för Gustaf III:s staty markerad, allt uppgifter som Palmstedt hade om hand under 1790-talets första år. Blyertsskizzerna härröra med bestämdhet från Palmstedt, kanske utförda i samråd med Gustaf III.

[1] ADLERBETH, Historiska Anteckningar II, s. 77.
[2] Byggnadsstyrelsen.
[3] K. B. Handskriftssaml. Skön konst.

Alla placeringarna hafva det gemensamt, att de söka lägga minnestemplet i slottets närhet, i stadens verkliga centrum. Att utbilda nya hufvudcentra inom Stockholm tilltalade icke 1700-talet; hellre föreslog man nedrifvandet af stora och märkliga äldre byggnader blott för att den nya byggnaden skulle få sin plats i stadens kärna.

Ett Pantheon förlades sålunda vid Slottsbacken på Indebetouska tomten med hufvudfasad mot norr. Denna plats motiveras framför allt därigenom, att tomten ägdes af staten; å denna tomt förlades i olika förslag vid denna tid dramatisk teater, stadskyrka etc.

Fig. 113. Utdrag af Brolins Stockholmskarta med olika projekt till Pantheons placering, af E. Palmstedt.

Palmstedt uppgjorde äfven en separat karta för denna placering.[1] Men Pantheon sköt å denna så långt fram, att ett hörn tangerade slottets sydmur, och det bröt fullständigt sönder och stängde af Slottsbacken; situationen måste betraktas som synnerligen olycklig, förstörande en af Stockholms förnämsta platser och var gifvetvis oantaglig.

Ett andra Pantheon förlades vid Skeppsbron, framdraget i rad med de öfriga Skeppsbrohusen.

Båda dessa förslag förlägga kyrkan visserligen vid en öppen plats, med möjlighet att ses på långt håll, men utan någon monumentalitet i uppställningen.

Ett tredje uppslag var att uppställa Pantheon på Ryning-Berg-

[1] Slottsbyggnadskontoret, portf. 3, D.

strahlska husets tomt med hufvudfasad mot Riddarhustorget. Genom denna placering skulle Riddarhustorget få två ståtliga byggnader placerade midt emot hvarandra i en hufvudaxel och därigenom stadgas till ett monumentalt torg. Men Pantheon blefve inklämdt för blicken, utan den fjärrverkan, som var önskvärd.

Alla dessa tre förslag öfvergåfvos, helt visst af nämnda skäl. De två förslag som återstodo, omhändertogos däremot på allvar. De förlade nämligen Pantheon som fondbyggnad till ett vidsträckt gatuperspektiv — den af 1700-talet särskildt värderade anordningen af monumentalbyggnader.

Fig. 114. Situationsplan af Pantheon på Riddarholmskyrkans tomt, af Palmstedt, 1791.

Det ena förslaget, hvilket konungen accepterade, var att rifva Riddarholmskyrkan och å dess plats uppföra den nya kyrkobyggnaden, alltså samma uppslag, som Tessin d. ä. framlade.[1] Palmstedt uppger i sitt kostnadsförslag, att rifningsarbetet af Riddarholmskyrkan icke vållade extra kostnad genom att man därigenom erhöll mycket material gratis! Situationsplanen (fig. 114) visar, att byggnaden uppställdes efter en midtlinje dragen genom den nya Riddarholmsbron, icke däremot efter någon hänsyn till själfva platsen. På denna grund måste ett hörn af det Hesseska huset rifvas för passagens skull.

Det är kanske omöjligt att direkt fastslå, hvilka motiv som drefvo konungen och Palmstedt till denna brutala åtgärd att vilja nedrifva Riddarholmskyrkan för Pantheon. De många andra förslagen å Brolins karta gifva emellertid vittnesbörd om, att det icke var därför, att enligt deras uppfattning den nya minneskyrkan axiomatiskt måste intaga den gamlas plats. Troligast är, att det var enbart

[1] Situationsplaner af Palmstedt i Konst. A. och Byggnadsstyrelsen.

själfva läget, som ansågs enastående godt och att man därför ansåg sig tvungen att offra denna, enligt tidens uppfattning, illa placerade och i en smaklös stil uppförda gamla kyrka.

Pantheonprojektet dog med sin upphofsman, Gustaf III. Men i Palmstedts planritning öfver Norrbro och Gustaf Adolfs torg af år 1794 dyker det upp ånyo (fig. 106). Här har han förlagt en byggnad på den plats, som han redan på den Brolinska kartan (fig. 113) föreslagit: som fondbyggnad till Gustaf Adolfs torg. Därmed anslöt sig

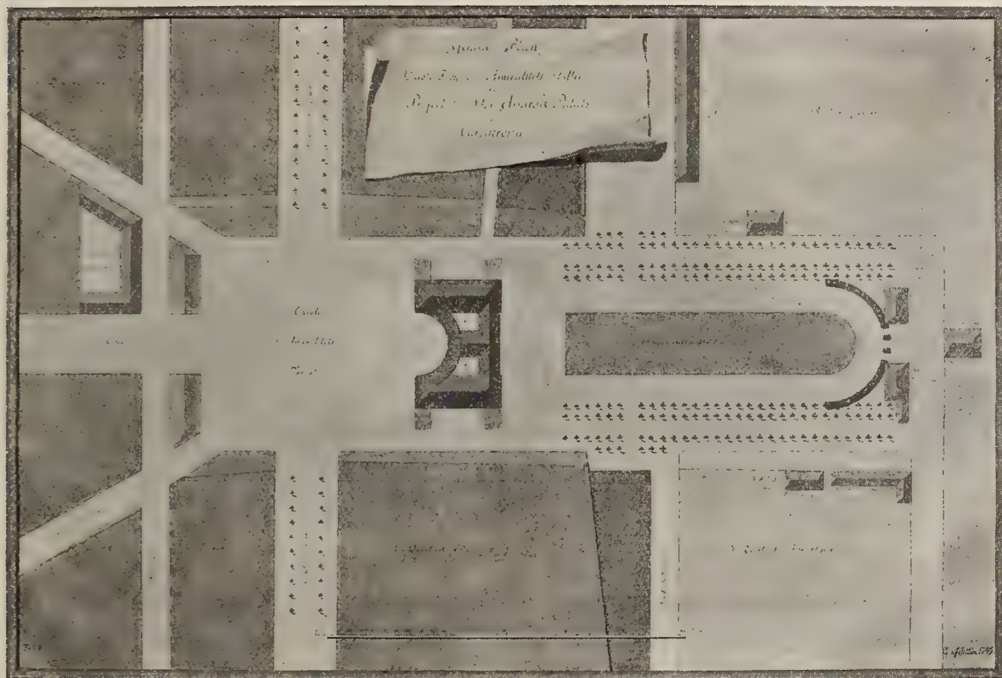

Fig. 115. Amiralspalatsets placering i Karlskrona, af G. af Sillén, 1795.

Palmstedt till Tessin d. y:s stora projekt, där en centralkyrka intog denna plats, en ståtlig fond till hela perspektivet från slottet. Att denna otvifvelaktigt mäktigaste plats icke vann konung Gustafs gillande, torde berott på konungens tanke att framdraga en fortsättningsgata från Norrbro, hvarom mera i det följande (sid. 243 o. f.). Den måste däremot hafva varit särskildt lockande för Palmstedt, hvilken därigenom kunde uppnå en likartad effekt, som genom Madeleinekyrkan afsågs vid Concordeplatsen i Paris (påbörjad 1777, färdig först 1842); äfven till detta återvänder jag senare.

Pantheonförslaget blef outfördt. Ehuru alltså fondbyggnaden som uppställningsprincip var verkligt lefvande, blef dock den behåll-

ning, Stockholm erhöll af denna, ytterst ringa. Och någon anläggning, som, på Odéonplatsens vis, genom strålformigt anlagda gator fick en byggnad att blifva till det yttersta utnyttjad som fond, blef icke ens projekterad i Stockholm.

Men för att visa, att dock denna raffinerade franska stadsplanetanke trängde fram till Sverige, afbildas här G. af Silléns år 1795 uppgjorda projekt till Amiralspalats i Karlskrona (fig. 115).[1] Borgmästaregatan, Kungsgatan och Smedjegatan löpa fram mot torget på sådant sätt, att hvar och en af dessa gator får det ståtliga palatset som sin fondkuliss. Hela platsen är äfven för öfrigt fransk, påminnande närmast om Place de Louis XV i Rouen (fig. 96).

Fig. 116. Börshuset med sidobyggnader. Förslag af J. E. Carlberg, 1754.

Korresponderande hus.

Vid behandlingen af 1700-talsteorin framhölls den sträfvan att med husen dekorera gatan, som seklet hyste. Denna sträfvan tog, som nämndes, den bestämda formen, att korresponderande hus skulle göras lika. Vid behandlingen af det monumentala torget visades, hur likställda hus — exempelvis corps de gardet och bodbyggnaden, operan och Arffurstens palats — utbildades efter denna regel. Men äfven korresponderande fasader inom ett och samma kvarter skulle följa samma bestämmelse och projekterades på åtskilliga ställen i Stockholm.

Dess första uppträdande torde vara Carlbergs förslag om fortsättning af Hårlemans bankbyggnad, år 1734 (fig. 120), hvarom mera s. 223. Ett nytt projekt af samma art är samma arkitekts börsbyggnadsförslag af 1754 å Stortorget (fig. 116).[2] »De twenne återstående delar af quarteret, näml. Storkjällaren och Grubs egendom kunna, som de antecknade linier utwisa, reguleras». Fasad-

[1] K. B. Handskriftssaml. Skön Konst.

[2] St. A. Ritn. 8.

ritningen visar »dett förbättrade Grubs hus» och »den förbättrade Facaden af Storkiällaren» fullkomligt lika.

Samma effekt är af Palmstedt uppnådd vid Slottsbacken år 1792, då han föreslog en hel bebyggelse af området bakom slottet. Han projekterade nämligen en fullkomlig pendant till öfverståthållarämbetets hus[1]; de båda husen förbundos genom en insvängd byggnadslänga. Symmetrilusten och lusten att betrakta hela kvarteret som en enhet var här starkare än själfva det arkitektoniska stilidealet; ty för den renodlade nyantik, som Palmstedt då hyllade, kunde i och för sig knappast det Tessinska huset vara tillfredsställande som nybyggnad.

Fig. 117. Slottsbackens södra sida. Förslag af E Palmstedt, 1792.

Dessförinnan, 1789, föreslog Palmstedt en motsvarighet vid Strömgatan. Han ville tillbygga kvarteret väster om Arffurstens palats och utförde ett »Project till Combinerad Facade emot Strömgatan af Hennes Kongl. Höghets Princessans Nya Palais».[2] Han upprepade detta palats' sydfasad, ehuru detta helt tillhörde den af honom öfvergifna Adelcrantz'ska klassicismens typ. Förbindelseledet mellan pendanterna kunde han däremot gifva en renare nyantik karaktär (fig. 118).

Det är otvifvelaktigt Garde-Meubles i Paris, som inspirerat honom till detta projekt. Om denna tillbyggnad jämte en liknande öster om operan tillkommit, skulle detta stadsparti blifvit en verklig parallell till Concordeplatsen med dess tvenne grandiosa fasader af

[1] Byggnadsstyrelsen.
[2] Nationalmuseum, Eichhornska samlingen.

Gabriel (fig. 119; jfr fig. 91). Med kyrkobygget, som för Palmstedt hägrade som fondbyggnad såväl 1791 som 1794 (se s. 218—19), skulle motsvarigheten blifvit slående: en nyantik tempelgafvel af Madeleinekyrkans typ inpressad mellan de stora klassicistiska tvillingbyggnaderna.

Enhetlig fasadbehandling.

En större betydelse än denna regel om korresponderande fasader fick regeln om att inom samma kvarter skulle fasaderna göras lika, att så vidt möjligt en enhetlig fasadbehandling skulle härska inom hela kvarteret. Vid behandlingen af den svenska 1700-talsteorin har uppvisats, hur denna uppfattning genomsyrade såväl byggnadsordningar som teoretiska skrifter från 1730-talet och framåt.

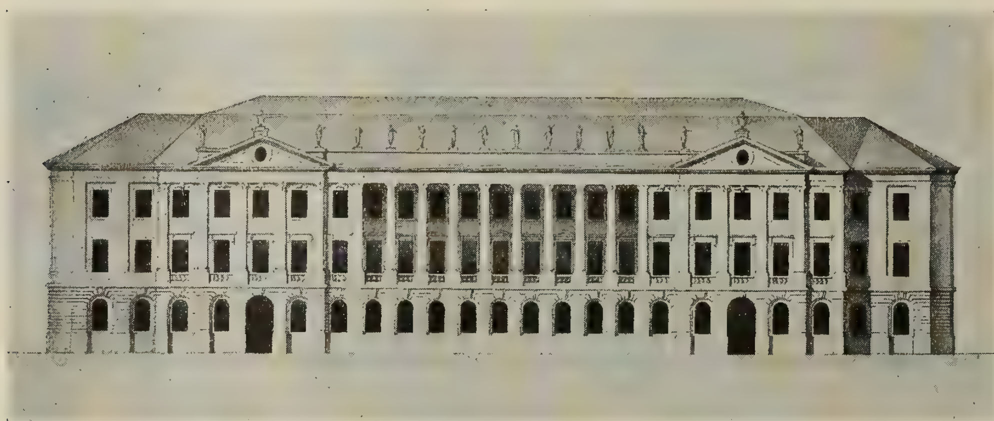

Fig. 118. Tillbyggnadsförslag till Arffurstens palats mot strömmen, af E. Palmstedt.

Det är då fullt naturligt, att vi äfven skola få se verkliga byggnadsresultat af denna tankegång.

Det första och äfven märkligaste exemplet, som Stockholm har att uppvisa på denna enhetliga fasadbehandling vid tillbyggnad, är Riksbankshusets Skeppsbrodel, uppförd efter Hårlemans ritningar 1733—37.[1] Tessins romerskt-barocka palats vid Järntorget må hafva beundrats af Hårleman; men det stilideal, hvilket den då 50-åriga byggnaden framvisade, hårdt, slutet och strängt, var icke den af fransk rococo inspirerade Hårlemans. Det måste därför varit eftergiften för en principiell önskan, att i möjligaste mån skapa ett enhetligt block, som dref fram detta, med vissa modifikationer, i Tessinsk stil utförda projektet hos den siste arkitekten. Detta är än mer påtagligt, då en pietet i våra dagars bemärkelse för ett äldre

[1] Fullständiga afb. och historik i Sirén, Gamla Stockholmshus II.

konstverk i ingen mån härskade under 1700-talet, och det icke kan antagas blott hafva varit af finkänslighet för det Tessinska huset, som Hårleman uppgjort sin ritning. Det var helt enkelt känslan för, att en enhetlig karaktär borde härska genom hela kvarteret, som bestämde Hårleman.

Carlberg fullföljde i ett projekt af 1734[1] (fig. 120), som gällde en börs på Skeppsbrotomten norr om banken, det Hårlemanska enhetlighetsprojektet. Han föreslog, att den nya byggnadens fasad mot sjön skulle »på samma sätt ordonneras som Håf-Intendenten wälborne Herr Horleman giord på Banquen redan begynte tillbygg-

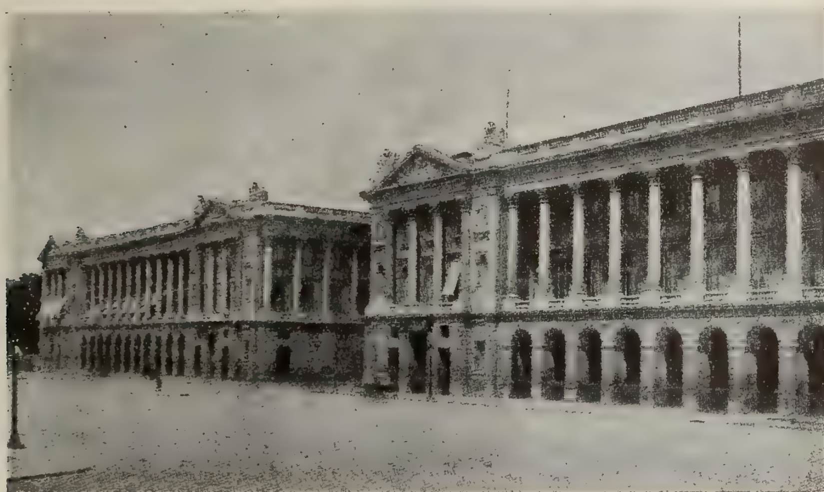

Fig. 119. Tvillingbyggnaderna vid Place de la Concorde, af J. A. Gabriel, 1761—70.

nad —». De båda husen skulle förbindas öfver gränden med tre arkader, genom hvilka trafiken kunde ske. Förslaget ansluter sig alltså till det nyss skildrade afsnittet korresponderande hus. Tessin d. ä:s Järntorgsfasad skulle sålunda via den Hårlemanska tillbyggnaden sprida sig ned åt Skeppsbron för att, om förslaget blifvit verklighet, kanske skapa en på detta tema uppförd Skeppsbrostil. Detta var så mycket mer närliggande, som König i sitt mönsteralbum medförde en kopia af den Hårlemanska fasaden i dess tidigaste skede (fig. 3).

I samma anda projekterar Carlberg ritningar till en serie bodar till Norrbro år 1747.[2] En äreport hade rests år 1744 till kronprinsessan

[1] Afb. Sirén, Gamla Stockholmshus II, fig. 54; med historik öfver förslagen.
[2] St. A. Ritn. nr. 122.

Lovisa Ulrikas intåg, och med anledning däraf antaga Carlbergs bodar formen af en rad små enkla triumfportar. Han skrifver: »Denna Dessein förmodar jag anständigt pryda skall Passagen hvarest höga Öfwerheten promenerar, jemnwäll och med sin structour och Ordonance någorlunda kunna swara emot den mitt emot stående Ehreporten och Pyramiderne».

Carlberg fortsatte samma väg, då han utförde ritningar till privatpersoners bostäder. Som ett mycket talande exempel afbildas ett par bostäder på Södermalm till en madam Bergner och en handelsman Åblad från år 1752.[1] Planen (fig. 121) visar det med två fönsteraxlar mot gatan försedda smala Åbladska huset, till vänster

Fig. 120. Förslag till börsbyggnad vid Skeppsbron, af J. E. Carlberg.

därom en gränd och ett nytt kvarter, till höger det breda grannhuset och dess inkörsel till gården. Carlberg har utfört fasaderna (fig. 122) som en enhet; de bilda en helt symmetrisk komposition, om de betraktas samtidigt. Därmed har han fångat dessa hus i ett gemensamt grepp. Men icke nog därmed; han har genom att helt öfverbygga gränden och inkörseln förbundit husen med de bredvidstående och därigenom format ett sammanhängande, obrutet kvarter.

Som stadsarkitekt höll han äfven efter, att intet brott mot denna lag skedde. J. E. Körner hade år 1749 ritat ett boningshus och ett magasinshus på Drottninggatan åt en handelsman Nils Nyman.[2] Som synes å fig. 123, blef huset hållet i en rätt prydlig stil med rusticering och lisener, däremot magasinet helt slätt, hvilket förefaller ganska försvarligt. Men därmed var Carlberg icke nöjd,

[1] B. N. A. 1752, s. 467.
[2] B. N. A. 1749, s. 344.

utan framhöll, att »hwad wånhuset angår så har jag intet något at påminna, men det derintill projecterade mälthus eller magazin är aldeles icke swarande emot wånhus Facaden, och således wid en så stor gata icke nog anständigt, utan bör til lika anseende med wånhuset prydas åtminstone till yttra Facaden». Stadsarkitekten gaf härmed tillkänna, att den äfven under 1700-talet lefvande principen: hvarje hus skall hafva ett mot sitt ändamål svarande utseende, att denna regel fick vika för enhetlighetsprincipen.

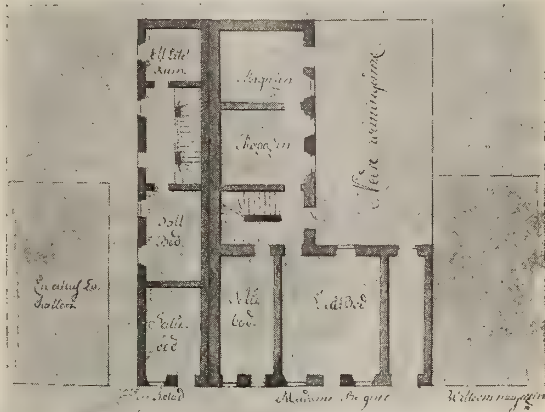

Fig. 121. Plan till bostäder å Södermalm, 1752, af J. E. Carlberg.

Den enhetliga fasadens princip genomträngde grundligt medvetandet efter 1700-talets midt. När exempelvis en herr E. H. Fuhrström år 1763 vill bebygga en tomt bredvid sitt gamla hus på Hornsgatan[1], upplyser han byggningskollegiet, att han ämnar denna byggnad »till Horns gatan anständigt at sammanbinda under en facade med mitt förra hus — —». Som fig. 124—125 visa, lyckades han genom denna tillbyggnad af det högra huset, få en helt samlad och symmetrisk fasad — tidens främsta önskemål. Men för att åstadkomma detta måste han skjuta nybyggnadens vänstra fönsteraxel alldeles inpå brandmuren; rummens prydlighet fick vika för det som var väsentligare — den sammanbyggda fasadens.

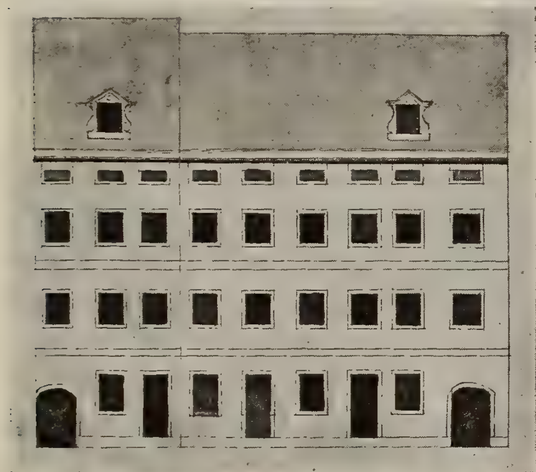

Fig. 122. Fasad till fig. 121.

Denna regel, att »en och samma Dessein bör regera i hela qvarteret», kom att sätta sin prägel äfven på ett par mera betydelsefulla stadspartier.

[1] B. N. A. 1763, s. 30.

Jag har i det föregående (s. 180) omtalat, att Riddarhustorgets fondvägg, Zieglerska huset, år 1742 uppfördes osymmetriskt med tanke på, att dess fasad skulle förenas till ett helt med huset bredvid, ehuru det försummades vid detta hus' ombyggnad 1763 (fig. 74). I andra fall löstes liknande uppgifter lyckligare.

Så vid Mynttorget, som har fått sin prägel af detta byggnadssätt. Kvarteret Auglaurus front mot torget bestod på 1700-talet af tvenne tomter och gör så ännu.[1] När arkitekten (Adelcrantz eller Palmstedt) år 1764 fick i uppdrag att ombygga det större, Rosenadlerska, huset, indrog han äfven det mindre inom en gemensam ytterarkitektur, trots att alltjämt där stodo tvenne hus med hvar sin ägare. Det är af intresse att se, att samtiden hade blick för det

Fig. 123. Fasadförslag till hus å Drottninggatan, 1749, af J. E. Körner.

värdefulla i denna anordning; sålunda skrifver en kritiker därom[2]: »Detta hus, som intager et helt quarter, kanske det wackraste i Staden, är at anse såsom en ny och en och samma byggnad, sedan den lilla tomten i hörnet, af annan ägare, med berömlig kostnad, blifwit bebyggd i samma goda Stile och lämpad efter det öfriga».

Samma grepp har Palmstedt haft vid omgestaltandet af den förut behandlade platsen Tyska brunnsplan. De tvenne husen, som här sammanknötos genom en gemensam fasad år 1784 (fig. 127)[3], visa sig ännu i dag som tvenne särskilda byggnader (fig. 78). De två högra fönsteraxlarna äro, som väl synes å fig. 78, af annan storlek och utseende än de öfriga. Men genom att fasaderna i

[1] Borgarhus I, s. 361.
[2] Stockholmsposten 1791 n:r 101. Reflexioner af en Landtman.
[3] Borgarhus I, s. 78—79.

»möjeligaste måtto» gjorts lika, eller rättare, till en enda fasad, har torgets helhetsverkan väsentligt stärkts.

Äfven Stortorget har fått sin prägel af denna princip. Här stod sedan gammalt några 1600-talsbyggnader, Grillska huset och Stortorget 20. Dylika gafvelhus tilltalade icke 1700-talets smak. Men icke desto mindre uppfördes på 1700-talets midt några anordningar och påbyggnader på de närliggande husen för att få dem att harmoniera med gafvelhusen (fig. 128). Stortorget 18 fick sålunda en frontespis, som till formen öfverensstämmer med några andra från 1700-talets midt[1], men som fått en betydligt högre och mer 1600-talsmässig resning. Dess likhet med Grillska husets gafvel har blifvit påfallande och man kan icke värja sig för tanken, att här ligger ett uttänkt hänsynstagande till denna. Detta förefaller desto troligare, som husen därbredvid undergått en liknande behandling. Atlas 2 fick sålunda år 1758 en gafvelskärm framför sitt brutna tak, som korresponderade med nyssnämnda hus[2], och Aesculapius 3 en påbyggnad, troligtvis 1764, som en slags klumpig imitation af de bredvidstående gaflarna.[3]

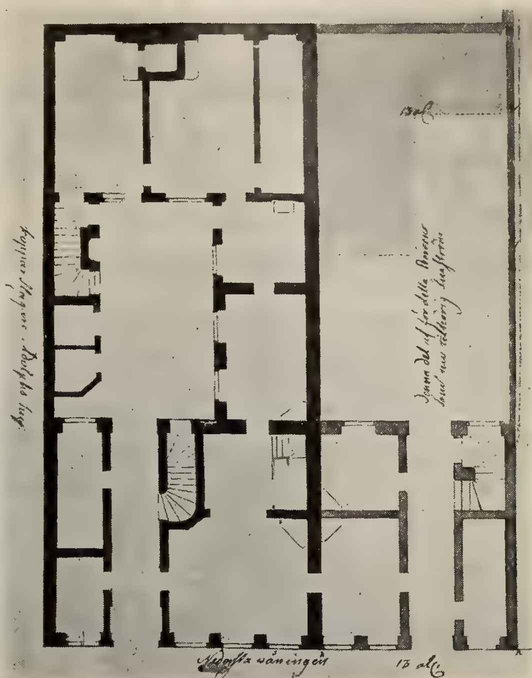

Fig. 124. Plan till sammanbyggda hus å Hornsgatan, 1763.

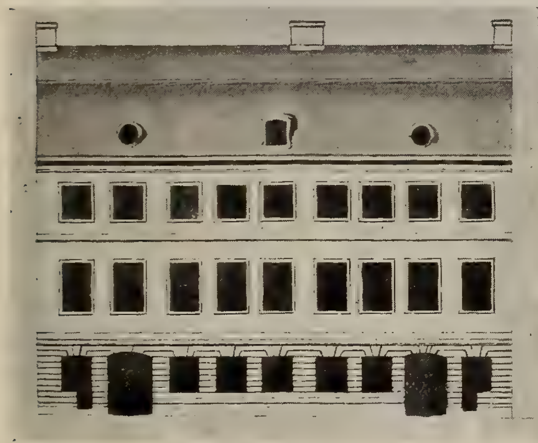

Fig. 125. Fasad till fig. 124.

Vi bevittna sålunda, att den enhetliga fasadbehandlingens princip var synnerligen verksam från 1730-talets slut; och att den

[1] Borgarhus I, s. 41. [2] Borgarhus I, s. 48; fig. 63. [3] Borgarhus I, s. 40; fig. 51.

ansågs så väsentlig för stadens utseende, att såväl praktiska som estetiska hänsyn fingo gifva vika för denna lag. Vi skola varseblifva i en särskild grupp af byggnader ett ännu mer slående exempel härpå.

Gatuhvalfvet. Krafvet på enhetlig fasadbehandling inom kvarteret trädde nämligen i ett fall i stark konflikt med ett annat af 1700-talets kraf: den fria gatan. Det var i fråga om de efter 1600-talets raseringar ännu kvarstående gatuhvalfven. 1725 års byggnadsordning förbjöd dem och deras sista timme syntes slagen, då 1700-tals-esteticismens

Fig. 126. Rosenadlerska palatset. Fasad mot Mynttorget.

önskan om helgjuten fasad kom att uppträda som dessa gamla hvalfs räddare.

Det var år 1732 som frågan kom på tal genom handelsmannen Anders Amnæus.[1] Denne ägde Minotaurus 1, hörnhuset af Storkyrkobrinken och Västerlånggatan, och tillköpte huset därbredvid på Västerlånggatan, Minotaurus 4, för att göra ett »anseenligit huus» (fig. 129). Detta var enligt hans uppfattning desto nödvändigare, som huset var beläget på den största gatan i staden, »hwaräst passagen till och ifrån Kongl. Håfwet är nu stor» och »hörnhuuset skulle i den

[1] RåA. Memorial 6 april 1732.

situation det nu är blifwa alt för oanseenligit». Tomten ansågs som en af de finaste i Stockholm, och allt borde göras för att få ett ståtligt hus just här. För den skull fordrade han att få bygga för öppningen i hvalfvet vid Urvädersgränd för att få en obruten front. Byggningskollegiet hade att välja på detta alternativ eller på alternativet att, enligt byggnadsordningen af 1725, rifva hvalfvet och göra gatan fri. Men genom det sistnämnda förslaget skulle staden »en märkelig afsaknad finna uti dess prydnad som Amnæus är sid-

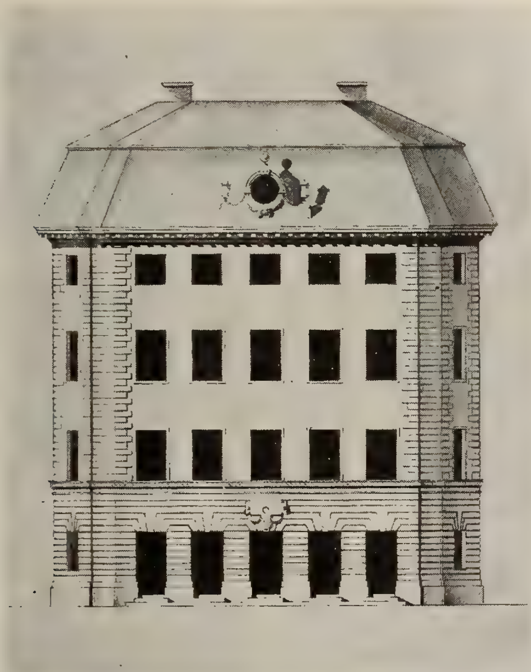

Fig. 127. Fasadritning till kvarteret Cygnus mot Tyska Brunn, 1784, af E. Palmstedt(?).

nad at omlägga». Stadsarkitekten J. E. Carlberg tillfrågades om saken; han framhöll, att alla de fyra små kvarteren vid Västerlånggatans mynning egentligen borde göras till ett stort kvarter; här framkommer starkt 1700-talslusten att göra helgjutna partier. När Amnæus nu vore sinnad att sammanbinda tvenne af husen, fann arkitekten, att det borde »komma i consideration». Och framhöll han till sist, att om enligt byggnadsordningen af 1725 hvalfvet helt öppnades, »blefwe hörnhuset åth Smediegatan intet mehra än 7 alr bredt, hwilket hus emoth sin stora högd, finge en underlig proportion»; det fanns då ingen annan råd än att helt förbygga hvalfvet.

Detta blef äfven resultatet, men uppväckte en förbittrad klagoskrift från invånarne i Urvädersgränden, då därigenom tillfarten till Västerlånggatan blifvit stängd. Och Amnæus blef tvungen att öppna hvalfvet igen, så som ju det ännu är bestående.

Nästa gång hvalffrågan kommer upp var år 1746; det gäller denna gång Klockgjutargrändens hvalf, som ägdes af skräddarmästar Flodman, hvilket hustru Brita Söderström, vädjande till byggnadsordningen, sökte få bort.[1] Carlberg har nu efter det föregående

Fig. 128. Stortorgets västsida.

halft misslyckade tillvägagångssättet kommit till en bestämd, synnerligen utförligt motiverad uppfattning. Den är mycket upplysande, då den sätter på sin spets två af hufvudpunkterna i 1700-talets stadsuppfattning: fri gata och helgjutna kvarter. Han framhåller byggnadsordningens sats, att »inga tomter till allmenna gatan i hänseende till Bygnaders anseende skola stympas», och finner denna sats kunna tillämpas i detta fall, då det här är nödigt »at bewaka en någorlunda anständig Facade till allmenna gatan, hwilken icke tillåtit hvalfwet at borttagas som klarligen synas kan af dessa bi-

[1] B. N. A. Memorial 8 juli 1746.

fogade Facader —» (fig. 130); han påvisar »det elaka anseende som en så smal öpning — — förorsakat emellan twenne fyra våningars höga huus, hwilken oanständighet til allmenna gatans wanprydnad icke tillåtas kan», samt bortförklarar på ett synnerligen advokatoriskt sätt den uttryckliga bestämmelsen, att hvalfven skulle nedtagas; han kan nämligen icke tänka sig att denna paragraf skulle afse »wid smala huus at stympa och förderfwa Faciat af de huus som

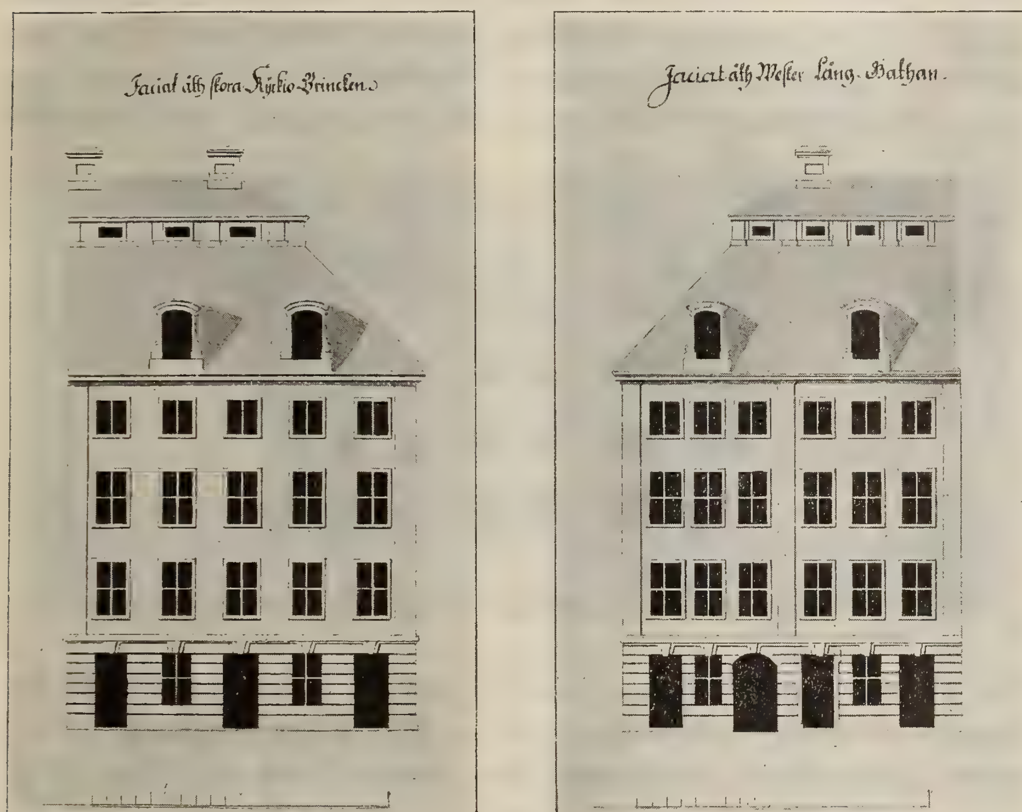

Fig. 129. Fasadförslag till Minotaurus 1 mot Storkyrkobrinken och Västerlånggatan, 1732.

dessutom äro nog smala och blifwa än mera oformerliga genom hwalfs rubbning — —». Hans slutsats är, att i detta kvarter finnas »3 st. hwälfde gränder, af hwilka nästan icke ett hwalf utan at förderfwa anseendet, rubbas kan — —».

Efter detta försvar för hvalfven, såsom förbindande fasad med fasad till ett helt enligt 1700-talets estetiska fordran, blefvo de oantastade och äro fortfarande i ett icke så litet antal kvar i gamla staden. Om det nu blefve fråga om deras rifning, skulle de må-

hända försvaras med helt annan motivering: icke som stödjare af en klassisk helgjutenhet, utan som ett romantiskt-måleriskt inslag i stadsbilden, med ett historiskt kuriositet- och stämningsvärde.

Kuliss-arkitektur.

Vid orden om Vendômeplatsen nämndes (s. 124), att fasaderna byggdes först, husen sattes därbakom efteråt. Detta är den tillspetsade situation, som måste uppkomma vid det stränga häfdandet af enhetligt genomförd arkitektur på en plats. Tendenser åt samma håll visade sig vid planerna till bebyggandet af Slottsbacken. Jag har här icke anledning att omnämna de olika projekt till kyrkor och teatrar, som omkring 1790 grupperade sig å denna plats. De ville

Fig. 130. Ritning 1746 af hvalf förbindande tvenne fasader vid Klockgjutargränd.

alla utnyttja platsen för specifika byggnader. Men den tendens däremot, som uttrycktes af signaturen v. K. i Extra Posten år 1793[1], söker göra platsen tilltalande från slottet genom kulissbyggnader: »De i zig-zag framstötande hus, och synnerligen Finska Kyrkan, formerar ej någon behagelig synpunkt ifrån det Kongl. Slottet. Önskeligt wore derföre om de genom någon i linea med Tessinska huset updragen Byggnad, åter undangömdes».

Det var detta, som det nyssnämnda förslaget af 1792 (fig. 117), troligtvis af Palmstedt, ville åstadkomma: ett genom förbyggnader ordnande af platsen som plats.[2] Projektet visar en fasad mot slottet utan någon bestämd uppgift; den begär uppenbarligen att framför allt få blifva betraktad som monumental kuliss på platsen.

Detta förslag ersättes af ett nytt de följande åren, 1793—94,

[1] Extra Posten, 1793, nr. 93. [2] Byggnadsstyrelsen.

utfördt af Sillén, som troligtvis äfven var delaktig i det föregående förslagets utformande. Det är tre alternativ, som Sillén lämnat, alla afhandlande en låg slätputsad tvåvåningslänga (fig. 131, 132).[1] Oss intresserar särskildt de olika alternativens placering. Arkitekten är osäker om han skall följa den linje, som anges af öfverståthållarämbetets hus, eller den som angifves af de öster om detta belägna husen. Han uppgör förslag till båda dessa situationer och till en tredje, där starka sidorisaliter springa fram till den sistnämnda begränsningslinjen. Såväl denna skiftande placering, som bristen på angifvet syfte för byggnaden, tyda på, att den enbart uppgjordes för platsens skull som kuliss för att dölja bakomliggande hus.

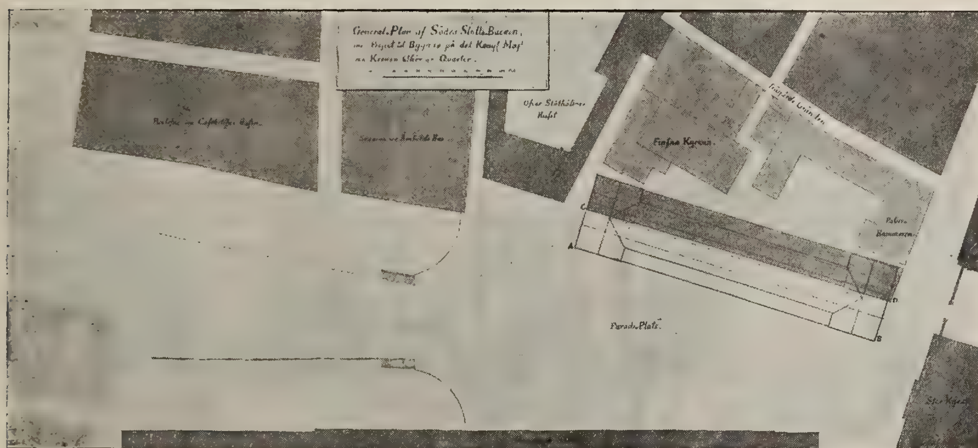

Fig. 131. Plan till byggnad å Slottsbackens sydsida, 1793—94, af G. af Sillén.

Det ytterligaste förslaget till kulissarkitektur i Stockholm gafs af Desprez år 1803 i frågan om slottsbackens ordnande, ett förslag som i sin helhet behandlas å s. 247 o. f. (fig. 140). För att uppnå en önskad form föreslog Desprez dels en skärmbyggnad framför Storkyrkan, dels en hel fasad å södra sidan; men denna fasad skulle, enligt hans egna ord, icke hindra, att Finska kyrkan orubbad skulle bevaras därbakom, alltså äfven här blott en skärm för att få helgjuten arkitektur.

Äfven partiet väster om slottet skulle erhålla en ny fasad. Pehr Estenberg har lämnat en odaterad, men troligtvis från 1700-talet härrörande ritning till ett ädelt romerskt palats, som skulle upp-

[1] Byggnadsstyrelsen.

byggas på denna plats (fig. 133).[1] I detta sammanhang intresserar oss mest den öfverskrift, som detta förslag hade: »Projekt til en ny Facad i stället för den Träd Byggnad som slutar Kongl. Slottets Västra Utsigt». Här är med bestämdhet uttalad afsikten att uppbygga framför allt en fasad, till okändt praktiskt ändamål, men med den estetiska meningen att sköta om slottets västra utsikt.

Hade dessa projekt kommit till utförande, hade slottsplanens södra och västra sida fått enhetligt utförda väggar. Å dess östra sida projekterades på 1790-talet äfvenså en del byggnader, dock icke som kulisser. Redan år 1720 hade dock sagts[2]: »lärandes desutom icke några wånhus på förber:de Plats til betagande af utsichten för Kongl. Slåttet åt den sidan, få upbyggas —»; denna uppfattning blef den segrande.

Fig. 132. Fasad till fig. 131.

Af dessa olika kulissprojekt till Slottsbackens inbyggnad kom intet till utförande. Ett enda oansenligt borgarhus framträder dock som ett vittnesbörd om sträfvan att få förnäma väggar till denna plats. Genom börsens uppförande hade Storkyrkans kyrkogård fått ett regelmässigt utseende; år 1780 afgafs berättelse om[3], att kyrkogården fått »en tillökning i bredden igenom skiljo-Liniens Reglering, emellan Kyrkogården och Beursehuset, ifrån en inbögd krokug linea, som det gamla qwarteret utgjorde, til en rät linea —». I samband med att denna från slottsbacken synliga gård blef reglerad, måste äfven dess från Slottsbacken än mer synliga fond göras värdig; denna fond utgjordes af huset Hippomenes I, som år 1779—81 undergick en ombyggnad (fig. 134).[4] Härvid uppbyggdes en skärm

[1] K. B. Skön konst.
[2] RåA. Memorial 3 mars 1720.
[3] Westin, 1067; 41.
[4] Borgarhus I, s. 12—13.

för gafveln, hvarigenom huset fick sken af att äga platt tak, hvilket var tidens sträfvan. Att ombyggnaden medvetet satte huset i kontakt med Slottsbacken synes däraf, att den omtalade skärmen kröntes af en balustrad, afsedd att korrespondera med Storkyrkans östra gafvelparti.

Samtiden såg verkligen detta hus som en prydnad för Slottsbacken. Det framgår af en stor akvarell öfver hela området af Carl J. Hjelm från 1800-talets början[1], där med största tydlighet Hippomenes I är inpassad som fond för luckan mellan börsen och kyrkan (fig. 135).

Fig. 133. Fasadritning till byggnad väster om slottet, af P. Estenberg.

Jag har upprepade gånger framhållit, att 1700-talets stadsplane-insats framförallt var skapandet af platser. Det är emellertid ett slag af ren gatuanläggning, som 1700-talet i rikt mått sökte utveckla, strandgatan. Strandgatan.

I Nederländerna, vår 1600-talsplans ursprungsland, voro gator vid vattendragen allmänt förekommande. Vi se det exempelvis å den meddelade afbildningen af Haarlem (fig. 28). I Stockholm upptogs dock icke denna för stadsbilden afgörande anläggning under 1600-talet. De enskilda tomterna gingo allmänt ned till vattnet,

[1] U. U. B. Top. pl.

hvilket för husägarna ur praktisk synpunkt gifvetvis var synnerligen värdefullt. Det enda undantaget utgjorde Skeppsbron, där från begynnelsen stranden lämnades fri för aflastning af varor etc. Men icke heller här ägde 1600-talet en verkligt utbildad strandgata. På den stora regleringskartan af 1645—46 (fig. 37) uppdrogos visserligen på ett mycket schematiskt sätt åtskilliga strandgatebegränsningar mot vattnet, men utan någon praktisk verkan. Endast Strömgatan närmast Gustaf Adolfs torg synes redan vid 1600-talets midt och sedan allt framgent utbildats till strandgata.

Fig. 134. Fasad af Hippomenes I mot Trångsund.

För stadsbilden var detta ödesdigert; genom att gatorna ute stängdes af husrader från vattnet ägde 1600-talsborgaren icke samma känsla af att Stockholm var en vattenomfluten stad. Sålunda blef en gata som Stora Nygatan, helt utestängd från vattnet, den för-

nämsta och rikast bebyggda, ehuru strax intill de bästa sjötomter stodo illa bebyggda.

Äfven i denna fråga var det Tessin d. y., som gjorde den kraftigaste insatsen. Impulsen kan han hafva fått från Paris, där redan under 1500- och 1600-talen stränderna delvis hade utlagda gator; på Bullets och Blondels försköningsprojekt af Paris år 1675 äro dylika gator väl tillrättalagda, följande strändernas naturliga bukter, och 1697 var, enligt en karta från detta år, strandgatan öfverallt

Fig. 135. Afsnitt ur akvarell öfver slottsbacken, af Hjelm.

förhärskande i den franska hufvudstaden.[1] Å Tessins slottsomgifningsprojekt (fig. 63) äro hårda linjeräta strandgator upplagda såväl å Helgeandsholmen som å Norrmalm mot strömmen. Däremot drog Tessin ned Arsenalens flyglar mot vattnet. Karl XII uttryckte en önskan att i stället för gatan bakom Arsenalen anlägga en sådan »ved strömen nedan för arsenalen och Lilliens huus».[2] Detta var första uppslaget till den vid nuv. Karl XII:s torg löpande gatan. Och i samma bref betonar han äfven, hur ståtlig »promenaden» vid Skeppsbron blefve, om icke lastningsarbetet förstörde platsen. Yt-

[1] Kartorna publicerade i Stübben, Von Franz. Städtebau II.
[2] Bref från Feif till Tessin 17 juli 1713; Handl. ur v. Brinkmanska Archivet I, s. 179

terligare ett af Karl XII:s uppslag i samma anda var hans lust att utbilda holländska grachter vid Klara sjö, hvarom förut har varit tal. Tessin och Karl XII inledde genom dessa uppslag 1700-talets arbete att utbilda verkliga strandgator.

Från denna tid begynner nämligen ett teoretiskt arbete att stadsplanemässigt tillvaratäga vattnet och göra Stockholm till en sjöstad äfven ur stadsbyggnadssynpunkt. 1725 års byggnadsordning stadgade sålunda, att vid strömmar, som löpte genom staden, måste stranden med tillbörliga gråstens- eller sandstensmurar uppdragas, och på bägge sidor en bred gata lämnas, »på det att man allestädes beqwämligen kan komma til wattnet». Paragrafen är författad af Göran Adelcrantz, säkerligen under inflytande af Tessin.

Det var helt visst denna bestämmelse, som föranledde stadsarkitekten Carlberg att år 1730 uppgöra ett förslag öfver »Stockholms stadz och mallmars förnämsta stränder», där han enligt sin beskrifning — den tillhörande kartan är icke återfunnen — utlade strandgator rundt hela Staden, Riddarholmen, Norrmalm, Södermalm och Kungsholmen. Han lät enligt egen utsago de flesta gatorna följa »Buchterne af Stranden».[1] Bevarad finnes äfven hans »aldra första Dessein till nya Skiepsbroden 1730» samt hans kajanordningsförslag till Skeppsbron af 1734.[2]

Denna Skeppsbroplanering var det enda af dessa förslag, som praktiskt kom att utföras under 1700-talets förra hälft; detta därför, att den af byggningskollegiet ansågs för »Staden högst nyttig och jemnwähl zirlig, samt nästan kring hela Rijket för dess anseende bekant»; och man befarade, att om detta arbete nedlades, »Staden torde sig öfwerdraga widriga omdömen».[3] De öfriga förslagen förföllo. Men vid århundradets midt upptogs strandgatsfrågan ånyo och nu med större ifver än någonsin. Det var tronföljaren, Adolf Fredrik, som troligtvis i samråd med Carl Hårleman befallde strandgators upprättande, den 4 mars 1748.[4] Afsikten var, att stränderna skulle »regleras och bringas till rätta linjer»; det var framför annat 1700-talets lust för ordentligt linjerade planeringar, som nu förde fram denna fråga. Man önskade få bort de trasiga

[1] St. A. Ritningar nr. 205—06.
[2] St. A. Ritningar nr. 182.
[3] RåA. Memorial 15 dec. 1737.
[4] St. A. Ritn. nr. 206. Afskrift ur Sthlms Stads Registratur 1750.

konturer, som de naturliga stränderna gåfvo staden. Därjämte påverkade kraftigt den nya uppfattningen, att kronan ägde rätten till sjö och strömmar.[1]

En karta uppgjordes till »strändernas anläggning» och fastställdes af konungen 1 juli 1751; kartan blef stucken i koppar af G. Biurman; det af konungen fastställda exemplaret finnes i U. U. B.

I det kungliga bref, som utsändes jämte denna karta till vederbörande, dateradt äfven det 1 juli 1751[2], motiveras utförligt, till hvad ändamål dessa strandgator anlades. Dels underlättade det eldsläckningsarbetet vid vådeldar, dels förhindrade det smuggling af varor sjövägen till de enskilda husens bakgårdar; men dessutom betonar brefvet, att staden blefve genom strandgatorna »prydeligare och beqwämligare».

Å den efter dessa principer uppgjorda kartan äro linjaldragna stränder tillritade rundt Staden, Riddarholmen, södra sidan af Kungsholmen, Klaraviken, Blasieholmen, vid nuvarande Strandvägen; däremot är icke längan från Blasieholmen till Gustaf Adolfs torg försedd med en dylik linjering. Kartan, som är rätt hastigt och summariskt hopkommen, ger intrycket, att dess estetiska mening blott var att snygga upp stadsplanen vid stränderna.

Ansträngningar vidtogos för att förverkliga denna planering och Hårleman utredde i ett bref 9 nov. 1752, att endast tvenne tomtägare vid Kungsholmsbron komme att lida af gatornas framdragande; han fick af konungen order att fortsätta sin utredning af hvilka sjötomter, som skulle inlösas.[3]

Dock synes en utförligare planläggning af strandgatorna varit af nöden och åren 1761 lämnade stadsingeniören Torslundh[4], 1768 stadsarkitekten Carlberg[5] en serie de mest omfattande plankartor öfver hur stränderna skulle behandlas. Vid samma tid inrycktes i den nya byggnadsordningen af år 1763 bestämmelsen, att vid vatten en gata af 24 alnars bredd skulle anläggas.

Men trots denna vårldsamma agitation och detta intensiva arbete blef intet resultat däraf. Ännu år 1771 var en del af Ström-

[1] Utredningar V. 1 s. 101.
[2] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref; afskrift.
[3] Byggnadsstyrelsen, Kungl. Bref; bref 10 nov. 1752; afskrift.
[4] Kungen fastställde dessa 31 dec. 1761; Utredningar V. 1, s. 101.
[5] St. A. Ritningar 205—206; Byggnadsstyrelsen, Kartor.

gatan den enda gata, utom Skeppsbron, som kunde göra skäl för benämningen strandgata[1]; denna gata hade redan 1756 utsträckning ett stycke väster om Drottninggatan (se fig. 136).

Orsaken till detta egendomliga misslyckande af en under hela seklet så vital angelägenhet var säkerligen icke blott den praktiska svårigheten. Den låg helt visst däri, att hufvudmotiveringen för dessa anläggningar endast var, jämte kronans rättsliga synpunkter,

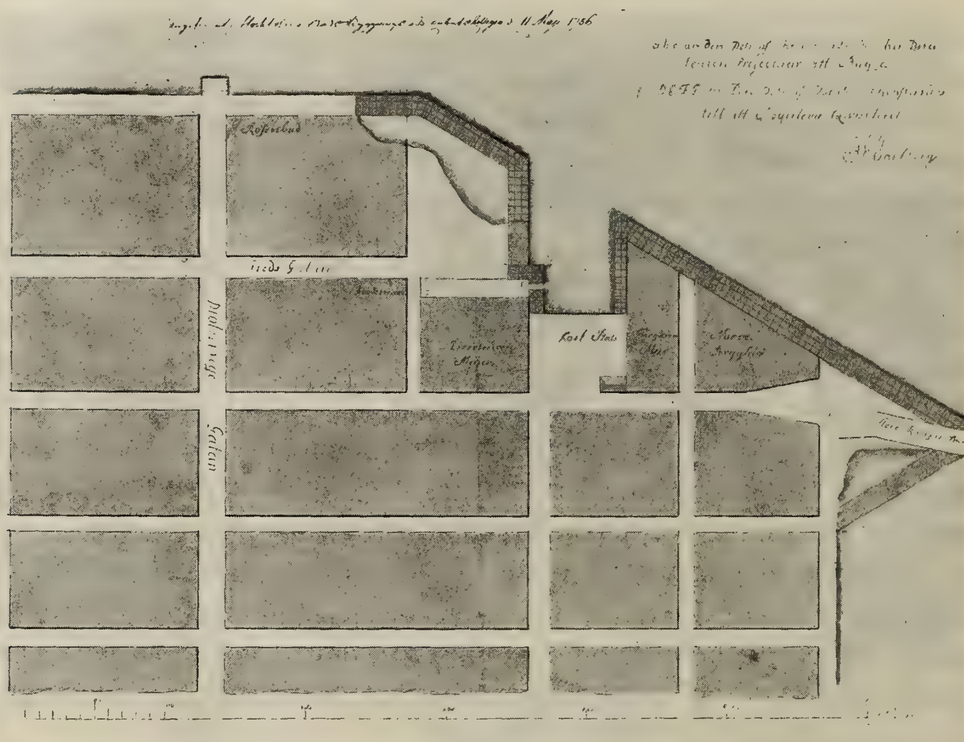

Fig. 136. Regleringskarta öfver trakten vid Rosenbad, 1756, af J. E. Carlberg.

1700-talsplanerarnas ordningssinne, lusten att få städa stränderna till rätlinjighet; och detta var en för svag drifkraft för att igångsätta så stora företag.

Det blef äfven i denna angelägenhet Gustaf III, som, om ock i ringa mån, realiserade 1700-talets önskningar. Genom kungl. bref af 6/6 1780 och 22/10 1781 möjliggjorde han ekonomiskt i samband med Norrbrobygget kajbyggnader vid Norrström.[2] Bland hans byggnadsprojekt efter den italienska resan 1784 förekom uppbyggandet

---

[1] Brolins karta 1771.

[2] Utredningar V. 1, s. 102.

af en stenmurad strandgata från Kungsholmen till Blasieholmen.[1] Under hans tid blef den delvis upprättad, nämligen den östra delen fram till Blasieholmen; till Kungsholmen blef den först färdig under 1800-talets början.[2] Gamla stadens västra parti blef äfven under Gustaf III kajlagd utan att dock någon verklig strandgata där kunde upprättas på grund af öns buktande kontur. Och slutligen föreslog Palmstedt, dels år 1788 i en karta öfver »Stallinrättningens utvidgande å Riddarholmen» att lägga ordentliga strandgator rundt denna ö[3], dels i samband med förslaget till Pantheon år 1791 att utlägga en strandgata längs kanalen, hvilken äfven synes å hans situationsplan (fig. 114).

Det är troligt, att Palmstedt personligen kraftigt påyrkade dylika strandgator; han skrifver nämligen från sin resa, år 1780, om en kanal i Venedig, att den var »det wackraste man någonsin kunde se, om den wore i rät linea, och hade reguliere strandgator framom husen —».[4] Det var alltså en kritik af det venetianska systemet med husen stigande direkt ur vattnet. Det är naturligt, att han vid hemkomsten sökte realisera sin estetiska önskan om strandgators framdragande. Måhända var det på hans initiativ, som äfven strandgatan å Norrströms norra strand tillkom.

Att det först vid 1700-talets slut lyckades att, om ock fragmentariskt, förverkliga tanken om strandgatan, måste säkerligen sättas i samband med den naturkänsla, med den förändrade uppfattning af förhållandet mellan stad och natur, som vid denna tid föddes. Jag har annorstädes (s. 253 o. f.) sökt visa, hur från 1780-talet staden sparsamt släppte in den fria naturen inom sina murar. Genom strandgatorna öppnade sig staden mot naturen, mot vattnen och de grönskande holmarna; gatuvandrarna blefvo i tillfälle att från stadens egna gator få en utblick öfver vågor och träd. Det förefaller, som strandgatan i sin mån måste tillfredsställt det slutande seklets kraf på att få lefva i ett intimare samlif med en fri och orörd natur, och som detta måste hafva frambragt, att den från endast tanke blef verklighet.

Det som bestyrker denna uppfattning är, att man först vid

[1] Fersen a. a., s. 201.
[2] Jfr Acrels karta, 1795, 1805; N. G. Wermings karta 1818.
[3] Byggnadsstyrelsen; Kartor.
[4] Konst. A. Palmstedt, Resebref.

samma tid, 1700-talets sista tid, äfven sökte upprätta verkliga strandplatser, från vilka en vid öfverblick af omgifningen kunde ernås. Dessa förslag behandlas i annat sammanhang på andra ställen. Här endast några belysande data. Redan 1779 föreslog Palmstedt efter fransk förebild en strandplats i Stockholm (s. 199); detta var måhända endast i dekorativt syfte. Men vid Norrbroförslagen är syftet mer uppenbart (s. 206 o. f.); här var ända till 1791 bron förslagsvis inbyggd, och utsikten öfver vattnet stängd. Men detta år uppgjorde Adelcrantz ett förslag, som uppoffrade de för öfrigt önskade egenskaperna hos bron för att med en strandplats öppna den mot vattnet; och tvenne 1790-talsförslag af Palmstedt fullföljde denna nu aktuella tanke. Vid denna tid, 1790-talet, bröt man alltså, för utsiktens skull, mot viktiga regler inom stadsbyggnadskonsten.

Genom denna resumé af strandgatans öden framgår alltså, att den en gång under 1600-talet inslagna vägen: tomter vid stränderna, gator därinnanför, i stort sedt fortlefde under hela 1700-talet. Detta århundrade sökte alltifrån sin början införa ändrade förhållanden, men lyckades icke, med huvudsakligt undantag Norrströms norra strand samt Stadens östra och västra del. Detta hade till följd, att stränderna blefvo heterogent och splittradt bebyggda; de rika tillfällen, Stockholm erbjöd, att få med Skeppsbron likartade stadsvyer, blefvo försummade. Det enskilda huset utnyttjade sjön, men staden som helhet blef icke bebyggd med hänsyn till vattendragen. Trots 1800-talets rikliga utfyllningar och kajanordningar bär Stockholm dock fortfarande i sin stadsbild märkena af denna tradition.

Nyantik stadsbyggnadskonst.

Jag har betraktat 1700-talet som en ur stadsbyggnadskonstens synpunkt enhetlig period med namnet 1700-talsklassicismens period. Vid århundradets slut kom hela konstlifvet att behärskas af en strängare klassicism, som i konstens historia benämnes nyantik. Det är gifvet, att denna allt genomträngande, väldiga rörelse äfven kom att i afgjord grad påverka stadsbyggnadskonsten.[1]

Man vände åter till antikens stadsanläggning, så som man gjort i renässansens stadsbyggnadslära. Och man ägde i stort sedt ännu samma ringa kunskap om antika stadsanläggningar som renässansen; de stora stadsutgräfningarnas tid hade icke begynt. Det blef en

[1] Brinckmann, Pl. u. Mon. s. 144 o. f. Klopfer, Von Palladio bis Schinkel, s. 202—07.

abstraktion, nu liksom då, hvars motto blef regelmässighet, rätlinjighet, rätvinklighet. Den monumentala, axialt ordnade platsen ersattes af den kvadratiska; absolut regelmässighet, polygonal eller cirkelrund fordras af platsen; det af en fondbyggnad afslutade gatuperspektivet ersattes af den långa, oafslutade räta gatan, som vi minnas från renässansen. Omkring århundradets vändpunkt fick denna stadsbyggnadskonst sin teoretiker i Frankrike, J. N. L. Durand, som i sin Precis des leçons d'architecture, Paris 1802—05, gaf ord åt den redan lefvande tendensen.

I Sverige hafva vi ett bestämdt årtal för nyantikens fullständiga genombrott, 1783—84, året för Gustaf III:s italienska resa.[1] Som naturligt är, fick den rena arkitekturen känning af den nya uppfattningen tidigare än stadsbyggnadskonsten.

Dock känna vi några sporadiska uppgifter vid århundradets slut, som bevittna, att äfven i Stockholm vid denna tid det rätlinjiga idealet började vinna förnyad mark.

Det var, som man kan vänta, från Gustaf III, som det betydelsefullaste af dessa förslag härledde, så som hela den nyantika arkitekturen kan sägas hafva gjort.

Gustaf III:s gata.

Det viktigaste af dessa förslag är nämligen ett gustavianskt gatuprojekt, som man endast känner ryktesvis. I 1866 års kommittéutlåtande för omreglering af Stockholm[2] förekomma följande ord: »Det är kändt, hurusom Konung Gustaf III var betänkt på att låta framdraga en Avenue midt för Kongl. Slottet från Gustaf Adolfs torg till Brunnsviken. En erinran om denna tanke finnes ännu qvar uti grundmurarna i Haga park till ett slott, som skulle bilda avenuens fond å ena sidan, såsom Stockholms slott gjorde det å den andra. Tanken föll med sin upphofsman». Förgäfves har jag sökt denna sedermera så allmänt utbredda uppgift i gustavianska papper och memoarsamlingar. Men att den icke förekommer där, måste ju icke innebära, att den aldrig upprunnit i kungens hjärna. En så bestämdt formulerad legend och dessutom så absolut passande i tidens smak kan gärna icke hafva uppkommit af sig själf. Tills närmare upplysningar framdragits antar jag, att den på den muntliga traditionens väg nått fram till offentligheten, och att den får tagas som ett uppslag af Gustaf III, som dock aldrig fått fast form ens

[1] Se Curman, Sv. Konsth. s. 577 o. f.
[2] Utlåtande med förslag till gatureglering i Stockholm, Sthlm 1867.

på papperet. Att den efter hans död icke längre var aktuell framgår af, att Palmstedt år 1794 definitivt sökte placera en byggnad i Gustaf Adolfs torgs fond och därmed tillstängde en eventuell väg mellan slotten (fig. 106). Men det förhållande, att Gustaf III själf aldrig bestämde sig för hvarken Pantheon eller stadskyrka på denna af Tessin utsedda synnerligen lockande plats, finner jag starkt tala för att kungen önskade den omtalade gatan framdragen.

En gata vinkelrätt ut från slottet genom Brunkeberg och fram mot Brunnsviken — det är alltså samma projekt, som under 1600-talets andra hälft så lifligt intresserade Stockholm. Renässansens gatuideal och nyantikens mötas här i identiskt samma tanke; det är lättförklarligt, ty för dem båda stod Rom som mönstret, Rom, med dess mot horisonten gående raka gator. Brunkeberg skulle alltså åter genombrytas och jämnas för stadens värdighets skull. Genom sitt läge har sålunda denna höjd blifvit så att säga barometern på tidssmaken. 1600-talets förra hälft lämnade den som oberördt berg, dess senare hälft ville jämna den och göra den till gata; 1700-talets början hade planer på att utnyttja höjden arkitektoniskt, dess slut önskade åter genombryta den till gata.

Det är den sistnämnda tendensen, som blef 1800-talets. Gustaf III:s endast halft dokumenterade projekt blef inledningen i Stockholm till 1800-talets rätlinjiga gatusystem, som i K. A. Lindhagens väldiga omreglering af 1866 fick sin slutliga och för långa tider giltiga form. Det är därför signifikativt, att denna reglering just vädjar till ryktet om Gustaf III:s gata för att motivera sin genom hela Norrmalm mot slottet riktade väg — Sveavägen.

Två platsförslag. Utom detta halft mytiska gatuförslag uppgjorde det slutande seklet några förslag till platser, som kännetecknas af den nya uppfattningen.

Palmstedt, som redan i sin dagbok af 1780 gaf ord åt sin anslutning till det nya systemet (se s. 168), uppgjorde sålunda år 1791 tvenne idealprojekt till en reformert och en katolsk kyrkas anläggning inne i staden (fig. 137, 138).

Den slutna platsen till en reformert kyrka hänför sig till de tidiga slutna platserna i Paris; man kan uppfatta den som en sammansättning af Place Royale (des Vosges) med dess starka tycke af sluten gård och Place Vendôme med dess genomgående gata

igenom den enhetligt bebyggda kvadraten. Sluten regelbundenhet är dess hufvudegenskap.

Likaledes hänför sig Palmstedts stjärnplats framför en katolsk kyrka till den tidiga franska förut beskrifna stjärnplatsen. Det är framför allt likheten med dess förstling, Place des Victoires i Paris, som faller i ögonen (fig. 47). Strukturen af gatorna är mycket likartad. Skillnaden är emellertid en väsentlig: den franska stjärnplatsens gator stråla alla ned mot ett midt på torget placeradt monument och får därigenom sin estetiska mening. Palmstedt har icke velat göra platsen för ett monument, utan för en kyrka; gatornas

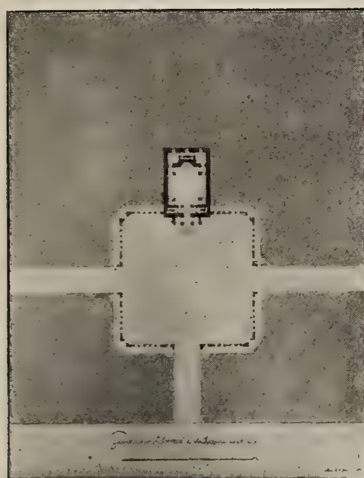

Fig. 137. Projekt till anläggning för reformert kyrka, 1791, af E. Palmstedt.

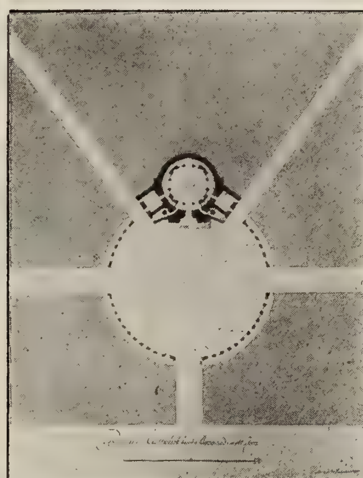

Fig. 138. Projekt till anläggning för katolsk kyrka, 1791, af E. Palmstedt.

lopp och torgets form får icke den mening, som den föregående tiden skänkt dem. I detta Palmstedts förslag är den regelbundna cirkelrunda torgformen i och för sig något eftersträfvansvärdt, icke som ett medel att leda fram till ett centralt uppställdt monument.

Brottet mellan den äldre och den nyare smaken framgår än mer markant i de förslag vid århundradets slut, som rörde ordnandet af Slottsbacken. Slottsbacken.

Allt sedan Tessins stora slottsförslag hade denna plats förslagsvis behandlats efter den axiala principen, med konvergerande sidor och Storkyrkans östfasad som fond. För nyantikens betraktelsesätt var detta en figur af tvifvelaktigt värde. Palmstedt uppgjorde år 1791, i samband med uppdraget att på Bollhusets tomt och den

s. k. Indebetouska tomten lägga en dramatisk teater[1], en omreglering af denna dittills alltjämt likartadt behandlade plats. Tvenne planritningar i en portfölj i K. B. med texten »Bålhus Quarterets Reglering» behandla denna dramatiska teater[2]; i den ene är byggnadens fasad mot platsen vriden helt parallell med slottets sydfasad, i den andra nästan parallell. Jag har icke afbildat dessa båda utkast, ty hvad de afse, framgår med än större tydlighet i en an-

Fig. 139. Projekt till Slottsbackens ordnande af E. Palmstedt.

nan samtida situationsplan af Palmstedt öfver denna trakt (fig. 139), som dock behandlar en byggnad troligvis af annan art.[3] De båda alternativ, arkitekten här framställt, sätter det gamla och nya systemet på sin spets: det ena följer den gamla axiala uppställningen, det andra insätter byggnaden efter en linje, parallell med slottsfasaden I detta sistnämnda alternativ har arkitekten begynt en rektangulär platskomposition, som dock endast fått de tvenne lång-

[1] Hochschilds memoarer, utg. Sthlm 1909, II s. 179.
[2] K. B. Handskriftssaml. Skön konst.
[3] St. A. Ritningar 26, 27.

sidorna parallella. Midt mellan dessa sidor är senare med blyerts inritad platsen för den obelisk, som Gustaf III år 1790 beslöt resa till minne af borgerskapets trohet under finska kriget; den fick först 1798 platsen på slottsbacken sig anvisad och var färdig 1800.[1]

Obelisken är enligt ritningen uppställd med sin grundplan parallell med platsens projekterade nya långsidor. Detta blef äfven monumentets uppställning, hvilken det ännu innehar. Det Palmstedtska uppslaget att omdana platsen med parallella långsidor var alltså så pass fast beslutadt, att man uppställde det stora monumentet, före bebyggelsen, efter det här angifna schemat. Redan 1793 uttrycktes detta af signaturen v. K., som framhöll fördelen af att obelisken skulle blifva snedt placerad samt att Slottsbackens sydsida skulle ordnas i sammanhang med denna placering.[2] Obelisken står kvar som ett isoleradt minne af denna aldrig påbegynta omreglering; dess läge har härigenom blifvit fullständigt oregelbundet i förhållande till den nuvarande Slottsbacken (fig. 65).

Palmstedts Slottsbacksförslag drefs vidare och fullbordades, dock endast på papperet, till en verkligt rektangulär plats med monumentet i dess matematiska midtpunkt genom ett vidtomfattande projekt från år 1803 af L. J. Desprez; det står som ett grandiost slut på hela 1700-talets stora stadsplaneringar i Stockholm.

Det finnes bevaradt i en på franska affattad text[2], men den motsvarande kartan, till hvilken texten vädjar, har icke återfunnits. Beskrifningen är emellertid tillräckligt klar för att man dock kan få en bild af afsikten. Som är att vänta bär själfva planeringen vittne om strängare geometriska kraf än under förgående tid och, oafsedt att arkitekturen gifvetvis var tänkt i nyantikens stil, kan äfven själfva uppställningen benämnas nyantik stadsbyggnadskonst.

Desprez utgår från det Tessinska anslaget; han anger själf sin önskan vara att komponera byggnader omkring slottet till en ensemble så att slottet framhäfdes som hufvudbyggnaden, och hans uttalade afsikt var att indraga Gustaf Adolfs torg i denna ensemble. Det är alltså Tessin d. y:s, Carlbergs, Carl Fredrik Adelcrantz' och Palmstedts hufvudproblem, som för sista gången upptages.

[1] Om obelisken, se Gjörwells Brefväxling, Sthlm 1798, I. s. 84—86.
[2] Extra Posten, 1793, n:r 93.
[3] K. B. Handskriftssaml. Skön konst. Dateradt och signeradt Stockholm 1 nov. 1803. L. J. Desprez.

Det platsförslag i Desprez' stora program, som här tilldrager sig vårt största intresse och som helt bygger vidare på det nyss debatterade Palmstedtska förslaget, är Slottsbacken. Arkitektens afsikt var enligt egna ord att göra denna så regelbunden som möjligt och han tillvägagick på följande sätt (fig. 140). Från öfverståthållarhuset drager han som Palmstedt en linje mot Källargränd parallell med slottets sydsida, bakom hvilken linje en del byggnader för hofvets bruk borde uppföras, till lika höjd med öfverståthållarhuset. Midt mellan dessa båda parallella linjer, de nya byggnadernas och slottets, drager han en ny parallell, som går rakt genom den nyuppförda obelisken. Han uppnådde som Palmstedt

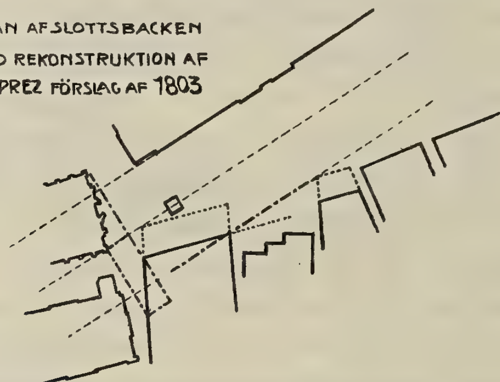

Fig. 140. Rekonstruktionsplan af Desprez' anläggningsförslag vid Slottsbacken, 1803. Desprez' byggnader utmärkta med — - — - —

alltså en plats med tvenne parallella sidor; men det var äfven viktigt att gifva denna plats en regelrätt fond, 'som skulle sluta den på ett passande sätt'; Storkyrkan stod ju snedt mot sidobyggnaderna. Desprez föreslog en dekoration framför kyrkan, utgående från kyrkans sydöstra hörn samt vinkelrätt mot parallellen genom obelisken.[1] En liknande dekorativ vägg skulle äfven fortsätta söder om kyrkan; denna dekoration hade fritt rum bakom sig och kunde således blifva fasaden till en byggnad; Desprez nämner förslagsvis en vetenskapsakademi.

Genom denna manöver, hvartill han tog hjälp af 1700-talets kulissarkitektur, nådde Desprez en plats af geometriskt ren typ: en rektangel med ett regelrätt i dess midt placeradt monument.

[1] På annat sätt kan näppeligen hans ord fattas, som i denna punkt lyda: »Je suppose qu' en partant de l'axe dela perpendiculaire qui passe au centre de l'Obélisque à la muraille de l'Eglise, et prenant la même distance depuis le coin jusqu'au milieu, pour la transporter de l'autre coté —».

Den äldre principen för monumentplacering var att uppställa monumentet å platsens midt. Med detta bröt Gustaf Adolfsstatyn, som enligt förslag af 1775 blef efter åtskilligt betänkande placerad i point de vue till Regeringsgatan. Palmstedts obeliskuppställning i hans regleringsförslag af Storkyrkobrinken 1791 följde samma regel (fig. 85). Nu vid sekelskiftet svänger man sålunda tillbaka till den gamla regeln om platsmidten.

Andra hufvudpunkt i Desprez' förslag är Helgeandsholmens ordnande. Han tänker där anlägga en offentlig plats och en operabyggnad. Af vissa uttryck, som han fäller i detta sammanhang, framgår, att han önskade all gammal byggnad på holmen nedrifven samt operahuset beläget på västra delen af ön och orienteradt så, att dess fasad blef parallell med Norrbro. Vidare önskade han en bro till Mynttorget från Operahuset. Något närmare begrepp om platsens grundform ger icke hans förklaring.

Stockholms stadsplanekonst efter nyantika grunder se vi alltså inträda med det tidigaste kända årtalet 1791. Dess bärare var Gustaf III och hans arkitekter Palmstedt och Desprez, hvilka sökte i en del alla helt outförda förslag återföra renässansschemat: rak lång gata, så vidt möjligt slutet, fyrkantigt (eller cirkelrundt) torg, en allmän återgång till det tidigare 1600-talets planbildning. Det enda minne från 1700-talet, som Stockholm bevarat däraf, är obeliskens uppställning; 1800-talet tog helt igen det förlorade genom att blindt följa det rätlinjiga, rätvinkliga programmet.

Det rika lofprisandet och beskrifvandet af Stockholm, som i inledningen är framdraget, hyllar staden framför allt för dess präktiga bebyggande. För 1600-talsmänniskan var själfva bebyggelsen det som gjorde staden tilldragande, och hans stoltaste önskan var att se sin stad fylld af bebyggda kvarter. Staden och naturen. Naturens utdrifvande.

Redan under Johan III:s tid framkommer kraftigt den uppfattningen, att en obyggd plats i staden var vanhedrande. Naturen, det oberörda, icke stadslika, skulle utdrifvas, och man drömde om en å hvarje bebygglig kvadrattum utnyttjad stad. Den som ägde en tomt, å hvilken han icke lät uppföra ett hus, ansågs icke göra sig själf men staden stort afbräck och skada.

1600-talets byggnadsbestämmelser upptaga lifligt samma tanke. Det länder staden »till skadha och afsaknadt», »till skada och van-

heder», när en tomt står obebyggd och ständiga påminnelser utfärdas om ödestomters bebyggande.[1]

Men det gällde icke endast att inne i själfva staden hafva hvarje del väl bebyggd, utan äfven att såvidt möjligt låta hvarje utsikt från staden stöta mot en bebyggd trakt och icke emot naturen själf, hvilken betraktades som barbarisk. Af den orsaken upplät Kristina tomtplatser på Blasieholmen för att få hus uppförda där, som kunde taga sig bra ut från slottet[2], och af liknande skäl ville Karl XII år 1711 skänka Skeppsholmen åt staden för »at zijras med skiöna hus».[3] Tessin d. y:s hårda upplinjerande och fullständiga bebyggande af Helgeandsholmen i hans stora slottsomgifningsprojekt är framsprunget ur samma anda.

Denna lust att med byggnad kultivera staden stärktes under 1700-talet. Sålunda såg man med missnöje, att en tomt icke var bebyggd ända ut på gatan. Det ansågs som en för staden vanhedrande anordning, om delen närmast gatan blef liggande öde eller gjordes till trädgård, »hwarigenom staden intet blifwer wid gatorna rätterligen bebygd».[4] För att undvika detta föreslås det, att ägaren icke skulle få något fastebref, »innan platzen wid Fronten åt anseenligaste gatan är bebygd».

Som lösa men betecknande exempel på denna bestämda vilja att icke lämna någon del obebyggd eller »naturlig», upptager jag trenne, ett från 1700-talets början, ett från dess midt och ett från dess slut. Sålunda omtalar byggningskollegiet år 1708, att en vinhandlare Petter Hellberg vill inköpa en bergsklippa i staden, samt därpå uppsätta stenbodar »till stadsens prydnad», hvilket bifalles mot förmånliga villkor.[5] Det ansågs alltså som en prydnad för staden, att några enkla bodar betäckte denna klippa.

Af större intresse äro handlingarna rörande Strömsborg, förutvarande Stenskär, i Norrström.[6] Handelsmannen Berge Olofsson Ström, som ägde det s. k. Rosenhaneska huset på Riddarholmen, påpekar, att gentemot hans hus »finnes och äfwen för ögonen wisas

---

[1] Exempelvis i kungl. brefven 24 mars 1637, 20 mars 1638, 5 mars 1640, 31 mars 1649, 29 okt. 1650, 12 nov. 1650.

[2] Stockholm 1897, II s. 219.

[3] Handl. ur v. Brinkmanska archivet I, s. 135.

[4] St. A. Projekt t. byggnadsordning 1729. Jfr ofvan s. 38.

[5] RåA. Bygg. Koll. Prot. 1708 s. 9.

[6] RåA. Memorial, 19 okt. 1747.

någre klippor, hwilka ei allenast til ingen nytta härtils waret, utan och medelst deras ojemn- och oformelighet, i synnerhet där lågt watn är, gifwa en obehagligt utsigt —». Han föreslår därför att lägga en byggnad på ön, ehuru han egentligen icke kan hafva någon nytta däraf, utom den, att »deraf skulle blifwa någon prydnad för merberörde mitt hus»; d. v. s. han vill uppbygga en för honom onyttig byggnad på holmen allenast för att utsikten från hans hus på Riddarholmen skulle blifva hyggligare. Kollegiet fann även, att förslaget lände staden till prydnad »samt anseenligen ökar den eliest åt denna sidan warande angenäma och härliga utsigten». Dokumentet är belysande för 1700-talets afvoghet mot obebyggd, af kulturen oberörd terräng inom staden.

Till samma kategori af stadsförsköning kan man räkna den fiskarbod, som målad i tegelsten låg på Blasieholmen i form af en liten fästning.[1] En kritiker frågade 1793, »hwartill denna brokiga Dekoration tjenade», och fick till svar, att »hela Fästningen endast war et för Fiskarehamnen nödigt Brädskjul, som på detta sättet blifwit utziradt, för at tjena til en fägnande synepunkt från Konungens Slott och Staden».

Samma känsla för, att staden framför allt och uteslutande borde vara bebyggd, talar ur afbildningar från 1600-talet och 1700-talets början. Bilden visar oftast ett öfver hela sin yta tätt uppradadt bebyggande, i hvilket endast i nödfall en obebyggd fläck får sticka fram.

Det var ju dock ett slag af fri plats, som allt från renässansen varit brukad och omtyckt inne i stadsområdet — lustparken, den ordnade trädgården, hvilken fortlefde i olikartade former under 1600- och 1700-talen. Den betraktades dock med all rätt som regelrätt arkitektur, som ett byggande med träd och växter i stället för stenar, och de franska arkitekturböckerna sakna aldrig sitt kapitel om hur en sådan trädgård skall anläggas. Definitionen lyder »un terrain dépendant d'une maison dans lequel on plante et cultive des arbres, des fleurs etc. que l'on distribue avec symetrie».[2] Det vidlyftiga kapitlet om denna konstarts utveckling i Stockholm har jag icke anledning att ingå på.[3]

[1] Extra Posten 1793, nr 93.
[2] Dictionnaire d'architecture, civile, militaire et navale, Paris 1770, artikeln Jardin.
[3] Schnitler, Trädgårdskonstens historia, lämnar, dock blott antydningsvis, en skildring af utvecklingen i Sverige.

Naturens inträngande.

Under 1700-talets andra hälft genomströmmas hela kulturlifvet af en vaknande känsla för naturen; vetenskapen, litteraturen, målarkonsten erhålla de kraftigaste impulser ur denna återförening med naturlifvet och det är att vänta, att en dyning af denna hela lifvet famnande våg äfven skall nå stadsbyggnadskonsten. Den ideella motsättningen var kultur och natur och dessas hemorter, staden och landet, måste gifvetvis samtidigt ställas i den starkaste brottning.

Den natur, som detta framför allt litterära svärmeri drogs mot, fick under sekelslutet sin fastslagna form i den engelska trädgården, »et förskönadt landskap», som en samtida svensk definierade den.[1] I dessa osymmetriska, med små romantiska grottor och idylliska tempel prydda parker, fingo seklets natursvärmare naturen tillrättalagd efter sina önskemål.[2] I England hade detta mod gripit omkring sig redan på 1740-talet och där vållat ett omskapande af de efter gammal stil anlagda parkerna. I Frankrike uppträdde den efter 1760, ehuru den franska trädgården äfven hade sina trogna anhängare samtidigt något decennium.[3]

När den för första gången gjorde sitt inträde i Sverige, och nu närmast i Stockholmstrakten, känner jag icke. F. M. Piper anses vara den förste, som grep sig an modet, då han efter en utländsk studieresa återvände och 1781 började anläggningen vid Haga.[4] Men att fastslå detta som det första tecknet är kanske omöjligt, ty Stockholm hade så att säga naturliga engelska parker i sina sköna omgifningar, och upptäckten af dessas behag blef stockholmarens tidigaste och äfven mest varaktiga vinst af denna nya syn på naturen. Det var Bellman, som, på 1770- och 1780-talet, gjorde denna upptäckt, ty före hans Haga, Djurgård och Fiskartorp spåras endast de mest vaga och obestämda antydningar i litteraturen om ett Stockholmslandskap.[5] Samtidigt med den Bellmanska veka idyllen ser Thorild i Kungsholmen »en vild, aldrig ohelgad natur», ett ossi-

[1] Stockholmsposten 1793, nr. 136.

[2] D. Mornet, Le sentiment de la nature, Paris 1907. M. Lamm, Upplysningstidens romantik I, 1918. Kapitlet Naturkänslan. Carl W. Schnitler, Trädgårdskonstens historia i Europa, Stockholm 1917.

[3] Mornet a. a., s. 452, 459.

[4] S. Curman, i Svensk Tidskrift 1914, Schnitler a. a. s. 307.

[5] Levertin, Stockholmsnaturen i svensk dikt, i Saml. Skr. 19, har samlat dessa sparsamma poetiska dokument.

anskt landskap, som han i dikten Hildur låter inspirera sig till ett poetiskt uttryck.[1]

För oss gäller nu närmast frågan, om denna fria, halft otuktade natur visade tendenser att smyga in i själfva stadsområdet, om naturen fick tränga in i staden. Så är förhållandet. Bland de många planer, som Gustaf III umgicks med år 1784, var äfven den att anlägga en engelsk trädgård å arsenalsgården, alltså en »vild» natur midt inne i själfva stadens kärna.[2] Detta är det första datat i Stockholm för denna på sitt sätt epokgörande förändring i stadsuppfattningen. En annan plan af liknande slag, som kungen hade under sitt sista lefnadsår, var att anlägga »allt ifrån Rosendal ända

Fig. 141. Trädgårdsanläggning å Logården.

hit till Kaptensudden en Volière, eller artificiel fågelbur»[3]; denna djurgård skulle visserligen icke nå fram till själfva stadsområdet, men bra nog nära. En tidigare tid skulle som sitt främsta mål se en sådan trakt väl bebyggd.

Det var äfven under Gustaf III:s sista år som å slottets västra terrass mot sjön en trädgårdsanläggning i engelsk stil anlades, den ännu kvarvarande, en oregelbunden »grönskande Parterr», inbäddad mellan slottets regelrätta murar (fig. 141).[4]

Mer belysande än uppgifterna om de positiva förslagen äro

---

[1] Schück o. Warburg, Huvuddragen av Sveriges litteratur II, s. 204; Lamm, a. a., s. 445.
[2] Fersen, a. a., s. 201.
[3] Gjörwell, Bref. Citeradt efter Lamm, a. a., s. 427.
[4] Extra Posten 1793 n:r 82; Artikel af v. K. öfver det som skett i Stockholm under hans bortovaro 1790—92.

dokumenten om det kraftiga motstånd, som denna »förvildade» stadsuppfattning mötte. När Desprez efter Gustafs död gör sitt stora slottomgifningsprojekt, 1803, afslutar han det med anmärkningar mot just denna lilla engelska trädgård vid kungl. slottet.[1] Han framhåller, att allt hvad som ligger invid en regelbunden byggnad skall vara på samma sätt komponeradt i en slags regelbunden arkitektur, som skall stå i öfverensstämmelse med hufvudanordningen och med denna åstadkomma en harmonisk enhet. Han anser, att engelska trädgårdar endast passa på afstånd från arkitekturens regelbundenhet. Midt i en hufvudstad och invid murarna till ett slott är minst af allt platsen för en sådan anläggning. I detta ansluter sig Desprez till den franska uppfattningen af landskapsträdgårdens användning; ogärna lade man i Frankrike dylika naturträdgårdar så nära in på huset som i England.[2]

Ett liknande angrepp på engelska trädgårdars användande inne i staden hade redan framkommit tio år därförut, måhända af samma anledning, i en artikel i Stockholmsposten af 1793, Tankar om de wanliga Franska och om de så kallade Engelska trädgårdar.[2] Författaren erkänner, att naturens skönheter äga företräde framför konstens. Men han frågar dock: »— är et Fursteligt Palats, en ordentligt anlagd med wackra publika byggnader försedd Stad, derföre utan all Skönhet, emedan et wackert Landskap är at föredraga alt detta?» En af de slutsatser, författaren kommer till, är att franska och icke engelska trädgårdar böra användas i stora städer och i förbindelse med palats, ty de »öfwerensstämma med en stor Architectur».

Man märker här den radikalt ändrade tonen hos dessa författare gentemot föregående: nu behöfver staden och dess byggnader försvarare, för att de icke skola förlora allt anseende af skönhet. Dessa inlagor äro ett otvetydigt vittnesbörd om, att vid denna tid, 1790-talet och 1800-talets början, åtskilliga estetiker ansågo en fara ligga i, att stadens stränga hållning luckrades upp af natur. Att faran, om man så vill kalla det, var förhanden, visar en af de mest typiska af sekelslutets natursvärmare, Linnerhjelm. I ett resebref från Stockholm, dateradt 29 juni 1794[1], beklagar han flera af de stadsbygg-

[1] K. B. Handskriftssaml. Skön Konst. Jfr ofvan, s. 247.
[2] Schnitler, a. a. s. 131.
[3] Stockholmsposten 1793, 136.
[4] Linnerhjelm, Resor i Sverige, Sthlm 1797, I s. 177—178.

nadsarbeten, som den föregående tiden så intensivt arbetat på. Han är ledsen att den lilla Packartorgsviken (Nybroviken) är fylld och ordnad, likaså Karlbergsviken och slutligen äfven det s. k. Träsket.

Någon verklig praktisk insats gjordes emellertid icke af dem, som buro en liknande uppfattning; kanske dock den ovillighet, som sekelslutet visade för nydaningsarbeten inom staden, delvis får skrifvas på denna uppfattnings konto.

Inom ett område, som jag nyss behandlat, synes dock naturintresset hafva gifvit för staden verkliga resultat. Jag har påvisat, hur vid 1780—90-talen strandgatan blef verklighet, strandplatser projekterades och jag har däri vågat se en lust att öppna staden mot den omgifvande naturen. Såväl tendensen som den tid, då den lifligast lefver, för ovillkorligt tanken till att här se ett sammanhang med den nyss skizzerade rörelsen.

Denna romantiska naturkänsla, som vid 1700-talets slut så kraftigt grep sinnena, inverkade på stadsbyggnadskonsten äfven i en annan riktning än tolererandet af fri natur inom stadsområdet. Tiden förstod stämningsvärdet i det förfallna, i det vanvårdade, och såg häri pittoreska effekter; man ägde en stark villighet att i allt uppspåra dylika romantiska egenskaper; endast begreppet »pittoresk» fascinerade och ersatte de begrepp af ordning och städning, som 1700-talet dittills ansett som de allena riktiga.[1] Denna uppskattning af det raserade och förfallna möter oss flerstädes i Linnerhjelms nyss citerade resebref. Alvastra ruiner finner han sålunda »verkligen pittoreska» och berusar sin blick med dess förvittrade murar, som borde tecknas med »Piranesis djerfva smak».[2] Och vid ankomsten till Köping finner han att kåkarnas »något vanvårdade utseende ökte det pittoreska». Det är samma stadsuppfattning, som Bellman förebådar i sina Stockholmsdikter, när han med sådan ömhet skildrar de ruskiga kvarteren vid Baggensgatan eller Kolmätargränd. Romantisk arkitektur.

Man skulle förmoda, att denna uppfattning är rent litterär och knappast hystes af de utöfvande arkitekterna. Men redan i sin Ordning uti byggkonsten af 1771[3] söker Carlberg inpränta hos de unga arkitekterna en därmed öfverensstämmande syn på byggnadskonsten, då han skrifver, att om »emellan regulair Architectur irri-

[1] Se Lamm, a. a., s. 468 o. f.
[2] Linnerhjelm, a. a. I, s. 67.
[3] Se ofvan, s. 45.

gulaira bärg, nedfallna rudera, med måssa öfwerwuxne stenar, med mera föreställas, förorsakar det et ogement anseende».[2] Här talar med största tydlighet samma romantiska arkitekturuppfattning. Jag kan icke se, att den i Stockholm fick någon omedelbar praktisk följd. Men det är det första tecknet på den ruinromantik och den »kåksentimentalitet», som fortlefde under hela 1800-talet och som, parad med modern historisk pietetskänsla, ännu lefver, kanske starkare än någonsin.

1700-talets naturintresse kom äfven att spela en roll för byggnadsmaterialet, hvilket jag i annat sammanhang skall beröra.

[1] Carlberg, a. a. s. 21.

FEMTE KAPITLET.

HUSET I STADSANLÄGGNINGEN.

I DE FÖREGÅENDE kapitlen har lämnats en skildring af stadsanläggningens stomme, gatunät, torgkompositioner, större byggnaders placering. Jag har därvid haft anledning att äfven komma in på det enskilda husets fasadbildning, nämligen i de fall, där den medvetet stått i kvartersbildningens, i stadsanläggningens tjänst.

Det ingår däremot icke i min afsikt att söka skildra det enskilda stockholmshusets egen byggnadshistoria. Denna i och för sig så omfattande uppgift faller utanför en skildring af stadsbyggnadskonstens historia.

Men däremot vill jag söka att historiskt behandla de element inom husbyggnadskonsten, som äro afgörande för stadsbilden, nämligen husets material, dess färg samt dess gafvel- och takformer. Det behöfver icke närmare klargöras, att dessa egenskaper äro det enskilda husets väsentliga insats i stadsbyggnadskonsten. De sträfvanden och de bestämmelser, som under århundradens lopp afgjort arten af dessa byggnadselement, hafva också i många fall utgått ur stadsbyggnadssynpunkter. Jag har vid behandlingen af dessa frågor äfven framför allt sökt framdraga just dessa stadsbyggnadsmässiga bevekelsegrunder. Exempelvis det följande afsnittet öfver materialet får alltså för ingen del betraktas som en teknisk detaljundersökning af materialets historia; men fastmer som en detaljundersökning af den uppfattning och de åtgärder, som drefvo fram stadens bebyggande i det ena eller andra materialet.

I. MATERIAL.

Trä och sten i det medeltida Nordeuropa.

Trä var medeltidens ursprungliga byggnadsmaterial i de nordeuropeiska länderna, äfven i dess städer.[1] Till och med de offentliga byggnaderna uppfördes af trä ända in på 1200-talet i ett flertal städer, exempelvis Lübeck och Magdeburg, ja på 1300-talet i exempelvis Speier och München. Men i vanligaste fall blef gifvetvis dessa hufvudbyggnader de första, som uppfördes i sten, så i Hamburg och Hannover.

I bostadshuset blef däremot trä under långa tider allenahärskande, framför allt i Nordtyskland ned till Würtemberg-Bayern. Orsaken var icke endast att detta material var lättillgängligt. Det var nämligen ofta i medeltida städer ett förbud från öfverheten mot uppförande af privata stenhus inne i staden, då det kunde gifva ägaren för stor makt. Men de talrika eldsvådorna, som trämaterialet skapade, framdrevo så småningom tegelstenen; redan i begynnelsen af 1200-talet började den få insteg i stadsbyggnaden, och vid 1300-talets midt blef yrkandet på stenbyggnad allmänt utbredd. Den första helt i sten byggda tyska staden är troligtvis Stralsund, som i slutet af 1300-talet efter en eldsvåda blef helt återuppbyggd i sten. Att dock mångenstädes privathus af sten ännu långt in i 1400-talet voro sällsynta, därom vittnar ett år 1460 uppbyggdt hus i Frankfurt, som för att skiljas från de öfriga fick egennamnet »das steinerne Haus».

I Nederländerna var 1300-talet ännu ett århundrade med träbyggda städer.[2] Under 1400-talets lopp trängdes träet tillbaka, framför allt genom förbud vid detta århundrades midt, som förbjödo all träbyggnad, exempelvis i Leiden 1450.

När stenhus uppfördes norr om alperna under medeltiden berodde det helt visst framför allt af praktiska skäl, såsom lättheten att komma åt materialet, eldsäkerhetssynpunkten, befästningssynpunkten. Däremot torde man icke få antaga, som Klopfer gjort, att sten ur skönhetssynpunkt ansågs öfverlägsen.[3] Han framdrager

---

[1] Maurer, Gesh. d. Städteverf. in Deutschland, II, Erlangen 1870, s. 4 o. f. F. Luthmer, Das deutsche Wohnhaus d. Ren. s. 2 o. 8. Klopfer, Das deutsche Bauern- u. Bürgerhaus, s. 126.

[2] Eberstadt, Städtebau u. Wohnungswesen in Holland, Jena 1914 s. 37 o. f.

[3] Klopfer, Das deutsche Bauern- und Bürgerhaus. Leipz. 1915, s. 136.

som bevis härför, att ofta en stenbyggnad förlades till ett gatuhörn och därigenom fritt kunde utveckla sina stenfasader. Otvifvelaktigt uppträder tidiga stenbyggnader i den medeltida staden framför allt i gatuhörnet. Orsaken är dock rent praktisk för att begränsa en uppkommande eldsvåda. Som exempel kan nämnas, att efter en stor brand i Dresden år 1491 beslöts, att hörnhusen helt måste byggas af sten, de öfriga husen blott till sin bottenvåning.[1]

När privata stenhus begynte byggas i Stockholm är svårt att bestämma. Under 1300-talets lopp var det emellertid ganska vanligt, och i Stockholms stads jordebok från 1420—1474[2] möter man rikligt med uppgifter om befintliga stenhus. Redan under medeltiden påbjödos vissa tomter i staden att byggas med stenhus. Sålunda beslöto borgmästare och råd år 1475, att Johan skrifvare »skal byggia enga trebygningh vthan medh skotbräde — og stragx om Valborga messo skal han bryta aff och låta mwrath.» Ett liknande påbud utgick till Jöns Ervastesson år 1483; han »skal engin bygning aff trä sättia pa sina tompt. Formaa han ecke mwra, swa sätie eth bräda werke otäckt kringom tomptene».[3] Dylika befallningar synas dock varit sällsynta under medeltiden; troligt är, att de gällde tomter, som ur eldskyddssynpunkt voro betydelsefulla, sålunda framför allt hörnhus. Det torde först varit på 1500-talets midt genom Gustaf Vasa, som allmän befallning om uppförande af stenhus utfärdades.

Stockholm.

Den 28 aug. år 1554 skrifver sålunda konungen till Erik Håkansson om de gamla trähusen »att wij ingelunde vele att staden skall vare upfyltt medt sådane skadelige huuss för eeldzvådhe och mànge andre orsaker skuldh, utan vore bättre att samme huuss vore tädhen — ähr och wår alffvarlige willie, att tu samme trähuuss skall lathe borttflyttie».[4] Af detta bref framgår, att ännu vid denna tid trähus förefunnos i stor mängd och att de skulle bortskaffas för eldfarans skull.

Stenhuset och eldskyddet.

I det »mandat om ny ordinantz opå Stockholms Stadhz bygg-

[1] Benckert, Die Entw. d. Dresdner Wohnhauses. Leipz. 1914 s. 44.
[2] Utg. af H. Hildebrand, Sthlm. 1876.
[3] E. Hildebrand, Stockholms Stads Tänkeböcker 1474—1483 samt Burspårk, s. 29, 413.
[4] Gustaf I:s registratur.

ningh», som Gustaf Vasa utfärdade år 1557[1], nämnes än uttryckligare missbag endast med de trähus, som voro eldfarliga: »skole alle farlige trähus vdi Stocholms stadh effther the 48 af meninghetenes ransakningh och segn, afrifves och bortföres med thet förste, och ther udi skall ingen förskones». Intill denna tid hyses alltså icke en tanke, att trä vore ett ovärdigt material till stadens bebyggande, endast att det i vissa fall vore eldfarligt.

Stenhus till stadens prydnad.

Det var först Johan III som i Sverige gaf uttryck åt tanken, att man skulle bygga med sten, icke för eldskyddets skull, utan därför att det var ett värdigare material än trä.

Denna tendens framträder först i hans påbud till Linköping år 1571[2], »at alla de, som voro, om just icke rika, dock af medelmåttiga vilkor, borde bygga af sten; så kjärt dem var, at få vara invånare i staden; De åter, hvilka icke hade minsta råd, ämne och lägenhet til sådan slags byggnad, borde bo afsides». Det är helt tydligt, att stenhuset här påbjudes i de centralare delarna af staden för att skänka staden ett bättre utseende.

Efter denna tid utgå tack vare Johan III:s oförtrutna nit i tät följd befallningar om att materialet trä skall utbytas mot sten. Den 20 mars år 1577 uttalades[3] om »all trähus här i Staden så och andra träbygninger, som H. K. M. endeligen wille, att the strax efth nästkommande Påsken skulle allesammens haffue bliffuit afrijfne». Det tilläts emellertid att bygga korsvirkeshus, men »uthen för kårswerrkett skall mures en Steen tiöckt, så att inthz trä synes». För Gråmunkegränd stipulerades en särskild regel, nämligen att trähusen fingo tillsvidare stå kvar, men ägarne »skola i thenna Sommer bygga them frammen till med en heel Steen, till thes the kunne få rådh att bygge them allt af Steen —». Sättas dessa sistnämnda påbud i samband med konungens andra afsikter samt med hans affärgningsprinciper af husen (se s. 274 o. f.), torde det vara gifvet, att det framför allt var ett estetiskt mer än ett praktiskt kraf, som framkallade denna maskering af trä- och korsvirkesbyggnader bakom ett stenlager. I ett bref till borgmästare och råd i Stockholm af 1 jan. 1581[4] upprepar konungen, »att all Träbygning må där (i Stockholm)

[1] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref s. 52—53.

[2] Citeradt efter Trozelius, Tanke-försök om Sten-Hus-Byggnads Nytta, s. 17.

[3] RåA. Tänkeboken 1577, s. 24.

[4] Granlund I, s. 228.

blifwa vnderrifwin, och Steenhus i Staden igen oprättade»; och skälet därtill är, att han vill hafva sin hufvudstad »wäl bygdtt och prydh, thett och sielfwe Borgerskapedt och inbyggierne thär sammestädz, ähr till nytto och heder»; om eldskydd nämnes i detta bref intet ord.

Sitt kraftigaste och klaraste uttryck fick denna konungens vilja i hans bref af 19 nov. 1587[1], där han uppmanar borgarna att bygga med sten, såväl därför att det kommer dem själfva och deras barn till godo som också att staden däraf blefve prydd; här tillägger han äfven ett ord om den förminskade eldfaran.

Straffet för försummad rifning af trähusen skärptes alltmer under 1500-talet; men det var dock med en stor tröghet och långsamhet, som materialförändringen genomfördes. Den 30 april 1586[2] tillsades, att alla som hade trähus i staden skulle taga ned dem »strax effter Söndagen», med risk att eljest mista virket till sina hus. Den 24 april 1587[4] ökades straffet till böter och fängelse för de tredskande. Förnyad sträng befallning utfärdades under Johan III:s sista lefnadsår, den 17 april 1592[4], då man särskildt vädjade till eldfaran. Tack vare Johan III:s nit torde vid hans död en stor del af staden vara uppfylld af stenhus. Redan 1582 funnos 429 stenhus och blott 164 trä- eller korsvirkeshus på stadsholmen.[5] Och hufvudintrycket för en främling som Erich Lassota von Steblau, hvilken vistades i Sverige som fånge under konungens sista år 1590—92, var, att »die Heuser seind in gemein von stein aufgefürt —».[6]

Denna Johan III:s period utmärker sig alltså för en bestämd önskan att bebygga staden helt och hållet med sten för stadens anseendes skull men icke på grund af någon öfverhängande oro för eldfaran. Efter Johan III:s död afstannade tillsägelserna om träbyggnadernas afskaffande, och troligtvis uppväxte trähusen i riklig mängd på grund af myndigheternas slapphet. Tänkeböckerna synas efter denna tid sakna påminnelser om trähusens borttagande. Med Gustaf Adolfs tid trädde krafvet på stenhus åter fram med förnyad styrka.

---

[1] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref, s. 106.
[2] RåA. Tänkeboken 1586, s. 22.
[3] RåA. Tänkeboken 1587, s. 6.
[4] RåA. Tänkeboken 1592, s. 5.
[5] Stockholm, 1897, II, s. 220.
Tagebuch des Erich Lassota von Steblau; utg. af R. Schottin; Halle 1866.

I ett privilegieförslag af 1619, som på grund af infallande krig aldrig hann blifva underskrifvet[1], stipulerade konungen, att »ingen, eho han ock är, bygger emellan både porterne Söder och Norre några trähuuss, eller små ständelwärkskyfen». Och de inom själfva staden redan befintliga husen af trä dömdes genom ett flertal ukaser till rifning.

Den 19 maj 1621 blef sålunda allvarligt tillsagt, att alla träbyggningar i Staden skulle rifvas inom 14 dagar. Den 29 maj året därpå hotades de som ännu icke hade rifvit sina trähus med straff och den 22 okt. samma år lät ståthållaren efter Kungl. Maj:ts befallning »strängeligen påbiude och befale, at alle trähuus, bodar och planck, så wäll innan murarna som utom, schole innan nästkommende Walborgmessa borttrijffwas»; eljest förverkades huset och straff följde. Slutligen upprepades 3 april 1626, att alla träbodar och andra trähus så väl östan som västan till skulle nedrifvas innan Valborgsmässan.[2] Samtidigt uttalas nu med största bestämdhet, att stenen skulle användas på de synliga och betydelsefulla platserna, men att trä endast tolererades i mer bortskymdt läge. År 1624 uttalades sålunda med afseende på Norrmalm, att »serdeles vele vi att vid store allmenne gaturne skall bygges stenhus och der de, som där bo, icke hafva råd sine tompter så att förbyggia, då skole de vara förplichtade att upplåta dem andre, som det giöra kunne och vilia».[3] År 1630 klagas öfver att just på »de förnembste och lägeligste platzer», särskildt vid Skeppsbron, det fanns korsverkshus och bodar samt »snöplige» och små stenhus, hvilket måste rättas.[4]

Ett ännu mer specificeradt exempel på detta kraf om hufvudgatornas bebyggande med sten visar riksrådets beslut af den 31 dec. 1634, vid ett sammanträde där Klas Fleming deltog och helt visst varit den initiativtagande: »Resolverade att dhe, som haffua tompter ifrån Her Svante Baners hus till Malmtorget och sedan i från stallet till Malmtorget, skole på bägge sijdor om gathun byggia steenhus eller uplåtha dhem androm, som thet göra vele»[5]. Detta gäller alltså de gator, som gingo ned mot nuvarande Gustaf Adolfs torg. Det är samma tendens, som återgår i ett privilegiebref af

[1] RåA. Afskrift ur R. A. Städernas Privilegier, B. I.

[2] RåA. Tänkeböckerna 1621, 1622, 1626.

[3] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref, s. 200.

[4] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref, s. 201.

[5] Sv. Riks Rådets prot. 1634.

1640, där det särskildt, framhölls att de, som skola bygga hus å Norrmalm vid de gator, »som närmast torget liggie», alltså Gustaf Adolfs torg, skola bygga hus af sten[1].

År 1636 uttalas som det vill synas det mest afgörande ordet, såväl praktiskt som estetiskt: »Såsom det är stadzens prydnad och invånernes gagn och fordel att faste och varaktige hus och våninger i staden upbygde blifva, så vele vi här medh stadgat hafva, att inge gemene ständelwercks hus eller träbyggninger måge här effter i staden bygde varda af ett eller annadt ståndh, utan den der någon tompt in i staden äger, som antingen helt obygd eller medh träkyffen bebygd är, den skall vara förplichtad innan en viss af städtholleren, borgmästerne och samptlige rådet förelagdan termins förlopp med fast stenhus att bebyggia»[2]. Genom detta bref utdömdes, hvad gällde gamla staden, utom trähus äfven alla korsvirkesbyggnader. Efter denna tid torde stenmaterialet i staden mellan broarna i stort sedt vara genomfördt. Palmskiöld antecknar emellertid, att »åhr 1646 war emellan Konungsgatan och siön wästan till åtskillige brädebodar, Stall och korswärckshuus emellan Söder och Norreport».[3] Whitelocke fick vid sitt besök 1653—54 intrycket, att »uti sjelfva Staden äro de fleste husen af sten».[4] Magalotti förstärker år 1674 hans uttalande med uppgiften, att »husen i Stockholm (d. v. s. staden mellan broarna) äro alla uppförda af murad sten».[5]

För att särskildt å malmarna effektivt kunna genomföra de stora gatornas bebyggande med sten yrkades det, att de förmögna skulle hafva tomterna invid de stora gatorna och vara förpliktade att där bygga stenhus, men de fattiga skulle få smärre tomter, afsides belägna, som de skulle afstänga från gatan med plank. Denna tanke, som vi redan sågo hos Johan III, upptages af drottning Hedvig Eleonora i ett mandat till överståthållaren af 19 dec. 1664.[6] Hon upprepar den år 1670 i en annan form, som är än mer belysande för det estetiska motiv, som alstrade bestämmelsen: »Det eij tillåtas må uti Staden och närmast på Mallmarne wijd de

---

[1] Hildebrand, a. a., s. 247.
[2] Hildebrand, a. a., s. 218.
[3] Palmskiöld 263, s. 75.
[4] B. Whitelockes Dagbok, öfversättn. Uppsala 1777.
[5] L. Magalotti i Sverige under år 1674; från italienskan utg. af G. Stenbock, Sthlm 1912, s. 9.
[6] RåA. Alphabetish Register — 1621—1718 af L. Pahl.

store Gatorna särdeles där wackra huus stå, någre Korswärckshuus at upbyggia — —».[1] Meningen är ju här uppenbart ett förakt för korsvirket som byggnadsmaterial, renodladt ur skönhetssynpunkt. Uttalandet innebär en mycket prononcerad uppfattning om materialets förmåga att skapa enhetlighet i stadsbilden, när det särskildt betonar, hur korsvirket förstör intrycket af de bredvidliggande husen, som voro skönt uppförda i sten.

Byggningskollegiet ingaf år 1680 till öfverståthållaren Georg Gyllenstierna en skrifvelse, som bl. a. utvecklar äfven denna tankegång[2]. Den omtalar de »åtskillige skiöne platzer så här i Staden som på Mallmarne wijdh förnehme gatur», å hvilka kollegiet fordrar, att ansenliga stenhus och inga kyffen uppsättas. Kollegiet inlämnade äfven en tyvärr förkommen förteckning öfver de platser, som ansågos värda stenhusbyggnad, med begäran att överståthållaren genom sin makt skulle förmå dettas genomförande. En särskild omtanke synas kollegiet haft om Skeppsbron såsom ett af Stockholms förnämsta partier; af alla de speciella fall, där trähus fanns i Stockholm, upptager det nämligen endast följande: »I synnerhet förmerkie Wij att hans Excell:tz RijksRådet Högwählborne Hr Grefwe Nielss Brahe ährnar uptimbra låta een stoor Träbygning östan till wijdh Skiepsbroen, på den platz hans Excell:tz af Sahl. Cammerådet Wilhelm Drackenhielms arfwingar i betahlning tagit: Och emedan samma Platz är belägen på en ortt i Staden som bör med skiöna Steenhuus bebyggas, så begiera Wij ödmiukeligen att hans Exell:tz måtte förbiudas uthföra een sådan praejudicerlig bygning, kunnandes Wij intet det answaret på oss taga, att här till hafva consenterat.»

Det är ur dessa senast nämnda uttalanden och förordningar, som hufvudpunkterna i Stockholms första verkliga byggnadsreglemente växa fram, det af den 4 juli 1686, särskildt gällande Norrmalm[3]. Den första punkten där lyder: »Måste uti dhe förnämste qwarteren som dertill uthmärkte blifwa, alla dhe hwilka tompter äga, uthmed gatan byggia Steenhuus, så många Wåhningar högt, som dheras lägenheet medgifwa kan, dock på det ringeste een SteenMuhr, som är een wåhning eller 6 alr hög emellan gatan och taakstolen,

---

[1] RåA. Alphabetish Register af L. Pahl, 6 juli 1670. Stiernman III, s. 810.
[2] RåA. Stockholms Stads Registr. 1680, s. 87—90.
[3] Se ofvan s. 27.

och det öfriga in i gården af Trä, dher dhe intet med Steen mächtige äro att byggia». Om de däremot icke genast kunde uppsätta ett stenhus, skulle de tillsvidare uppbygga ett trähus bak i gården och afstänga gatan provisoriskt med ett plank, som skulle utbytas så snart möjligt mot stenhusets mur. I de andra kvarteren, »som liggia afsydes, och af ringa förmögenhet äro, skall effterlåtit wara upsättia trähuus uthmed gatan». Om den som ägde tomt vid de kvarter, som skulle stenhusbebyggas, icke hade råd därtill, blef han nödsakad enligt reglementet att sälja eller byta ut tomten till den, som förmådde bygga med sten. Ett tillägg söker visa upp, att ett stenhus endast obetydligt öfverstiger ett trähus i kostnad, hvarför det förstnämnda starkt tillrådes.

Detta reglemente fick omedelbar verkan, hvilket bl. a. ett uttalande i byggningskollegiet af den 12 okt. 1686, reglementets år, bestyrker[1]; grefve Nils Brahe, samme man som 6 år tidigare besvärat kollegiet med sin tillärnade byggnad på Skeppsbron, hade begärt att få bebygga sin tomt på Norrmalm med träbyggning, men det vägrades »emädan dhen är i dhe främbsta quarteren belägen, dher alla obligeras att byggia steenhuus».

Från 1620-talet och fram till århundradets slut är man alltså uppfylld af ett bestämdt förakt för träet som husbyggnadsmaterial. Då man emellertid icke kunde helt utdrifva det från de fattigare, yrkade man kraftigt på att bekläda de förnäma gatorna med sten och skjuta träet undan till gårdarna och de aflägsnare kvarteren.

Den i 1686 års reglemente uttalade tankegången fortlefde gifvetvis äfven under 1700-talet. 1725 års byggnadsordning talar om att »de stora tracter af de förnemste Hamnar och Strander» böra framför allt sten-bebyggas och Carlberg skrifver i sitt byggnadsordningsförslag af 1629—30 samma sak, tillåtande blott »i widrig händelse» ett hus af korsvirke och i så fall beklädt med sten. Han utsträcker sitt kraf än vidare, i det han föreslår, att »de tracter som wid stora siö- eller segelleden gifwa något anseende icke hereffter tillåtas blifwa med andra än sten- eller stenkorswärckshus bebygde». Arkitekten har här, kanske för första gången, bestämdt framfört den riktiga iakttagelsen, att viktigast för Stockholms stadsbild gifvetvis vore alla strandpartiers goda bebyggande.

[1] RåA. Byggn. Koll. Prot. 1686, s. 282.

Stenhuset och skogsskyddet.

Under 1700-talet framväxte, förutom den alltjämt fortlefvande eldsvådesynpunkten, en ny synpunkt på trämaterialet. Man ser sällan i 1700-talets uttalanden som fordom något förakt för detta material i husbyggnadshänseende. Exempelvis en sådan auktoritet som Wijnblad uppvisar i sina teoretiska böcker, att träbyggnaden kunde göras arkitektoniskt värdefull. Han framhåller flerstädes, att samma effekt kan nås af en trä- som en stenbyggnad. I 1725 års byggnadsordning tilläts under vissa förutsättningar trähus, blott »de blifwa wackert bygde», ett uttryck om trähus, som 1600-talet aldrig skulle kommit på den tanken att använda. Men avogheten mot träet uppstår nu på grund af det allt starkare intresse man hyste för skogsskyddet.[1]

Redan under 1600-talets slut hade man tagit itu med det förödande svedjandet och med annan misshushållning af skogarne, framför allt genom en skrifvelse af bergskollegiet af den 1 febr. 1682; men först med 1734 års skogsordning synes ett fullt systematiskt skogsskydd tagit vid, ytterligare förstärkt genom k. brefvet af 23 febr. 1739, hvarigenom afverkningarna reglerades. I de flesta ekonomiska hushållningsskrifter från århundradet utropades nu beklaganden öfver misshushållning med skogarna: »Vi hafva ännu härliga skogar i landet; men huru vill det gå våra efterkommande, om vi icke bättre med dem hushålla — ? — ett oförnuftigt bruk af denne Landsens stora härlighet —».[2]

Detta 1700-talets uppvaknande landthushållningsintresse kom äfven omedelbart att utöfva sin inverkan på byggnadsmaterialet. Trots att man nu ej längre ur skönhetssynpunkt försköt träet blef det dock i städerna förbjudet. Johan Eberhard Carlberg fick sålunda redan på slutet af 1720-talet uppdrag från Kungl. Politie- och Brandkommissionen att inkomma med utlåtelse angående några regler vid städers, hamnars och bruks bebyggande, »hvarigenom skogarna i riket kunde bevaras».[3] Han anser, att orsaken hvarför man använde trä är endast en »gammal inritad vahna», och föreslår att sten skall påbjudas som enda byggnadsmaterial, hvarvid han äfven förordar andra bergarter än gråsten, »hvilken anses som det enda i

---

[1] Jfr. B. Boethius, Ur de stora skogarnes historia. Sthlm. 1917.

[2] Välment uppmuntran att rätt nyttja Landsens Goda II, af O. Cederlöf. Diss. Lund. 1764. (Praes. o. förf. Klas Trozelius).

[3] St. A. Memorial af J. E. Carlberg u. å. trol. före 1730.

detta landet». Han namnger emellertid ingen annan lämplig stenart. 1725 års byggnadsordning upptager denna uppfattning inledningsvis som motivering för sina stadgar: »— at som Erfarenheten wisar / huruledes igenom de af trä upbygde Husen icke allenast esom oftast stor skada af Eld warder förorsakat / utan ock / att skogarne i Riket / som till annat behof äro högstnödige / därtil merendels blifwa anwände och utödde / samt tväwärket derigenom upbrackt til en eftertänkelig dyrhet —», för den skull äro byggnadsordningens regler uppkomna; samt, tillägges det, tillika för att residensstaden må blifva bebyggd med större sirat och prydnad. 1736 års byggnadsordning motiverar likaså ändringar från den föregående byggnadsordningen med uttalandet, att »wåre förre Förordningar angående Byggnader här i Residence Staden Stockholm icke warit nog tillräckelige / besynnerligen at förekomma Eldswådor / och bespara Skogarna». Ett flertal bestämmelser om byggnadsverksamheten under 1700-talet har liknande motivering för träbyggnaders bortskaffande. Sålunda gaf konungen 19 jan. 1757 stenhusbyggare (undantagandes i Stockholm) tjugo års befrielse ifrån kronoutskylder, enär stenhusbyggandet ansågs så betydelsefullt »til förekommande af händande eldsvådors upspridande, som til skogarnes besparing».[1] Detta påbud omnämndes i Vet. Ak. handlingar år 1769[2] i Anmärkningar om Tall- eller Furuskogen på följande vis: »at Städernas träbyggnader som tid efter annan flere gånger afbrunnit, utan gensägelse förminskat tall-skogarna, därom blef öfverheten för några år tilbaka så öfvertygad, at Kongl. Maj:t af ömhet om Rikets bästa, fann sig föranlåten at påbjuda deras byggnad af sten; men denna välgrundade författning hade ej bestånd, utan blef kårt därefter uphäfven —»; (detta senare gällde dock icke Stockholm). Äfven Kalm skrifver 1753 i sina Tankar om en stads anläggning[3], att man där bör undvika träbyggnader af samma anledning. »Wåra skogar — äro snart sagt, den endaste gullgrufwan, hwarmed utlänningen bör betalas. Men wi hafwa hushållat och hushålla ännu så med denna oskatbara gåfwan, at i många landsorter är intet mera tilgång til någon skog, hwilket öde med tiden hotar hela riket.[4]»

I Stockholm fortsatte således under hela 1700-talet det kraftiga

[1] Kungl. Plakat och förordningar.
[2] K. Vet. Ak. Handl. 1769, s. 267.
[3] Diss. Åbo, 1753 af G. F. Aurenius (P. Kalm praes.), s. 26 o. f. Se ofvan s. 163.
[4] Jfr äfven A. F. Cronstedts och Swabs skrifter 1761; se nedan s. 271, 272.

förföljandet af träet, i förordningar och påminnelser från 22 juni 1744, 21 aug. 1749, 22 febr. 1758, 6 mars 1761 etc.[1] Och det var seklets lefvande omvårdnad om och intresse för skogarna, som var den största drifkraften till detta förföljande.

Teglet och naturstenen.

1700-talets tvenne samverkande egenskaper: intresse för naturen och intresse för naturens ändamålsenliga utnyttjande, ur hvilka egenskaper skogsskyddet uppstått, hade äfven de största förutsättningar att skaffa byggnadskonsten ett nytt material, nämligen naturlig sten. Alltifrån medeltiden menades med ett stenhus i Stockholm ett hus uppfördt af tegel med sirat af naturlig sten. Endast till befästningarna, murarna och tornen användes jämte tegel gråsten.[2] Det tidigt under medeltiden upprättade tegelbruket Horn och det af Johan III inrättade Grind, båda i Stockholms närhet, samt några vid 1600-talets början upprättade privata tegelbruk tillhandahöllo hufvudstaden dess väsentliga tegelbehof. Detta tegels utseende och förändringar under århundradenas lopp har icke varit föremål för denna undersökning. Här kan dock nämnas, att år 1691 ansågs det »icke allenast mycket smått och mindre än det wara bör, utan ock eljest så illa brändt», att det beslöts, att det skull hålla ett bestämdt mått, nämligen »11 5/8 tumb i längden, 5 5/8 tumb i bredden och 3 tumb i tjockleken efter Stockholmsalnen»[3]; för att göra denna befallning effektiv utsändes till länen omkring Stockholm en afritning af teglet samt tillverkades modeller, som tegelbruksägarna skulle skaffa sig. Enär en tum motsvarar 2,5 cm., blef teglets mått efter 1691 i Stockholm med omnejd 29 cm. i längd, 14 cm. i bredd, 7,5 cm. i tjocklek. Detta tegelmått höll sig kvar i Stockholm under 1700-talet. König uppgaf år 1752, att svenskt tegel är 12 tum långt, 6 tum bredt och 3 tum tjockt.

Hur helt härskande teglet var icke blott i praktiken utan äfven i teorien kan ses af det Tal om Sten-Hus Byggnad, som arkitekten Carl Johan Cronstedt lät trycka år 1741[4]. Skriften afser i all sin korthet att vara en allsidig redogörelse om stenhusbyggnad, men den enda sten, som kommer på tal, är dock tegel-

---

[1] Kungl. Plakat och Förordningar.
[2] Framgår af Stadens Räkensk. fr. 1573 o. f. St. A.
[3] Kungl. Plakat och Förordningar. Publ. 15 maj 1691.
[4] K. Vet. Ak. Handl. 1741.

stenen, om hvars sammansättning rätt utförliga råd gifvas. I slutet af sin lilla afhandling uppräknar författaren trenne olika slags murar. Det första af huggen sten i olika förband; till denna grupp räknar han tegelstensmuren. Det andra slaget är mur af ohuggen sten, hvilken grupp han exemplifierar med våra gamla gråstenskyrkor. Den tredje gruppen är murar af dels huggen, dels ohuggen sten; dit höra bl. a. de murar, »som på utvändningen äro allenast beklädde med huggen Sten, väl bekramlade längs och tvärs, men på invändningen Murade med Tegel, såsom mäst brukas här på det Kongl. Nya Slåttet». Författaren slutar med att varna för korsverksmurar, »som wore tilönskandes, at man aldrig hade tänkt på — —».

Men med det allt starkare växande intresset för landets egna naturtillgångar blef uppmärksamheten på frågan om byggnadsmaterial af naturlig sten allt vaknare. Genom de vid 1700-talets midt allt mer populärt vordna upptäcktsresorna inom det egna landet skärptes blicken för de resurser, som lågo förborgade hos landet självt. De nya fysiokratiska idéer, som på 1760-talet framträdde i Sverige, och som, samverkande med naturstudiet, ansågo landets rikedom ligga i dess jord,[1] gåfvo den teoretiska grundvalen för denna förändrade uppfattning om stenen. Därtill kom, att vid 1700-talets midt från olika håll gjordes påminnelser om stenhusbyggnaders nytta framför träbyggnader; betydelsefull var sålunda bestämmelsen af 1757 om stora förmåner för dem, som byggde stenhus på landet.[2] Upplysande om den allmänna längtan efter stenhusbyggen är Carl Gustaf Tessins uttalande i hans dagbok af 1757[3]; han framhåller, hur väl det vore, om man icke blott som dittills framhäfde, hur träbyggnader borde uppföras; utan om »någon påtoge sig att utarbeta alla förmåner af stenhus och alla olägenheter af Trähus»; och om man sökte visa »alla upptänkliga vis att facilitera materialernas tillvärkning och framskaffande. Såmedelst kunde folket småningom bringas till smak för stenbyggningar». Det är på grund af dessa samverkande orsaker, som omkring år 1760 frågan om natursten blir aktuell inom den svenska stadsbyggnadskonsten.

Som nyss nämndes, antydde J. E. Carlberg redan omkring år 1730, att svenska olika stenarter borde användas till byggen. Den

---

[1] Se Schück och Warburg, Hufvuddragen af Sveriges Litteratur, II, s. 85.

[2] Publikation 19 jan. 1757; Modée, Publ. Handl. Del VI, s. 4531.

[3] Carl Gustaf Tessins Dagbok, 1757; utg. af G. Montgomery, Sthlm 1824, s. 26.

förste, som på allvar tog itu med denna fråga, var den vidt bereste direktören för rikets gröfre svartsmide R. Angerstein. I sin 1759 utgifna skrift, Anmärkningar wid Italienska Byggnads Sättet[1], visar han upp de olika stenarter, som med framgång användas i utlandet, och kommer så fram till graniten; han framhåller, att i Sverige mest alla berg och backar bestå af denna stenart och spår, att »then tid torde komma, som jag önskar mitt Fädernesland, at här resas Monumenter, muras Kyrkor och Slott, samt Palatser och hus utziras med gråsten». Konsten att hugga gråsten anser han utdöd i Sverige, men hoppas, att den till Stockholms prydnad och bekvämlighet skall återupptagas.

Ehuru Angersteins hufvudsynpunkt i framställningen var att förekomma eldsvådor, är hans tanke i stenfrågan framför allt att utnyttja landets egna tillgångar. Året därpå upptogs denna fråga ur samma synpunkt af professorn i ekonomi Klas Trozelius, en lärjunge af Linné och själf inflytelserik föreläsare och ekonomisk författare; år 1760 utgaf han (för E. Hagelberg) dissertationsskriften Uppmuntring att rätt nyttja Landsens Goda.[2] Grundtemat i dess text kan uttryckas med citatet: »En sak, hwilken på det sättet bäst låta sig göra, at wi efterspana de Naturens alster, hwilka wår egen fosterjord i sitt skjöte bärgar och wi tilförene hämtat ifrån fjerran land». Hans råd är, att man med full drift skall läsa i naturens bok och så låta ekonomien visa sin rätta verkan på hela samfundet. Och vid ett sådant läsande uppmärksammar han: »Tages icke flere slags berg- jord- och lerarter utifrån, hwilka dock finnas hemma och kunde göra samma gagnet». Det är från denna utgångspunkt, som han 1760—1761 gjorde en omfattande, uppmärksammad[3] undersökning, Tankeförsök om Sten-Hus-Byggnads nytta[4], så pass stor till sitt omfång, att 11 olika studerande fingo tillfälle att disputera på den, hvar och en på ett stycke. Helt tydligt har han äfven inspirerats af Cronstedts ofvannämnda skrift, hvars tanke han vill fullfölja.[5]

Trozelius konstaterar till först, att »de flesta länder i Europen bygga sina hus af sten och Kalk, men vi tilgripe förnämligast sko-

---

[1] Angerstein, Anm. wid Italienska Byggnads Sättet, 1759, s. 2—17.

[2] Diss. Lund 1760 (forts. 1764).

[3] Den recenserades exempelvis utförligt i Lärda Tidningar 1761, 7, 12.

[4] Diss. Lund 1760—61. Disputandi: E. M. Duker, D. Stocke, C. M. Sandell, E. Lychou A. Leche, N. Rudelius, B. Fr. Cronberg, P. Ezander, P. Stocke, C. Fr. Cronholm, A. Schönbeck.

[5] Spår af hans beroende af Cronstedt är kvarblifvet i hans stilisering.

gen». Det är hans mening att framhålla stenbyggnadskonstens »nödvändighet och nytta»; man märke att andra än praktiska skäl icke framhållas. Det blir då hans första uppgift att uppvisa, att en stenhusbyggnad (af tegel) obetydligt i pris öfverstiger en korsverks- eller träbyggnad. Detta gör han med ledning af en förut utkommen afhandling: De Differentia Aedificii Lapidei et Lignei lapidibus mixti af mag. Forelius (praeses Lars Liedbeck), hvilken redogjort för denna fråga. Lägger man till träbyggnadens kostnad all dess nödvändiga reparationskostnader under åren, blir resultatet, enligt Trozelius, att stenbyggnaden blir den billigare. »Vårt Rike, säger han, kunde årligen bespara, om icke en million, dock helt säkert flere tunnor guld, därest stenbyggnad blefve allmänt vedertagen.» Efter en undersökning af sundhets- och andra lämplighetsskäl för stenbyggnad vänder sig författaren till »Sten Riket», för att se hvilka stenarter till byggnad äro lämpade. Han påvisar, att de gamle murade sina hus af sandsten, »en naturlig sten, huggen som en tegelsten». Författaren omtalar äfven kalksten, täljsten samt svensk marmor, framför allt kolmårdsmarmor, som »är brukad til flere zirater vid Kongl. Slotsbyggnaden i Stockholm». Hans afhandling rör sig därefter mest omkring mer speciella spörsmål som skorstenar, trossbottnar, kalkberedning etc.

Det kan icke sägas, att Trozelius lyckades gifva någon uttömmande skildring öfver det svenska stenrikets tillgångar. Som en direkt fortsättning på hans afhandling uppträdde samma år, 1761, en skrift, som uteslutande tog till uppgift att undersöka tillgången på ämnen för stenhusbyggnad.

Det var Axel Fredrik Cronstedt, den store mineralogen, som år 1761 framkom med krafvet på naturlig stens rationella användande å byggnader.[1] Hans utgångspunkt är framför annat »våra skogars aftagande» samt vådeldarna i städerna, därjämte äfven kölden i det nordliga luftstrecket, som allt motiverar att bygga hus af mera varaktigt ämne än trä, »som nu därtill mästadels användes». Han gör en orientering öfver Sverige för att undersöka hvad naturliga tillgångar landet har af mursten, möjlig att bryta. Lättast åtkomlig synes honom vara den sten, »som faller i skärbärg i de flästa bärgstrakter», hvilken antingen ligger nedanför eller sitter sprucken i berget; dessutom sten som fallit ned efter sprängning i

[1] K. Vet. Ak. Handl. 1761. Om tillgång på ämnen för Stenhusbyggandet, s. 197 o. f.

grufvorna. Åtkomlig är äfven all kalksten och sandsten i följande trakter: Omberg i Östergötland, Kinnekulle och andra berg i Västergötland, Alvaren på Gottland, bergen i Rättviks och Malungs socknar i Dalarne, delar af Närke, mest hela Jämtland samt Hälsingborgs redd i Skåne; vidare i Gästrikland, Roslagen samt å angifna platser vid Mälaren och Hjälmaren. Han önskar äfven fördrifva fördomen, att gråsten icke skulle kunna användas till boningshus. Och han uttalar med bestämdhet den satsen, att tegel endast skall brukas »til fyllnad i bristen af naturlig sten».

En annan författare, Anton von Swab, inspirerades af detta »Hr Cronstedts berömliga nit för skogarnas besparing» till ett försök att framställa en mur af sönderstött slagg och murbruk.[1]

Vi se alltså, att omkring år 1760 med ett slag öppnades en liflig agitation i Sverige för att ersätta tegelstenen med en inhemsk naturlig sten inom stadsbyggnadskonsten. Motivet härför var framför annat den fysiokratiska lusten att i möjligaste mån utnyttja landets egna naturtillgångar.

Dessa praktiskt-teoretiska utläggningar kommo emellertid icke i större grad att inverka på byggnadskonsten; orsaken torde varit den, att sällan ett ord höjdes för den naturliga stenen ur estetisk eller arkitektonisk synpunkt, enbart ur rent praktisk-ekonomisk. Det var för landets skull, som stenen skulle användas, icke för byggnadens skull.

Visserligen kan man se ett yttrande som arkitekten Königs i hans arkitekturteoretiska skrift af 1752: »De prydligaste bygnader äro de, som muras af huggen sten; men som sådana bygnader skulle stiga för högt i priset, så brukar man allenast huggen sten här i Swerige wid hörnlister af cornicher eller entablemens, samt at bekläda wissa delar af en facade på ett Palais».[2] Denna prisfråga torde dock, hur viktig den än var, icke blifvit afgörande, om det varit en lefvande uppfattning, att den naturliga stenen var den bästa. I Cronstedts uppsats nämnes intet om den sunda arkitektoniska princip, som ligger i naturlig stens användande, icke heller om de olika stenarternas för ögat angenäma egenskaper. Hade detta framhäfts med eftertryck, är det ej omöjligt, att Sverige fått, mer än 100 år tidigare än nu blef fallet, en byggnadskonst med rikligt användande af landets eget naturliga material. Detta hade särskildt legat

---

[1] K. Vet. Ak. Handl. 1761, s. 209 o. f.

[2] König, Inl. till mechaniken och bygningskonsten. Sthlm. 1752, s. 106.

nära till hands, då en af Stockholms bästa arkitekter, den förutnämnda Carl Johan Cronstedt, författaren till Tal om stenhusbyggnad, var nära släkt till mineralogen Cronstedt, förfäktaren af den naturliga stenen, och således lätt hade kunnat komma under inflytande af dennes idéer.

Som en följd af denna teoretiska propaganda kunna i hvarje fall anföras ordalagen i 1776 förordning om hvad som bör iakttagas vid publika byggnaders uppförande. Den andra punkten bestämmer, att inga hus få byggas af trä, men alla måste byggas af murtegel, marmor, sandsten, täljsten eller gråsten. Nästan alla de tillgängliga svenska arterna af natursten blefvo alltså i detta officiella program uppräknade.

Alldeles utan praktisk verkan blef gifvetvis icke hela denna rörelse, ehuru det är svårt att afgöra i hur hög grad. Den egentliga rococotiden var nämligen en putsarkitekturens tid framför annat; orneringen af husen utgjordes mestadels af i putsen gjorda utsirningar. 1760—70-talen beteckna ett uppsving i den naturliga stenens användande till utsirning. Detta är delvis beroende på den förändrade stiluppfattning, den strängare klassicism, som då vann insteg inom byggnadskonsten. Men i sin mån torde det teoretiska läge, som här noterats, varit en starkt bidragande orsak härtill.

Utvecklingen kom emellertid senare att gå i annan riktning. Nästa gång en afhandling skrifves öfver detta ämne, Olof Esplings Om mineraliers användande i byggningskonsten, 1784[1], nämnes en hel del stenarter, använda i historisk tid, men för samtiden gäller endast beskrifningen af ingredienserna till tegel, kalk och murbruk. Som jag i det följande skall söka framlägga, kom nämligen den förändrade affärgning af huset, som vid denna tid bröt in, att i livligaste grad undertrycka intresset för naturstenen (se s. 287). Delvis på denna grund uppväxte 1800-talets okänslighet, med den gips- och putsarkitektur, som just i Stockholm fick sina våldsammaste uttryck. Ett första försök till brott däremot blef Nationalmusei byggnad, ett andra Skandinaviska Kreditaktiebolagets hus vid Storkyrkobrinken af Ernst Jacobson, år 1875. Om denna byggnads kolonner skref en uppmärksam iakttagare, att de »utgöra ett vackert prof på

---

[1] Diss. Upsala, 1784. (under medverkan af P. Rundberg, J. A. Fahlrooth, H. W. Weijel och M. P. Ahl).

våra inhemske stenarters lämplighet för yttre ornering och torde en början vara gjord till dess införande i byggnadskonsten — —».[1] Som vi känna, blef denne siare sannspådd.

II. FÄRG.

I ett starkt naturligt beroende af materialet står den för stadsbilden viktiga frågan om husens fasadfärg. Materialet bestämmer ju ofta omedelbart, hvad färg byggnaderna bära. Men kanske än mer står denna detalj i beroende af den arkitektoniska grunduppfattning, som tiden äger. I en byggnadskonst, som vill verka genom massornas gruppering, genom stor linjekomposition, genom verkan af ljus och skugga, i denna byggnadskonst förkväfs färgen och spelar en underordnad roll. Den italienska högrenässansens monumentalarkitektur är på denna grund färglös, likaså det grekiska templets hufvudmassa, ehuru dess ornamentala öfre parti var brokigt. En arkitektur däremot, som vill verka framför allt genom utsirning, genom ornament, genom den lifliga ytan, blir färgrik. Den italienska incrustationsarkitekturen i det medeltida Florenz och framför allt i Venedig är på denna grund målerisk mer än arkitektonisk, likaså den holländska renässansen med sitt mest i ögonenfallande kännetecken: röd tegelyta och sandstensdekoration.

Den stockholmska renässansarkitekturen hade alla förutsättningar att följa den senare gruppen. Som kändt blef byggnadskonsten fram till Tessin d. ä:s tid väsentligen en dekorationskonst, hvilken stod under tysk-nederländskt inflytande. Men denna byggnadskonst kom icke att i färghänseende följa sin natur, d. v. s. en målerisk och rik färgskala. Orsaken, hvarför man kom in på ett annat spår, härrör rent personligt från Johan III, hvilken lät leda sig af en annan uppfattning, nämligen färgen använd som materialimitation.

Putsen som materialimitation.

Det kungliga bref, som tydligast uttalar detta, är af den 8 maj 1573 till Anders Målare[2], ett bref som bl. a. afhandlar såväl slottets som Storkyrkans affärgning. Om slottet säger konungen: »thernest,

---

[1] C. L. (Claes Lundin) i Förr och nu 1876, s. 112.

[2] Granlund, I, s. 209.

såsom wij några reeser tillförenne haffue befalett, att tw sampt Slottzfougdten Erich Biörnson, skulle late huijtlijme altt Slottedt vthen till» — så att detsamma »motte altt vthen till för wår ankumpst bliffue huijtt giordt, Så frampt tw wilt göre thet osz är behageligitt». När det gällde profanarkitektur, ansåg konungen alltså den hvita färgen behaglig. Stockholms borgare, som icke gärna kunde fatta, att den färg, som af konungen ansågs passande för slottet, icke också skulle vara passande för stadskyrkan, hade äfven, konungen till behag, gjort denna hvit. Men därom skrifver konungen i samma bref: »Wijdere, såsom tw vthen tuiffuel tillförenne wäl förnummedt haffuer, wår mening, thett wij icke haffue ther något behag till, att borgerne i Stocholm haffue giort Stadzkyrckien huijt, Derföre skall tw sampt medh them så bestelle, att samme kyrckie måtte bliffue all rödh giordt. — — Doch skole the runde Circkler som äre på tornedt göres huijte, och tornedt rött, så mykitt som muuren tillseger» Hur kom det sig nu, att den hvita färgen, på slottet så behaglig, på Storkyrkan hade en så obehaglig verkan i Johan III:s ögon? Det berodde gifvetvis därpå, att konungen använde affärgningen för att imitera naturlig sten. Som kändt stod Johan III i sina kyrkobyggnader på den gotiska arkitekturens grund; de renässansideer, som besjälade honom, fingo icke göra intrång på denna, den mest konservativa delen af byggnadskonsten. De af Johan III grundlagda Stockholmskyrkorna, Klara, Maria-Magdalena och Jacob, fingo därför ursprungligen en gotisk grundplan. Gifvetvis var det konungens mening, att de till det yttre äfven skulle vara af gotisk karaktär, alltså med röd tegelyta, i färghänseende endast lifvad af de i svensk gotik så vanliga hvitputsade blindnischerna eller tegelorneringarna. Det är samma verkan han önskar frammana på Storkyrkan, en röd yta, fastän här icke af naturligt tegel, utan af kopparrökfärgad puts, samt med hvitputsade cirklar å tornet.

I fråga om slottet gällde det något helt annat. Här ville han få fram samma karaktär, som ädelt material, marmor, kalk- eller sandsten skänkte i rikare begåfvade länder. Jag har icke sett, att Johan III direkt uttryckt detta någonstädes i sina bref, men den skarpögde engelske ambassadören Whitelocke ger slottets afputsning just denna tolkning: »Det är bygt — — af tegelsten och rappadt, för at gifva det utseende af sandsten, hvarpå man ej här i landet har mycken tilgång».[1]

[1] B. Whitelockes Dagbok, 1653—54; öfvers. fr. eng. Upsala 1777, s. 736.

Johan III lefde i en fullständig feber att få hvitputsa allt han kunde komma åt för att dölja det tarfliga teglet. Det synes varit ett af hans angelägnaste estetiska kraf. Om Stegeborgs slott skrifver han exempelvis till Per Persson 29 juli 1573[1]: — — »Så wele wij, att tu skall late öffuerstryke murerne med kalk, och sedan huijtlijme heele Slottedt både vten och innen, så att wij motte haffue thett nägett behag till, enär wij tijtt kommendes warde —». Och han upprepar ifrigt 26 aug. året därpå, att slottet måste hvitlimmas. Ett annat exempel tager jag från Kalmar, dit han skrifver år 1585 den 5 april[2]: — »Såsom wij och wele att wårtt eget huus der i Staden skall medh thet förste bliffue hwit limet och elliest wäl stofferedt». För vår undersökning viktigare är emellertid hans bref af den 11 dec. 1572, dateradt i Stegeborg och ställdt till borgmästarna i Stockholm.[3] Det väsentliga partiet lyder: »— Udi lijke måtto, effter thett att mesthe parthen aff borgere husen så wäl som andre udi Stocholms stadh, och synnerligen um kring både torghe, och uth medh alle store gatherne, äre mykut osynlige och snöpplig utflijede, huilkett är staden till ringe anseende, ther till wij och miszbehag haffue, huarföre är wår wilie och befalning, att i skole så beställe, både medh borgerne och andre ther i heele staden, att the måtte medh försthe i wåår lethe både förbyggie och huitlijme thesse huus, så att the måtte wure nägett wäl geschickitte, therudinne the göre thett oss är till ett nådigt behag, och menige stadzens inbyggiere till teste större äre — —». Af detta bref framgår ju med största tydlighet, att konungen ansåg hvitlimningen böra anbringas å all profan byggnadskonst såsom bästa medlet att göra den någorlunda värdig. Stadens räkenskaper visa, att en dylik behandling af de publika husen utfördes i stor skala, och alla skäl tala för att samma gällde borgarhusen, som konungen befallt. Som exempel bland många kan nämnas, att våghuset »huittlijmades» år 1578[4] och att »murmestare som haffe plåtsradt och huitlijmet Gillestugen» fingo sin betalning 16 aug. 1579.[4] En mycket belysande utgift är af 20 juni 1585[4], då Henrik Målare i Gråmunkegränden fick betalt »för han giorde Standell wirket på Norre bro gråt till K:Mtz ahn-

[1] Granlund, II, s. 53.
[2] Granlund, II, s. 133.
[3] RåA. Kongl. Bref Vol. I, s. 12 (finnes icke hos Granlund).
[4] St. A. Stadens Räkensk.

kompst». Det gällde alltså, för att behaga konungen, äfven få korsvirket på bron att se ut som sten, innan majestätet anlände.

Som Vädersolstaflan af 1535 upplyser, hade Stockholmshusen höga murade skorstenar. Då husen för öfrigt hvitlimmades, blefvo naturligen äfven skorstenarna öfverdragna. Den holländska gesandten Anthonis Goeteeris gaf år 1616 vittnesbörd om den egenartade effekt, som uppstod härigenom: »Öfver taken resa sig de mestadels helt hvita skorstenarna, något som på afstånd tar sig mycket egendomligt ut —».[1] Hans uttalande är ännu ett kraftigt belägg på utbredningen af hvitlimningen; det är väl nämligen antagligt, att en hvitputsad skorsten, som hörde till ett stenhus, alltid reste sig från ett hvitputsadt hus; att denna del ensam skulle vara öfverdragen med puts är icke troligt.

Helt naturligt var det Johan III:s starka intresse för den italienska renässansen, som föranledde honom att gifva sina byggnader karaktär af att vara uppförda af naturlig sten. Men då denna lust utsträcktes att omfatta äfven alla borgarhus, kan man här misstänka, att han äfven fått impulsen från Emden, en stad som otvifvelaktigt spelat en roll för Vasarenässansen. Hahr har påvisat, att förbindelserna med denna stad varit lifliga och att den nederländska invasionen af konstnärer på 1560-, 70- och 80-talen torde gått öfver denna stad.[2] I Emden uppväxte vid tiden 1547—1570 enbart homogena sandstenshus, i stället för de tegelhus, som tidigare där varit förhärskande,[3] och det förefaller högst troligt, att lusten till materialimitation hos konungen stärkts genom den kunskap, som han ovillkorligen måste hafva ägt om den moderna Emdenarkitekturen.

Emellertid står icke Stockholm på något vis ensam som en putsad 1500-talsstad. Pfister har uppvisat, att exempelvis i Würzburg nästan alla 1500-talshus voro putsade tegelhus med delvis användning af huggen sten. Denna var öfvermålad i putsens färg. Äfven korsvirkeshusen voro ofta helt öfverdragna med puts.[4] Hans uppfattning är, att putsade hus voro vanliga i 1500-talets Tyskland. Någon närmare uppgift om tidpunkten för deras uppträdande samt

[1] S. Hildebrand, En holländsk beskicknings resor etc. Sthlm 1917, s. 160.
[2] Hahr, Studier i Nordisk Renässanskonst, I. Upsala 1913, s. 38 o. f.
[3] Mählman, Das Wohnhaus Alt-Emdens, Diss. Bromberg 1913, s. 23—24.
[4] R. Pfister, Das Würzburger Wohnhaus im XVI. Jahrh. Heidelberg 1915, s. 25, 52.

den estetiska afsikten därmed lämnar hvarken han eller någon annan af mig känd författare. Den praktiska afsikten att konservera muren har gifvetvis inverkat såväl här som i Stockholm, men kan icke stå som enda förklaringsgrund.

Ett enda hus i Stockholm synes hafva erhållit en helt annan färgglad och brokig utsmyckning, nämligen rådstugugafveln. Habor Målares dräng »pyntade rödh färger» till denna gafvel 1578[1]; detta var dock icke den enda färgen, ty år 1601 fick Mårten Trotsig betalt för »Gull och allehanda slagz färgher» till samma gafvel.[2] Att denna var enastående i sin art framgår af Messenii ord om rådhuset i hans krönika:

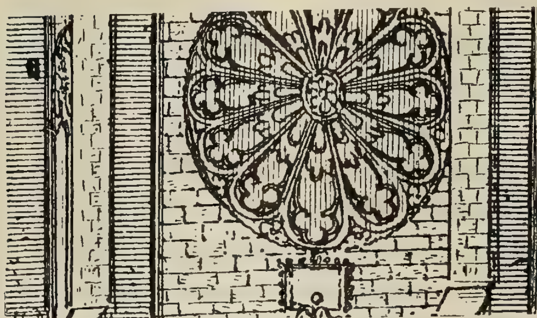

Fig. 142. Upsala Domkyrkas muryta, enligt Suecia.

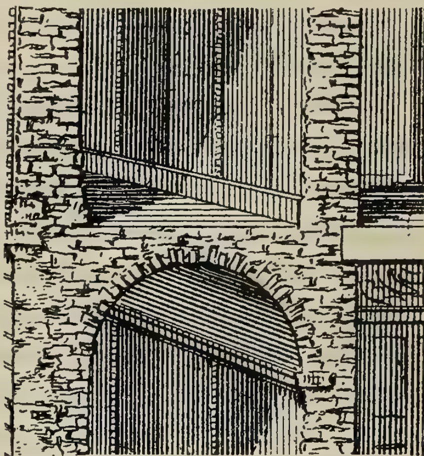

Fig. 143. Sektion af Stockholms Stadshus, enligt Suecia.

gaflen som weter tårget åt
medh wers och målningh har skönt ståt.

Under hela 1600-talet fullföljdes en likartad behandling af murytan som under 1500-talet. Vi kunna konstatera det genom anteckningar i stadens räkenskapsböcker; sålunda betalas år 1622 för »murning rapning huitlimning och annat som hafuer giortts behoff på Brunnen och på packhusedt».[3] Af riksrådets protokoll från 5 okt. 1633 framgår dessutom med all tydlighet, att man fortfarande ansåg denna slamning vara det hufvudsakliga medel, hvarigenom de enklare husen kunde få någon värdighet. Riksrådet samtalade

[1] St. A. Stadens räkensk. 1578, s. 56.
[2] St. A. Stadens räkensk. 1601, s. 167.
[3] St. A. Stadens räkensk. 1622, s. 29.

denna dag om stadens byggningar och beslöt, »att emedan sal. Kongl. M:ts begraffning snart skall skee, skulle dhe fördenskuld laga så, att gaturne tilbörligen pyntade bliffva och husen må sij något zirligit uth. Hanss Nilsson loffvade att ingen försumelse der uthinnan vara skulle, säijandes der hoos, att en stoor bräck finnes på kalck, den man inthet kan få».[1] Uppenbart skulle denna kalk användas för att pynta husen med en ny öfverdragning, hvarigenom de blefve värdiga att uppträda på kungens begrafning.

Ett stort förebildligt inflytande utgick gifvetvis alltjämt i detta afseende från Stockholms slott. Det är därför af vikt att känna den befallning, som utfärdades 6 april 1663 och som bestämde, att

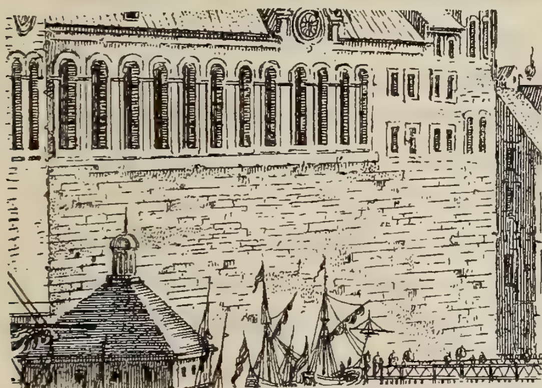

Fig. 144. Gamla slottets östmur, enligt Suecia.

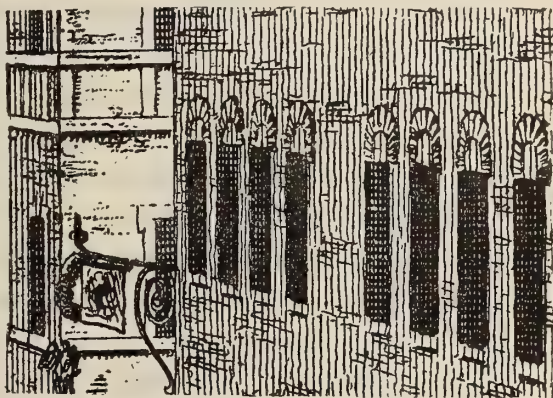

Fig. 145. Muren å byggnader vid Järntorget, enligt Svecia.

»Heela Slåttet huittlijmas uthan och innan, med sielfwa Tornet Tre Cronor —».[2] Ett dokument från en senare tid, 1672, befaller Tessin att putsa det nyuppförda ridhuset utantill.[3]

Jämte dessa dokument upplysa 1600-talets bilder om murytans behandling. Om man för denna afsikt vänder sig till Sueciabilderna, måste man först och främst öfvertyga sig, om en naken tegelyta verkligen afbildas och i så fall hur tydligt. Vi känna med bestämdhet ett par fall, där teglet måste varit helt obetäckt. Upsala Domkyrka är det ena fallet; här äro teglen på den solbelysta sidan med mycken tydlighet utritade af kopparstickaren, som är Marot (fig. 142).

Ett ännu bättre exempel är Swiddes stick af Stadshusets gård (fig. 143). Flyglarna framställas i sektion med bortbrutna gaf-

[1] Sv. Riksrådets protokoll, 5 okt. 1633.
[2] R. A. Stockholms Stads Acta 8.
[3] Bååth, Helgeandsholmen, etc. I, s. 264.

velmurar; teglet å de raserade murarna är återgifvet med fullkomlig illusionskonst. Vidare är att märka å sticket af gamla slottet mot öster, att teglet är illusoriskt utritadt skimrande fram under den halft bortfallna putsen (fig. 144). Å borggården, bilden mot öster, är en risalit ensam framställd med kvadrer, otvifvelaktigt markerande tegelsten, medan allt det öfriga är framställdt utan kvadrering. Å Dahlbergs originalteckningar till Suecia märker man äfven, att teglen å Riddarholmskyrkans grafkor äro helt utritade.[1]

Af denna orientering i Suecia framgår tydligt, att där tegelmuren verkligen kom i dagen, där utmärktes det äfven å sticken. Å de profana byggnaderna i Stockholm, utom de nämnda, är emellertid såväl å Dahlbergs originalteckningar som å sticken murytan alltid slät. På vissa byggnader är putsen direkt framställd; så har Swidde, samme man som utomordentligt noggrant utritade tegelstenarna på stadshuset, å några byggnader vid Järntorget framställt den något söndriga putsytan, afbruten af de pretiöst utritade aflastningsbågarna öfver fönstret af tegel (fig. 145). På liknande sätt har han tecknat flera hus å bilden af Hedvig Eleonoras triumfport. Och Marot, samme man som stuckit ut tegel efter tegel å bilden af Upsala Domkyrka, visar å bilden öfver Storkyrkobrinken och Trångsund idel slätputsade hus, där äfvenså putsens pittoreska defekter äro antydda med små ingraveringar. Sticket öfver Petersenska huset, af Aveelen, ger vid handen, att äfven denna byggnad liksom alla de öfriga ursprungligen haft ett putslager. Hela raden af putsade hus visar le Pautre i sitt stick öfver Karl X Gustafs begrafning: medelst en stor utförlighet i berättandet har han visat sådana smådetaljer som kvadrering å sockeln och i putsen ristade hörnkedjor å en mängd hus; men murytan på dem alla har han gjort helt slät.

Genom dessa vittnesbörd från olika tider af 1600-talet framgår det, att putsning förekom som regel under hela århundradet, i dess början såväl som i dess slut. Från den senare facen talar en skrifvelse från den 19 sept. 1699, hvilken har en viss bestämmelse angående hus som blifva ombyggda eller reparerade, såvida reparationen äfven innefattar, att »dhe utan till blifwa med kalk rappa och klistrade —».[2] Det intryck, som denna behandling af husen gjorde

[1] K. B. Dahlbergs teckn. till Suecia, I, 22.

[2] RåA. Bref från Öfverståthållaren; afskrift i Palmskiöld 259, s. 75.

på en holländare, van vid den röda muren, framdrages af skriftställaren Justus van Effen, som 1719 reste i Sverige.[1] Han uttalade om de större byggnaderna följande: »Ces beaux Edifices sont bâtis à la moderne, de belles pierres de taille enduites d'un plâtre fort blanc», alltså af vacker huggen sten öfverdragen med en särdeles hvit rappning. Att han misstog sig om den huggna stenen förklarar än mer hur dold murytan blifvit.

Putsen som material.

Jag har i ett sammanhang behandlat murytans putsning från Johan III:s tid och fram till 1600-talets slut. Det är endast motiveradt ur synpunkten, att den under hela denna tidrymd hade samma totalfärg — gråhvit. Men putsens arkitektoniska mening är vidt skild vid 1600-talets början och vid dess slut.

Intill 1600-talets midt var öfverslamningen af murytan framför annat ett medel att affärga tegelstenen för att gifva den karaktär af en ädlare stenart. Slamningen var helt visst tunn så att stenens konturer skimrade igenom.

Från 1600-talets midt, då Tessin d. ä. började bygga romerska barockpalats i Stockholm, fick putsen en annan karaktär, nämligen som själfständigt material.

I Rom hade redan i Palazzo di Venezia, 1464—71, en arkitektur uppförts med hel murbruksyta, ur hvilken endast gesimser etc. framträdde i naturlig sten. I Florenz fick Palazzo Pandolfini 1516—20 samma murbehandling och 1534 det inflytelserika Palazzo Farnese i Rom.[2] Denna fasad blef en utgångspunkt för det romerska barockpalatset. Detta palats' kännetecken är en enhetlig hel muryta, i hvilken listverk etc. framträda i huggen sten. Muren får icke se ut att vara sammansatt af en mångfald stenar, utan skall hafva karaktär af en enda helgjuten massa. Detta står i intimaste samband med barockens hela arkitekturuppfattning: enhetlighet och tung massverkan.[3] Äfven å den af huggen sten uppförda muren sökte man sammanfoga stenarna så tätt, att icke de enskilda stenarna framträdde. Men framför allt ägnade sig den öfverputsade tegelmuren

---

[1] J. van Effen, Relation curieuse d'un voyage en Suède; le Misanthrope II Tome 2:dra uppl. 1741, s. 478 o. f. Jfr Hist. Tidskr. 13, s. 157.

[2] Burckhardt, Gesch. d. Ren. in Italien, 5 uppl. 1912, s. 198.

[3] Wölfflin, Renaissance und Barock. 3 uppl. München 1908, s. 31, 93. W. uppger felaktigt, att Palazzo Farnese är det första exemplet.

till att uppnå denna verkan. Putsen framträdde genom detta förfaringssätt som ett helt själfständigt material.

Ett bestämdt årtal för denna förändrade användning af putsen i Stockholm kan icke fastslås. 1650-talet är dock bestämdt det decennium, då genom Tessin d. ä:s romerska barockpalats den nya murverkan bröt sig fram i hufvudstaden. Alltfrån denna tid och fram till våra dagar har putsen bibehållit denna hufvudegenskap. Först på allra senaste tiden har man återupptagit det äldre behandlingssättet, den tunna afslamningen.

Stockholm under 1500-talets slut och 1600-talet hade alltså en totalfärg af gråhvitt, hvarigenom det skilde sig från de röda städer, som uppfyllde Nederländerna och Norra Tyskland. Vid sekelskiftet 1700 började en ny totalfärg att eröfra staden; först mötte den motstånd, men slutligen blef dess seger fullständig. Det var den gula färgen.

Den gula staden.

Den gula affärgningen påbjöds den 19 sept. 1699 genom ett kungligt beslut, att alla stora hus i staden eller på malmarna, som voro stadda under en ombyggnad eller reparation, hvilken äfven innefattade rappning utantill, »skola anstrijkas med een sådan guhl färg, som nu är bruklig, effstersom den samma icke allenast gifwer Staden ett wackert anseende, utan hafwer jämnwäl den commoditeten med sig, att gatorne dessmedelst blifwa liusare, än när husen med mörka färgor anstrykas; warandes fördensskulld K. Mtz befallning till öfverståthållaren, att han håller alfwarsam han däröfwer, det denna förordning behörigen måtte blifwa effterlefwad, såsom och att låta murmestare embetet i Staden weta, att ingen af dem något huus hedaneffter med annan färg skal anstrijka».[1] Af detta bref framgår dels att under 1600 talets slut den grå putsen blifvit betydligt mörk, hvarför man önskade den ljusa gula tonen som en reaktion däremot, dels att denna gula färg redan hade, utan befallning, ställvis blifvit använd. Den 23 sept. 1699 utgick skrifvelse från öfverståthållaren, att de hus, som byggas af sten i staden och på malmarne, böra anstrykas med gul färg.[2]

Under 1700-talets första decennier var alltså denna gula fasadfärg vanlig. Men ett byggningskollegiebeslut omkring år 1730 fram-

[1] Palmsköld 259, s. 75. Afskrift.
[2] RåA. Bref fr. öfverståthållaren.

häfde, att då denna gula färg, såsom mindre varaktig, icke i allmänhet kom till användning, beslutet af 1699 skulle upphäfvas. Följaktligen bibehölls in mot 1700-talets midt den grå färgen. Som exempel kan nämnas Trivialskolan, som skulle vid reparationen 1732—33 »för bättre anseendes skull anstrykas med grå färg».[1] Likaså önskade fullmäktige för bankobygget år 1737 anstryka denna nybyggnad med grå färg, hvilket dock icke blef af.[2]

Å ritningarna i B. N. A. kan man följa, hur de fasader, som å ritningarna färglades, belades med grå färg allmänt från 1733 och fram på hela 1740-talet.

I 1736 års byggnadsordning angafs ingen bestämd färg som nödvändig, endast att »inga hus böre hädanefter med andre än helt liusa färgor anstrykas».

Men omkring 1750 skedde omslaget mot gult helt och hållet. De ritningar i B. N. A., som bestodos färgläggning på 1750-talets början, äro till större antalet gula, efter 1755 är denna färg helt förhärskande bland ritningarna och Wijnblad upplyser samma år, att ljusgul färg öfver hela fasaden »på de nyare Husen i Stockholm mycket är i bruk».[3]

Den som intensivt kämpade för denna gula färgs införande och som äfven lyckades därmed var Carl Hårleman. Han genomdref redan 1737 denna färgs anbringande på den tillbyggda banken med orden »en vacker ljusgul färg, som gifver det bästa utseendet och för den skull till det nya Kongl. Slottets anstrykande utvald är».[4] Dessa två stora och inflytelserika byggnader, Slottet och Banken, erhöllo alltså af honom den nya färgen och han uppgifver i sin Dagbok, att han gifvit samma färg åt ännu tvenne, större byggnadsverk, Arsenalen och Franska kyrkan. Han beskrifver, hur den sammansätts af grön vitriol och kalkvatten samt förordar den ljusaste skiftningen, »emedan den altid snarare med tiden mörknar än blifver ljusare».

Detta uppslag torde Hårleman fått från Joh. Jul. Salberg, som år 1743 ger den belysande uppgiften[5], att »det almänna sättet at färga stenhus gula har hittills varit det: at blanda ljusoker eller ochra lutea, med kalken til mer ock mindre myckenhet, alt som

[1] Borgarhus I, s. 125.
[2] Sirén, Gamla Stockholmshus II, s. 159.
[3] Wijnblad, Ritn. på Fyratio Wåningshus, Sthlm 1755, text till tab. I, fig. 3.
[4] Hårleman, Dagbok öfver en — — Resa år 1749. Sthlm 1749, s. 17.
[5] K. Vet. Ak. Handl. 1743, s. 161 o. f. Om vitriolens nyttjande af J. J. Salberg.

man velat hafva färgen ljusare eller mörkare». Salberg föreslår nu ett nytt sätt bestående af smält vitriol och gotlandskalk med vatten, hvilket ger en blågrön färg, som torkad blir gul. Han tillägger, att »den som behagar se et stenhus som är öfverstruket och färgadt på sådant sätt, så har han tilfälle at åskåda det samma vid Kinröksbruket utom Stockholm».

Detta af Hårleman accepterade recept upptogs och blef det allmänna i Stockholm vid 1700-talets midt. Wijnblad förordar samma blandning af vitriol och kalk. Och denna sammansättning påbjöds till sist i 1763 års byggnadsordning.

Att 1700-talets färgskala å husen öfverhufvudtaget blef ljus, står i samband med hela detta århundrades syn på byggnadskonsten; man sökte åstadkomma en lätthet och liflighet, en behagfullhet och grace, som tagit sig de mest olika arkitektoniska uttryck.

Att färgen kunde i så utomordentlig mån medverka till denna effekt, blef 1700-talets upptäckt. Den äfven i Sverige studerade L. Chr. Sturm skrifver, att ett af medlen för skönhetens uppnående i ett ordinärt boningshus hufvudsakligen är »annehmlicher Farbe».[1] v. Kesslau, ledaren af Karlsruhes slottsbyggnad, skrifver mer utförligt 1752, att husfasaderna å en gata böra anstrykas antingen blekgula och stenskulpturerna grå, eller muren gul till hvit och stenen röd. I staden Neuruppin bestämmer en promemoria år 1789, att murmästarna skulle bestämma kulören på fasaderna, för att de icke skulle blifva fördärfvade.[2]

En svensk afhandling öfver byggnadskonsten, Estlanders,[3] ger, efter Sulzer,[4] en hufvuduppfattning öfver färgens uppgift, som kan anses vara karaktäristisk för hela 1700-talet: »Det hela skall sammansättas så, at det genom sitt anseende väcker känslor af flerehanda art», bl. a. »likasom en högtidlig rörelse, af glädje och färg». — »Det hela är — — genom den glans och de färgor, som naturen spridt på sina arbeten, angenämt och intagande.»

I alla dessa fall betonas alltså vikten af en lycklig färg utan att den bindes af ett bestämdt schema.

Att det af alla ljusa färger emellertid i Stockholm blef den gula,

[1] L. Chr. Sturm, Der auserlessneste — — Goldmann — — oder die — — Civilbaukunst etc., Augsburg 1721. Märk att en af hans skrifter, Gründl. Unterricht von Heng- und Spreng-wercken, är tryckt i *Stockholm* och Leipzig, 2 uppl. 1726.

[2] Brinckmann, Stadtbaukunst des achtz. Jahrh. Berlin 1914.

[3] J. E. Estlander, Afhandl. om Byggningskonsten, Åbo 1797, s. 7 o. 13.

[4] Sulzer, Allgemeine Theorie der schönen Künste.

som blef den helt förhärskande, torde äfven i denna epok till någon del bero på lusten för materialimitation. Den gula franska sandstenen stod som förebild. Hårleman skrifver själf om denna genom honom segrande gula färg, att den kan brytas så, »att den kommer at likna sandsten, och får således et naturligt och mindre hårdt utseende».[1] König upptager i sin traktat[2] en efter Hårleman gjord beskrifning, hur »den nymodiga gula färgen, som nu brukas på Steenhuus, präpareras —», och anger äfven han en särskild brytning, genom hvilken färgen får »sandstens färg».

Det var ensamt denna ljusa skiftning som tolererades, då däremot mörkgul affärgning ansågs förkastlig. Den mycket läste Johann Peter Willebrand skrifver betecknande år 1775 med anledning af marmorering, att detta ser »eben so erbärmlich aus, als wenn die Häuser mit dunkelgelben anstatt strohgelben Farbe überzogen sind».[3]

Det var äfven lusten för materialimitation, som låg bakom trähusens rappning under 1700-talet. Trozelius i sin skrift om stenhusbyggnads nytta anför just att den gemene man, som icke har råd att bygga stenhus, skall bereda muren på ett angifvet sätt; och »sedan väggen blir rappad och anstruken, gifver den et utseende af stenhus», hvarjämte rappningen äfven har praktisk betydelse.

Det var emellertid icke hela fasaden, som öfvergöts af denna gula färg. von Kesslau skref, att fasaderna borde anstrykas gula, stenskulpturen grå, och samma regel härskade i Stockholm. Likaså affärgades äfven murade lisener och pilastrar grå; B. N. A:s ritningar efter 1755 ha i regel en dylik färgskala. Som ett par tidiga dokumentariska belägg härpå kan nämnas en fasadritning af ett borgarhus 1748 med grå lisener och gul muryta[5] och byggningskollegiets uttalande om det ombyggda Castenhof år 1741, att det skulle »åt torgsidan afklistras och sedan för mera anseende anstrykas med guhl och grå färg».[6] Som ett praktiskt exempel bland många på samma sak kan nämnas det 1764 uppbyggda Rosenadlerska huset på Mynttorget, hvilket ännu bevarat en dylik affärgning, med skulptur och pilastrar grå, muryta gul.

---

[1] Hårleman, Dagbok 1752, s. 17.
[2] König, Grunderna, s. 258.
[3] Grundriss einer schönen Stadt. Hamb. u. Leipzig 1775—76, I, s. 141.
[4] Trozelius, Tanke-försök om Sten-Hus-Byggnads nytta. Diss. Lund 1766 s. 36.
[5] B. N. A. 1748, s. 311.
[6] RåA. Memorial 1741.

Den grå staden.

Klassicismen dref färgen bort ur konsten.[1] De bevarade antika monumenten syntes icke hafva ägt någon annan färg än materialets hvita eller grå, och så kom den klassicistiska ytterarkitekturen äfvenså att få denna grå helton, oftast framkallad i puts.[1]

I Stockholm synes att döma efter ritningsserierna i B. N. A. denna förgråning af husen sparsamt börjat efter 1783, alltså samtidigt med det arkitektoniska omslaget från fransk klassicism till ren nyantik stil, som markeras af Gustaf III:s italienska resa 1783—84. Dock kvarhöll sig den gula affärgningen vid sidan däraf under 1780- och 90-talen. Först åren 1794—95 tar den gråa färgen öfverhand och efter 1798 synes den vara helt förhärskande, allt efter iakttagelser i B. N. A.

Hur genomgående affärgningen med gråhvitt blifvit vid 1800-talets början framgår af Molbechs besök i Stockholm 1812[2]: Husen »uden undtagelse udvendigen ere hvide eller graaladne; og jeg veed neppe at have seet her et eneste Huus med afstikkande eller brogede Farver». Hans omdöme upprepas af Alex. Daumont år 1830, som säger om Stockholmsbyggnaderna: »nästan alle äro de utvändigt öfverstrukna med lifliga och glada färger, oftast äro de hvita».[3] Samma vittnesbörd lämnar Stockholms Tidning 1827, då den säger, att de hus som uppförts på de senare 30 à 40 åren hafva merendels hvita eller ljusgula väggar.[4] Stack något hus af genom en mörkare färgskala, gafs anmärkning därpå; sålunda skref en kritiker i Stockholmsposten 1791[5]: »Wid anstrykningar bör man åter wackta sig för de mörka och grumliga, synnerligen då huset synes på långt håll»; och den danska resanden Becken fann misshag öfver riksbanken, därför att den »seer mørk og smudsig ud».[6]

Hela fasaden fick sålunda under 1790-talet en enhetlig färg, lika öfver såväl murytan som den naturliga stenen. Man skilde icke längre som förr tegelmuren och naturstenen åt genom olika affärgning; man ville hafva »en ljus och enfärgad afrappning» och angrep »facadens utmålande med gula och hwita och gråa och blacka färger».[7] Brokighet eller sammansättning af tvenne olika

[1] Jfr Max Zimmermann, Die Farbe im Stadtbild, 1915.
[2] Molbech, Breve fra Swerrige, 1812.
[3] Daumont, Resa i Sverige år 1830; öfvers. Sthlm 1834, s. 31.
[4] Stockholms Tidning, 18 juli 1827.
[5] Stockholmsposten 1791 n:r 87.
[6] J. L. Becken, Dagbog paa en Reise i Sverrig, Köpenhamn 1820, s. 46.
[7] Stockholmsposten 1791, n:r 87, 101.

färger var icke tillåten längre och ingenting ansågs »vidrigare och mer stridande mot en god smak än bjerta röda, gula och gröna färger».[1] Genom detta, att hela fasaden med tegel och sten höljdes i samma ljusgrå färgton, förslappades helt uppenbart känslan för natursstenen; skillnaden i material mellan mur och sirat markerades icke i husets affärgning och effekten af natursten bortföll helt vid anblicken af fasaden. Man måste häri tvifvelsutan se en af de bestämmande orsakerna till naturstenens utdrifvande ur arkitekturen, hvilket i det föregående i korthet är omnämdt.

III. GAFVEL- OCH TAKFORMER.

I de nordligt belägna länder, där man har att räkna med snö, blef den naturliga takresningen det sluttande taket.[2] För att icke påfrestningen å taket skulle blifva för stor och för att snöskottningen lättare skulle kunna ske, erhöll huset nämligen brant sluttande tak, hvarvid dess kortsidor blefvo afslutade uppåt med höga gafvelspetsar. Då husen under äldre tider förlades med kortsidan åt hufvudgatan, blef denna sida föremål för särskild konstnärlig omtanke. I synnerhet blef i Nordeuropa under medeltiden fram till omkring 1650 gafvelröstet den dekorativt viktigaste delen af det profana huset och det bär ofta i sin utsmyckning tidens hela formförråd. Här isoleras det för gafvelröstets art bestämmande och det absolut egenartade i dess egenskap af arkitekturform — dess ytterkontur. Det är framför annat denna, som är gafvelhusets väsentliga insats i stadsbilden; en rad gafvelsilhuetter kunna vara helt afgörande för ett stadspartis karaktär.

* * *

Vi äga en strängt stiliserad bild af Stockholms äldsta ringmur, i stadens första kända sigill, fäst vid en handling af 1296.[3] Vi se Den medeltida gafveln.

[1] C. Ståhl, Utkast till lärobok i byggnadskonsten, Sthlm, 1834.

[2] Afsnittet om gafveln är ett utdrag och en omarbetning af en utförligare undersökning, som förf. publicerat i St. Eriks årsbok 1915, Stockholmsgafvelns hufvudformer; där afhandlas olika stadier i gafvelns utvecklingshistoria, som här uteslutas såsom oväsentliga för stadsbilden i dess helhet. Äfvenså utföres där bevisföringen med något större fyllighet.

[3] Hildebrand, Sv. Medeltid II, s. 736.

här en krenelerad mur samt tvenne krenelerade torn, möjligen porttorn. Den krenelerade murarna och tornen återses å det för öfrigt rätt olikartartade sigillet från 1326, hvilket än mer styrker sigillen som sanningsvittnen. Stockholms stenbyggda äldsta ringmur var tydligen krenelerad.

Sannolikt vore ju att finna några rester av den krenelerade ringmuren i den första tillitsfulla afbildning vi äga af Stockholm —

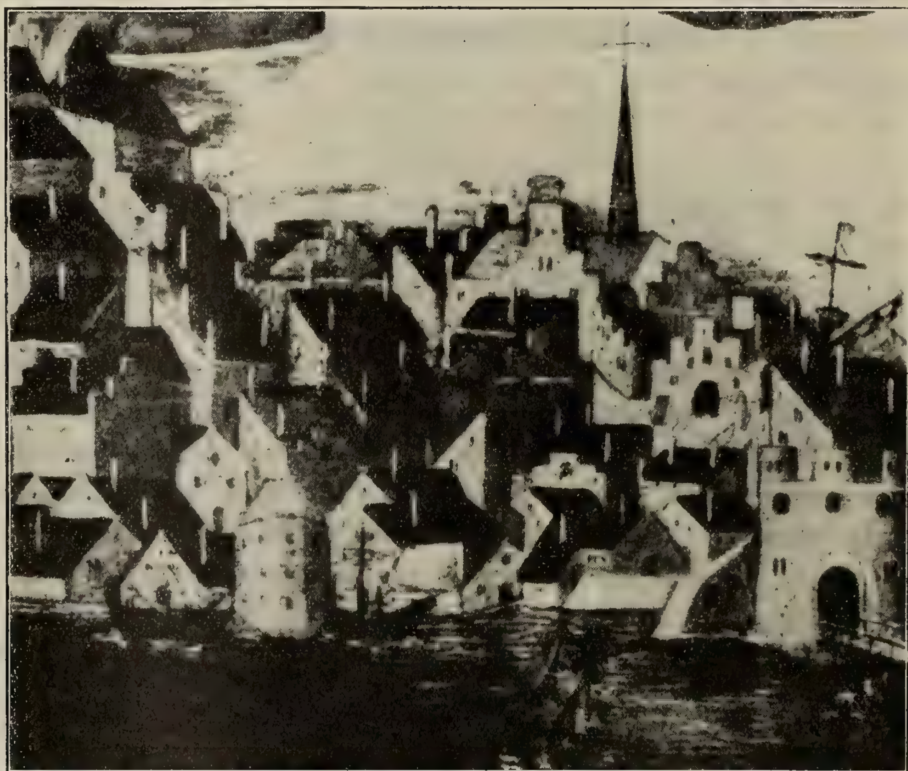

Fig. 146. Parti af Vädersolstaflan, 1535.

Vädersols-taflan i Storkyrkan af 1535. Det är också fallet i ett illa tecknadt fragment i stadens östra del (fig. 146).[1] Man märke, att murens krenelerade öfre linie är tecknad perspektiviskt horisontal, parallell med marklinjen. Intill muren utantill, åt öster, synes ett tak; vi hafva tydligen här en byggnad, utanmur, där ett stycke af stadsmuren är använd som byggnadens fjärde mur. Vi hafva förut (s. 73—76) redogjort för, att ett sådant byggnadssätt var mycket van-

[1] Byggnadsresten befinner sig 4 cm. från öfverkanten, 3 1/2 cm. från högra kanten af bilden, fig. 146.

ligt. Det är naturligtvis detta stycke stadsmurs egenskap samtidigt af husmur, som förorsakat, att det fått stå kvar.

Till höger (söder) om stadsmursfragmentet befinner sig en stor husliknande byggnad. Den är emellertid försedd med en stor mörk port; de vanliga husen å bilden äro icke utmärkta med en dylik, däremot alla porttorn. Nämnda byggnads läge intill muren styrker äfven antagandet, att det är ett porthus. Läget stämmer äfven med en uppgift, att »där bredvid (d. ä. bredvid södra tornet) synes en port hafva ledt ner till den östra stranden —».[1]

Högst sannolikt är, att denna port antingen är samtidig med stadsmuren, till hvilken den hör, eller åtminstone en af stadens tidigaste stenbyggnader.

Fig. 147. Krenelerad gafvel å bostadshus i Stockholm. Efter Vädersolstaflan.

Fig. 148. Apoteket i Visby.

Betrakta vi nu detta porthus' gafvel, finna vi att den består af tinnar. Gaveln är krenelerad. Man har låtit murens krenelering växa vidare öfver de sluttande gafvelsidorna. Kreneleringsgafveln.

Dylika kreneleringsgaflar återfinna vi tvenne å samma Stockholmsbild, använda på hus, som tydligen äro bostadshus (fig. 147). Den krenelerade gafveln, först använd i samband med försvarsmurar, har alltså äfven användts i Stockholm som ren dekorationsgafvel å fredliga hus.

Vi äga i Sverige på annan plats en parallell till detta tidigare uppträdande af krenelerad gafvel i grannskap af krenelerad mur, nämligen i Visby. Den äldsta muren, som troligen uppbyggts i början af 1200-talet[2], var en krenelerad mur. Det äldsta kända

[1] Karl Hildebrand i: Stockholm 1897 I, s. 65. Östman vill, enl. muntligt meddelande, i detta hus igenkänna Våghuset, på grund af järnstapelliknande föremål utanför.

[2] Hildebrand, Visby och dess minnesmärken, s. 132.

profana stenhuset i Visby, det s. k. apoteket, har krenelerad gafvel (fig. 148). Visbyforskare anse, att apoteket troligen är från 1200-talet.[1]

Vi finna alltså att kreneleringen, först använd ur försvarshänsyn på muren, tidigt kommit till användning som arkitekturdekoration å gafveln. Hur öfvergången gradvis tillgått kan framvisas. Churburg i Wintschgau (fig. 149) visar en krenelerad borgmur, där sluttningen är så lindrig, att tinnlängan å gafveln ännu kan tjäna till försvarsändamål. Man kan förutsätta, att en sådan byggnadsform varit första formen för kreneleringsgafveln. En liknande mur har borgen

Fig. 149. Churburg i Wintschgau.

Hohennagold i Schwarzwald[2]; borgen Karlstein i Böhmen (1348—57) äger murar af alla graders lutningar tinnade på samma vis[3]; särskildt rikt material erbjuder Tyrolen, det land, där tinnkransar å byggnader förekomma i största antal och där de helt öfvergått till dekorationsform.[4]

Förutsättningen för att kreneleringsgafveln skulle få stor utbredning å bostadshus var att vanlig krenelering blef använd på icke rena försvarsbyggnader. Detta är också i hög grad fallet; redan så tidigt som från 1100-talet känner man ett bevaradt bostadshus i

[1] C. J. Bergman, Visby 1901, s. 63; Eichhorn i Nordisk Familjebok.
[2] Se H. Bergner, Handbuch d. bürgerl. Kunstaltertümer I, s. 75.
[3] Se H. Bergner, a. a. I, s. 77.
[4] Exempel borgen i Meran; afb. hos Josephson, a. a, s. 34.

Metz med krenelerad horisontal afslutning upptill.[1] Att tinnarna under medeltiden i mer eller mindre grad blefvo använda som prydnadsmedel framgår af att de ofta togo för små dimensioner för försvar[2] samt ofta blefvo anbragta på meningslösa platser.[3]

Vädersolstaflan visar en variant af denna kreneleringsgafvel — en gafvel med endast tre tinnar, två vid dess bas och en å dess spets (fig. 150). Dylika gaflar med endast en krönande tinne och tinnliknande afslutningar nedtill äro mycket utbredda i Nordtyskland[4] och i Holland.[5] Denna gafvelform uppträder ofta å romanska hus, exempelpelvis i Löwenapoteket i Lübeck (fig. 151); de äldsta kända husen äga företrädesvis sådana gaflar. Detta har föranledt Brehmer

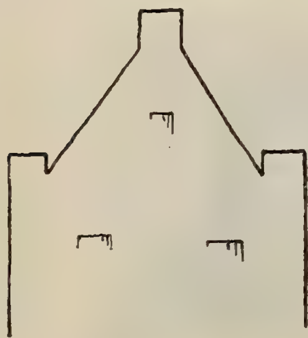

Fig. 150. Gafvel å bostadshus i Stockholm. Efter Vädersolstaflan.

Fig. 151. Gafvel å Löwenapoteket i Lübeck.

till antagandet, att, åtminstone i Lübeck, denna gafvelform är äldre än trappgafveln, hvilken senare han antar blifva utbredd därstädes först efter 1300-talets midt.[6]

Som jag gentemot några andra framkastade meningar sökt visa[7], måste man betrakta denna form såsom en enklare variant af kreneleringsgafveln, alltså en gafvel, där man nöjt sig med blott en

[1] Essenwein, Der Wohnbau, s. 35.

[2] Clemen, Tyroler Burgen, s. 129, framdrager exempelvis, att detta ofta är fallet i Tyrolen.

[3] Piper, Burgenkunde, s. 456, not 3, anser att endast detta senare berättigar åsikten om att de äro använda som prydnadsmedel.

[4] Struck, Das alte bürg. Wohnhaus in Lübeck, I, s. 2.

[5] Old houses in Holland. Special Spring Number af »The Studio» 1913, s. 79.

[6] Hansische Geschichtsblätter. Band VII. 1894, s. 18.

[7] Josephson, a, a., s. 35—36.

tinne på de mest i ögonen fallande platserna. Därigenom blir dess tidiga uppträdande högst förklarligt.

Kreneleringsgafveln, den tidigaste dekorationsgafveln, blef utgångsmotivet för dekorationsgafvelns senare så olikartade typer. Man kan urskilja två hufvudvägar, som denna utveckling gick, beroende på tvenne enkla utvecklingsmöjligheter: att tinnarna gjordes smala och sattes glest och att de gjordes breda och sattes tätt.

Trappgafveln. Den senare vägen, att sammanpressa tinnarna, gaf impulsen till trappgafvelns utbildning. Ett slående exempel på hur en trappgafvel är sammansatt af tinnar erbjuder Leindwandhaus i Frankfurt am Main (1300-talets slut; fig. 152). Här se vi en dekorativ krene-

Fig. 152. Takparti af Leinwandhaus i Frankfurt am Main.

lering å de horisontala murafslutningarna samt en trappdekoration å gaflarna; men å hvarje trappsteg är en markering gjord, som visar att trappsteget i grund och botten är en tinne likafullt som tinnen å den horisontala kreneleringen. Flera dylika trappgaflar med rudimentära tinnar finnas bevarade i Frankfurt, exempelvis å »Römer» (ombyggdt 1405 till rådhus).

Öfvergångstyperna äro många och olika; för dessa hänvisas till förut omnämnda uppsats.

Jag har förut visat prof på hur kreneleringen å en mur växte vidare på gafveln. Exempel finnas äfven på hur kreneleringen omedelbart anknöts till en trappgafvel. Synnerligen karaktäristiskt sker detta å Mittelschloss i Marienburg, 1370 (fig. 153). Här uppstår nämligen en tinndal å trappgafveln, innan stegen begynna.

Stockholm visar äfven en trappgafvel intimt sammanbunden med en krenelering (fig. 154). Å Hogenbergs stick af Stockholm från

omkring 1574 ser man nämligen norra slottslängans krenelering uppgå i väster utan afbrott i en liten trappgafvel. Denna del af slottet härrör från medeltiden[1]; hur gammal den är, är icke fixeradt, men dess krenelering, som borttogs under Johan III:s tid, tyder på hög ålder. Den lilla trappgafveln torde kunna räknas till de äldsta i Stockholm.

Den hypotes, som dessa bilder sökt styrka, nämligen att trappgafveln som dekorationsform uppkommit ur kreneleringen, skiljer sig från den vedertagna uppfattningen. Essenwein, som ägnat trappgafvelns uppkomst uppmärksamhet[2], har nämligen framställt antagandet, att trappgafveln enbart uppkommit ur stenbyggnadens egen konstruktion. Han bygger detta antagande, som är framfördt

Fig. 153. Parti af Mittelschloss i Marienburg.

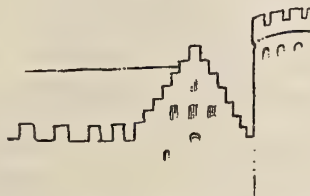

Fig. 154. Trappgafvel och krenelering å Stockholms slott. Efter Hogenbergs stick af 1574.

med reservation, på det att han känner en gafvel med små trappor, å det s. k. huset Nuwe Schelberg i Köln, som han tror vara från 1100-talets slut, och en gafvel med större trappor, å det s. k. Overstolzenhaus i Köln, som är från 1200-talets midt. Han ser häri uppkomsten af den vanliga trappgafveln. Emellertid är den förstnämnda gafvelns datering icke styrkt. Renard[3] räknar exempelvis huset till precis samma tid som Overstolzenhaus. Och än mer, Nuve Schelberg finnes endast i behåll genom en ritning af Boisserée från 1800-talets början[4], och dessa ritningar af Boisserée äro, hvilket Essenwein äfven framhåller, ofta restaureringsförslag och således icke fullt att lita på. Tilläggas kan, att dylika små trappor äro

---

[1] G. Upmark d. ä. i: Stockholm 1897, II, s. 12.
[2] Essenwein, a. a., s. 41—42.
[3] E. Renard, Köln, Leipzig 1907.
[4] Boisserée, Denkmale der Baukunst von VII. bis XIII. Jahrhundert am Niederrhein.

lika vanliga långt senare, exempelvis å Frauenhaus i Strassburg, 1347. Följaktligen är denna Essenweins förslagsvis framkastade hypotes icke genom dessa exempel bevisad.[1]

Det som jämte de öfvergångsformer, som förekomma i riklig mängd, styrker att trappgafveln icke kan hafva uppkommit enbart ur stenbyggnadens egen konstruktion är dess relativt sena uppträdande. Alla forskare äro ense om att trappgafveln är en form, som uppträder först under medeltidens senare del, troligen icke förr än 1200-talet. Byggen med kvadersten ha emellertid i alla tider förekommit; i hvarje sådan mur kan man följa oändligt många trapplinjer i murkonstruktionen och den gafvelformade afslutningen upptill blir aftrappad. Vore nu detta ett tillräckligt starkt incitament

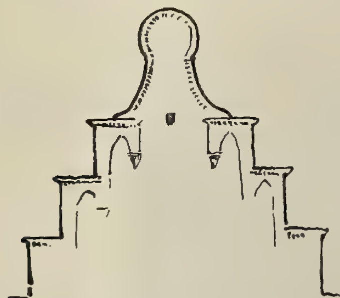

Fig. 155. Gafvel af hus i Goes.

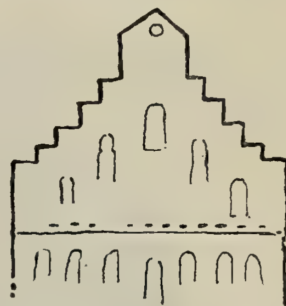

Fig. 156. Gafvelkrön å hus i Stockholm under 1500-talets midt. Efter Hogenbergs stick af 1565.

för uppfinningen af trappgafveln, skulle otvifvelaktigt denna hafva långt äldre anor. Men det blef först efter den medeltida kreneleringens vida utbredning som stöten gafs till den medeltida dekorationsgafvelns olika former, enkannerligen trappgafveln. Det är alltså följande tre faktorer, som stödja det här framlagda antagandet: kreneleringen och kreneleringsgafvelns tidiga och rika förekomst; öfvergångsformerna; trappgafvelns relativt sena uppträdande.

Man kan ju emellertid icke förneka, att genom den naturliga aftrappningen trappgafveln låg latent färdigbildad. Förhållandet kan helt visst kortast uttryckas sålunda: Såväl den naturliga aftrapp-

[1] Äfven trappgafvelns samhörighet med tinnen har föresväfvat honom men icke upptagits till behandling. Krüger i Die Kunstdenkm. d. Pr. Hannover, III, 2—3, sid. 327—361, har en egen teori om trappgafvelns uppkomst: »Die weitere Entwicklung der Giebelform durch die Anordning einer Staffel über jeder senkrechten Nische führt zum auzgebildeten Staffelgiebel».

ningen som kreneleringen äro delaktiga i trappgafvelns uppkomst; först när kreneleringen tog hand om aftrappningen, uppkom den dekorativa trappgafveln.

Vädersolstaflan af 1535 visar, att vid denna tid trappgafveln vunnit rik utbredning i Stockholm och det är den som ger den mest markanta prägeln åt staden i dess helhet. Medeltidstadens silhuett af krenelering och trappgaflar sprang fram ur en gemensam fortifikatorisk grund, och detta förklarar det enhetliga formspråk som talar ur dessa dekorativt verksamma byggnadselement; man kan i detta afseende tala om en verklig medeltida stadsbyggnadskonst af synnerligen stark verkan.

Renässansgafveln.

Då renässanselementen trängde in i dekorationen, applicerades de äfven på den vanliga trappgafveln. Redan under gotiken hade man börjat ombilda den öfversta tinnen, den dekorativt tacksammaste. Ett tidigt exempel på en sådan förvandling af trappgafveln synes å ett hus i Goes, där krönet fått en nästan cirkelrund afslutning[1] (fig. 155). Under renässansen använde man sig däremot som krön främst af de tvenne i Italien erkända krönformerna å fönster och portaler: trekantfrontonen och segmentfrontonen. I alla nordeuropeiska länder förekomma under 1500-talet dessa afslutningar å öfversta tinnen. Synnerligen vanligt i Tyskland var, att alla trappstegen kröntes af segmentfrontoner, en parallellföreteelse till de i Venedig under ungrenässansen uppträdande dekorativa husafslutningarna, exempelvis Scuola di S. Marco.[1] I Stockholm hafva dessa senare dekorationer mig veterligt aldrig förekommit. Däremot hafva vi haft gaflar med endast öfversta tinnarna beprydda af trekantfrontoner. Å en i bild bevarad byggnad, som antages vara gamla våghuset (fig. 156), synes en gafvel af denna typ; byggnaden fanns till på 1500-talet midt.[2] Vid denna tid funnos för öfrigt i Stockholm endast medeltidsgaflar — släta gaflar, trapp- och kreneleringsgaflar. Ett senare exempel är en gafvel å gamla slottet, där trekantfrontoner hafva täckt alla trappstegen (fig. 57).[3]

---

[1] Göller, Die Enst. d. arch. Stilformen, s. 333, anser, att denna byggnad varit den förebildande.

[2] Byggnaden synes å Hogenbergs stick af Stockholm från sydost från omkring 1565; Östman, S:t Eriks årsbok, 1911, s. 126, antar, att byggnaden är gamla våghuset.

[3] Finnes å Keysers träsnitt af Stockholm, 1637.

Det nästa steget mot renässansförvandling var att man neutraliserade trappvinklarnas kantighet genom insättande i hörnen af små voluter eller dylikt. Jag nämner som exempel ett hus i Lübeck[1], troligen från 1500-talet, där i vinklarna små upp- och nedvända konsoler äro anbragta. Något liknande se vi å den af Johan III ombyggda längan af Stockholms slott (fig. 158); den synes å Nützels kopparstick af Johan III:s likfärd, utfördt 1593.[2] Här äro i de nedersta trappstegshörnen liggande konsoler inpassade. Den öfversta tinnen är som vanligt ombildad, här med svängd kontur — ett sengotiskt motiv, icke ovanligt som krön under 1500-talet (fig. 159) och som återses sparsamt bland Stockholmsgaflarna.

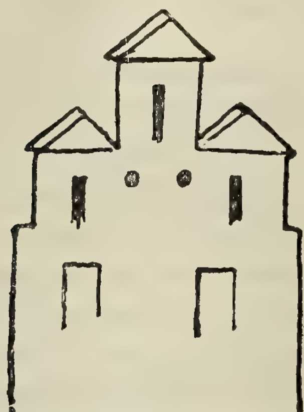

Fig. 157. Gafvelkrön å Stockholms slott. Efter Keysers träsnitt, 1637.

Fig. 158. Gafvel å Stockholms slott. Efter Nützels kopparstick, 1593.

Jämsides med öfriga gaflar fortlefde under hela 1600-talet denna den renässansmässigt prydda, rent medeltida trappgafveln. Flerstädes förekommer den alldeles ren; endast krönet talar för dess sena datum.

1600-talet nöjde sig emellertid ej endast med dessa tamare ombildningar af trappgafveln. Man sökte nya, mer fantastiska och rika former. Härvid använde man sig af det mångskiftande dekorationsförråd, som nordisk barock ägde. Att ingå på detta — frukt- och blomsterfestoner, grotesker, obelisker, beslagsornament, rull- och broskornament etc. — vore att inlåta sig på barockens invecklade formhistoria; det är icke min afsikt.[3] Det, som däremot i detta sammanhang

[1] Struck, a. a. I, s. 70. Struck antager, att ursprungligen alla trapphörnen varit försedda med denna prydnad.

[2] S:t Eriks årsbok 1911, s. 151.

[3] I Hedicke, Cornelis Floris, är denna historia utredd.

intresserar oss, är, hur dessa ornament sammanställdes å gafveln och enligt hvilken princip dess kontur uppbyggdes.[1]

Utgångsmotivet är trappgafveln. Men för att kunna utveckla hela den konstnärliga dekorationsapparaten å trappstegen tvangs man att göra trapporna större och färre, ända ned till endast två, ja, till ett trappsteg. Man erhöll härvid den s. k. afsatsgafveln, under hvilket namn man kan sammanfatta alla viktigare under barocken nyuppträdande rösten.

Enklast och vanlig under hela 1600-talet är den afsatsgafvel, i hvars hörn man hopade dekorativa element i större eller mindre

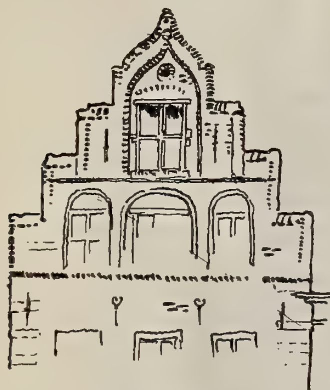

Fig. 159. Hus i Zutphen, 1547.

Fig. 160. Hus i Franeker i Friesland.

mängd utan att inkomponera dessa i en fast kontur. Det är alltså en art af den renässansmässigt prydda trappgafveln, om hvilken vi nyss talat. Främst af dessa är att nämna den tidigaste af dem, Antwerpens rådhusgafvel (1565), där figurer äro löst placerade i trappvinklarna.[2] Ett synnerligen typiskt Stockholmsexempel är den ännu bestående gafveln å Stortorget 20, 1650 (se fig. 128). Här äro broskornament löst anhopade i hörnen och längs sidorna. Gaflar af denna typ funnos rikligt i Holland; ett med Stortorget 20 närstående gafvelröste finnes å ett hus i Franeker i Friesland (1662; fig. 160).

Det blef emellertid den komponerade afsatsgafveln, gafveln

[1] Genewein (Vom Romanischen bis zum Empire, Leipzig, 1911), som behandlat barockgafveln, har indelat dem i fem typer, alla byggda på trappgafvelns skelett. Klein, Nordiske Renaissance-gavle, Tidskrift for Kunstindustri, Anden Række, II, 1896, har behandlat danska gaflar och Paulsson, Skånes dekorativa konst, s. 48—50, i anslutning därtill behandlat skånska. Ingen af dessa schematiseringar har synts vara lämplig att använda i föreliggande fall.

[2] Se vidare Hedicke, Cornelis Floris, s. 88, taf. XXXVIII o. f.

med bestämdt tecknad kontur, som blef rikast utbredd i Nordeuropa och som spelat den mest afgörande rollen i 1600-talsstadens utseende. Denna gafvel äger en oändlig massa former, men man kan dock urskilja tvenne hufvudtyper, som jag här benämner: den gotiserade renässansgafveln samt den italieniserade renässansgafveln. Det är två bestämdt skilda typer, som extremt utvecklade gå vidt från hvarandra, men oftast samverka och äro

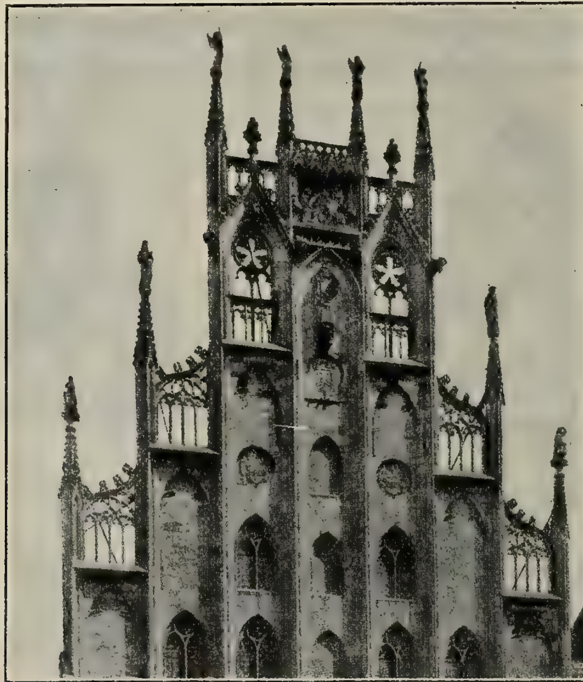

Fig. 161. Gafvel å rådhuset i Münster.

inflätade i hvarandra. Den förstnämnda utgår i sin dekorativa tendens från den gotiska fialgafveln, den senare däremot ansluter sig till den italienska renässansens sidovoluter, först införda af Alberti i S. Maria Novella.[1]

Den gotiserade renässansgafveln.

Vända vi oss först till den förra typen, skola vi nämligen finna, att, när den visar sig fullt utrustad, den är en parafras på den sengotiska fialgafveln.

För att bevisa detta icke blott i allmänhet utan i ett påtagligt fall söka vi visa, att en bestämd sådan renässansgafvel, som samtidigt är typisk för sin klass, influerats af en bestämd fialgafvel,

[1] Se Burckhardt, Geschichte d. Ren. in Italien, 1912, s. 134.

som äfvenså är typisk för sin klass. Detta kan, som jag tror, visas från Münster.

Vi finna här å rådhuset en variant af den vanliga gotiska kyrkgafveln (fig. 161). Dess uppbyggnadstid är 1355—1450. Mellan 1424—50 har masverket mellan fialerna tillkommit.[1]

Invid den gotiska byggnad, ja, till och med sammanbyggd med densamma ligger det år 1615 uppbyggda Stadtweinhaus (fig. 162).

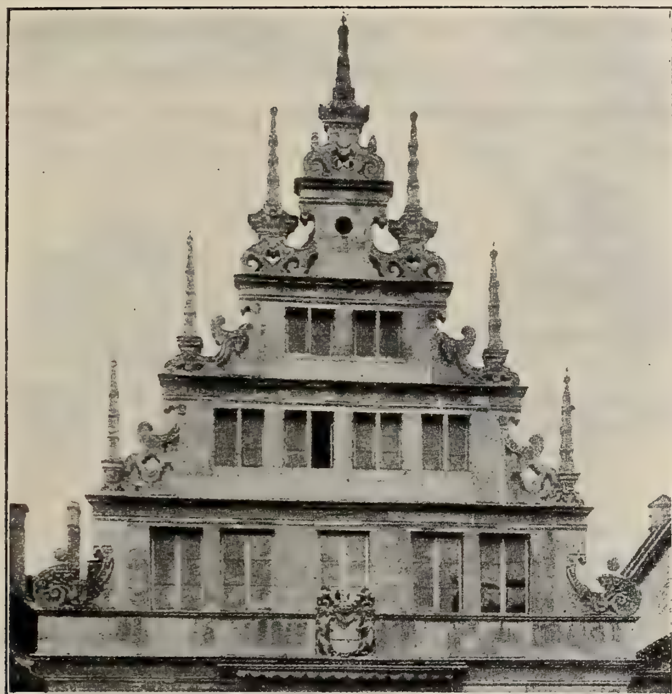

Fig. 162. Gafvel å Stadtweinhaus i Münster.

Denna gafvel är typisk för en öfver hela Nordeuropa och särskildt i Tyskland synnerligen vanlig gafvel. Tidiga exempel på liknande gaflar känna vi exempelvis från Bremen, Stadtwage, grundlagd 1587, och Kornhaus, 1591.[2] En ännu mer känd byggnad, som bär en gafvel af dylikt utseende, är Pellerhaus i Nürnberg.

När denna gafvel å Münster Stadtweinhaus byggdes, stod alltså ett par steg i dess närhet rådhusets gotiska fialgafvel. Man kan på grund häraf draga den slutsatsen, att om man finner större öfverensstämmelse mellan dem, så härskar ett omedelbart inflytande. En

[1] Enligt Schmitz, Münster, Leipzig, 1911, s. 22—26.

[2] Bremen und seine Bauten, Bremen 1900.

sådan öfverensstämmelse förefinns i allra högsta grad. Grundformen är densamma, trappgafveln. Å trappstegens ytterkanter stå å ena sidan fialer, å andra obelisker af förhållandevis samma höjder. Det genombrutna masverket motsvaras af det genombrutna rullverket; öfre konturens S-linje å masverket återgår å rullverket; ja, de gotiska krabborna ersättas till och med af en volutartad afslutning af beslagsbanden. De båda gaflarna visa in i detalj samma tanke, uttryckt på två olika språk.

Med denna parallell har visats, att en renässansgafvel af denna typ har fialgafveln som konstnärlig utgångspunkt. Helt naturligt afvika de mångahanda typerna af den gotiska renässansgafveln mer

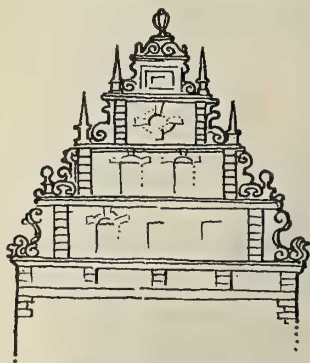

Fig. 163. Hus å Nygatan. Efter Pautres kopparstick.

Fig. 164. Gafvelparti af S. Maria Novella, Florenz.

eller mindre från denna grundform, men spår af gotiken förefinnas dock alltid.

Denna gotikläggning hos gafveln är desto mindre förvånande som den nordeuropeiska svällande fantastiska senrenässansen till sin natur i sin helhet är starkt beroende af sengotiken. En hel del parallellförbindelser, hvilka här icke platsen är att framdraga, finnas, som förklara punkt för punkt det sengotiska allmänintryck, som ren nordisk barockarkitektur uppväcker. »Mellan sengotiken och barocken härskar en inre släktskap.»[1]

I Stockholm fick denna afsatsgafvel utbredning rätt sent. Ännu 1637 visar Henrik Keysers träsnitt ett Stockholm, till det mesta

[1] Hedicke, Cornelis Floris, s 368. Worringer, Formprobleme d. Gotik, 1912, s. 127, skrifver likaså: I barocken är den gotiska karaktären ju trots det ogotiska uttrycksmedlet ännu alldeles uppenbar. Paulsson, Skånes dekorativa konst, kap. 2, utvecklar denna tes. Genewein, a. a. har framhållit obelisken som arftagare efter fialen. Göller, a, a. s. 292, 335, likaså. Förf. använder här senrenässans och nordisk barock i samma betydelse.

uppfylldt af trappgaflar. Endast en gafvel är af öfvertygande renässanskaraktär. En gafvel, som helt anslutit sig till den gotiserade renässansgafvelns grundtyp, fanns å ett hus, Stora Nygatan 30, kv. Thisbe 1 (fig. 163). Detta hus torde hafva blifvit uppbyggdt af Lennart Torstensson, i hvarje fall på 1630—40-talen.[1] Stockholm äger ännu bevarade tvenne ofta afbildade gaflar af denna typ, som äfvenså höra samma tid till: Petersenska huset, färdigt tidigast 1647[2], visar en praktfull och rik sådan gafvel; en förenklad kopia af den uppträder i dess närhet, å det Funckska huset, troligtvis uppfördt 1663.[3]

Rikare utbredd blef emellertid den afsatsgafvel, som jag benämnde den italieniserade renässansgafveln. I S. Maria Novella i

Fig. 165. Gafvelparti af S. Maria dei Monti.

Fig. 166. Gafvelparti af rådhuset i Augsburg.

Florenz (fig. 164) förenade Alberti de olika höjderna af kyrkans fasad genom väldiga lugnt svängda sidovoluter. Det motiv han härigenom införde å ytterarkitektur[4] fullföljdes i Italien, hvarpå högrenässanskyrkan S. Maria dei Monti är ett exempel (fig. 165); voluterna hafva här fått en mer energiskt upprullad form.[5] Motivet växte äfven ut öfver det nordliga Europa och användes på spetsgafveln. Hur nära en nordeuropeisk spetsgafvel med voluter i själfva verket står husafslutningen af S. Maria Novellas typ framgår, om man finner en volutgafvel nedbringad till endast afsats, en i Norden mindre vanlig företeelse[6]; som exempel kan framdragas rådhus-

[1] Borgarhus I, s. 247.
[2] Wrangel, Stockholmiana 1912, s. 294.
[3] Borgarhus I, s. 224.
[4] Buckhardt, Geschichte d. Ren. in Italien, 1912, s. 134.
[5] Burckhardt, a. a., s. 147.
[6] För Danmarks vidkommande uppvisadt af Klein, a. a., s. 3 och 8.

gafveln i Augsburg (1620)[1] (fig. 166), hvilken gafvel tydligt visar ursprungsorten för volutgafveln.

Var däremot, som vanligen var fallet, gafveln indelad i två eller flera afsatser, fylldes hvarje afsats af en volut. Fingo voluterna då

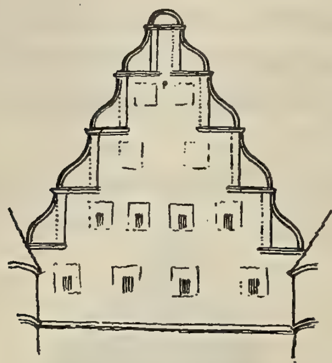

Fig. 167. Gafvelparti af Friedrichsburg i Vohenstrauss.

Fig. 168. Gafvel å det s. k. Kanngjutarhuset i Stockholm. Efter konturteckning af J. E. Carlberg 1727.

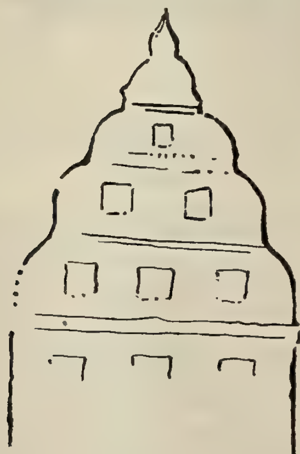

Fig. 169. Skeppsbrogafvel i Stockholm. Efter Hartmans kopparstick, 1650.

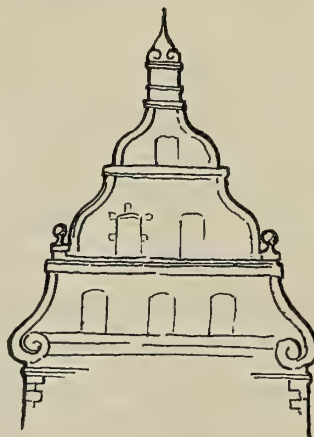

Fig. 170. Hus vid St. Nygatan i Stockholm. Efter le Pautres stick.

den mer slappa vågkontur, som S. Maria Novella inspirerade, blef gafveln af det utseende, som synes å det år 1587 uppbyggda Friedrichsburg i Vohenstrauss[2] (fig. 167). Dylika gaflar torde vara de volutgaflar, som tidigast vunno utbredning i Stockholm. Gafveln å

[1] Lübke-Haupt, Geschichte d. Ren. in Deutschland I, s. 387; afb. 384.

[2] Deutsche Burgen, Leipzig 1913, s. 30.

det till sin ålder obestämda Kanngjutarhuset å gamla rådhuskvarteret hör till denna grupp (fig. 168). Å Keysers träsnitt af Stockholm från år 1637 synas, ehuru otydligt, några dylika gaflar, bl. a. Åke Axelssons hus å Riddarholmen, uppbyggdt mellan

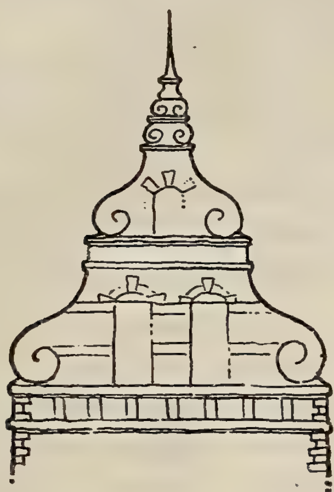

Fig. 171. Hus vid St. Nygatan i Stockholm Efter le Pautres stick.

Fig. 172. Gafvel å hus i Lübeck.

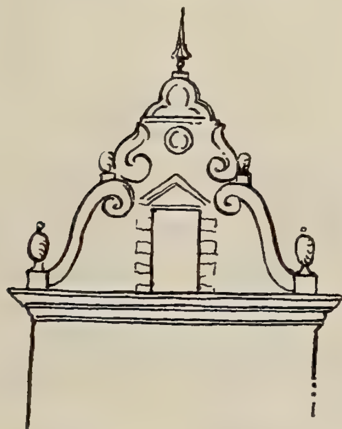

Fig. 173. Gafvel å kansliflygeln å gamla slottet i Stockholm. Efter Suecia I, 18.

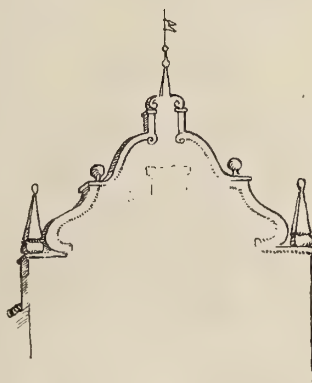

Fig. 174. Gafvel å apoteket Ängeln i Stockholm. Efter Suecia I, 54.

åren 1625 och 1637.[1] Tydligare framgår gafvelns förekomst å Wolffgang Hartmans Skeppsbrostick af år 1650, där en hel del sådana gaflar äro framställda (fig. 169).

Voluter af det kraftigare, hoprullade slaget, å hvilka S. Maria dei Monti gaf det italienska exemplet, användes än mer i Stockholm.

[1] Östman, S:t Eriks årsbok 1914, s. 78.

Sambandet mellan de båda slagen af voluter visas af huset i kvarteret Cerberus 4, 1645—1651[1] (fig. 170). Här äro de öfre voluterna af den lugna vågformen, de nedersta däremot kraftigt inrullade. Dessa undre voluter, ett omvändt S, är den ständigt återkommande hörnfyllningen å stockholmska avsatsgaflar. På le Pautres kopparstick liksom å Sueciasticken upprepas denna gafvelform i stort antal. Som exempel kan upptagas Clas Strömskölds hus, kvarteret Milon 6, byggdt mellan åren 1651—1661 (fig. 171).[2] Att kopparstickarna stuckit rätt framgår af att denna typ är vanlig i Nordtyskland å enklare borgarhus, exempelvis de numer nedrifna gafvelhusen vid Burgstrasse i Lübeck (fig. 172).[3]

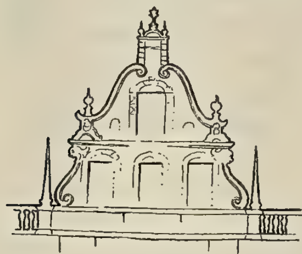

Fig. 175. Detalj ur förslag till Leidens rådhus, 1593.

Fig. 176. Gafvel å Finska kyrkan i Stockholm.

En kraftigare form än dessa äger den afsatsgafvel, där voluterna sinsemellan äro olika. Å en grupp äro de öfre voluterna af omvänd S-form, de nedre af rätvänd S-form. Den tidigast kända representanten för Stockholm är den gafvel, som pryder den på 1620-talet utförda kansliflygeln å gamla slottet (fig. 173).[4] Den motsatta typen, där de båda S-en bytt plats, visas exempelvis å gamla apoteket Ängeln, kvarteret Narcissus 3, troligtvis uppbyggdt på 1640-talet (fig. 174).[5] Dessa väl proportionerade gaflar, som hafva en effektfull konstnärlig svikt och som särskildt hafva en grann verkan, då afsatserna äro många, utvecklade sig rikast i Nederländerna. Måhända det första nederländska profvet på dess

[1] Borgarhus I, s. 241.
[2] Borgarhus I, s. 367.
[3] Struck, a. a. I, s. 80.
[4] Upmark d. ä., Stockholms slott under Vasatiden i: Stockholm 1897, II, s. 13.
[5] Borgarhus I, s. 193.

förekomst är å förslaget till Leidens rådhus af 1593 (fig. 175)[1], en gafvel, som man torde jämföra med apoteket Ängelns ofvannämnda gafvel.

I sällsynta fall försummades i Stockholm S-voluternas dubbelsväng, så att kvar stod endast en kraftfull båge. Övergångstypen visar Finska kyrkan, byggd 1648—53 (fig. 176)[2]; här är nedre voluten svagt svängd som å gamla slottskansliet, den öfre däremot utgöres endast af en kvartcirkel. Helt är denna typ utvecklad å Grillska huset, 1640-talet (fig. 177)[3], där båda voluterna utgöras af verkningsfulla, kraftiga bågar. Denna gafvelform har jag icke återfunnit annorstädes; den kan betraktas som en för Stockholm originell typ.

Fig. 177. Gafvel å Grillska huset i Stockholm.

Som vi hafva märkt, ha å den italieniserade renässansgafveln obelisker och vertikala prydnader antingen och oftast saknats eller också uppträdt förkrympta. Där de förekomma å kopparstick, kan man äfven ofta befara, att kopparstickaren satt till dem för att förrika gafveln. De svällande jämna volutformerna hafva intet behof af dessa taggiga vertikala prydnader.

Med ofvanstående bilder äro de viktigaste dragen hos de i Stockholm förekommande gafveltyperna från 1600-talet utredda. Det var dessa kraftigt svängda bukiga bågar och dessa rikt brutna konturer med mot himlen stigande obelisker, som starkare än något annat gaf 1600-talsstaden dess karaktär af svällande välmåga och fantastisk pittoresk oreda. De höga gafvelröstenas prakt var helt bestämmande för 1600-talets Stockholm.

* * *

På grund af att i det medeltida Nord-Europa gafvelhuset blef den härskande hustypen, blef sadeltaket den allmänna takformen. Den är så godt som allenarådande i den nordeuropeiska medeltiden.[4] Gafvelhusets tak.

[1] Galland, Gesch. d. holl. Baukunst, s. 220.
[2] Flodmark, Bollhuset och Lejonkulan, Stockholm 1897, s. 70.
[3] Borgarhus I, s. 79—80.
[4] F. Ostendorf, Die Gesch. des Dachwerks, Leipz. u. Berlin 1908.

Detta är äfven den takform, som vi allestädes återfinna på äldre afbildningar af Stockholm intill 1600-talets midt, gafvelhusets epok inom den stockholmska byggnadskonsten. Sin insats i stadsbilden gjorde detta tak genom sin betäckning.

Jord- och torftak. I 1400-talets burspråk förekommer upprepade gånger tillsägelsen, att »the som haue bar näffratak, the lathi komma ther jordh vpa eller torff».[1] Enligt samtida vittnesbörd voro dessa jordtak något för Norden allmänt. Olaus Magnus[2] beskrifver taktäckningen sålunda: de täcka taken »ytterst omsorgsfullt med furubjälkar och björknäfver; däröfver lägga de fyrkantiga grästorfvor, som de upphackat på ängar och fält, och i torfven så de till sist hafre eller korn —. Härigenom blifva sådana tak till utseendet och äfven till gagnet lika grönskande ängar.» Han omtalar vidare, hur dessa tak vattnas, samt hur de i städerna under krigstider tjäna till betesmarker för får och lamm. Ett latinskt Stockholmstryck från 1547[3] förklarar, på tal om 1520 års belägring af Stockholm, att dessa 'grönskande och blomstrande tak', dessa jordtak, 'spirande af örter och gräs', voro för Stockholm säregna försvarsanstalter; kastade eldkulor kunde å dessa tak blott anställa ringa skada. Äfven Olaus Magnus framhåller att i Stockholm försvaret skedde från hustaken.

Enligt Johan III:s stadgar 10 mars 1570[4] voro ett stort antal hus täckta på följande sätt: »bräder, mose, tegelstenar, näfver och ther ofvan upå jordh»; enligt hans bestämmelse skulle alla jordtak härefter »aldeles aflagde varde» och alla hus i staden täckta med tegel eller med annan eldfast sten; bly och koppar på förnäma hus förordades.

Naturligtvis kvarhöll sig, trots denna befallning, torf- och jordtaket under långa tider. Den tyske i Sverige fängslade Lassota von Steblau anför år 1590, att »die Heuser seind in gemein — — mit erden bedeckt».[5] Den holländske gesandten Anthonis Goeteeris skrifver 1616, att »Staden Stockholm tog sig vid ankomsten alldeles grön ut, där den låg emot bergen, ty husen ha alla afplattade tak, täckta med björknäfver och grönskande grästorfvor. Taken användas

[1] Burspråk 1462, 1463, 1476, 1481; E. Hildebrand, Stockholms Stads Tänkeböcker 1474—1483 samt Burspråk, s. 444, 450, 458, 478.

[2] Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, II, kap. 38, III, kap. 3. Jfr äfven Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden, II, s. 167—68.

[3] Veræ ac justæ rationes etc.; cit. efter Carlsson, Hemming Gadh, s. 316 not.

[4] Hildebrand, Stockholms Stads Privilegiebref, s. 78.

[5] Tagebuch des Erich Lassota von Steblau; utg. af R. Schottin, Halle 1866.

till bleke, och på en del låter man getter gå och beta, hvilka understundom hoppa öfver gatan från det ena huset till det andra —.»[1]

Under detta århundrade aftog bruket med jord- och torftak alltmer, ehuru de icke helt aflägsnades. År 1660 uppger den danske resanden doktor Gerhard Stalhoff[2] »nogre faa steenbygninger törfftechtte» och ännu så sent som 1724 tolererades torftak enligt en kungörelse, som löd: »Warandes icke heller tillåteligt at täcka med Bräder eller Spån utan med torf eller tak-tegel, emedan i annorl. händelse — — samma byggnad — — skall nedrifvas».[3] I byggnadsordningen af 1736 förbjöds »torf, spån, Bräder eller något annat som eldfängt är», en bestämmelse som upprepades 1763. Trots detta bibehöll sig enstaka torftak i staden ända in på 1770-talet[4], och från Stockholms utkanter iakttager tysken Hausmann »die grünenden und blühenden Dache» på Ladugårdsgärde ännu så sent som 1806.[5]

Under 1600-talets första hälft ersattes emellertid de flesta torf- och jordtak med tegel. Den nyssnämnde Stalhoff skrifver 1660, att Stockholm företedde utom några få undantag »schön steenhuse tegelhengde». I och med denna förändrade betäckning förändrades äfven takens form. Som Vädersolstaflan, Hogenbergs kopparstick af 1565 och 1574 och andra 1500-talsbilder intyga, hade takfallet vid denna tid svag lutning; detta var naturligt med tanke på den praktiska tjänst, taket gjorde som besådd plats. När tegel i stället användes till takbetäckning, blefvo takfallen betydligt brantare på grund af det kända förhållandet, att teglet kräfver en jämförelsevis stark lutning för att praktiskt kunna tjänstgöra som täckningsmaterial. Redan i Keysers träsnitt af 1637 är denna brantare takresning öfvervägande och i de följande 1600-talsbilderna är den nästan helt förhärskande.[6] Tegeltak.

Jämte teglet användes rikligt under 1600-talet koppartak å de förnämligare husen. Whitelock och Stalhoff hafva båda iakttagit detta och Justus van Effen skrifver 1726, »ils sont couverts pour la plûpart de cuivre et quelques uns de fer».[7]

---

[1] S. Hildebrand, En holländsk beskicknings resor etc. Sthlm 1917, s. 159—60.
[2] S:t Eriks årsbok 1910.
[3] Publikation 31 okt. 1724; Modée, Publ. Handl., Del I, s. 611.
[4] Borgarhus I, s. 339, 40, 30, 51, resp. 1753, 1754, 1768, 1770.
[5] J. Fr. L. Hausmann, Reise durch Skandinavien, 1806, Göttingen, 1811—18.
[6] Se Östman, 1600-talets Stockholmsbilder, S:t Eriks årsbok 1914.
[7] Le Misantrope, 2 uppl. 1726; jfr Hist. Tidskr. XIII, s. 157—67.

Takfall åt gatan.

Gafvelhuset kvarhöll sig i Stockholm till 1600-talets midt, utom i några enstaka undantagsfall; å Hartmans kopparstick från år 1650 och Sasses af 1652 se vi alltså uteslutande denna husform. På le Pautres stora stick öfver Karl X Gustafs likfärd 1660 är likaledes gafvelhuset öfverallt förhärskande; men däremot bryta sig tvenne hus, Oxenstiernska palatset, uppfördt troligen 1652—54 (se s. 138), samt Ehrencreutz'ska huset, ritadt senast 1661[1] (fig. 178). De äro båda helt visst uppförda af Tessin d. ä. och inleda en ny epok inom såväl själfva stockholmsarkitekturens som takets historia. Ur arkitekturhistorisk synpunkt beteckna de brottet med den tysk-nederländska renässansstilen och införandet af den romerska barockens

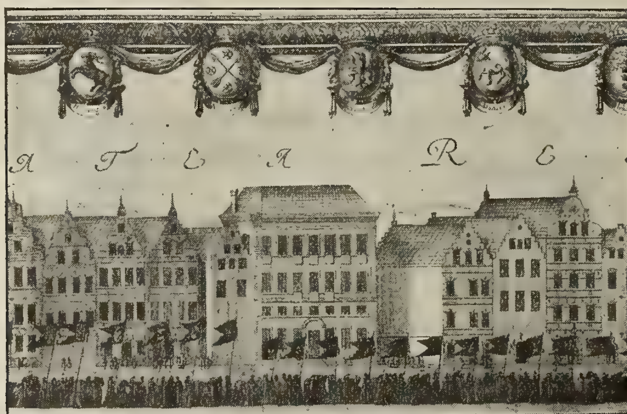

Fig. 178. Parti ur le Pautres kopparstick öfver Karl X Gustafs likfärd.

stadspalatsstil. Taket följde själffallet med och fick fall åt gatan. Därmed inträdde det kraftigaste omslag i stadsbilden, som det enskilda huset åstadkommit, nämligen gafvelns, den vertikala tendensens utträngande och ersättande med takfallet åt gatan, den horisontala afslutningen.

Valmtaket.

På grund af de nordliga förhållanden, hvilka de Tessinska taken hade att utstå, fingo de betydligt brantare resning än de italienska och närma sig helt det nederländska valmtaket; de kallades äfven i Sverige »det holländska taket», ett namn som de ännu bibehållit.[2] Tessin använde denna takform ofta, exempelvis å Skeppsbron 36 (1670-talet) och Skeppsbron 20 (1674). Taket blef dock ganska sällsynt inom den stockholmska husbyggnadskonsten.

---

[1] Borgarhus I, s. 374.

[2] O. Pöthig, Das Problem der deutschen Dachform im Einzel u. Städtebau etc. Berlin 1911, s. 9.

Detta berodde delvis därpå, att det utträngdes af det s. k. italienska taket eller säteritaket, som i Stockholm blef synnerligen populärt. Det består af två parallella fall och en vertikal mellandel försedd med gluggar, den s. k. italianen. Takets praktiska fördel är, att det skänker en hög och ljus vind eller en våning utöfver de ordinära. Dessutom ger det en kraftig dekorativ afslutning, som tiden uppskattade; Palmskiöld antecknar 1681 om Breants hus på Slottsbacken, att han var sinnad sitt hus »med ett wackert Italienskt Säteritaket.

Fig. 179. Byggnader med säteritak. Järntorget efter Suecia.

taak betäckia, som både kunde gifwa wackrare anseende jemväl för eldzwåda säkrare».[1]

Denna takform kan betraktas trots sitt namn som inhemsk svensk. Den förekommer visserligen ehuru icke ofta i Italien, men med en betydligt högre, murad vertikal mellandel. Exempelvis å Ferrerio och Faldas stora arbete öfver romerska stadspalats under barocken har endast en byggnad ett dylikt tak med mycket hög »italian».[2] I 1600-talets Europa för öfrigt förekommer den sällan i sin svenska form, däremot med murad mellandel i exempelvis Nürnberg.[3] Uppkomsten i Sverige torde kunna förklaras på följande vis:

[1] Palmskiöld 263, s. 1059.
[2] Ferrerio och Falda, Palazzi di Roma, pl. 9.
[3] R. Kiehl, i Arch. Rundschau 1904, heft. 4.

Takformen har ett utseende helt motsvarande takformen i en treskeppig kyrka. Italianen med sina gluggar har till motsvarighet midtskeppets uppstigande murar med dess triforiegalleri. Belysande för den kyrkliga karaktär, takformen har, är att den i modern facklitteratur nämnes det »basilikala» taket.[1] En imitation af denna kyrkliga takform anordnades på norra längan af Stockholms slott 1576—92, hvilken användes till kyrka (fig. 180). De båda hörntornen å denna flygel sammanbundos med en gång, som sträckte sig öfver kyrk- och köksafdelningens hvalf; gångens väggar bildade en afsats längs taket, »erinrande om det uppskjutande midtskeppet i en medeltida katedral».[2]

Fig. 180. Parti af norra längan af gamla Stockholms slott enligt Suecia.

Här hafva vi alltså genom en medveten kyrklig imitation takformen öfverförd på det profana huset; genom påbyggnaden fick slottslängan ett typiskt »italienskt tak», det första i Stockholm. Slottet, som i så rikt mått varit förebildligt för Stockholmsarkitekturen, har gifvetvis äfven varit impulsgifvare till detta säteritaks lifliga uppträdande i Stockholm.

Det är först på 1670-talet, som taket kan påvisas hafva blifvit användt i Stockholm, men efter denna tid blef det utomordentligt vanligt; som några exempel kunna nämnas Tessin d. ä:s Gäldstuga 1678[3], Riksbank, färdig 1680, gamla Stadshuset. Under 1700-talets förra hälft är dess bästa tid, men äfven under 1700-talets andra hälft nybyggas dylika tak; Wijnblad använder dem sparsamt år 1755 i sina mönsteralbum och ännu så sent som 1801 uppför Palmstedt denna takform å sitt hus på Västerlånggatan.[4]

En variant af det italienska taket, men ensamstående i sitt slag i Stockholm, är Riddarhusets tak, uppfördt af Jean de la Vallée

[1] Pöthig, a. a., s. 15.
[2] Upmark d. ä., i: Stockholm 1897, II, s. 12.
[3] Nationalmuseum, Hårlemanska saml. nr 2960.
[4] Borgarhus I, s. 25.

1656.[1] Äfven här är det fråga om två fall med vertikal mellandel, men det nedre fallet är karnisformigt svängdt, hvarigenom taket erhållit en ny förut okänd form, af synnerligen dekorativ kraft. Det är helt troligt att de la Vallée utgått från de karnisformigt svängda hufvar, som kröna århundradets torn och grafkor. Påfallande nära ligger det att se honom påverkad af det bredvid Riddarhuset liggande Gustavianska grafkoret å Riddarholmskyrkan, färdigt 1633, där den S-formiga hufven har en kontur, öfverensstämmande med Riddarhustakets. De la Vallées ypperliga takform fick efterföljare i landslott och herresäten, däremot icke bland Stockholmshusen.

Jämte dessa takformer, valmtaket och säteritaket, användes i riklig mängd från 1600-talets midt och fram under 1700-talets förra hälft det höga enkla sadeltaket med fall åt gatan.

Mansardtaket.

Jämsides med dessa tak och till sist helt uttrangande detta uppträdde på 1700-talet det brutna taket, mansardtaket, uppfunnet af Pierre Lescot (1510—78), icke, som antagits, af Fr. Mansart.[2] Detta franska tak, som redan tidigt på 1600-talets andra fjärdedel fick ganska stor spridning genom Mansart[3], hade ett mycket brant nedre fall.

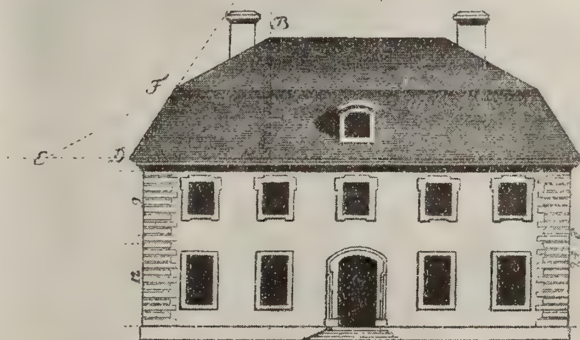

Fig. 181. Mansardtakets proportioner i Stockholm enligt Wijnblad.

Äfven denna takform torde i Stockholm hafva införts af Tessin d. ä. Sålunda använder han den i sin på 1670-talet vidtagna ombyggnad af Bååtska palatset på Blasieholmen, hvilket framgår af Sueciasticket af byggnaden.[4] Emellertid var dess uppträdande i Stockholm under 1600-talet rätt sällsynt och först rätt långt in i 1700-talet, på 1740-talet, fick detta »fransöska tak» som det kallas

[1] Upmark d. ä., Sv. Byggnadskonst s. 146—47.

[2] P. Klopfer, Die Gestaltung des Wohnhauses, Stuttgart 1912, s. 9.

[3] I Marot, Recueil des Plans Profils et Eleuations etc., förekommer takformen flerstädes.

[4] Sirén, Gamla Stockholmshus I, s. 162.

i 1700-talets husbeskrifningar en så rik utbredning, att det kan sägas hafva satt sin prägel på stadsbilden. Orsaken till detta försenade användande kan vara beroende af Tessin d. y., som föraktade brutna tak.[1]

Enligt ritningsserierna i B. N. A. är dess första användande å ett borgarhus å apoteket Ängeln enligt projekt af Michael Franck år 1740[2]; från denna tid och fram till 1755 tillväxte bruket af detta tak successivt och efter detta år uppsattes nästan uteslutande brutna tak. Wijnblad uppgaf just vid denna tid i sina Ritningar på wåningshus att de flesta af hans projekt voro »med sådana tak upritade, eme-

Fig. 182. Takförändringen å Polus'ska huset 1767 af J. E. Carlberg.

dan de nu för tiden äro mäst i bruk».[3] Han delgaf äfven konstruktionen för takets brytning »efter det i Stockholm antagne sättet» (fig. 181). Dessutom anför han, att nedre fallet alltid täcktes med tegel, det öfre med plåt; genom den mångfald brandsynehandlingar från 1700-talet, som äro genomgångna[4], har kontrollerats, att detta var det gängse, nästan undantagslösa täckningssystemet.

Orsaken, hvarför detta brutna tak blef så populärt, sammanhänger med den sträfvan, som genomgick hela 1700-talet att nedbringa

[1] Sirén, i St Eriks årsbok 1911, s. 34. [2] B. N. A. 1740, s. 225. [3] Wijnblad, Ytterligare Tilökning etc.; text till tab. XXX. [4] Borgarhus I.

husets höjd, att få en horisontal hufvudverkan af byggnaden, en sträfvan, som gjorde sig gällande såväl inom den teoretiska litteraturen som i verkligheten.[1]

Wijnblad framhåller sålunda vid behandlingen af det brutna taket, att det öfre fallet måste täckas med plåt för att nedbringa hela takhöjden; eljest blefve »resningen lika hög med släta tak och förlorar en stor del af sit anseende». Vid ombyggnader lade man sig alltid vinn om att sänka takhöjderna; som exempel visas ombyggnadsförslaget af J. E Carlberg öfver Polus'ska huset 1767, där arkitekten lyckats »göra lägre det oformeliga höga taket» (fig. 182).[2] Genom

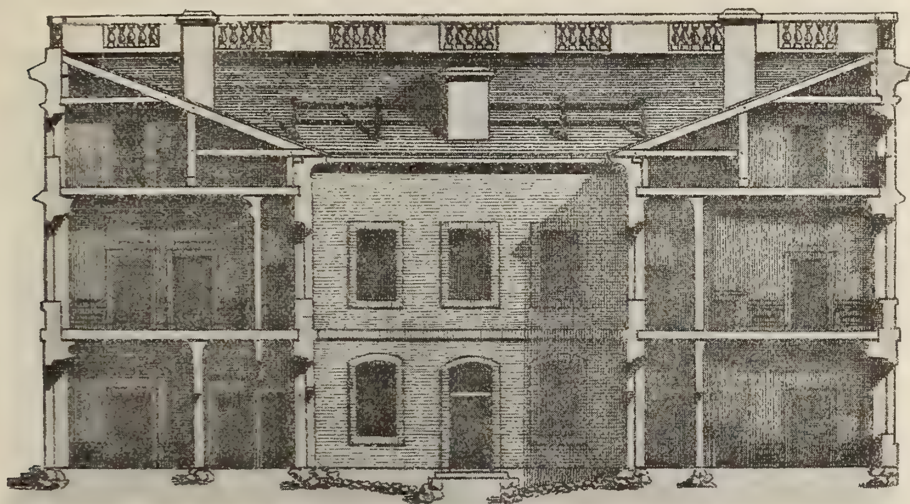

Fig. 183. Byggnadsritning med osynligt tak af Wijnblad. Gårdsfasad.

dylika ombyggnader under 1700-talet förvandlades stadsbilden radikalt. Exempelvis Skeppsbrokvarterens rika gaflar och höga gafveltak blefvo nu helt slopade och en bild af Skeppsbron från 1768 visar nästan uteslutande mansardtak.[3]

Det osynliga taket.

Ju starkare under seklets gång den klassicistiska tendensen utvecklade sig, desto bestämdare blef krafvet på att göra osynliga tak efter italienskt mönster. Redan Tessin d. ä. hade, i några förslagsritningar till privathus[4], inspirerade af italienska stadspalats, föresla-

[1] Jfr Cassirer, Die äst. Hauptbegriffe, s. 53.

[2] RåA. Memorial, 18 juli 1767.

[3] Kopparstick af Årre i: Chapman, Tractat om Skepps-Byggeriet etc.; S. H. M. Rosenhaneska saml. Holmia 24.

[4] Sirén, Gamla Stockholmshus I, fig. 115, 116, 118.

git osynliga tak, hvilket dock aldrig utfördes. Tessin d. y. gaf genom kungliga slottet den stora förebilden af en italieniserande byggnad utan synligt tak; han har själf uttryckt, att ju mer man kan dölja taket, dess bättre,[1] och betecknande uppgaf han vid ett ombyggnadsförslag af arsenalen, att den var »en tämmelig wanskaplig byggnad», framför allt därför, att »taket består af fyra wåningar, och sielfva huusset allenast af twå —».[2]

Under 1700-talets lopp var en dylik tankegång allmänt förhärskande, och särskildt från 1700-talets midt utgå en hel del förslag att göra platta eller osynliga tak.

Wijnblad föreslog å ett par af sina mönsterbyggnader platta

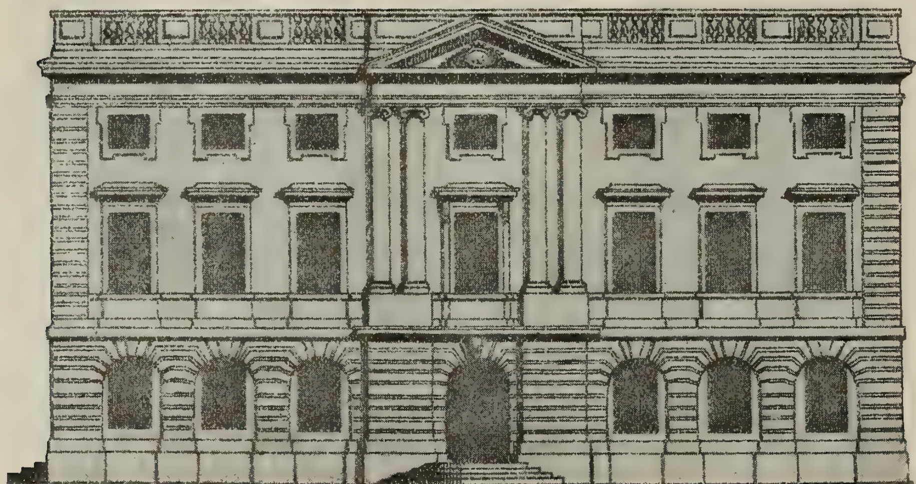

Fig. 184. Gatufasad till fig. 183.

tak, men tillade: »Sådane Byggnader blifwa fördenskul i Skåne och de Södra Provintzerna, där ingen särdeles snö faller». I nordliga länder föreslog han ett fyndigt sätt att klara denna svårighet med en skenanordning; han gjorde takets fall endast åt baksidan, ett s. k. pulpettak; härigenom fick hufvudfasaden intrycket af att äga platt tak (fig. 183—84).[3] Metoden är använd i Italien, där exempelvis slottet Caprarola är försedt med inåt sluttande tak.[4] König uppvisade äfvenså i sitt mönsteralbum låga tak med enkelt fall (se fig. 1 och 2).

Strax efter Wijnblads bok utkom Angersteins förut omnämnda

[1] Sirén, Storhetstidens Stockholmsarkitektur II, S:t Eriks årsbok 1911, s. 34. [2] Kr.A. Sthlm nr 86 B. [3] Wijnblad, Ritningar på Fyratio Wåningshus, Tab. XI. [4] Se Ferrerio och Falda, a. a. pl. 45.

skrift[1], hvilken bl. a. behandlar takfrågan. Författaren ansåg, att de många eldsvådornas uppkomst i Stockholm delvis berodde på »the höga resningar på taken, som i synnerhet brukas i Swerige», hvilka höga tak »med skiäl kunna kallas Wålkasar». Han har dock sett en del låga tak i Stockholm, som borde vara förebildliga; så Kungl. Slottets, Zieglerska husets och Rådhusets tak på Riddarhustorget, Ankarcronska huset på Regeringsgatan; han fann dessa byggnader icke blott eldsäkra, utan »jämwäl the ansenligaste, emedan man intet kan finna någon prydnad uti et oformligt tak».

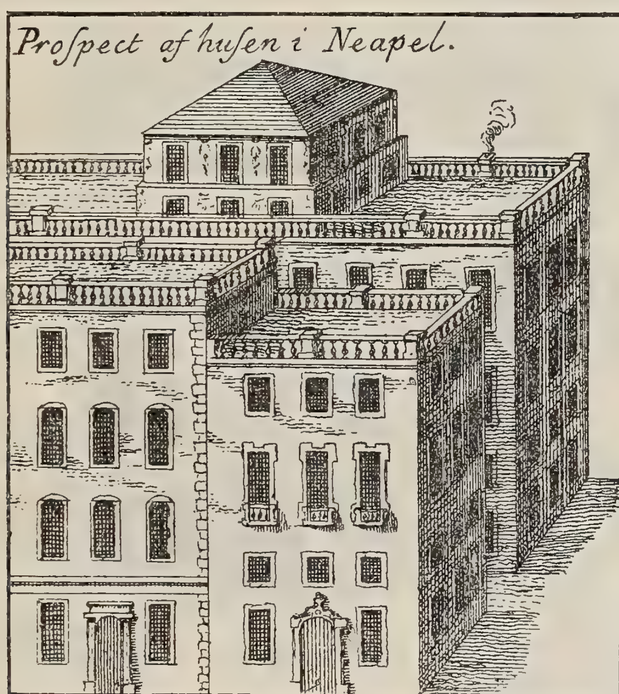

Fig. 185. Hus i Neapel med platta tak efter Angerstein.

Författaren bifogade i afbildning »Prospect af husen i Neapel» (fig. 185) för att visa prof på enligt hans mening idealiska tak; de voro »helt platta, och allenast så mycket lutande, at watnet intet qwarstannar —».

Angersteins propaganda fortsattes efter några år af Johan Brelin i hans Anmärkningar wid Byggningskonsten af år 1763.[1] Brelin beklagar, att Angersteins råd ej vunnit mer uppmärksamhet; detta

---

[1] Angerstein, Anmärkningar wid Italienska Byggnads Sättet til förekommande af Eldswådor, Sthlm 1759.

beroende på »en ogrundad föredom (at de ej kommit ifrån en ryktbar Architect)». Brelin angriper kraftigt det vedertagna sättet att uppföra taken »à la Manzare» och föreslår platta tak med motiveringen: »Skulle en mindre wåning tilökt på en byggning och täckt med ett platt tak intet göra samma nytta, som en vind med en hög takresning —?» Dylika tak skulle »mera pryda än de vanliga spitsiga takresningar», utom alla praktiska fördelar, som författaren anser att de erbjuda. Dessutom kunde dessa tak användas som altaner, »til deras tjänst, som om aftonstunderne, tröttade af dagens

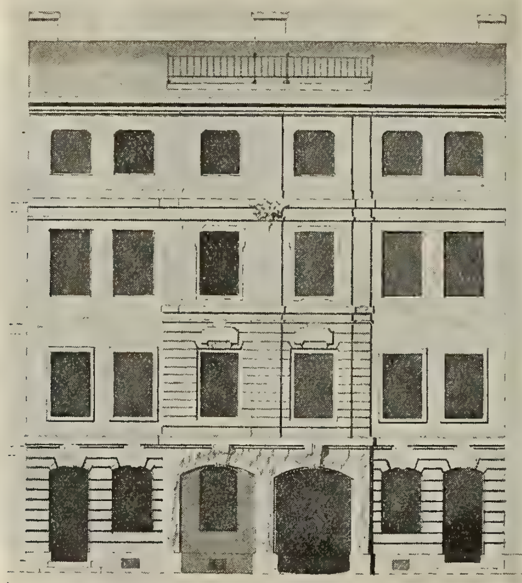

Fig. 186. Hus å söder. Fasadförslag af E. Palmstedt.

hetta, vilja taga förfriskning och tillika nöja sig med en behagelig utsigt».

Den anslutning till det italienska platta taket, som dessa skrifter förordade, slog igenom i teorin samtidigt med de nyantika ideernas genombrott i Sverige på 1780-talet. Karl August Ehrensvärd, denna stils originelle förkämpe, lär nu: »Hvad är styggt i hus? Alla de hus som bära höga tak, efter liksom ögat blir förledt at tro en del af huset undergått förstörelse, at det blifvit i hastighet rättadt med et stort tak, som innehåller den förlorade våningen».[1]

Hans angrepp fullföljdes af den förut omnämnde kritikern i

[1] Ehrensvärd, De Fria Konsters Philosophi, 1782; C. A. Ehrensvärds Skrifter, Sthlm 1837, s. 78.

Stockholmsposten 1791, hvilken nagelfor de »Publique och Private Byggnader, som i dessa sistledne 10 åren i Stockholm blifwit upförde».[1] Tvenne sammanbyggda hus på Fredsgatan, det Hildebrandska och det Bondeska, göra på författaren följande intryck: »Släta och brutna tak: lägre och högre: branta och brantare: men aldeles inga platta: och til råga i taksamlingen reser sig et godt stycke öfwer altsammans, et särskildt tak, för hwilket onödiga ändamål 4 stycken Tegel Colonner sträcka sig högre än de borde, och afskiära tak Cornichen, som rätteligen bordt utgöra och innefatta deras Entablement». Författarens och hans tids önskemål om takens utseende gifves slutligen i paradoxal form med följande ord: »Låga tak misstänker jag på varaktighetens wägnar: och höga är jag rädd för. Kanske du will ha ditt hus utan tak, sade min vän? hjertligen gerna om det vore möjligt, svarade jag.»

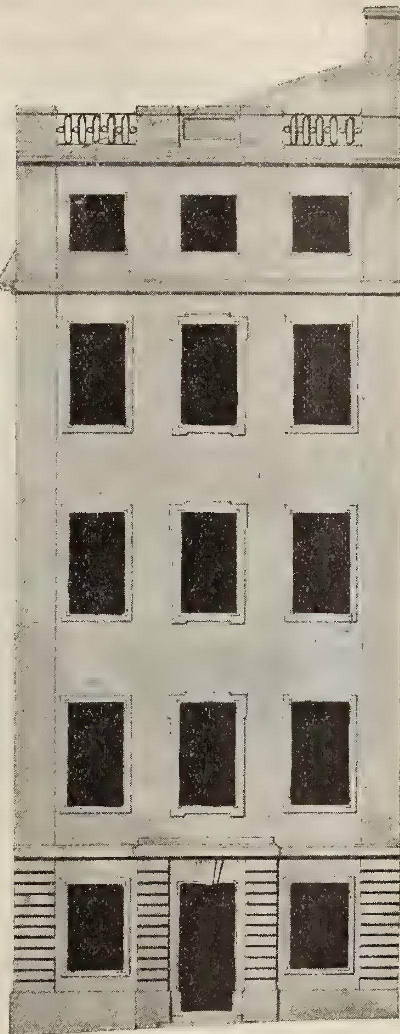

Fig. 187. Hus vid Storkyrkobrinken. Fasadförslag af L. Kolmodin.

Icke fullt så ytterlig är C. W. Carlberg, som året därpå, 1792, utgaf en skrift Tankar om byggnadssättet i Göteborg: »De brutna taken medföra gemenligen höga Resningar, innefatta större mängd af brännbart ämne och äro ej så hastigt rifne wid en Eldswåda, som de släta och medelmåttigt höga taken; dessutom bidraga de ingalunda til Husets prydnad och anseende, hälst de tyckas utmärka såsom wore Huset gjordt för takets skull, i stället för att göra taket för husets skull —». Carlberg tolererar dock mansardtaket, äfven inredt med vindskupor, »såsom det ock Utrikes besynnerligen i Frankrike ganska mycket brukas».

Vi finna alltså från 1750-talet upprepade kritiska inlägg mot höga takresningar, kraftigare ju längre fram i seklet vi komma. Det

[1] Stockholmsposten 1791, nr 84, 87, 91, 95, 97, 101.

är utan vidare klart, att vi skola finna en spegling af dess önskemål i den samtida arkitekturen.

Det första borgarhus, som uppenbart söker skyla taket och förtaga verkan af det, torde vara Eric Palmstedts år 1760 för Lars Morien ritade hus vid Hornsgatan på Söder[1] (fig. 186). Här är icke blott takfallet lägre än å samtida hus, men äfven neutraliseradt medelst ett järngallerverk. Något liknande se vi å såväl Cronstedts som Palmstedts förslag till börshus[2]; en längs taket gående balustrad döljer det redan i sig själf låga, enkla fallet. Ännu ett tidigt exempel på lågt takfall utgör Auglaurus 1, 2, uppfördt på Mynttorget efter ritningar 1764 af Adelcrantz eller Palmstedt (fig. 126).[3]

Fig. 188. Staden mellan broarna från Södermalm. Tuschteckning af Elias Martin.

Än mer upplysande exempel se vi senare i ett par ombyggda borgarhus, båda från år 1779. Neptunus mindre 1 var ett hus med gafvel åt gatan.[4] Arkitekten L. Kolmodin ombyggde huset 1779, hvarvid »en åt Stora Kyrkiobrinken nu wettande gafvel kommer at nedtagas».[5] Arkitekten gaf huset, som synes såväl å ritningen (fig. 187) som å det ännu kvarstående huset, ett brutet tak mot Prästgatan; men åt hufvudgatan, Storkyrkobrinken, lät han uppföra en skärm med horisontal barriärkrönt afslutning, hvarigenom byggnaden gör intryck att äga platt tak, så som tiden önskade det.

[1] B. N. A. 1760; ritningen daterad 25 juni 1760

[2] Sv. Konsth. s. 583.

[3] Borgarhus I, s. 361—63.

[4] Borgarhus I, s. 3—4.

[5] B. N. A. 1779, s. 1.

Samma år ombyggde arkitekten Johan Wilhelm Friese huset Hippomenes I[1], hvars utseende på grund af läget hade betydelse för Slottsbacken (fig. 134). Han tillgrep här samma medel som Kolmodin; han uppbyggde framför gafveln en skärm med horisontal afslutning och med en barriär, som korresponderar med en liknande å Storkyrkans östgafvel, med hvilken huset ses samtidigt.

Emellertid höra dessa knep till sällsyntheterna. Följer man ritningsserierna i B. N. A., finner man däremot under 1780-talet en del projekt med låga takfall, enstaka med osynligt tak.[2] En upplysande bild af den arkitektoniska smakens svängning från 1700-talets stil till nyantik visa de båda förslagen till ombyggnad af Myntet 1783 och 1784.[3] De sätta äfven på sin spets den förändrade smaken ifråga om taket. 1783, då projektet har fransk 1700-talskaraktär, är taket brutet; 1784, då förslaget om en grekisk tempelgafvel uppkommer, är taket lågt och obrutet.

Men ända till år 1798 härskar dock i ojämförlig öfvervikt ännu det seglifvade brutna taket i de borgerliga byggnadsprojekt, som uppgjordes. Stadsbildens karaktär kan icke sägas genom de sporadiskt uppträdande låga eller osynliga taken hafva förändrats under 1700-talet. Å bilder af staden från 1700-talets slut är det alltjämt det brutna taket, uppblandadt med ett och annat äldre säteritak, som skänker den bestämmande prägeln (fig. 188). Först vid sekelskiftet börjar det låga taket med enkelt fall taga öfverhand för att under 1800-talets lopp blifva ensamrådande.

---

[1] Borgarhus I, s. 12—13.
[2] B. N. A. 1788, s. 11.
[3] Sv. Konsth., s. 578.

SJÄTTE KAPITLET.

STADSBILDEN. EN SAMMANFATTNING

MER ÄN SJU SEKEL HAFVA BYGGT Stockholms stad. Har ock ofta det ena århundradet rifvit, hvad det förra gestaltat, bär dock staden drag af hvarje århundrades sträfvan; den framstår som ett konstverk, skapadt under en väldig tidrymd, och ännu lefvande och föränderligt. Den är en sjuhundraårig byggnad, uppförd af hundratals byggmästare med olikartade viljor. Den har varit orten för oräkneliga byggnadsdrömmar, som blifvit verklighet, för oräkneliga, som aldrig förverkligats. Så måste en skildring af de sekellånga sträfvanden, som kretsat kring denna stad, gifva endast en ofullständig och summarisk bild af den skiftande verklighet, som här än tagit gestalt och åter förintats, som än fragmentariskt lefver kvar, som än åter aldrig nått längre än till uppslag och projekt. Här är försökt, att genom ett uttagande af endast några sidor af byggnadsverksamheten i Stockholm, söka få fram en historik öfver de drag, som väsentligast präglat eller velat prägla stadsbilden i dess helhet. Men de individuella byggnadsverk och byggnadsstilar, som dock ytterst gifvit staden dess säregna karaktär, ha icke kunnat nås med denna skildring.

* * *

Medeltiden. Hur staden uppstått är ovisst, om grundlagd af konungen såsom troligtvis de inre, äldsta mälarstäderna voro, eller uppvuxen så småningom till en allt lifligare besökt handelsort, som Visby. Denna fråga är afgörande för den äldsta stadens struktur; i det förra fallet bör staden från begynnelsen hafva ägt en centraliserad plan, i det senare fallet en splittrad. Åtskilligt talar för, att det sista fallet är

Stockholms. Innanför stränderna på den lilla stadsholmen ha troligtvis de äldsta marknadsplatserna, 1000- eller 1100-talets anläggningar, varit belägna; den väg öfver åsen, som antages hafva förbundit dem, tro vi oss ännu se i Tyska Brinken—Kindstugatan; och den väg, som sedan äldsta tid ledt från fastlandet söder om holmen till fastlandet norr därom, igenkänna vi ännu i Västerlånggatan.

Arten af denna äldsta anläggning framställes blott som ett antagande; med större visshet kunna vi rekonstruera Stockholm från den närmast följande tiden, 1200-talets midt. Erikskrönikans uppgift om Birger Jarl som stadens grundläggare är säkerligen att fatta så, att jarlen på den eventuellt redan bebyggda holmen utstakade en ständig marknadsplats, lagd på åsens höjd invid den nyupprättade borgen. Denna plats, Stortorget, företer starka likheter med århundradets nordtyska anläggningar, ett nästan kvadratiskt torg, från hvilket gatorna växa ut åt alla sidor, en centralanläggning. Rådhus' och kyrkas placeringar å och invid torget synes närmast likna Lübecks, hvilken stad som kändt stod i liflig förbindelse med Stockholm.

Blef den innersta delen af staden präglad af torganläggningen, skapade däremot ringmuren ett helt olikartadt gatunät närmast utanför denna äldsta kärna. Muren, som uppfördes senast vid 1200-talets slut, fick på grund af såväl tradition som holmens säregna naturförhållanden formen af en långsträckt half oval. Genom enligt lag tillåtet bebyggande å ömse sidor om muren blef denna under tidernas lopp infälld i en ännu bevarad krans af kvarter, som bevarat aftrycket af murens riktning. Innan- och utanför de intill muren byggda husen utbildades »vall- och ringgator», hvilka till sin bredd bestämdes af byggnadsbestämmelser i stadens äldsta lag, Bjärköarätten, och hvilka ännu i sin största utsträckning hafva behållit sin ursprungliga struktur. De portar, med hvilka muren var försedd, synas icke i märkbar grad hafva inverkat på gatunätet; men utanför ett par af dem utbildades för Stockholm egenartade y-formiga brinkar.

Af stor vikt för stadens karaktär var, att hufvudtrafiken från närliggande land ej leddes innanför, men utanför muren; genom denna, dels af fortifikatoriska skäl, dels af hänsyn till terrängen uppkomna ordning kom denna eljest för stadsbildningen så viktiga stråkväg ej att påverka staden innanför murarna.

Utanför murarna upprättades under 1300-talets lopp en krans af kvarter, skilda genom smala bostadsgränder, som alla löpa mot

vattnet. Härigenom uppstod ännu ett nytt system i stadens anläggning, en »refbens»-planering af en art, som rikligt förekommer i de äldsta medeltidsstäderna. När omkring år 1400 en ny stadsmur upprättades, fullföljdes samma system äfven utanför denna mur.

Detta medeltida byggande skedde under uppsikt af ett par utsedda rådmän; de stadgar, de hade att rätta sig efter, voro Bjärköarättens byggnadsbestämmelser, hvilka synas hafva uppkommit icke som ett lån utifrån, men ur stadens egen byggnadshäfd. Det kan konstateras, att dessa praktiska byggnadsstadgar i mycket varit bestämmande för medeltidsstadens utveckling.

Den medeltida stadsanläggningen uppväxte ur praktiska kraf. De utrymmen och vägar, som bildades, voro framkallade af behofvet; om något estetiskt rumssinne i den bemärkelse, som alltifrån renässansen skapade gator och torg, kan man här icke tala; någon verklig stadsbyggnadskonst visar icke medeltiden.

Det medeltida husets förnämsta insats i stadsbilden utgjordes af dess grönskande tak och dess trapp- och kreneleringsgaflar. Här kan man tala om en omedveten stadsbyggnadskonst, då det visar sig, att ringmurens krenelering, som i så väsentlig grad gaf staden dess prägel, varit incitamentet för denna gafveldekoration.

Renässansen.

Under Johan III:s tid uppväxte i Stockholm en stadskänsla, i släkt med de italienska städernas. Men någon betydande ny princip inom stadsanläggningskonsten medförde dock ej denna tid. Det väsentligaste var, att stenhusbyggandet tog fart, nu framdrifvet af lusten att tjäna till stadens prydnad. Genom konungens initiativ blefvo husen slammade för att erhålla verkan af naturlig sten och Johan III gaf därigenom staden den hvitgrå färg, som den sedan kom att behålla i öfver hundra år. Hans tid kan betecknas som den sentima förrenässansen inom Stockholms stadsbyggnadskonst.

Den verkliga renässansen, det af de italienska renässansteorierna framdrifna klassiska systemet, rätvinklighetens, rätlinjighetens, regularitetens system, kom till Sverige först vid 1600-talets början. På sin segrande väg öfver Europa nådde det Nederländerna under 1500-talets andra hälft, och genom nederländare tog det mark i Sverige under 1600-talets första år, vid anläggningsplaner till Göteborg. Delvis på grund af bristande organisation i Stockholms byggnadsledning nådde det hufvudstaden först ett tjugotal år senare.

Men man kan antaga, att konungen jämte stadsanläggaren Hans Fleming redan länge hade umgåtts med planer på en omgestaltning af staden.

Genom den stora eldsvådan 1625 fick man stöten till, att ändtligen tillämpa den nya smaken och den s. k. Konungsgatan — den gata som enligt Alberti skulle framför andra vara linjerät i en stad — blef den första renässansgatan i Stockholm. Den följdes af flera, dels i outförda förslag, dels verkligt utförda. Intill tiden omkring 1640 tillämpades hufvudsakligen detta förenklade renässans-system — den raka gatan. Sedan den kraftige Klas Fleming blifvit öfverståthållare i Stockholm 1634 och de båda stadssamhällena gamla staden och Norrmalm sammanslagna år 1636, projekterades under 1630-talets sista år storartade nyplaneringar öfver vidsträckta stadsområden. Omkring år 1640 kom man fram till en formel för dessa anläggningar, som approberades och följdes. Det är den ännu efter snart 300 år alltjämt förhärskande stadsanläggningsmetoden: en hufvudgruppering efter terrängen och därefter en utan hänsyn till naturliga förhållanden schematisk schackbrädeplanering; denna anläggnings främsta kännemärken äro dess rektangulära kvartersbildning samt dess brist på komposition i stort: nya kvarter kunna adderas till gamla in infinitum utan att rubba systemet. En motsvarighet till detta kan ses i Nederländerna.

I samverkan med denna nya stadsplan företog man upprensandet af de äldre gatorna till fria gator; det under medeltiden tillämpade byggnadssättet med utstående byggnadsdetaljer stäfjades och gatan gjordes ren, öppen och fri. Dock kvarhöllo sig, på grund af särskilda, påvisbara omständigheter, vissa rester — utkragningar, hvalf — ännu till våra dagar.

Renässanssystemet i Stockholm innebar i sin tillämpning mer en praktisk-byråkratisk än en estetisk stadsplanekonst. Men den var dock den första och ojämförligt största rent principiella stadsplanekonst, som förekommit i Stockholm. Af samtiden uppfattades dess regularitet som den enda tänkbara lösningen af stadsbyggnadsproblem och hvarje afsteg därifrån ansågs lända staden till vanheder.

Den fordran man hade på det enskilda huset ur stadsbyggnadssynpunkt var framför allt, att det borde vara af sten. Under hela 1600-talet bestämma upprepade byggnadspåbud, att de förnämsta gatorna för stadens heder skulle beklädas med stenhus. Trähusen

skulle skjutas bort till aflägsna kvarter och bakgårdar. Denna synnerligen lifliga agitation var helt en stadsbyggnadskonstens agitation; någon praktisk rädsla för eldsvådor motivera sällan dessa bestämmelser.

Den stora byggnadsifvern under 1600-talets andra fjärdedel frambragte en hel del rikt utstyrda hus. Sin väsentliga insats i stadsbilden gjorde de genom gafvelröstena. Dessa följde tvenne hufvudtyper: dels svällande volutgaflar, dels med obelisker och ornament beprydda spetsiga, gotiserande trappgaflar. Båda typerna äro europeiskt allmängods. Den hastiga rytm och den festliga oro, som 1600-talsstadens stadsperspektiv äga, måste främst tillskrifvas dessa praktfulla vertikaler.

Barocken. Vid 1600-talets midt inträdde en ny period i Stockholms stadsbyggnadskonst. Den förra perioden var till hela sin natur en tysknederländsk renässans; denna period, 1650—1718, blef en rent italiensk. Men i Italien stod redan vid denna tid barocken i sin blomning och man kan därför beteckna den stadsbyggnadskonst, som nu utvecklades i den svenska staden, med detta namn.

Att vid denna tid omslaget skedde, står i beroende af den förändrade byggnadsledningen. Från att hafva legat i händerna på rena ämbetsmän löstes nu stadsbyggnadsproblemen af rikets främste arkitekter. Dessa, som voro utbildade i Italien och Frankrike, medförde till Stockholm tidens nya stadsbyggnadsprinciper. Det var ett högt utveckladt sinne för platsens arkitektoniska utbildning, som nu efterträdde den föregående tidens starka intresse för gatan. Genom konstnärligt samarbete mellan monumentalbyggnaden och gatu- eller torgrummet sökte arkitekterna gifva lyftning åt enstaka stadspartier. En del förslag af Tessin d. ä. och Jean de la Vallée, hvilka dock nästan alla blefvo outförda, betyga den lefvande känsla för särskildt romersk platskomposition, som nu nått Stockholm.

Dessa båda arkitekters verksamhet inom stadsbyggnadskonsten var dock mer tillfällig och obetydlig. Men de vägar, de slagit in på, beträddes af Tessin d. y., och i ett väldigt stadsbyggnadsförslag omkring slottet gaf han den största, mest helgjutna platskomposition, som Stockholm bevittnat. Det mest markanta i hans insats var att låta en mångfald byggnader samordnas till hela och ståtliga stadsbilder. Den romerska barockens alla uppslag — öppnade per-

spektiv, utnyttjande af terrängskillnader, axial gruppering, dominerande hufvudbyggnader, skenperspektiviska effekter — utnyttjade arkitekten på ett för de stockholmska förhållandena fullt naturligt sätt. Blott en obetydlig del af Tessins planer nådde någon fullbordan; vid 1700 talets slut återupptogs dock hans tanke och blef delvis en verklighet.

Vid sidan af Tessin framkastade den arkitektoniskt djupt intresserade Karl XII en del betydelsefulla uppslag, af hvilka dock intet kom till utförande. Hans projekt utmärka sig för en för tiden förvånansvärdt känslig uppfattning af de i staden gifna natur- och terrängförhållandena, desto egendomligare som konungen uttänkt planerna i Bender.

Det enskilda husets nya insats i stadsbilden under denna epok var framför allt, att dess gafvelrösten ersattes af takfall mot gatan. Genom denna klassicistiska tendens skedde ett starkt omslag: den vertikala oroliga stadsbilden fick under loppet af 1600-talets andra hälft en allt lugnare, allt mer horisontal hufvudverkan. I samma anda verkade den skiljaktiga afputsning, som husen nu undergingo; slamningen, som lät de enskilda stenarna i muren framträda, ersattes nu af en kraftig puts, som formade muren till ett helt block; putsen som materialimitation ersattes af putsen som material.

Den föregående tidens stadsbyggnadsprojekt utgingo från ett fåtal betydande ledande män, från enskilda initiativ; förslagen rörde enstaka, särskildt centrala stadspartier. Men någon samlad stadsbyggnadskultur kan icke sägas härska under denna tid. 1700-tals-klassicismen.

Den närmast följande tiden har icke att uppvisa krafter, som kunna mäta sig med en Tessin d. y., men i gengäld vaknar nu en känsla för stadsbyggnadskonsten i hela dess omfång. Det var Frankrike, som häri gaf impulserna, såväl genom sin byggnadskonst som genom sin teoretiska litteratur. Det starka nya intresset för äfven den borgerliga arkitekturen stod i denna stadsbyggnadskonsts tjänst. Det blef därför naturligt, att förmedlaren af denna nya uppfattning hos oss blef stadsarkitekten.

Stadsarkitekten fick till sin uppgift att taga vård om alla till stadsbyggnadskonsten hörande frågor och från honom utgick en teoretisk verksamhet af betydelse för stadens konstnärliga skötsel. Viktigast af detta var skapandet af 1700-talets byggnadsordningar,

1725, 1736, 1763, hvaraf den mellersta, författad af stadsarkitekten J. E. Carlberg, framförde starka kraf på ett konstnärligt målmedvetet byggande af öppna platser i fransk anda. I samband med stadens arkitektkontor, där stadsarkitekten verkade, stiftade Carlberg en arkitektskola, som tog hand om utbildningen af Stockholms arkitekter. I denna skola undervisades äfven i stadsbyggnadslära af såväl Carlberg själf som af hans efterträdare, Carl Henrik König. I en af den senares läroböcker ser man den mest adekvata motbild till de franska teorierna från 1700-talets midt. Undervisningen framhäfde med eftertryck tvenne stadsbyggnadskonstens hufvudtankar; i fråga om stadens plangifning framhölls vikten af att öfvergifva renässansens parallellogram-form och i stället tillämpa en regularitet, olika för olika trakter, men upprättad efter principen: symmetriskt omkring en hufvudaxel; i fråga om husets fasadbildning betonades, att denna är väsentligast till, icke för husets egen skull, utan för att dekorera gata och torg.

I anslutning till de teoretiska skrifterna, som icke inskränkte sig till de ur arkitektskolan utgångna, uppväxte den nya staden, 1700-talets Stockholm. Hufvudtendensen var nu som under barocktiden att skapa dekorativa platser, men icke blott den stora arkitekturen som förr, utan äfven den enkla och borgerliga fick vara delaktig däri. Barockens ideal var framför allt att forma sköna förplatser till monumentalbyggnaderna; nu formar man äfven och framför allt platserna för deras egen skull, där husen främst äro till som väggar.

Det är genom en hel skara af från Frankrike lånade stadsbyggnadsprinciper, som man sökte skänka Stockholm en rikare och ädlare hållning. Så införde man krafvet på enhetlig fasadbildning, hvarigenom kvarteret, särskildt vid öppen plats, förlänades en gemensam hel fasad; denna sträfvan föranledde äfven de gamla gatuhvalfvens bevarande. Vidare framhölls vikten af att korresponderande hus gjordes lika; detta gaf icke blott lika ställda fria byggnader å torg likartad arkitektur, utan äfven korresponderande hus inom samma kvarter. En särskild vikt lades vid att gatan skulle sluta upp mot någon vacker byggnad, som skulle tjäna som fond åt gatuperspektivet. I anslutning till detta önskade man genom anbringandet af fasadkulisser erhålla de bästa möjliga utsikter och begränsningar på särskildt betydelsefulla platser.

Med dessa medel sökte man dekorera gator och framför allt

platser. Öfverallt, där det var möjligt, sökte man öppna en mindre plats eller skänka en redan befintlig plats större monumentalitet. Ett monument, uppställdt å platsmidten eller som point de vue till ett flertal gatuperspektiv var det förnämsta medlet att höja torget från nyttighetstorg till prydnadstorg: 1700-talets stora dekorativa torgplats blef Gustaf Adolfs torg, då det på 1770-talet af Gustaf III och Adelcrantz började danas efter Tessin d. y:s glömda och återuppväckta planer. Dess karaktär af mot vattnet öppnad kungsplats var dock icke ett Tessinskt, men ett franskt 1700-talsdrag; och outförda uppslag af Palmstedt sökte närma torget till det modärna Paris' stoltaste plats — Place de la Concorde.

Genom hela seklet var den tanken lefvande att förena detta Gustaf Adolfs torg med slottet till ett arkitektoniskt helt genom en inbyggd bro. I detta visade sig de olika förslagsställarna som dyrkare af fransk rytmisk platskomposition, ett intimt förbindande af platser af olika form och karaktär till ett enda helgjutet stadsparti.

Åtskilliga af förslagen rörande denna förbindelse ville öppna bron i en strandplats mot sjön. Här visade sig tidens starka begär efter frihet, ljus, rymd. Dessa kraf sökte icke blott skapa nya och öppna igenstängda platser, de voro äfven bärare eller understödjare af en hel del andra af seklets stadsbyggnadsidéer. Husen, som förut tornats upp i höjden genom sina höga tak, fingo nu låga, brutna takfall. Fasadernas grå karolinska ton lättades och liksom under en halfsekellång soluppgång ljusnade hus efter hus och Stockholm framstod som en helt gul stad. Man sökte dessutom öppna staden genom strandgator och strandplatser mot vattnet, hvarigenom den instängda 1600-talsstaden skulle förvandlas till en ljus, öppen sjöstad.

I detta sista grepp vill man gärna äfven se ett utslag af den naturkänsla, som, lefvande under hela det senare 1700-talet, vid århundradets slut sökte drifva naturen in i staden. Några enstaka försök att låta naturparker grönska inne i stadens centrum spåras vid sekelslutet, sedan den föregående tiden starkt arbetat på naturens utdrifvande ur staden. Den mer praktiska sidan af detta naturintresse, nämligen 1700-talets lust att utnyttja landets egna naturtillgångar, fick äfven följder för stadsbyggnadskonsten. Så visar det sig, att skogsskyddet blef en bidragande orsak till stadens bebyggande med stenhus; vidare var tiden lifligt intresserad af att i större

omfattning än förut tillgodogöra sig naturstenen för byggnadskonsten.

Nyantiken. Vid sekelslutet framträder åter en omsvängning af stadsbyggnadsidealen. Den stilriktning, som inom den bildande konsten benämnes nyantik, hade äfven sina särskilda önskemål rörande stadens planerande. Det blef närmast en återgång till renässansschemat; 1700-talets slut och 1600-talets midt möttes i Stockholm i gemensamma sträfvanden. Den raka långa, »romerska» gatan blef nu liksom då en visserligen aldrig uppfylld dröm; och prydnadsplatsen skulle icke längre vara öppen och icke längre formad efter den axiala regularitetens princip, men rektangulär och, så vidt möjligt var, sluten.

Denna antikisering af stadsplanen, som dock icke blef realiserad i 1700-talets Stockholm, motsvaras af en antikisering af stadens fasadbildning. Hustaket får enkla låga fall af en grekisk tempelgafvels lutning eller också afslutas huset skenbart af ett platt tak. Den gula lifliga 1700-talsfärgen börjar alltmer försvinna och murarna affärgas i en helt grå ton. Och troligtvis är denna affärgning stor skuld till att det intresse för naturstenen, som den närmast föregående tiden väckt, nu förkväfves.

Det är dessa vid sekelskiftet omkring 1800 sporadiskt uppträdande tendenser, som bilda grundvalen för hela 1800-talets stadsbyggnadskonst. Material, färg, tak och framför allt stadsplaneringen följa den inslagna vägen. De aldrig utförda 1800-talsprojekten om ombyggande af gamla staden och den stora, hela Stockholm omfattande regleringen af 1866 hvila helt på principen om rätvinklighet och rätlinjighet; de bilda en direkt fortsättning af Klas Flemings gärning. Liksom under dennes tid blef det äfven nu den driftige ämbetsmannens, icke den konstnärlige arkitektens sak att genomdrifva regleringen. Ty däri skiljde sig 1600- och 1800-talsrenässansens stadsbyggnadskonst från barockens och 1700-talsklassicismens: den förra var frukten af en ursprungligen konstnärlig, men strängt begränsad idé, som stelnat till en praktisk formel i praktiska mäns händer; den senare var sprungen ur en konstnärligt lefvande teori och ur en rik verklighet, som konstnärshänder sökte

flytta öfver till Stockholm och gifva en för stadens egenartade natur lämpad form. Så blef det ett naturligt öde, att den förra kom att vinna en öfverlägsen seger i verkligheten, medan den senare mest kom att stanna vid grandiosa uppslag och stora, djärfva, aldrig förverkligade drömmar.

KÄLLOR OCH LITTERATUR.

I. PRIMÄRA KÄLLOR.

A. OTRYCKTA KÄLLOR.

Byggnadsnämndens arkiv, Stockholm [B. N. A.].
Byggnadsritningar. Serien 1713—1800.

Fortifikationsarkivet, Stockholm [Fort. A.].
Kartor. »Schwensche Plante Booken», II a. C., 1637.

Konstakademiens arkiv, Stockholm [Konst. A.].
Handskriftssamlingen. Handl. af N. Georgii, E. Palmstedt, Nic. Tessin d. y.
Handteckningssamlingen. Ritningar af E. Palmstedt.
Kungl. Bref.
Protokoll. I, II (1768—85).

Krigsarkivet, Stockholm [Kr. A.].
Stockholmssamlingen. Kartor. Ritningar och memorial af Nic. Tessin d. y.

Kungliga Biblioteket. Stockholm [K. B.].
Dahlbergs teckningar till Suecia.
Engeströmska samlingen. B. VIII, 2, 1.
Handritade utsikter. Stockholm.
Handskriftssamlingen. Skön konst. Ritningar och manuskript af L. J. Desprez, P. Estenberg, C. H. König, E. Palmstedt, G. af Sillén.
Kartafdelningen. Stockholmskartor.
Rålambska samlingen. N:r 177 fol.
Tilas imperialfolio.

Kungliga Byggnadsstyrelsen, Stockholm.
Kungl. Bref.
Stockholmssamlingen. Kartor af J. E. Carlberg, E. Palmstedt, O. Tempelman, Torslundh. Ritningar af E. Palmstedt, G. af Sillén.

Nationalmuseum, Stockholm.
Arkivet. I, 16. Memorial af Nic. Tessin d. y.
Eichhornska samlingen. Planer och ritningar af J. de la Vallée, E. Palmstedt.
Hårlemanska samlingen. Franska torgplaner samt ritningar af Nic. Tessin d. y., Elias Martin.

Riksarkivet, Stockholm [R. A.].
Oxenstiernska samlingen. Bref till Axel Oxenstierna från J. de la Vallée, Nic. Tessin d. ä.
Riksregistraturet. [Riksreg.].

Stockholms stads acta. 5. Handl. om byggningskollegium. 7. Handl. af P. Franc, G. Stiernhoff, Nic. Tessin d. ä., J. de la Vallée. 8. Handl. af Karl XII samt om Stockholms slott. 9. Handl. och ritn. af J. E. Carlberg.

Städernas privilegier. B. I.

Tessinska samlingen. 1. Kungliga bref. 2. Bref till Nic. Tessin d. y. från G. Adelcrantz. 4. Nic. Tessins d. y. concepter till bref och andra skrifvelser. 8. Handl. rörande konsthistoriska ämnen I.

Rådhusarkivet, Stockholm [RåA.].

Bref från Öfverståthållaren.

Byggningskollegiets Protokollsböcker. Därjämte »Alphabetisk Register — — wid — — byggnings- och embetscollegium — — befintlige — — bref ver — — 1621—1718» af J. Pahl 1736.

Civilakter. 1670; 1673.

Edsformulär. 1707—1805.

Kollegiernas Memorial. [RåA. Memorial.] Mem. af A. Amnaeus, J. E. Carlberg (med ritningar), Tyska församlingen, J. Ziegler m. fl.

Kungliga Bref. Däribland byggnadsreglemente för Norrmalm 4 juli 1686.

Stockholms Stads Embetsbok. 1545—1581.

Stockholms Stads Protokoll.

Stockholms Stads Registratur.

Stockholms Stads Tänkeböcker [Tänkeboken].

Slottsbyggnadskontoret, Stockholm.

Ritningar af E. Palmstedt, Nic. Tessin d. ä., J. de la Vallée.

Stadsingeniörskontoret, Stockholm.

Kartan M. 92.

Statens Historiska Museum, Stockholm [S. H. M.].

Rosenhaneska samlingen. Holmia.

Stockholms Stads Arkiv, Stockholm [St. A.].

Byggnadsritningar. [Ritn.]. Ritn. och memorial af J. Brolin, J. E. Carlberg, E. Palmstedt.

Gamla och nya tomtnumreringen i Stockholm enligt 1820 års mantalslängd. Upprättad af J. Flodmark.

Stadsarkitektens Memorial. Förslag af J. E. Carlberg till allmän byggnadsordning; till Stockholms stads byggnadsordning af 1736 (5 st.) och 1763, till stadsarkitektinstruktion.

Stockholms Stads Räkenskapsböcker [Stadens räkensk.]. Därjämte en volym med titel »Beskedh om nogra tompter som ifrå staden försolde äro 1629: 630».

Uppsala Universitets Bibliotek, Uppsala [U. U. B.].

Afd. S. 132.

Afd. X. Gahm Perssons anteckningar. X 222.

Nordinska samlingen [Nordin]. 287. Handl. af O. Broman.

Palmskiöldska samlingen. [Palmskiöld]. 259.

Topografiska planscher. [Top. pl.]. Bl. a. planer och ritn. af C. F. Adelcrantz, C. Bennet, C. J. Hjelm, E. Palmstedt, O. Tempelman.

Westinska samlingen. [Westin]. 1067. Handl. om Börsen.

B. TRYCKTA KÄLLOR.

Urkundspublikationer, samtida memoarer, litteratur och afbildningar.

ADLERBETH, G. J., Historiska Anteckningar. Utg. af G. Andersson. II. Örebro 1857.

Adressen 1775.

ALBERTI, L. B., De re ædeficatoria. Argent. 1541.

ANGERSTEIN, R., Anmärkningar wid Italienska Byggnads Sättet. Stockholm 1759.

Anmärkningar om Tall- eller Furu-skogen; i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar 1769.

BÆCKSTRÖM, A., Ungdomens Information i Byggkonsten; i Arkitektur 1917.

BECKEN, J. L., Dagbog paa en Reise i Sverrig. Köpenhamn 1820.

BLONDEL, J. F., Architecture françoise etc. I—IV. Paris 1752—1756.

——, Cours d'architecture. Tome VI. Paris 1773.

BOISSERÉE, J. S. M. D., Denkmale der Baukunst von 17ten bis 13ten Jahrhundert am Nieder-Rhein. München 1833.

BRELIN, J., Anmärkningar wid byggnings-konsten at igenom förbättrade eldstäder bespara ved och få rökfria vånings-rum. Del. I. Stockholm 1763.

BROLIN, J., Grundritning öfver Stockholms stad — — år 1771.

Byggnads- och befästningsföretag, Konung Johan III:s. Utg. af V. GRANLUND; i Historiskt Bibliotek; utg. af G. SILFVERSTOLPE, 1, 2. Stockholm 1875—76. [GRANLUND.]

CARLBERG, C. W., Tankar om byggnadssättet i Göteborg. Göteborg 1792.

CARLBERG, J. E., Förteckning på några Stycken eller Dehlar, hwaruti hädanefter tienlige Ämnen i Stockholms Stads Architect Contoir komme at underrättas och läras. Stockholm 1740.

——, Ordning och förteckning på ungdomens information i byggkonsten enligt 20 och 21 §§ uti architect-instructionen. Stockholm 1771.

CARLGRUND, E., De initiis Stockholmiae. Stockholm 1706.

CHAPMAN, F. H., Tractat om Skepps Byggeriet, tillika med Förklaring och Bevis öfver Architectura navalis mercatoria. Stockholm 1775.

Charta öfver Stockholm med dess malmar och förstäder af H. K. Maj:t till strandernes anläggning — — 1 juli 1751.

CLARMANNUS, I. P., Oratio de Regni Suecici Metropoli. Stockholmia. Holmia 1638.

CLAUDIUS, A., Oratio in laudem Stockholmiae. Stockholm 1636.

CORDEMOY, DE., Nouveau traité de toute l'architecture ou l'art de bastir. Paris 1714.

CRONSTEDT, A. F., Om tillgång på ämnen för Stenhusbyggandet; i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar 1761.

CRONSTEDT, C. J., Tal om Sten-Hus Byggnad; i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar 1741.

(DAHLBERG, ERIK), Suecia antiqua et hodierna, u. o. o. å.

DAUMONT, A., Resa i Sverige år 1830. Öfversättning. Stockholm 1834.

DAVILER, A. CH., Cours d'Architecture. Utg. af L. CH. STURM. Amsterdam 1699.

DESGODETS, A., Les Loiz des Bâtiments suivant la coutume de Paris. Paris 1748.

Dictionnaire d'architecture civile militaire et navale. Paris 1770.

Diplomatarium Suecanum, I. Coll. et ed. J. G. LILJEGREN. Holmiæ 1829. [Sv. Dipl.]

EFFEN, J. VAN, Relation curieuse d'un voyage en Suède; i Le Misantrope, Tome II, 2:dra uppl. 1741. Jfr Historisk Tidskrift, årgång 13.

(Ehrenswärd, C. A.), De fria Konsters Philosophie 1782. Stockholm 1786.
Elers, J., Stockholm, I—IV. Stockholm 1800, 01.
Erikskrönikan, Gamla eller, utg. af G. E. Klemming; i Svenska Fornskriftsällskapets samlingar XVII, 1.
Espling, O., Om mineraliers användande i byggningskonsten. Diss. Uppsala 1784.
Estlander, I. E., Acad. afhandling — — uti Byggningskonsten etc. Åbo 1797.
Extra Posten 1793.
Förr och nu 1876.
Ferrerio och Falda, Palazzi di Roma etc., u. o. s. å.
Fersen, Fr. A., Historiska Skrifter. Utg. af R. M. Klinckowström. D. V. Stockholm 1870.
Georgii, N. Theorie om zirater. Stockholm 1786.
Gjörwell, C. C., Brefväxling I. Stockholm 1798.
Hach, Joh. Fr., Das alte Lübische Recht. Lübeck 1839.
Halmaeus, F. D., Enchomiasticon til then nampnkunnighe och widtberömde Staden Stockholm. Stockholm 1634.
Hamilton, K. D., Anteckningar af en gammal gustavian; i Historiskt Memoirebibliotek. Stockholm 1854.
Handlingar ur von Brinkman'ska archivet på Trolle-Ljungby. Utg. af G. Andersson. I. Örebro 1865.
Hausmann, J. Fr. L., Reise durch Skandinavien 1806. Göttingen 1811—18.
Hesling, J., Declamatio in laudem Holmiæ. Stockholm 1669.
Hildebrand, E., Stockholms Stads Tänkeböcker 1474—1483 samt Burspråk. Stockholm 1917. (Stockholms Stadsböcker från äldre tid, Serie II, 1.)
Hildebrand, S., En holländsk beskicknings resor i Ryssland, Finland och Sverige 1615—1616. Trenne reseberättelser, från de tryckta och handskrifna originalen. Öfvers. och utg. Stockholm 1917.
Hochschild, Rutger Fredrik, Memoarer. Utg. af H. Schück, I—III. Stockholm 1908, 09.
Hårleman, Carl, Dag-bok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets Landskaper giord Resa år 1749. Stockholm 1749.
——, Dag-bok öfwer etc. — — — år 1752. Utg. af H. H. Liewen. Stockholm 1753.
Iversen, B., Metrica Sueciae Metropoleos Delineatio. Stockholm 1664.
Jombert, Ch. A., Architecture moderne. Tome II. Paris 1764.
Jombert, Cl., Architecture moderne. Paris 1728.
Kalm, P., Enfalliga tanckar om det som bör i achttagas wid En Stads anlägning. Diss. Åbo 1753. (Resp. G. F. Aurenius.)
Karta öfver Visby 1854.
Keyser, H., Stockholm in Schweden. Träsnitt 1637.
Kittner, F., Vitruvius und der Städtebau; i Der Städtebau 1907.
König, C. H., Inledning til mechaniken och Bygningskonsten. Stockholm 1752.
Lassota v. Steblau, Erich, Tagebuch, Hrsg. von R. Schottin. Halle 1867.
(Laugier), Essai(s) sur l'architecture. Paris 1753.
Liedbeck, L., Differentia Aedificii lapidei et lignei lapidibus mixti. Diss. Lund 1751. (Resp. L. Forelius.)
Linnerhielm, J. K., Resor i Sverige, I. Stockholm 1797.
Magalotti, L., Sverige under år 1674. Från italienskan utgifven af G. M. Stenbock. Stockholm 1912.
Manuel des lois du bâtiment. Deuxième edition. Vol. I. Paris 1880.
Marot, J., Recueil des Plans Profils et Elevations. Paris u. å.

MESSENIUS, J., En lustigh och trowardig Chrönika om Stockholm år 1629; i Historiskt Bibliotek. Utg. af C. SILFVERSTOLPE. Del. I. 1875.
MODÉE, R. G., Utdrag utur alle ifrån den 7 decemb. 1718 utkomne Publique Handlingar etc. I—XV. Stockholm 1742—1829.
MOLBECK, CHR., Brewe fra Swerrige i Aaret 1812. D. 1—3. Kiøbenh. 1814—17.
OLAUS MAGNUS, Historia om de nordiska folken. Svensk öfversättning. 1—3. Utg. af Michaelisgillet. Uppsala & Stockholm 1913—16.
OLAVUS PETRI, En svensk Cröneka; i Samlade Skrifter af Olavus Petri. Band IV. Utg. af B. HESSELMAN. Uppsala 1917.
PALLADIO, A., L'Architettura. Venetia 1642.
PATTE, Monumens erigés en France à la gloire de Louis XV. Paris 1765.
LE PAUTRE, J., Karl X Gustafs likfärd 1660; i S. VON PUFENDORF, De rebus a Carolo Gustavo etc. Norimbergae 1696.
PENTHER, J. FR., Ausführliche Anleitung zur bürgerlichen Baukunst. Augsburg 1744—46.
Plakat och Förordningar, Kungliga.
Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at i akttagas. Stockholm 1776.
Instruktion för stadsarkitekten 1736.
Kungörelser 22/6 1744, 21/8 1749, 19/1 1757, 22/2 1758, 6/3 1761, 15/5 1691.
Stockholms Stads Byggnadsordning af 1725.
Stockholms Stads Byggnadsordning af 1736.
Stockholms Stads Byggnadsordning af 1763.
Plan af Stockholm med dess malmer 1795 af F. AKREL.
Plan af Stockholm. Ritad 1802 och 1803 af C. AKREL. Graverad och utgifven 1805.
Registratur, Konung Gustaf den förstes, I—XXIX. Stockholm 1861—1916. (Handlingar rörande Sveriges Historia. Utg. af Riksarkivet. Första serien.)
ROSENFELDT, W. VON, Låfdicht öfver Stockholms stad; å Svea rikes hufvudstad Stockholm — — utj en — — grundrijtning 1701.
ROSENHANE, SCHERING, Relation om Stockholms Slotts och Stads Tilstånd in til År 1663; i Adressen 1775.
RÜDLING, J. G., Det I Flor stående Stockholm etc. Stockholm 1731.
SALBERG, J. J., Om vitriolens nyttjande; i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar 1743.
SIRÉN, O., Nicodemus Tessin d. y:s studieresor i Danmark, Tyskland, Holland, Frankrike och Italien. Anteckningar, bref och ritningar. Stockholm 1914.
STALHOFF, G., Stockholm 1660. (Utg. och delvis öfvers. af R. CEDERSTRÖM); i Samfundet S:t Eriks årsbok 1910.
STIERNMAN, A. A. VON, Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. I—VI. Stockholm 1747—1775. [STIERNMAN.]
Stockholmsposten 1791.
Stockholms Stads Jordebok 1420—1474. Utg. af H. HILDEBRAND. Stockholm 1876.
Stockholms Stads Ordinantier — — — framgifne af M. LAGERSTRÖM. Stockholm 1731.
Stockholms Stads Privilegiebref 1423—1700. Uppsala 1900—01. Utg. af K. HILDEBRAND.
Stockholms Tidning 1827.
STURM, L. C., Der auserlessneste und — — verneuerte Goldmann — — oder die ganze Civil-Bau-Kunst etc. Augsburg 1721.

STURM, L. C., Gründliche Unterricht von Häng- und Sprengwercken. 2:dra uppl. Stockholm, Leipzig 1726.
STÅHL, C., Utkast till lärobok i byggnadskonsten. Stockholm 1834.
SULZER, J. G., Allgemeine Theorie der schönen Künste. Th. 1—4. Leipzig 1778—79.
SWAB, A. VON, Sätt at stöpa hus af Slagg och Mursten; i Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar 1761.
Svenska Riksrådets Protokoll, I—XIII. Stockholm 1878—1912. (Handlingar rörande Sveriges Historia. Utg. af Riksarkivet. Tredje serien.)
Sveriges gamla Lagar. Utg. af C. J. SCHLYTER. B. 6, 10, 13. [SCHLYTER.]
Sweriges Rikes Lag. Gillad och antagen på riksdagen 1734. Stockholm 1736.
TESSIN, CARL GUSTAF, Dagbok, 1757. Utg. af G. MONTGOMERY. Stockholm 1824.
(TESSIN, NIC., D. Y.), Femton graverade Taflor hörande till grundritningar och Facader af Kongl. Slottet i Stockholm.
Tessin och Tessiniana. Biographie med anecdoter och reflexioner, samlade utur fremledne Riksrådet m. m. Grefve C. G. Tessins egenhändiga Manuscripter. Stockholm 1819.
Tidningar, Allmänna, 1789.
Tidningar, Lärda, 1761.
TILLÆUS, P., Generalcharta öfver Stockholm med Malmarne åhr 1733.
TROZELIUS, K., Tanke-försök om Sten-Hus-Byggnads Nytta. Diss. Lund 1760—61.
——, Välmänt uppmuntran att rätt nyttja Landsens Goda. I, II. Diss. Lund 1760, 1764.
TWIST, P., Det Prägtiga Stockholm uti en Nyårs önskan. Stockholm 1753.
Utlåtande med förslag till gatureglering i Stockholm. Stockholm 1867.
Veræ ac justæ rationes, quare Regnum Suetiæ Christierno captivo Daniæ olim regi ac eius heredibus nihil debeat. Holmiæ 1547.
VOGEL, S. VON, Stockholms stadz härkomst och beskrifvelse; omtr. i Samfundet S:t Eriks årsbok 1911 af N. ÖSTMAN.
WALLIN, J. P., De Originibus et Incrementis Stockholmianis. Stockholm 1685.
WERMING, N. G., Karta öfver Stockholm. 1818.
WHITELOCKE, B., Dagbok — — 1653 och 1654. Öfvers. af U. VON TROIL. Uppsala 1777.
WIJNBLAD, C., Ritningar på fyratio Wåningshus af Sten och trettio af Träd etc. Stockholm 1755.
——, Ytterligare Tilökning af Ritningar på Wåningshus etc. Stockholm 1756.
WILLEBRAND, J. P. Grundriss einer schönen Stadt. I. Hamburg und Leipzig 1775—76.
WÄST, G., Oratio de Nobilissima Sveonum Civitate Stockholmia. Stockholm 1665.

II. BEARBETNINGAR.

ALMGREN, O., Sveriges fasta fornlämningar. Stockholm 1904.
Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. I. Stettin 1902.
BAUMEISTER, R., Stadtbaupläne in alter und neuer Zeit. Stuttgart 1902. (Zeitfragen des christlichen Volklebens.)
BELOW, G. VON, Das ältere deutsche Städtewesen. Bielefeld und Leipzig 1898.
BENKERT. Die Entwicklung des Dresdner Wohnhauses. Von 16. bis z. Ausgang des 18. Jahrh. München, Leipzig 1914. (Abhandl. aus d. Volkwirtschaftl. Seminar d. techn. Hochschule zu Dresden. H. VII.)

BERGMAN, C. J., Visby. Korta anteckningar om stadens topografi, historia, statistik, fornlemningar och nejder. 4 uppl. Visby 1901.

BERGNER, H., Handbuch der bürgerl. Kunstaltertümer in Deutschland. I, II. Leipzig 1906.

BJÖRKANDER, A., Till Visby stads äldsta historia. Ett kritiskt bidrag. Ak. afh. Upsala 1898.

BOËTHIUS, B, Ur de stora skogarnes historia. Stockholm 1917.

BORRMANN, R., Die geschlossenen Platzanlagen im Altertum und in neuerer Zeit. Berlin 1912. (Städtebauliche Vorträge. B. V. H. 8.)

Bremen und seine Bauten. Bearb. u. hrsg. v. Architecten- u. Ingenieur-Ver. Bremen 1900.

BRINCKMANN, A. E., Die Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts. I. Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den romanischen Ländern. München 1915. (Handbuch der Kunstwissenschaft. Utg. af F. BÜRGER.)

——, Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit. Berlin 1908. [Pl. u. Mon.]

——, Stadtbaukunst des achtzehnten Jahrhunderts. Berlin 1914. (Städtebauliche Vorträge. B. VII. H. 1.)

BROCKHAUS, H., Deutsche städtische Kunst und ihr Sinn. Leipzig 1916.

BURCKHARDT, J., Die Kultur der Renaissance in Italien. I, II. 11. Aufl. Leipzig 1913.

——, Geschichte der Renaissance in Italien. 5. Aufl. Bearbeitet v. H. HOLTZINGER. Eszlingen a. N. 1912. (Geschichte der neueren Baukunst, I.)

BÅÅTH, L. M, Handritade kartor öfver Stockholm på 1600-talet; i Samf. S:t Eriks årsbok 1909. [Handrit. kartor.]

——, Helgeandsholmen och Norrström från äldsta tid till våra dagar. I. Tiden till 1718. Uppsala och Stockholm 1916.

CARLSSON, A. B., Den svenska centralförvaltningen. Stockholm 1913.

CARLSSON, G., Hemming Gadh. Uppsala 1915.

CASSIRER, K., Die ästhetischen Hauptbegriffe der französischen Architektur-Theoretiker von 1650—1780. Diss. Berlin 1909.

CLEMEN, P., Tyroler Burgen. Wien u. Leipzig 1894.

CURMAN, S., Artikeln Adelcrantz; i Sv. Biografiskt Lexikon. H. 1. 1917.

——, Den gustavianska tidens och 1800-talets byggnadskonst; i Sv. Konsth.

——, Gustaf III:s första projekt till Hagaparken; i Svensk Tidskrift 1914.

DE BRUN, F., Det medeltida Stockholm. Uppsala 1911.

Deutsche Burgen u. feste Schlösser aus allen Ländern deutscher Zunge. Königstein 1913.

DRESDNER, A., Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang der Geschichte des europäischen Kunstlebens. München 1915.

EBERSTADT, R., Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage. 3. Aufl. Jena 1917.

——, Städtebau und Wohnungswesen in Holland. Jena 1914. (Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen. B. II.)

EBHARDT, B., Der Einfluss des mittelalterlichen Wehrbaues auf den Städtebau. Berlin 1910. (Städtebauliche Vorträge. B. III. H. 8.)

EICHHORN, CHR., Svenska Studier, I. Stockholm 1869.

ESSENWEIN, Der Wohnbau. (Handbuch der Architektur. II:ter Theil: die Baustile. B. IV. H. I, II.)

FERLIN, P. R., Stockholms Stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende. I—III. Stockholm 1858.

FLODMARK, J., Bollhuset och Lejonkulen. Stockholm 1897.

Fritz, J., Deutsche Stadtanlagen. Beilage zum Programm Nr. 520 des Lyceums zu Strassburg i. Elsass. Strassburg 1894.

Galland, G., Geschichte der holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance der nationalen Blüte und des Klassicismus. Frankfurt a. M. 1890.

Geiger, L., Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland. Berlin 1882. (Allg. Geschichte in Einzeldarstellung hrsg. v. W. Oncken, II, 8.)

Genewein, A., Vom Romanischen bis zum Empire, eine Wanderung durch die Kunstformen dieser Stile. Leipzig 1905.

Genzmer, F., Die Gestaltung des Straszen- und Platzraumes. Berlin 1909. (Städtebauliche Vorträge. B. II. H. I.)

Göller, A., Die Entstehung der architektonischen Stilformen. Eine Gesch. d. Baukunst nach dem Werden und Wandern der Formgedanken. Stuttgart 1888.

Hahr, A., Studier i Nordisk Renässanskonst. I. Uppsala 1913.

Hansische Geschichtsblätter. B. VII. 1894.

Hartung, H., Motive der mittelalterlichen Baukunst in Deutschland etc. 1—5. Berlin 1897—1900.

Hedicke, R., Cornelis Floris u. d. Florisdekoration. Berlin 1913.

Hegel, K., Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter. I. Leipzig 1891.

Heiligenthal, R. F., Baugeschichte der Stadt Brucksal Heidelberg. Diss. Karlsruhe 1909.

Hessler, C., Hessische Landes- und Volkskunde. I, 2. Marburg 1907.

Heyne, M., Das deutsche Wohnungswesen. Leipzig 1899. (5 Bücher deut. Hausaltertümer u. d. ält. geschichtl. Zeiten bis z. 16. Jahrh. I.)

Hildebrand, E., Sveriges Historia. V. Stockholm 1906.

Hildebrand, H., Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk skildring. I, 2, II. Stockholm 1881—98.

——, Wisby och dess minnesmärken. Stockholm 1893.

Hildebrand, K., Stockholms historia. Sthlm 1897; i Stockholm 1897, I.

Holmia. Historisk Tidskrift för Stockholm. Årg. I, 1918. H. I.

Josephson, R., Borgarhus i Gamla Stockholm. I. Byggnadshistoria. På grundval af Samfundet S:t Eriks Stockholmsregister. Utgifven af Samfundet S:t Erik. Stockholm och Uppsala 1916. [Borgarhus I.]

——, Stockholmsgafvelns hufvudformer; i Samfundet S:t Eriks årsbok 1915.

Kjellberg, C. M., Från Fyris slätter. Uppsala 1918.

Klaiber, Chr., Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter. Unter besonderer Berücksichtigung der schwäbischen Lande. Berlin 1912. (Beiträge zur Bauwissenschaft. Utg. af C. Gurlitt. H. 20.)

——, Die perspektivische Wirkung der Renaissanceplätze Italiens; i Deutsche Bauzeitung XLIV, Nr. 18.

Klein, Nordiske Renaissance-Gavle; i Tidskrift for Kunstindustri. Anden Række. II. 1896.

Klemming, G. E., Ur en antecknares samlingar. Upsala 1883.

Klopfer, P., Das deutsche Bauern- und Bürgerhaus. Seine Entwicklung und Geschichte mit Berücksichtigung des Dorf- und Stadtbaues. Leipzig 1915.

——, Die Gestaltung des Wohnhauses. Stuttgart 1912.

——, Von Palladio bis Schinkel. Ein Charakteristik der Baukunst des Klassizismus. Eszlingen a. N. 1911. (Geschichte der neueren Baukunst IX.)

Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover. H. III hrsg v. C. Wolff. Hannover 1905.

LAMM, M., Upplysningstidens Romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. I. Stockholm 1918.

LEVERTIN, O., Stockholmsnaturen i svensk dikt; i Samlade skrifter. XIX. Stockholm 1910.

LOOSTRÖM, L., Den svenska konstakademien. Stockholm 1887.

LUTHMER, F., Das deutsche Wohnhaus der Renaissance. Berlin und Stuttgart 1897. (Die Baukunst, hrsg. v. R. BORRMANN u. R. GRAUL, I, 1.)

LÜBKE, W., Geschichte der Renaissance in Deutschland. 3. Aufl. Neu bearb. v. A. HAUPT. I—II. Eszlingen 1914. (Gesch. d. neueren Baukunst, 2—3.)

MAURER, G. L. VON, Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. I, II. Erlangen 1869—70.

MEURER, F., Der mittelalterliche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland in seiner Entwicklung zur Regelmässigkeit auf der Grundlage der Marktgestaltung. Berlin 1914.

MONTELIUS, O., Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig 1906.

MORNET, D., Le sentiment de la nature. Paris 1907.

MUNTHE, L. W:SON, Om några gamla handritade stockholmskartor i Fortifikationsarkivet; i Samf. S:t Eriks årsbok 1913.

——, Svenska fortifikationens historia. I. Stockholm 1902.

MÜLLER, S., Vor Oldtid. Danmarks forhistoriske archæologi. Kjøbenhavn 1897.

MÄHLMAN, Das Wohnhaus Alt-Emdens von 15. bis 19. Jahrhundert. Diss. Bromberg 1913.

ODHNER, C. T., Bidrag till svenska stadsförfattningens historia. Uppsala 1861.

Old houses in Holland. Special Spring Number of the Studio 1913.

OSTENDORF, F., Die Geschichte des Dachwerks. Leipzig, Berlin 1908.

PAULSSON, G., Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form. Stockholm 1915.

PETERS, C. H., De Nederlandsche Stedenbouw. De Stad als Veste, Woon-en Handelsplaats. I, II. Leiden 1909—10. (Oud-Nederlandsche Steden in haar Ontstaan, Groie en Ontwickeling. Utg. af H. BRUGMANS och C. H. PETERS.)

PFISTER, R., Das Würzburger Wohnhaus im XVI. Jahrhundert mit einer Abhandlung über den sogenannten Juliusstil. Heidelberg 1915. (Zeitschrift für Geschichte der Architektur. Utg. af F. HIRSCH. Beitr. 13.)

PIPER, O., Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. 3. Aufl. München 1912.

PÖTHIG, O., Das Problem der deutschen Dachform im Einzel und Städtebau und die neuen Dachkonstruktionen. Berlin 1911.

RAHLVES, FR., Die Entwicklung des städtischen Wohnhauses in Nordhausen, Sangerhausen und Eisleben. Diss. Weimar 1915.

RAPPAPORT, PH., Die Entwicklung des deutschen Marktplatzes. Berlin 1914. (Städtebauliche Vorträge. B. VII. H. 3.)

——, Steigende Strassen. Eine Studie zum deutschen Städtebau. Diss. Technische Hochschule. Berlin 1911.

RENARD, E., Köln. Leipzig 1907.

RIEGL, A., Die Entstehung der Barockkunst in Rom. Hrsg. von A. BURDA u. M. DVOŘÁK. Wien 1908.

RIETSCHEL, S., Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig 1897.

ROMDAHL, A. L. och ROOSVAL, J., Svensk Konsthistoria. Stockholm 1913. [Sv. Konsth.]

RUBENSON, M., Gataregleringen; i Stockholm 1897, II.

SCHMITZ, H., Münster. Leipzig 1911. (Berühmte Kunststätten 53.)

SCHNITLER, C. W., Trädgårdskonsten i Europa. Stockholm 1917.

SCHÜCK, H., Birka. Upsala Universitets årsskrift 1910. Program 4.
——, Några anmärkningar. Tempasta's Urbis Romae Prospectus 1593. Uppsala 1917.
——, Rom. En vandring genom seklerna. II. Stockholm 1914.
SCHÜCK, H. och WARBURG, K., Huvuddragen av Sveriges Litteratur. II. Stockholm 1917.
——, Illustrerad Svensk Litteraturhistoria. 2:dra uppl. I. Stockholm 1911.
SIRÉN, O., Gamla Stockholmshus af Nicodemus Tessin d. ä. och några samtida byggnader. I, II. Stockholm 1912, 13.
——, Storhetstidens Stockholmsarkitektur II; i Samf. S:t Eriks årsbok 1911.
SOHM, R., Die Entstehung des deutschen Städtewesens. Leipzig 1890.
STEINMANN, E., Die Zerstörung der Königsmäler in Paris. Leipzig 1917.
STIEHL, O., Das deutsche Rathaus im Mittelalter in seiner Entwickelung geschildert. Leipzig 1905.
Stockholm, Sveriges hufvudstad, skildrad med anledning af Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897 enligt beslut af Stockholms stadsfullmäktige. Utg. af E. W. DAHLGREN. I—III. Stockholm 1897. [Stockholm 1897.]
STRUCK, R., Das alte bürgerliche Wohnhaus in Lübeck. I. Lübeck. (Veröffentlichungen des Vereins J. Heimatschutz in Lübeck.)
STÜBBEN, J., Vom französischen Städtebau. I, II. Berlin 1915. (Städtebauliche Vorträge. B. VIII. H. 2, 3.)
STUTZER, E., Die deutschen Grosstädte einst und jetzt. Mit sechs Einzelschilderungen. Berlin, Hamburg, München, Köln, Dresden, Leipzig. Berlin, Hamburg 1917.
Svenska Folkets Historia. I, 2. Lund 1915. Af H. SCHÜCK.
TROELS-LUND, T. F., Dagligt liv i Norden i det 16:de aarhundrede. Ill. udg. I. København 1908.
UPMARK, G. d. y., Byggnadskonsten under det Karolinska tidehvarfvet; i Sv. Konsth.
UPMARK, G. d. ä., Stockholms slott under Vasatiden; i Stockholm 1897, II.
——, Svensk Byggnadskonst 1530—1760. Stockholm 1904.
Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm verkställda genom Riksarkivet, 1—5. Stockholm 1910—13. [Utredningar.]
VEDEL, V., By og Borger. København 1901.
VOGTS, H., Das Mainzer Wohnhaus im 18. Jahrhundert. Mainz 1910. (Beiträge z. Gesch. d. Stadt Mainz, 1.)
WARD, W. H., The architecture of the renaissance in France. A history of the evolution of the arts of building, decoration and garden design under classical influence from 1495 to 1830. I, II. London 1911.
WESTMAN, K. G., De svenska rättskällornas historia. Uppsala 1912.
WIEDENHOFER, J., Die bauliche Entwicklung Münchens vom Mittelalter bis in die neueste Zeit im Lichte der Wandlungen des Baupolizeirechtes. München 1916.
WOLFF, F., Über die Stellung der Kirchen im Stadtplan; i Der Städtebau 1904.
WORRINGER, W., Formprobleme der Gotik. 2. Aufl. München 1912.
WRANGEL, F. U., Stockholmiana. I—IV. 2:dra uppl. Stockholm 1912.
WÖLFFLIN, H., Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwickelung in der neueren Kunst. München 1915.
——, Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung das Barockstils in Italien. 3. Aufl. München 1908.
YSENDYCK, Documents classés de l'art dans les Pays-Bas etc. 1—13. Haarlem 1905—07.
ZIMMERMANN, M., Die Farbe im Stadtbild. Berlin 1915. (Städtebauliche Vorträge. B. VIII. H. 1.)

Östman, N., Femtonhundratalets Stockholmsbilder; i Samfundet S:t Eriks årsbok 1911.
— —, Karl XII:s försköningsplaner rörande Stockholm; i Tidskrift för Stockholms Stads Tjänstemän 1917.
— —, Sextonhundratalets Stockholmsbilder till och med 1660; i Samf. S:t Eriks årsbok 1914.
— —, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt; i Stockholms Rådhus och Råd. Festskrift utgifven till minne af nya Rådhusets invigning hösten 1915. Stockholm 1915.

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING.

PERSONREGISTER.

Å de svenska namnen är ingen proveniens utsatt.

ORTREGISTER.

Registret är uppställdt efter orter; under ortnamnen äro upptagna främst namn på byggnader, platser, gator etc. Där är äfven infördt lokala institutioner och ämbeten, när dessa äro i texten närmare behandlade, icke däremot när de blott äro använda som titulatur.

RÄTTELSER.

S. 2 not 1 *står:* Sktifter, *läs:* Skrifter.
» 5 not 1 *står:* St., *läs:* It.
» 27 rad 22 *står:* Stockholms första byggnadsordning, *läs:* Stockholms första byggnadsreglemente.
S. 125 rad 5 o. 13 *står:* Versaille, *läs:* Versailles.
» 126 rad 13 *står:* Place Royal, *läs:* Place Royale.